

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1989

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

128
1989

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1991

Τόμος 128 (1989)

ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη

Καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Ρούλα Γιαννουλάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

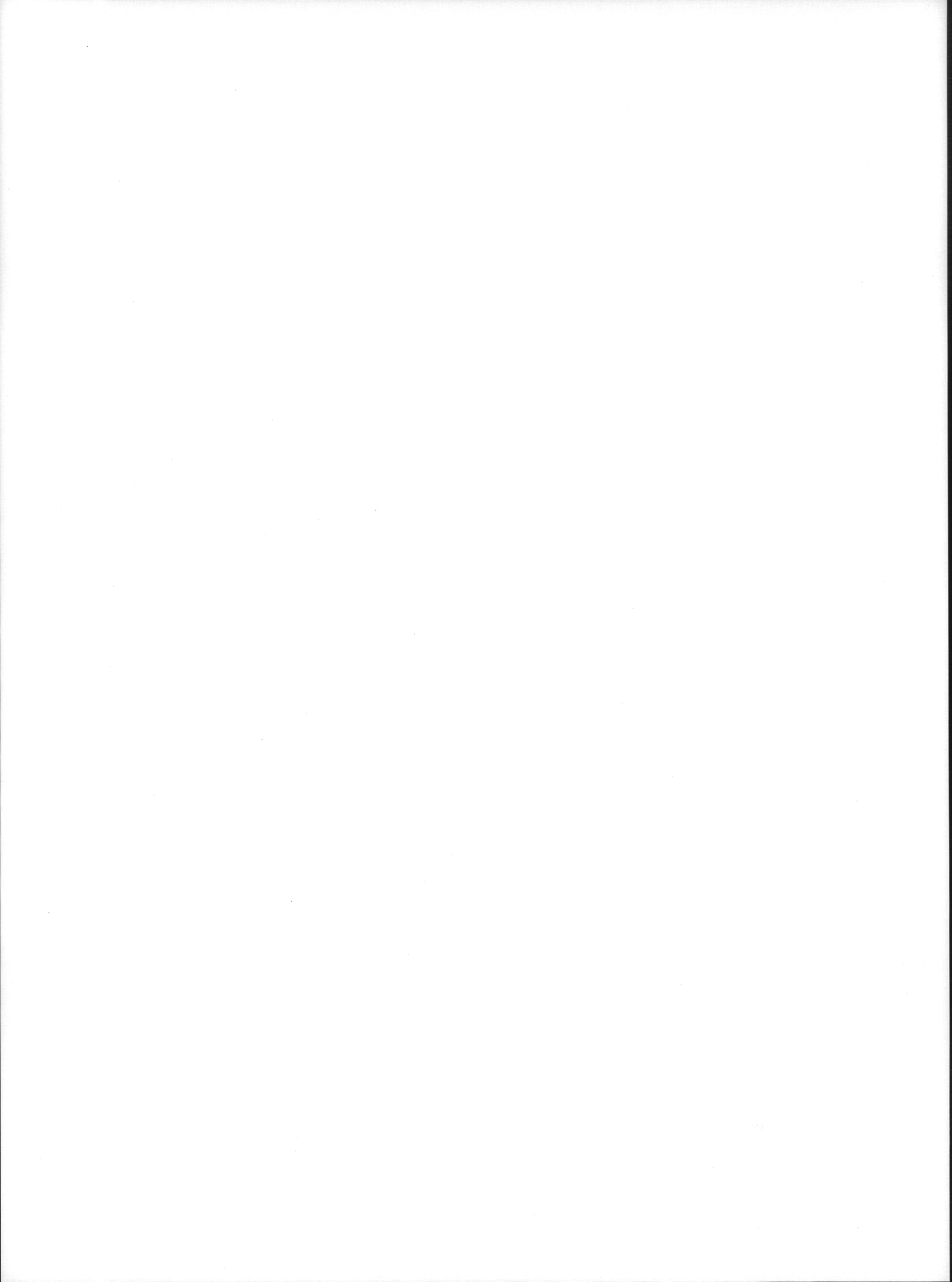
Ν. Δ. Παπαχατζή:	Ἡ χθόνια Ἀθηνᾶ καὶ οἱ συλλατρευόμενες χθόνιες θεότητες στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν	1-14
Μιχάλη Τιβέριου:	Ἀργείων παῖς	15-22
Μέλπωσ Πωλογιώργη:	Θραῦσμα ἀττικῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ἐπιτάφιας στήλης ἀπὸ τὸν Ἄλιμο	23-38
Θεοδοσίας Στεφανίδου-Τιβερίου:	Ἐνα μικρασιατικὸ γλυπτὸ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας	39-66
J. K. Papadopoulos:	Roman amphorae from the Excavations at Torone	67-103
Nassi Malagardis:	Note sur un peintre athénien novateur ou du bon usage de la passion chez les dieux	105-114
Φανουρίας Δακορώνια:	Κρίκοι-προνομισματικὲς μορφὲς γεωμετρικῆς ἐποχῆς	115-120
Μεταξίας Τσιποπούλου:	Μινωικὴ ἄγκυρα ἀπὸ τὸν Πετρὰ Σητείας	121-128
Φανῆς Δροσογιάννη:	Δύο σαμιακὰ τοπωνύμια (Κλαμαδὸς καὶ Βλαμαρῆ)	129-136
Ἄνδρέα Ντάρλα:	Ἡ ὠρινιάκια λιθοτεχνία τοῦ Ἐλαιοχωρίου Ἀχαΐας	137-159

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Μιχάλη Κοσμόπουλου:	Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ Ὠρωποῦ	163-175

ΜΕΛΕΤΑΙ

Η ΧΘΟΝΙΑ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΛΛΑΤΡΕΥΟΜΕΝΕΣ ΧΘΟΝΙΕΣ ΘΕΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

1. Παλιές εγκαταστάσεις και λατρείες στην Ἀκρόπολη

Σ ἐ ἀθηναϊκὲς ἐπιγραφὲς ἀρχαϊκῶν, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερων χρόνων, ἡ Ἀκρόπολη ἐξακολουθοῦσε νὰ ὀνομάζεται «πόλις», ἀκόμα καὶ ὅταν ἔπαψε νὰ κατοικεῖται καὶ ἔγινε τόπος λατρείας¹. Ὁ Θουκυδίδης 2, 15, ἀναφερόμενος στὴν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀκρόπολη, σημειώνει πὼς ἐπικράτησε νὰ ἀποκαλεῖται πόλις «διὰ τὴν παλαιὰν κατοίκησιν». Προσθέτει πὼς ἀρκετοὶ Ἀθηναῖοι τὸν παλιὸ καιρὸ ἦταν ἐγκαταστημένοι πάνω στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἄλλοι στὴν ἄμεση πρὸς νότον περιοχὴ, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ τὰ ἱερά, τὰ ὁποῖα δὲν βρίσκονται μόνο πάνω στὸ λόφο, ἀλλὰ καὶ στὰ νότιά του, ὅπως τοῦ Ὀλύμπιου Δία, τοῦ Πύθιου Ἀπόλλωνα, τῆς Γῆς καὶ τὸ «ἐν Λίμναις» ἱερὸ τοῦ Διονύσου.

1. Ἀβεβαιότητα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ὁ λόφος ἀφιερῶθηκε ἀποκλειστικὰ στοὺς θεοὺς καὶ ἀπαγορεύτηκε νὰ χτίζονται ἐκεῖ κατοικίες. Παλαιότερα πιστευόταν πὼς αὐτὸ εἶχε γίνε μετὰ τὴν κατάργηση τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Κατὰ τὴν παράδοση ἡ βασιλεία καταργήθηκε, ὅταν σκοτώθηκε ὁ τελευταῖος βασιλιάς Κόδρος, δηλαδὴ περίπου στὰ μέσα τοῦ 11ου π.Χ. αἰῶνα. Οἱ Ἀθηναῖοι ὁμως ποτὲ δὲν βρέθηκαν σύμφωνοι πὼς ἀπὸ τότε εἶχε ἀρχίσει ἡ δημοκρατία στὴν πόλη τους. Ὁ λόγος ἦταν πὼς οἱ ὡς τότε «βασιλεῖς» εἶχαν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τοὺς λεγόμενους «ἄρχοντες», με ἀπολυταρχικὴ ἐξουσία, στὴν ἀρχὴ ἰσόβια καὶ ἀργότερα δεκαετή (ἐπομένως σχεδὸν δὲν διέφεραν ἀπὸ τοὺς παλιούς βασιλεῖς). Μόνο μετὰ τὰ 684 π.Χ., ὅποτε οἱ ἄρχοντες ἄρχισαν νὰ ἐκλέγονται γιὰ ἓνα ἔτος, ὅλοι ἄρχισαν νὰ μιλοῦν γιὰ δημοκρατία. Ὁ Σόλων, ὡς ἄρχων στὰ 594 ἢ 592, ἀνήκει στοὺς ἐνιαύσιους ἄρχοντες, εἶχε γνωρίσει ὁμως τὴν προσπάθεια τοῦ Κύλωνα (τριάντα ἢ τριανταπέντε χρόνια πρὶν) νὰ καταργήσει τὴ νεοσύστατη δημοκρατία, καὶ ἀκόμα ὁ Σόλων στὰ γεράματά του εἶχε γνωρίσει τὴν ὑποπητὴ δραστηριότητα τοῦ Πεισίστρατου, ἡ ὁποία κατέληξε στὴν πρώτη τυραννία του, τοῦ 560 π.Χ. Ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 6ου αἰῶνα ὡς τὴν ἐπὶ Κλεισθένη ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας τόσο ὁ ἴδιος ὁ Πεισίστρατος (ὡς τὸ θάνατό του στὰ 527), ὅσο καὶ ὁ Ἴππαρχος (ὡς τὴ δολοφονία του στὰ 514) καὶ ὁ

Ἴππίας (ὡς τὴν ἐξωσὴ του στὰ 510) εἶχαν τὴν κατοικία τους στὴν Ἀκρόπολη, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παλιούς βασιλεῖς. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας (ἐπὶ Κλεισθένη) ὑπῆρχαν ἀρκετὲς κατοικίες στὴν Ἀκρόπολη: ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο 8, 51 εἶναι γνωστὸ πὼς ὅσοι Ἀθηναῖοι εἶχαν κλειστεί στὴν Ἀκρόπολη στὰ 480 π.Χ. ἀποσποῦσαν (ἀσφαλῶς ἀπὸ κατοικίες) τὴν ξυλεία (πόρτες καὶ δοκάρια τῆς στέγης) γιὰ νὰ ὀχυρωθοῦν με «ξύλινο τεῖχος» ποὺ θὰ τοὺς προφύλαγε ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τοῦ Ξέρξη. Ἔτσι φαίνεται πὼς ἡ ἀληθινὴ ἀφιέρωση τῆς Ἀκρόπολης στὴ λατρεία ἄρχισε μετὰ τὰ μηδικὰ, μαζὶ με τὴν ἀνοικοδόμησή της στὰ 478, ὅποτε καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαγορεύτηκε τὸ χτίσιμο κατοικιῶν ἐκεῖ. Ὑπαίθριοι χῶροι λατρείας καὶ μικροὶ πλινθόχτιστοι σηκοὶ (ὀνομαζόμενοι «ἄδυτα» ἢ «μέγαρα» ἢ «ἄβατα») ἔγιναν τότε χωρὶς χρονοτριβὴ καὶ χωρὶς πολλὰ ἔξοδα. Ἦταν τὰ πρῶτα ἱερά ποὺ θέρμαναν τὴν εὐλάβεια τῆς ἐλεύθερης καὶ δημοκρατικῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τότε καὶ ἐπὶ 900 σχεδὸν χρόνια (τουλάχιστο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ὡς τὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ.) οἱ Ἀθηναῖοι ἔβλεπαν τὴν Ἀκρόπολη σὰν ἓνα μεγάλο υπαίθριο ἱερὸ με τοὺς λαμπρότερους ναοὺς καὶ τὶς συναρπαστικότερες εἰκαστικὲς δημιουργίες ὡς ἀναθήματα. Μόνο στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια (με νεκρὴ τὴν ἀρχαία θρησκεία καὶ ὑπὸ ξένη κατοχή), καθὼς καὶ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἡ Ἀκρόπολη ξανακατοικήθηκε ἢ ἔγινε φρούριο.

Ἐνασκαφικὰ ἢ «κατοίκηση» βεβαιώθηκε γιὰ τὰ νεολιθικὰ καὶ γιὰ τὰ ἑλλαδικὰ χρόνια τόσο πάνω στὴν Ἀκρόπολη ὅσο καὶ στὴν ἄμεση νότια περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ στὴ δυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, καθὼς καὶ στὴ βορειοδυτικὴ.

Οἱ ἀναμνήσεις ὁμῶς τῶν Ἀθηναίων τῶν ἱστορικῶν χρόνων γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα εἶναι ἐκπληκτικὰ φτωχές: περιορίζονται σ' ἓνα ὄψιμα κατασκευασμένο κατάλογο τῶν βασιλέων τοῦ τόπου, στὴν κεφαλὴ τοῦ ὁποίου τοποθετοῦν τὸν «διφυῆ» Κέκροπα (μὲ ἀνθρώπινο τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματός του καὶ φιδιοῦ τὸ κάτω, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ ἀδιαφιλονίκητη ἀπόδειξη πὼς ἦταν «αὐτόχθων» ἢ γεννημένος ἀπὸ τὴ γῆ). Οἱ Ἀθηναῖοι ποὺ τὸν τιμοῦσαν ὡς γενάρχη ἦταν ὑπερήφανοι γι' αὐτόν, γιατί κατ' ἐπέκτασιν ἦταν καὶ οἱ ἴδιοι αὐτόχθονες κι ὄχι «ἐπίσακτον γένος», κατὰ τὸν Εὐριπίδη (*Ἰων* 589-590).

Ὁ κατάλογος τῶν βασιλέων τῆς Ἀθήνας καταρτίστηκε ἀπὸ τοὺς μυθοπλάστες ποιητὲς στὰ πρῶτα ἱστορικὰ χρόνια μὲ σχολαστικὴ ἐπιμέλεια, ὥστε νὰ περιλαμβάνει ὄχι μόνο τὴ διαδοχὴ τῶν βασιλέων καὶ τῶν πρώτων «ἀρχόντων», ἀλλὰ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐτῶν, κατὰ τὰ ὁποῖα καθένας διαχειρίστηκε τὴν ἐξουσία. Ἔτσι μπόρεσε ὁ ἐπίσκοπος τῆς παλαιστινιακῆς Καισάρειας Εὐσέβιος στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα νὰ συμπεριλάβει στὰ *Χρονικά* του καὶ λεπτομερῆ κατάλογο τῶν βασιλέων τῆς Ἀθήνας.

Κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ Εὐσεβίου (ἢ τοῦ ἐπίσης χριστιανοῦ συγγραφέα Σέξτου Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ, ἀπὸ ὅπου κυρίως ἀντλεῖ ὁ Εὐσέβιος) στὴν Ἀθήνα βασίλευσαν 17 βασιλεῖς, ἀπὸ τὸν «διφυῆ» Κέκροπα ὡς τὸν Κόδρου, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται «τελευταῖος» βασιλιάς τῆς Ἀθήνας. Ἀθροίζοντας κανεὶς τὸν ἀναφερόμενον ἀριθμὸ τῶν ἐτῶν, κατὰ τὰ ὁποῖα καθένας παρέμεινε στὴν ἐξουσία, ἔχει γιὰ τοὺς 17 βασιλεῖς συνολικὰ 487 χρόνια. Καμιὰ χρονολογία μὲ ὀλυμπιάδες ἢ μὲ ἄλλο χρονολογικὸ σύστημα δὲν δίνεται γιὰ τοὺς 17 ἀρχαιότερους βασιλεῖς. Ὁ Εὐσέβιος συνεχίζει μὲ τὸ γιὸ τοῦ Κόδρου Μέδοντα ποὺ τὸν ὀνομάζει ὄχι πιά βασιλιά, ἀλλὰ «ἀρχοντα» ἰσόβιο καὶ ἀπαριθμεῖ μετὰ τὸ Μέδοντα ἄλλους 12 ἰσόβιους ἀρχοντες (συνολικὰ 13, μὲ σύνολο ἐτῶν παραμονῆς στὴν ἐξουσία 312 ἔτη). Τέλος ἀναφέρει ἄλλους 7 ἀρχοντες ποὺ δὲν ἦταν ἰσόβιοι, ἀλλὰ εἶχαν ἐκλεγεῖ καθένας γιὰ 10 χρόνια. Τελευταῖος ἀπὸ τοὺς 7 ἦταν ὁ Ἐρυξίας, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἀποφασίστηκε οἱ ἀρχοντες νὰ ἐκλέγονται γιὰ ἓνα ἔτος. Γιὰ τὴν καινοτομία αὐτὴ πρώτη φορὰ ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει χρονολογία. Ἦταν ἡ 24ῃ ὀλυμπιάδα (684-680 π.Χ.), κατὰ τὴν ὁποία ὁ πρῶτος ἐνιαύσιος ἀρχων Κρέων διαδέχτηκε τὸν τελευταῖο τῆς κατηγορίας τῶν 10 ἐτῶν Ἐρυξία. Τὰ χρόνια ποὺ κυβέρνησαν ὅλοι οἱ ἀρχοντες τῶν δυὸ τελευταίων κατηγοριῶν ἦταν συνολικὰ 356, τὰ ὁποῖα ἂν προστεθοῦν στὴν παραπάνω ἀσφαλὴ χρονολογία 684, δίνουν τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ τελευταίου βασιλιᾶ Κόδρου, δηλ. 1040 π.Χ. (ἡ νεότερη ἱστοριογραφία προτιμᾷ κάποτε τὴ χρονολογία 1044). Στὴ χρονολογία αὐτὴ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ 487 χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα συνολικὰ εἶχαν βασιλέψει οἱ 17 πρῶτοι βασιλεῖς γιὰ νὰ βρεθεῖ ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ ὅλες τὶς ζητούμενες χρονολογίες, δηλ. 1527, ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ «διφυοῦς» Κέκροπα².

2. Μὲ βάση τὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο ἀριθμὸ τῶν ἐτῶν γιὰ καθένα ἀπὸ τοὺς 17 πρώτους βασιλεῖς (Κέκροψ 50, Κραναὸς 9, Ἀμφικτύων 10, Ἐριχθόνιος 50, Πανδίων 40, Ἐρεχθεὺς 50 κλπ.) ἔχει κανεὶς τὸν ἐξῆς κατάλογο μὲ τὴν «ἀπὸ Χριστοῦ» γιὰ καθένα χρονολογία: 1) Κέκροψ I 1527-1477 π.Χ. 2) Κραναὸς 1477-1468. 3) Ἀμφικτύων 1468-1458. 4) Ἐριχθόνιος 1458-1408. 5) Πανδίων I 1408-1368. 6) Ἐρεχθεὺς 1368-1318. 7) Κέ-

κροψ II 1318-1278. 8) Πανδίων II 1278-1253. 9) Αἰγεὺς 1253-1205. 10) Θησεὺς 1205-1175. 11) Μενεσθεὺς 1175-1152. 12) Δημοφῶν 1152-1119. 13) Ὁξύντης 1119-1107. 14) Ἀφείδας 1107-1106. 15) Θυμοίτης 1106-1098. 16) Μέλανθος 1098-1061. 17) Κόδρος 1061-1040. Σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο αὐτόν, ἢ σημερινὴ χρονολόγηση τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Ἀκρόπολης (τοῦ «πελασγικοῦ»), ἡ ὁποία μὲ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια γίνεται

Ἡ πρώτη ἐκπλήξη γιὰ τὴ σημερινὴ ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι πὼς ὀλόκληρος ὁ κατάλογος τῶν 17 πρώτων βασιλέων τῆς Ἀθήνας περιλαμβάνεται στὴ λεγόμενη Ὑστεροελλαδικὴ ἢ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ: οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἦταν τόσο συγκεχυμένες στὸν 9ο, 8ο καὶ 7ο αἰῶνα π.Χ., ὅποτε ὑποτίθεται πὼς ἔγινε ὁ κατάλογος, ὥστε οἱ μυθοπλάστες ποιητὲς πίστευαν πὼς μιὰ ἡμιδρακοντώδης ὕπαρξη, ὅπως ὁ Κέκροψ, κατεῖχε τὸ βασιλικὸ θρόνο στὸν 16ο καὶ 15ο αἰῶνα π.Χ., ὅποτε παντοῦ εἶχε ἀρχίσει ὁ σχετικὰ ἀκμαῖος μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς. Ἀπὸ τὴ λεγόμενη Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ πού προηγήθηκε καὶ ἀπὸ τὴ μακροχρονιότερη Πρωτοελλαδικὴ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀκόμα μακροχρονιότερη Νεολιθικὴ δὲν ὑπάρχουν ἀναμνήσεις. Ἡ σημερινὴ ἔρευνα ἔχει στὴ διάθεσή της σαφὴ ἴχνη ὄλων αὐτῶν τῶν ἐποχῶν γιὰ τὴν Ἀθήνα: τὰ νεολιθικὰ ὄστρακα τῆς Ἀκρόπολης δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία πὼς στὴν 3η π.Χ. χιλιετία ὑπῆρχε ἐγκατάσταση πάνω στὸ λόφο. Ἡ νότια πλαγιά του εἶχε προτιμηθεῖ περισσότερο, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἐκεῖ ἡ ἀξιόλογη πηγὴ τοῦ κατόπιν Ἀσκληπιείου. Διατηρήθηκαν καὶ ἴχνη σπιτιοῦ, ἐνῶ ἀνατολικότερα (στὴ θέση τοῦ κατόπιν ὠδείου τοῦ Περικλῆ) βρέθηκε λίθινος πέλεκυς. Ἡ βόρεια καὶ ἡ βορειοδυτικὴ πλαγιά τῆς Ἀκρόπολης ἦταν ἐξίσου κατοικημένες, ὅπως φαίνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα, καὶ ἀπὸ ἀρκετὰ πηγάδια. Πάνω στὴν Ἀκρόπολη ὑπάρχουν ἐπίσης ὄστρακα καὶ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ἀρχαιότερα ἀπὸ τὰ πολὺ ἐμφανέστερα λείψανα τῆς ὕστεροελλαδικῆς ὀχύρωσής της.

Ποιοὶ ζοῦσαν στὰ νεολιθικὰ καὶ στὰ ἔλλαδικὰ χρόνια στὴν Ἀκρόπολη καὶ στὴν ἄμεση περιοχὴ; Ὁ Ἡρόδοτος 8, 44 ἀναφέρει ὡς πολὺ παλιὸς κατοῖκος τῆς Ἀθήνας πρῶτα τοὺς Πελασγοὺς. Τὸν καιρὸ τῶν Πελασγῶν οἱ Ἀθηναῖοι ἀποκαλοῦνταν, κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (δ.π.), Κραναοί. Ἀπ' αὐτοὺς ἡ πόλη ἀργότερα ἐξακολουθοῦσε νὰ λέγεται «Κρανααὶ Ἀθηναί» καὶ οἱ ποιητὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὀνομάζουν τοὺς Ἀθηναίους «Κραναοῦ παῖδας» (Αἴσχ. *Εὐμ.* 1011), ἀκόμα καὶ ὁ Στράβων, ἀναφερόμενος στοὺς ἀθτιδογράφους πὺ δέχονταν τοὺς Πελασγοὺς ὡς πολὺ παλιὸς κατοῖκος τῆς Ἀθήνας (5, 221), μνημονεύει καὶ αὐτὸς τὸ ὄνομα τῶν Κραναῶν ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ πὺ εἶχαν οἱ παμπάλαιοι κάτοικοι τῆς Ἀθήνας (9, 397)³. Στὸς μύθους ὁ γενάρχη τῶν Κραναῶν Κραναὸς ἐμφανίζεται ὡς ὁ δεῦτερος μετὰ τὸν Κέκροπα βασιλιάς τῆς Ἀθήνας.

Ὡς ἄλλη φυλετικὴ ὀμάδα τῆς προϊστορικῆς Ἀθήνας ὁ Ἡρόδοτος θεωρεῖ (δ.π.) τοὺς Κεκροπίδες, μὲ γενάρχη τὸν διφυῆ Κέκροπα τῆς μυθολογίας πὺ ἄφησε περισσότερα ἴχνη παρὰ ὁ Κραναός: οἱ ποιητὲς ἀποκαλοῦσαν τὴν Ἀκρόπολη «Βράχο τοῦ Κέκροπα» (Εὐριπ. *Ἰων* 936 «Πέτρα κεκροπία») καὶ ὅλη τὴν Ἀθήνα «Κεκροπία» (Εὐριπ. *Ἰκέτ.* 658 ἢ «Κεκροπίαν χθόνα», Εὐριπ. *Ἰππ.* 34).

Ἄλλους προϊστορικοὺς κατοῖκους τῆς Ἀθήνας ὁ Ἡρόδοτος (δ.π.) ἀναφέρει τοὺς Ἰωνες, οἱ ὀποῖοι ἔγιναν περισσότεροι, ὅταν μετοίκησαν στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴ Βοιωτία οἱ Ἴωνες τῆς πελοποννησιακῆς Αἰγιάλειας, ξεσπιτωμένοι ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς τῆς Ἀργολίδας καὶ τῆς Λακωνίας, οἱ ὀποῖοι ἔκαναν νέα πατρίδα τοὺς τὴν Αἰγιάλεια μετονομάζοντάς τὴν Ἀχαῖα (διεξοδικὰ στὸν Πausanία 7, 1, 3-9). Οἱ Ἴωνες αὐτοί, μαζί μὲ τοὺς παλιότερα ἐγκαταστημένους Ἴωνες στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴ Βοιωτία, ἔμειναν σ' αὐτὰ τὰ μέρη τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας, πρὶν μεταναστεύσουν στὴν ἀπ' αὐτοὺς ὀνομασμένη Ἰωνία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα, συμπίπτει μὲ τὴ χρονολογία τοῦ Αἰγέα. Πρέπει ἐπομένως ὁ Θεσέας νὰ βρῆκε τὴν Ἀκρόπολη πρόσφατα ὀχυρωμένη, καθὼς καὶ ὁ Μενεσθέας πὺ τότε ἔφυγε γιὰ τὴν Τροία ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τῶν Ἀθηναίων.

3. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς καὶ στὴ Θεσσαλία θεωροῦσαν ὡς γιὸ τοῦ Πελασγοῦ τὸν Κράνωνα, ἐπώνυμον τῆς γνωστῆς πόλης Κραν(ν)ών, στὰ ἱστορικὰ χρόνια φημισμένης πρωτεύουσας τῶν Σκοπαδῶν.

Στους λεγόμενους «Σκοτεινούς αιώνες» (άμέσως μετά τη Μυκηναϊκή εποχή, δηλ. 1150-900 π.Χ.) φυλετικές ομάδες σαν τις αναφερόμενες από τον Ἡρόδοτο ήταν μόνιμα εγκαταστημένες στην πεδινή έκταση την περιβαλλόμενη από τα βουνά της Πάρνηθας, της Πεντέλης και του Ὑμηττού. Οἱ ομάδες αὐτὲς πὺ δὲν εἶχαν τὴν ἴδια προέλευση οὔτε τὶς ἴδιες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, βρίσκονταν σὲ ἀνταγωνισμό μεταξύ τους γιὰ τὴν ἐπικράτηση στὴ χώρα. Σκληρότερος ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν κατοχὴ τοῦ λόφου τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, τοῦ πλησιέστερου στὰ λιμάνια τοῦ Φαλήρου καὶ τοῦ Πειραιᾶ πὺ θὰ διευκόλυνε τὸν ἔλεγχο τῶν δυὸ λιμανιῶν καὶ τὴν ἐξόδο πρὸς τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, πρὸς τὰ νησιὰ καὶ πρὸς τὶς ἀποικίαι (τὸ λιμάνι τῆς Ἐλευσίνας πὺ ἦταν μεγαλύτερο ἐλεγχόταν τότε καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὸν τοπικὸ βασιλιά). Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δυὸ κυριότερων ὁμάδων τοῦ πληθυσμοῦ (ἴσως τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Κεκροπιδῶν) ἐκφράζεται στοὺς μύθους ὡς «ἔρις περὶ κατοχῆς τῆς γῆς» μεταξύ τῶν θεῶν, τοὺς ὁποίους ἰδιαίτερα τιμοῦσε κάθε ὁμάδα. Κυρίαρχη θεϊκὴ μορφή στὴ μιὰ ὁμάδα ἦταν ἕνας μεγάλος χθόνιος θεὸς καὶ στὴν ἄλλη μιὰ παρθενικὴ θεὰ τῆς βλάστησης καὶ τῆς γονιμότητος⁴. Ὁ χθόνιος θεὸς ἀρχικὰ εἶχε τὸ ὄνομα Ἐρεχθεύς, τοῦ ὁποίου ἡ ἔννοια εἶναι πολὺ σαφής: τὸ ὄνομα ἐρέχθω πὺ εἶναι συνηθισμένο στὸν Ὅμηρο σημαίνει συγκλονίζω ἢ δημιουργῶ ρῆγμα μὲ ἰσχυρὸ ταρακούνημα. Ἐπομένως Ἐρεχθεύς ἦταν ὁ «σειῶν» ἢ «σεισίχθων» ἢ γαιοσειστής, ὁ «ἐν(ν)οσίγαιος» τῶν ποιητῶν. Ὁ θεὸς μὲ τὶς ιδιότητες αὐτὲς στὰ περισσότερα μέρη τῆς Ἑλλάδας εἶχε τὸ ὄνομα Ποσειδῶν (πρόγονος τοῦ μεταγενέστερου θεοῦ τοῦ πελάγους). Στὴ Θεσσαλία ὁ ἴδιος θεὸς εἶχε τὸ τοπικὸ ὄνομα Πετραῖος (ὁ ὁποῖος κατὰ τὶς ἐκεῖ παραδόσεις εἶχε σκίσει τοὺς βράχους τῶν Τεμπῶν καὶ εἶχε δημιουργήσει τὸν γνωστὸν αὐλώνα γιὰ τὴν ἐκροὴ τῶν ὑδάτων). Οἱ Θεσσαλοὶ νωρὶς τοῦ εἶχαν δώσει τὸ πανελλήνιο ὄνομα Ποσειδῶν ἢ Ποσειδῶν-Πετραῖος. Τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὸν δικὸν τους Ἐρεχθεῖα πὺ τὸν ὀνόμασαν κι αὐτοὶ Ποσειδῶνα ἢ Ποσειδῶνα-Ἐρεχθεῖα: στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια ὅλοι ἤξεραν πὺς Ἐρεχθεύς στὴν Ἀθήνα ἦταν τὸ τοπικὸ ὄνομα τοῦ χθόνιου Ποσειδῶνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γλῶσσημα τοῦ Ἡσύχιου «Ἐρεχθεύς: ὁ Ποσειδῶν ἐν Ἀθήναις». Γιὰ τὴν Ἀθήνα τὸ ἐπιβεβαιώνουν πολλὲς ἐπιγραφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πιὸ συνηθισμένη ἦταν «Ποσειδῶνος-Ἐρεχθεῶς γαιήοχου», ἡ ὁποία μὲ τὸ ἐπίθετο ξεχωρίζει τὸν χθόνιο Ποσειδῶνα ἀπὸ τὸν θαλάσσιο τῶν ἱστορικῶν χρόνων⁵.

Ἀπὸ τοὺς λαοὺς πὺ ἐξῆσαν γύρω στὴν Ἀκρόπολη πρὶν ἀπὸ τὴν αὐγὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἶναι γνωστὸ πὺς οἱ Ἴωνες τιμοῦσαν ὡς μεγαλύτερόν τους θεὸ τὸν γαιήοχο Ποσειδῶνα. Τὸν ἤξεραν ἀπὸ τὴν παλιά τους πελοποννησιακὴ πατρίδα (οἱ μυκηναϊκὲς πινακίδες τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα αὐτὴ τὴ μορφή τοῦ Ποσειδῶνα τοποθετοῦν ἐπικεφαλῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πανθέου καὶ τὴν ἴδια μορφή εἶχαν βρεῖ οἱ Ἴωνες τῆς Αἰγιάλειας στὸν βοιωτικὸ Ἐλικῶνα προτοῦ μεταναστεύσουν στὴν Ἰωνία). Αὐτὴ τὴ μορφή τίμησαν οἱ Ἴωνες καὶ στὴ μικρασιατικὴ Ἰωνία ὡς «Ἐλικῶνιον Ποσειδῶνα», ἂν καὶ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ χθόνιος ἦταν καὶ ὁ Ποσειδῶνας τῆς παλιάς τους πατρίδας Ἐλίκης (ὁ Ἐλίκιος Ποσειδῶν).

2. Ἀθηνᾶ καὶ Πάνδροσος

Ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ μεγάλη παρθενικὴ θεὰ τῆς βλάστησης, ὑπάρχουν ἰσχυροὶ λόγοι νὰ συνδεθεῖ

4. Ἀμφότερες οἱ θεότητες ἀνήκαν ἀρχικὰ στὸ πάνθεο τοῦ κάτω κόσμου. Προηγῆθηκε στὴ λατρευτικὴ τῆς ἐξέλιξη ἡ θεὰ τῆς βλάστησης πὺ ἐδῶ ἦταν ἡ Ἀθηνᾶ.

5. Θαλάσσια θεϊκὴ μορφή στὴν ἀρχαιότερη Ἀθήνα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ τοπικὸς Αἰγεύς, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ

μῦθοι ἔλεγαν πὺς δὲν εἶχε στὴν ξηρὰ τάφο, γιὰτὶ εἶχε προτιμήσει τὴ θάλασσα (τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴ ρίζα αἰγ πὺ σημαίνει τὸ νερό, ὅπως στὸ Αἰγ-αἰον πέλαγος ἢ κατ-αιγ-ις).

μὲ τοὺς Κεκροπίδες. Στοὺς μύθους ἡ λατρεία της εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὴν Πάνδροσο, κόρη τοῦ γενάρχη τῶν Κεκροπιδῶν. Ὁ γενάρχης Κέκροψ ἐμφανίζεται σὲ μερικοὺς μύθους ὡς «κριτῆς» στὸν ἀγῶνα Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα περὶ κατοχῆς τῆς γῆς νὰ δίνει τὴ νίκη στὴν Ἀθηνᾶ. Ἄλλοι μῦθοι παρουσιάζουν τὸν Κέκροπα ὡς ἀναθέσαντα στὴν Ἀθηνᾶ τὸ πρῶτο ξόανό της ποὺ εἶχε γίνει ἀπὸ ξύλο ἐλιᾶς. Ἄλλοι ἔλεγαν πὼς τὸ θαυματουργὸ αὐτὸ ξόανο τὸ εἶχε στείλει δῶρο στὴν Ἀθηνᾶ ἀπευθείας ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ὁ Ζεὺς («διυπετὲς ξόανον»).

Ἡ Πάνδροσος εἶχε μεγάλη συγγένεια μὲ τὴ χθόνια Ἀθηνᾶ. Μερικοὶ μῦθοι, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν ἐντύπωση ἐπανάληψης τῆς αὐτῆς μορφῆς, ὑποβίβαζαν κάποτε τὴν Πάνδροσο σὲ ἀπλὴ ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀρχικὰ ὅμως ἦταν κι αὐτὴ παρόμοια μὲ τὴν Ἀθηνᾶ παρθενικὴ θεὰ τῆς βλάστησης ποὺ μπορούσε μὲ τὶς γονιμικὲς τελετὲς ποὺ ἀσκοῦνταν στὸ τέμενός της νὰ ὑποβοηθεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυτῶν. Αὐτὸ συμπλήρωνε τὴ δραστηριότητα τῆς Ἀθηνᾶς, πράγμα ποὺ δικαιολογεῖ τὴν κοινὴ λατρεία Ἀθηνᾶς καὶ Πανδρόσου. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια οἱ μυστικὲς τελετὲς τοῦ Πανδροσείου διεκπεραιώνονταν ἀπὸ τὴν ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἐπομένως ἦταν κοινές· στὸ βᾶθρο τῆς γλυπτικῆς εἰκόνας ἐνὸς κοριτσιοῦ ποὺ εἶχε ὑπηρετήσῃ τὶς δυὸ θεὲς ὡς «ἐρρηφόρος» οἱ γονεῖς του ρητὰ ἀναφέρουν πὼς ἡ ἀφιέρωση τῆς εἰκόνας γίνεται ἀπὸ κοινοῦ στὴν «Πολιάδα Ἀθηνᾶ καὶ στὴν Πάνδροσο». Ὁ πολὺ ἐξοικειωμένος μὲ τὶς λαϊκὲς λατρευτικὲς συνήθειες ἀτθιδογράφος Φιλόχορος (μάντις καὶ ἱεροσκοπὸς ὁ ἴδιος στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα) ἐρμηνεύει τὸ λεγόμενο «ἐπίβοιον» ὡς μιὰ ὑποχρέωση κάθε Ἀθηναίου, ὁ ὁποῖος θυσιάζει βόδι γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ: ἡ ὑποχρέωσή του εἶναι νὰ θυσιάζει καὶ γιὰ τὴν Πάνδροσο ἓνα ἄρνι. Ἡ ἱερὴ ἐλιά τῆς Ἀθηνᾶς βρισκόταν μέσα στὸ τέμενος τῆς Πανδρόσου καὶ πρέπει ἀρχικὰ νὰ ἀνῆκε στὴν Πάνδροσο. Ὅταν ἀποδόθηκε στὴν Ἀθηνᾶ, οἱ μυθοπλάστες ποιητὲς εἶπαν πὼς ἐκεῖ τὴν εἶχε φυτέψει ἡ Ἀθηνᾶ καὶ πὼς ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πρώτη ἐλιά ποὺ εἶχε φυτευθεῖ στὴν Ἀττικὴ.

Ἀπὸ τὸ τέμενος τῆς Πανδρόσου ξεκινούσαν καὶ οἱ ἄρρηφορες παρθένες μὲ τὰ ἄρρητα ἱερὰ ποὺ τὰ μετέφεραν κρυφὰ τὴ νύχτα σὲ κοντινὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης. Τὰ «ἄρρητα ἱερὰ» προϋποθέτουν καὶ θεωρητικὴ μυστικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους. Συγκεντρώσεις γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ πρέπει νὰ γίνονταν εἴτε στὸν εἰδικὰ διαρρυθμισμένο λιθόστρωτο ὑπαίθριο χῶρο μὲ ἐδῶλια γύρω (ἀμέσως πρὸς βορρᾶν τοῦ Ἐρεχθείου) εἴτε στὸν ἐπίσης ὑπαίθριο χῶρο τοῦ Πανδροσείου εἴτε στὴν ἀνατολικὴ αἴθουσα τοῦ Ἐρεχθείου. Ἡ ὑπόγεια «κρύπτη» κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια πρόσταση τοῦ Ἐρεχθείου μὲ τὶς μικρὲς της διαστάσεις (ἰδίως μὲ τὸ πλάτος τοῦ ἐνὸς μόνο μέτρου) ἦταν κατάλληλη μόνο γιὰ τὴν ἐτοιμασία τῶν ἱερῶν ἀπὸ ἓνα ἄτομο.

Τὸ ὄνομα τῆς Πανδρόσου σημαίνει μιὰ θεὰ ποὺ «τὸ πᾶν δροσίζει», ἐπομένως τὴ θεὰ ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυτῶν ὑγρασία. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Πανδροσείου ποὺ ἔδωσε καὶ ὄστρακα ἐλλαδικῶν χρόνων ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση πὼς ἡ Πάνδροσος εἶχε πολὺ ἀρχαία λατρεία στὴ θέση. Κοντὰ της ἡ Ἀθηνᾶ μπόρεσε νὰ διατηρήσει καὶ στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια τὴν ιδιότητα τῆς θεᾶς τῆς βλάστησης, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπισκιάζεται ἀπὸ τὴ φανταχτερὴ μορφή ποὺ ἡ Ἀθηνᾶ πῆρε στὸν Παρθενῶνα.

Ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Πάνδροσος ἦταν τουλάχιστο ὡς τὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα οἱ δυὸ γυναικεῖες θεότητες τῆς βλάστησης, οἱ ἀντίστοιχες στὴ Δήμητρα καὶ Κόρη τῆς Ἐλευσίνας καὶ στὴ Δαμία καὶ Αὐξησία τῆς ἀνατολικῆς Ἀργολίδας καὶ Αἴγινας⁶. Τὰ θαυματουργὰ ξόανα

6. Αὐξησία ἦταν ἡ θεὰ ποὺ βοηθοῦσε τὴν αὐξηση τῶν φυτῶν. Ὁ Στέφ. Βυζάντιος σημειώνει (λ. Ἀγραυλῆ) πὼς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πάνδροσο συγκαταριθμοῦνταν συ-

χνὰ στὶς θεὲς ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴν αὐξηση τῶν φυτῶν οἱ ἀδελφές της Ἔρση καὶ Ἀγραυλος.

τῆς Δαμίας καὶ Αὐξησησίας εἶχαν γίνεαι μὲ ξύλο ἱερῆς ἐλιάς τῆς Ἀθηνᾶς πού τὸ εἶχαν ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους οἱ Ἐπιδαύριοι (αὐτὸ σημαίνει ἐξάρτηση τῆς λατρείας τῆς Δαμίας καὶ Αὐξησησίας ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἐλευσινιακὸ ζεῦγος Δήμητρας καὶ Κόρης). Ἀργότερα ἄρχισε ἔνοπλος ἀγώνας μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Αἰγινητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπαγάγει τὰ ξόανα τῆς Δαμίας καὶ Αὐξησησίας ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα. Ὁ Ἡρόδοτος τὸν περιγράφει διεξοδικά (5, 82-87) ὡς σκληρὸ ἀνταγωνισμὸ γιὰ τὴν κατοχὴ τῶν θαυματουργῶν ξοάνων, ὁ ὁποῖος τελείωσε γύρω στὰ 650 π.Χ. Ὡς τότε στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων τὴν ὑπεροχὴ εἶχε ὡς θεὰ τῆς βλάστησης ἢ δική τους Ἀθηνᾶ καὶ οἱ μυστικὲς τελετὲς τῆς Πανδρόσου καὶ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη ἢ διεισδυση τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης τῶν Ἐλευσινίων. Αὐτὸ ἄρχισε νὰ γίνεαι ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα (μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς Ἐλευσίνας), ὁπότε οἱ Ἀθηναῖοι ἄρχισαν νὰ καταριθμοῦν ἀνάμεσα στὶς δικές τους θεότητες τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, καθὼς καὶ τὶς μυστικὲς τελετὲς τῆς Ἐλευσίνας παραμελώντας τὶς παλιὲς ἀθηναϊκὲς, οἱ ὁποῖες παρέμειναν ἀπλὰ ἀγροτικὰ δρώμενα καὶ παρήκμασαν. Τὴν Ἀθηνᾶ ὡς θεὰ τῆς βλάστησης θύμιζε ἀργότερα ἢ γιορτὴ Προχαριστήρια: κάθε χρόνο, στὸ τέλος τοῦ χειμῶνα, ὅταν ἢ νέα βλάστηση ἔκαμνε τὴν πρώτη ἐμφάνισή της, ἢ πόλη συνήθιζε νὰ ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη της ὄχι στὴν Δήμητρα, ἀλλὰ στὴν Ἀθηνᾶ, μὲ εὐχαριστήρια θυσία πού τὴν ὀργάνωναν ὅλοι οἱ ἄρχοντες τῆς πόλης. Τὴ θύμιζαν ἀκόμη (ἀλλὰ σὲ περιορισμένο κύκλο Ἀθηναίων) τὰ Ἀρρηφόρια καὶ οἱ ἄλλες μυστικὲς τελετὲς Ἀθηνᾶς καὶ Πανδρόσου.

3. Ἀθηνᾶ καὶ Ποσειδῶν-Ἐρεχθεὺς

Ἄλλη θεότητα, «σύνναος» τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Ἐρέχθειο, ἦταν ὁ Ποσειδῶν-Ἐρεχθεὺς πού ἠττήθηκε ἀπ' αὐτὴ ὑπὸ τὴν ιδιότητά της ὡς θεᾶς τῆς ἐλιάς (ὡς «μορίας» Ἀθηνᾶς). Ὅλοι οἱ χθόνιοι θεοὶ στὰ νεότερα χρόνια ἠττῶνταν ἀπὸ τοὺς δημοφιλέστερους οὐράνιους. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶχε ἤδη ἀρχίσει τὴν ἐξελικτικὴ της πορεία πρὸς τὸ οὐράνιο πάνθεο, ὡς θεὰ τῆς βλάστησης. Στὴν Ἀκρόπολη ἢ κοινὴ λατρεία της μὲ τὸν Ποσειδῶνα-Ἐρεχθέα συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ἐκβαση τῆς «ἔριδας», γιὰ τὴν οἱ γύρω ἐγκαταστημένοι ὄπαδοι τῆς λατρείας τῶν δυὸ θεῶν ἐπιθυμοῦσαν νὰ συνεχίσουν τὴν εἰρηνικὴ συμβίωσή τους στὸν ἴδιο τόπο. Ὁ Πλούταρχος πού δυσκολευόταν νὰ κατανοήσει τὴ συνέχιση τῆς κοινῆς λατρείας μετὰ τὴν ἦττα τοῦ ἰσχυροῦ θεοῦ Ποσειδῶνα, τὴν ἀποδίδει σὲ μιὰ φυσικὴ «πραότητα» τοῦ θεοῦ (ἀντὶ νὰ τὴν ἀποδώσει στὴν παρακμὴ του ὡς χθόνιου θεοῦ). Μνημονεύει καὶ τὴν ἦττα τοῦ Ποσειδῶνα ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφοὺς ξεχνώντας πάλι τὴν παρακμὴ τοῦ ἱεροῦ ὡς χθόνιου τόπου λατρείας, ἐκφραζόμενη στοὺς μύθους ὡς νίκη τοῦ Ἀπόλλωνα κατὰ τοῦ δράκοντα πού φρουροῦσε τὸ παλιὸ ἱερό. Μὲ τὴν πράξη αὐτὴ ἕνας οὐράνιος θεὸς ἔθεσε τέρμα στὴν ὡς τότε χθόνια κατοχὴ τοῦ ἱεροῦ. Ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος καὶ ἄλλες ἦττες τοῦ Ποσειδῶνα ἀπὸ νεότερους θεοὺς καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ἥπιος Ποσειδῶνας ὄχι μόνο δεχόταν τὶς ἦττες χωρὶς ὀργή, ἀλλὰ καὶ εἰδικὰ στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη συγκατατέθηκε νὰ γίνεαι «κοινωνὸς τοῦ ἴδιου ναοῦ» μὲ τὴν Ἀθηνᾶ (*Συμποσ. Προβλ.* 9, 6). Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ Ποσειδῶνας, ὡς αὐστηρὴ ὑποχθόνια ὑπαρξὴ ἦταν ἐκδικητικὸς θεός (ὅπως τὸ ἔδειξε στὸ Ἄργος). Ἀκόμα καὶ οἱ ποιητὲς πού παρέλαβαν τὸν Ποσειδῶνα ὡς μυθολογικὴ μορφή καὶ δημιούργησαν τὸ θεὸ τοῦ πελάγους, δὲν ξέχασαν τὰ ἀρχικὰ ἄγρια γνωρίσματά του καὶ τὸν ἤθελαν κι αὐτοὶ ἐκδικητικὸ θεό, ὅπως τὸν παρουσίασε ἢ Ὀδύσσεια ἀπέναντι τοῦ Ὀδυσσεῆ⁷.

7. Οἱ μυθοπλάστες ποιητὲς σεβάστηκαν τὴν πλήρη ἀνεξαρτησία τῶν δυὸ θεοτήτων, ἰδίως τὴν παρθενικὴ

φύση τῆς Ἀθηνᾶς, τὴν ὁποία ποτὲ δὲν παρουσίασαν ὡς σύζυγο ἢ κόρη τοῦ Ποσειδῶνα, ὅπως θὰ περιέμενε κανεὶς

4. Ἡ χθόνια καὶ ἡ οὐράνια Ἀθηνᾶ στὴν Ἀκρόπολη

Ἡ μετὰ τὰ μηδικὰ ἀνοικοδόμησις τῆς Ἀκρόπολης ἀνοίγει νέα ἐποχὴ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου ξεχωρίζουν μὲ σαφήνεια οἱ δυὸ ὑποστάσεις τῆς Ἀθηνᾶς: ἡ παλιὰ χθόνια, σύνναος τοῦ γηγενοῦς Ποσειδώνα-Ἐρεχθέα καὶ τῆς Πανδρόσου, καὶ ἡ οὐράνια. Στὴν πρώτη οἱ Ἀθηναῖοι ἀναγνώριζαν τὴν ἀληθινὴ θεὰ τῶν πατέρων τους, τὴν κατεξοχὴν Ἀθηνᾶ Πολιάδα (γιὰ τὶς ἄλλες μορφές τῆς θεᾶς ἀπρόθυμα χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἐπίθετο «Πολιάς»). Ἡ ἄλλη, γιὰ τὴν ὁποία προσφορότερες ἦταν οἱ προσωνομίες «Παρθένος» ἢ «Πρόμαχος», εἶχε οὐσιώδεις διαφορὰς καὶ ἦταν ἡ περισσότερο εὐνοούμενη ἀπὸ τὴ νέα ἐποχὴ: ἦταν θεὰ μεγαλειώδης, πολεμικοῦ τύπου καὶ χωρὶς διασυνδέσεις μὲ τὶς παντοῦ παραμεριζόμενες τότε χθόνιες θεότητες. Οἱ προοδευτικοὶ Ἀθηναῖοι ἔκριναν πὼς αὕτη ἦταν ἡ καταλληλότερη νὰ ὑψωθεῖ σὲ ἐπίσημη θεὰ τοῦ νέου ἀθηναϊκοῦ κράτους καὶ προστάτρια τῆς τότε δημιουργούμενης ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας.

Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας, ἐπιβλητικῆς θεᾶς, πού θὰ παραμέριζε τὴ χθόνια τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, εἶχε γίνει αἰσθητὴ ἀπὸ τὰ 507 π.Χ., ὅταν εἶχε ὀριστικὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ δημοκρατία⁸. Μετὰ τὴ νίκη τοῦ 490 κατὰ τῶν Περσῶν γι' αὕτη τὴ νέα θεὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ χτίζεται ὁ Παρθενώνας, στὴ θέση ἐνὸς παλιότερου ναοῦ πού ἴσως ἔφερε τὸ ἴδιο ὄνομα, δὲν εἶχε ὅμως τὴν ἐπιθυμητὴ μεγαλοπρέπεια. Στὰ 480 π.Χ. οἱ Πέρσες βρῆκαν τὸ ναὸ ἐκεῖνον ἡμιτελὴ καὶ τὸν πυρπόλησαν. Ἔτσι ὁ Παρθενώνας χρειάστηκε νὰ περιμένει τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Περικλῆ, τριάντα τουλάχιστο χρόνια ἀργότερα, γιὰ ν' ἀρχίσει νὰ χτίζεται στὴ σωζόμενη μορφή του.

Μὲ τὸ ἴδιο πρόγραμμα εἶχε προβλεφτεῖ καὶ δεύτερος ἐπιβλητικὸς ναὸς γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ, προορισμένος ὅμως νὰ ἀφιερωθεῖ στὴν παραδοσιακὴ λατρεία της, μαζί μὲ τὴν Πανδρόσο καὶ μὲ τὸν γηγενὴ Ἐρεχθέα, τὸν ἤδη ταυτισμένο μὲ τὸν Ποσειδώνα. Γιὰ τὸν δεύτερον αὐτὸν ναὸ εἶχε φυλαχθεῖ ὁ βόρειος χῶρος τῆς Ἀκρόπολης πού ἦταν ὁ ἱερότερος (μὲ ὅλες τὶς ταπεινές, ἀλλὰ προσφιλεῖς στὸ λαὸ χθόνιες καὶ μυστικὲς λατρεῖες)⁹. Ὅταν οἱ δυὸ ναοὶ ὑψώθηκαν στὴν Ἀκρόπολη, φάνηκε ἡ διαφορὰ τῶν δυὸ λατρειῶν: στὸ Ἐρέχθειο ἀναζωογονήθηκε μιὰ παλιὰ, σεμνὴ καὶ ἐγκάρδια λατρεία πού δὲν ἦταν οὔτε ἀνδρημὴ οὔτε φανταχτερή. Μὲ τὸν Παρθενῶνα (πού εἶχε προβληθεῖ ὡς τὸ καύχημα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς) συνδέθηκε ἡ ἀνδρημὴ γιορτὴ τῶν μεγάλων Παναθηναίων καὶ ἡ ἐπιδειχτικὴ θυσία στὸν ἀνακαινισμένο βωμὸ

προκειμένου γιὰ δυὸ σύνναες θεότητες. Αὐτὸ δὲν θὰ εὐρίσκε στήριγμα στὶς ἀττικὲς παραδόσεις. Μιὰ λιβυκὴ παράδοση ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἀθηνᾶ εἶχε πατέρα τὸν Ποσειδώνα καὶ μητέρα τὴ θεότητα τῆς ἐκεῖ λίμνης Τριτωνίδας. Κατὰ τὴν παράδοση αὕτη ἡ Ἀθηνᾶ εἶχε βρεθεῖ σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ἀληθινὸ τῆς πατέρα καὶ τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει ἀναγνωρίζοντας ὡς πατέρα τὸ Δία (Ἡρόδ. 4, 180). Στὴν Ἀθήνα ἡ ἀντίθεση τῆς θεᾶς πρὸς τὸν Ποσειδώνα θὰ μπορούσε νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ πέρασε πρῶτα στὸν κόσμον τῶν ὀλυμπιακῶν θεοτήτων, ἐνῶ ὁ Ποσειδώνας παρέμεινε χθόνιος.

8. Καὶ παλαιότερα ἢ ἐπίσημη λατρεία, ἡ ἀσκούμενη κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τῶν τυράννων, εἶχε ἐκφράσει μιὰ ὅμοια τάση χτίζοντας τὸν πρῶτο ἐπιβλητικὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴ μέση τοῦ λόφου. Ἡ τάση ἐκφράστηκε ἐν-

τονότερα στὸν ἴδιο ναὸ, ἀνοικοδομημένο ἢ ἀνακαινισμένο ἀπὸ τοὺς Πεισιστρατίδες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χρησιμοποιήσει καὶ μιὰ συναρπαστικὴ, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, μαρμάρινη εἰκόνα τῆς Ἀθηνᾶς ὡς τὴν κυριότερη μορφή σὲ ἐναέτια σύνθεση γιγαντομαχίας. Ἡ ἐπιβλητικὴ αὕτη μορφή μαχόμενης Ἀθηνᾶς ἐπηρεάσε τὴ μελλοντικὴ ἀπεικόνισή της ὡς πολεμικῆς.

9. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ὁ Ἡρόδοτος εἶχε βρεῖ στὴ θέση αὕτη «νηὸν Ἐρεχθέος τοῦ γηγενέος» (βλ. παρακ.), οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως τῶν κλασικῶν χρόνων δὲν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸ ναὸ τὸ ὄνομα «Ἐρέχθειον» ἢ «ναὸς Ἐρεχθέως». Στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα εἶχαν προσπαθήσει νὰ ἐπιβάλουν ἐπίσημα τὴν ὀνομασία: «ναὸς Πολιάδος Ἀθηνᾶς, ἐν ᾧ τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα» (βλ. παρακ.).

τοῦ παλιοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ «παμποίκιλος πέπλος» ποῦ βρισκόταν στὸ κέντρο τῆς πομπῆς προοριζόταν γιὰ τὴν παραδοσιακὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Πολιάδας (γιὰ τὸ σεβάσμιο διυπετὲς ξόανο), δὲν παραδινόταν ὅμως στὴν ταπεινὴ ἰέρειά της, τὴν ἐπιφορτισμένη μὲ τὴ λατρεία της, ἀλλὰ στὸν προϊστάμενο τῶν «ιεροποιῶν, τῶν διοικούντων τὰ Παναθήναια» ποῦ ἦταν ὁ ἄρχων βασιλεὺς τοῦ ἔτους, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑννέα ἄρχοντες ποῦ ἦταν καὶ ἐρασιτέχνης ἱερέας. Ἡ γνήσια ἱεροσύνη ἦταν ἐμπιστευμένη στὴν ἰέρεια τῆς Πολιάδας ποῦ τὸ ἔργο τῆς ἦταν ὑψηλὸ λειτούργημα ἰσόβιο. Οἱ ἱέρειες τῆς Πολιάδας ζοῦσαν ἀθόρυβα καὶ πολλὲς φορὲς ἦταν ἄγνωστες, ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τους, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ποῦ συνέπεσε νὰ τιμηθοῦν ἀπὸ τὴν πόλη. Γνωστότερη ἀπὸ τὰ κλασικὰ χρόνια εἶναι μιὰ Λυσιμάχη ποῦ εἶχε ἀσκήσει τὴν ἱεροσύνη ἐπὶ ἐξήντα τέσσερα χρόνια. Στὸν 4ον αἰῶνα π.Χ. ὁ ἀνδριαντοποιὸς Δημήτριος τὴν εἶχε ἀπεικονίσει ὡς πολὺ γριὰ (Πλίν. 34, 76). Εἰκόνα μιᾶς ἄλλης γριᾶς ποῦ εἶχε διακριθεῖ στὴν ὑπηρεσία τῆς Λυσιμάχης εἶχε δεῖ ὁ Πausanias πεντακόσια χρόνια ἀργότερα, στημένη στὴν Ἀκρόπολη, κοντὰ στὸ ναὸ τῆς Πολιάδας (1, 27, 4).

Ἡ γιορτὴ τῶν Παναθηναίων, ἀφότου ἔγινε πεντητηρική, μὲ πάνδημη πομπὴ καὶ μὲ ἀγῶνες (ἀπὸ τὰ 566 π.Χ.) εἶχε ἀρχίσει νὰ μὴν ἐκφράζει τὴν εὐλάβεια τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ τὴν ἐθνικὴ τους ὑπερηφάνεια. Ἡ ἐπιδειχτικὴ συμμετοχὴ τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ λαοῦ στὴ μεγάλη πομπὴ καὶ στὴ θυσία περνοῦσε γιὰ εἶδος λατρείας πρὸς τὴν τιμώμενη θεά. Πολλοὶ ὅμως δὲν ἔβλεπαν γνήσια θρησκευτικὴ συγκίνηση στοὺς πολίτες (ἄντρες καὶ γυναῖκες) ποῦ διεκδικοῦσαν τὴν τιμὴ νὰ συμμετάσχουν ἐπίσημα στὴν πομπή, οἱ ἄντρες ὡς νεαροὶ ἵππεις ἢ ὡς υπερήλικες θαλλοφόροι καὶ οἱ γυναῖκες ὡς νεαρὲς κανηφόροι (μὲ καλάθια ποῦ περιεῖχαν τὰ σκεύη τῆς θυσίας) ἢ ὡς σκαφηφόροι (μὲ χάλκινες ἢ ἀσημένιες «σκάφες», γεμάτες «κηρία καὶ πόπανα», δηλ. κομμάτια κερηθρῶν μὲ τὸ μέλι τους καὶ γλυκίσματα προοριζόμενα γιὰ ὄσους θὰ ἦταν παρόντες στὴ μεγάλη θυσία) ἢ ἀκόμα ὡς νεαρὲς ὑδριαφόροι (μὲ ὑδρίες νεροῦ γιὰ τὶς ἱεροπραξίες). Ἡ συρροὴ χιλιάδων κόσμου στὰ Παναθήναια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὶς ἀποικίες ἦταν ἰσχυρὸ κίνητρο γιὰ προσωπικὴ προβολὴ καὶ ἐπίδειξη, πράγμα ποῦ παραμέριζε τὴ γνήσια θρησκευτικὴ συγκίνηση. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις γινόταν φανερὸ πὼς ἡ πατροπαράδοτη λατρεία τῆς Πολιάδας Ἀθηνᾶς εἶχε βαθύτερες ρίζες καὶ μποροῦσε νὰ κρατήσῃ ζωντανὴ τὴ θρησκευτικότητα τῶν λίγων σχετικὰ πολιτῶν ποῦ εἶχαν παραμείνει πιστοὶ σ' αὐτὴ ἢ ποῦ ἐξακολουθοῦσαν ἐνεργὰ νὰ συμμετέχουν στὶς μυστικὲς τελετὲς τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ Πανδροσείου. Στὸς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος οἱ τελετὲς αὐτές, ἰδίως τῶν Ἀρρηφορίων, εἶχαν τόσο πολὺ ἐπισκιασθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιδειχτικὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς, ὥστε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Pausanias εἶχαν καταντήσῃ σχεδὸν ἄγνωστες στὴν πλειονότητα καὶ τῶν ἰδίων τῶν Ἀθηναίων (1, 27, 3).

Τὴ διαφορὰ τῆς Πολιάδας Ἀθηνᾶς (τοῦ Ἐρεχθείου) ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ Παρθενώνα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ λεγόμενη Πρόμαχο τὴν κάνουν αἰσθητότερη τὰ λατρευτικὰ τους ἀγάλματα. Ἡ χρυσελεφάντινη φειδιακὴ τοῦ Παρθενώνα εἶχε ὕψος (μαζὶ μὲ τὸ βάθος) 12 μέτρων. Καθένας καταλάβαινε πὼς στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν γνήσιο λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἀλλὰ χειραφετημένο ἔργο τέχνης ἀπευθυνόμενο στὴν καλαισθησία. Τὴν εὐλάβεια δὲν τὴν προκαλεῖ οὔτε τὸ μέγεθος οὔτε ὁ πλοῦτος. Στὴ φειδιακὴ Ἀθηνᾶ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ, ἐκτὸς τοῦ ἔλεφαντοστοῦ ποῦ κάλυπτε τὸ πρόσωπο, τὸ λαιμὸ καὶ τοὺς βραχίονες τῆς θεᾶς, καὶ χρυσάφι βάρους 40 ταλάντων, δηλ. πάνω ἀπὸ ἕνα τόννο. Ἡ ἴδια ὑπόσταση τῆς ἐπίσημης Ἀθηνᾶς εἶχε κάνει καὶ παλιότερα (πρὶν ἀπὸ τὰ 438 π.Χ., ὅποτε στήθηκε ἡ χρυσελεφάντινη Ἀθηνᾶ στὸν Παρθενώνα) μιὰ πανηγυρικὴ ἐμφάνιση: ἦταν ἄλλο ὑπερφυσικοῦ μεγέθους χάλκινο πλαστικὸ ἔργο, ἢ λεγόμενη Πρόμαχος Ἀθηνᾶ, ἢ ὁποῖα εἶχε στηθεῖ στὸ ὑπαιθρο λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἀποτελοῦσε ὅμως τάμα στὴ θεὰ ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς νίκης τοῦ Μαραθῶνα ποῦ οἱ ἀντιξοό-

τητες δὲν εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ στηθεῖ χωρίτερα¹⁰. Μὲ τὴν καθυστέρηση μπόρεσε νὰ ἐκφράσει καὶ τὴν ὑπερηφάνεια γιὰ τὴ συντριβὴ τοῦ Ξέρξη στὴ Σαλαμίνα, στὴν ὁποία πάλι οἱ Ἀθηναῖοι συνέβαλαν περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας. Τὸ ἄγαλμα εἶχε ὕψος 9 περίπου μέτρων (μαζὶ μὲ τὸ βάθρο), ἀναδεικνυόταν ὅμως ἀπὸ τὴ θέση του, ἐπειδὴ ἦταν τὸ πρῶτο ποὺ ἀντίκριζε κανεὶς μόλις περνοῦσε τὰ Προπύλαια καὶ φαινόταν νὰ δεσπόζει σ' ὄλο τὸν ἱερὸ βράχο. Ἡ ἐντύπωση ἦταν κι αὐτὴ τὴ φορὰ μόνο αἰσθητική, καθὼς μάλιστα τὸ ἄγαλμα δὲν προοριζόταν γιὰ λατρευτικὸ σὲ ναὸ οὔτε συνοδεύοταν μὲ βωμό.

Ἀντίθετα, τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Πολιάδας ἀπευθυνόταν ἀποκλειστικὰ στὴν εὐλάβεια: εἶχε γίνοι ἀπὸ ξύλο ἐλιάς καὶ ἦταν μικρὸ καὶ ἐλαφρὸ. Ὡς θαυματουργὸ μερικοὶ τὸ θεωροῦσαν «ἀχειροποίητο» (οὐρανοπετὲς ἢ διπετὲς). Ἦταν στημένο στὸν παλιὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς, τὸν ἀνακαινισμένο λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 520 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Πεισιστρατίδες καὶ παρίστανε τὴ θεὰ καθιστὴ (τουλάχιστο τὸ παλαιότερο, τὸ μέχρι τῆς περσικῆς εἰσβολῆς): γιὰ ὅλες τὶς παλιές «πότνιες» θεές οἱ πλάστες προτιμοῦσαν παλαιότερα τὴν καθιστὴ στάση. Ὁ Ὅμηρος δὲν ξέρει ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ἄλλου τύπου ἐκτὸς ἐκείνου ποὺ τὴν παρίστανε νὰ κάθεται σὲ θρόνο σὰ σεβάσμια δέσποινα τοῦ κάτω κόσμου, ὅπως τὸ στημένο στὴν ἀκρόπολη τῆς Τροίας, σὰ γόνατα τοῦ ὁποίου ἡ ἰέρεια εἶχε ἀποθέσει τὸν πέπλο τῆς Ἐκάβης (Ζ 303). Αὐτὸ δὲν ἐμπόδιζε τὸν Ὅμηρο νὰ περιγράψει τὴ θεὰ ὡς ἀεικίνητη σὰ πεδία τῶν μαχῶν, ὅπως τὴν ἤθελε τὸ ἱπποτικὸ ἰδανικόν. Ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Πausανία (1, 26, 4) λίθινη καθιστὴ θεά, ἔργο τοῦ Ἐνδοίου ποὺ τὴν εἶχε ἀφιερῶσει ἓνας Καλλίας λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα στὸν παλιὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς πρέπει νὰ εἶχε μιμηθεῖ τὴ μορφή τοῦ διπετοῦς ξοάνου ποὺ ἦταν στημένο ὡς λατρευτικὸ ἄγαλμα στὸν ἴδιο ναὸ. Τὴν ἴδια μορφή τῆς καθιστῆς Ἀθηνᾶς μιμοῦνταν καὶ τὰ πολλὰ πῆλινα εἰδώλια τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα. Τὰ παλιότερα καθιστὰ ξοάνα τῆς Ἀθηνᾶς ἐμοιαζαν μὲ τὰ καθιστὰ τῆς Ἥρας, τῆς ὁποίας φημισμένο ἦταν ἓνα τῆς Τίρυνθας ποὺ εἶχε γίνοι ἀπὸ ξύλο ἀγριαχλαδιᾶς (Paus. 2, 17, 5). Ἀπὸ τὰ δυὸ λίθινα ἀγάλματα τῆς Ἥρας ποὺ ὑπῆρχαν στὸ ναὸ τῆς τῶν Πλαταιῶν ἀρχαιότερο ἦταν ἓνα τοῦ Καλλίμαχου (τοῦ 5ου αἰ.) ποὺ τὴν παρίστανε καθιστὴ, ἐνῶ τὸ νεότερο ποὺ ἦταν τοῦ Πραξιτέλη (τοῦ 4ου αἰ.), τὴν παρίστανε ὄρθια (Paus. 9, 2, 7). Τὸ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους χρυσελεφάντινο τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργου παρίστανε τὴ θεὰ καθιστὴ, μὲ ρόδι στὸ ἓνα χέρι καὶ σκῆπτρο στὸ ἄλλο καὶ ἦταν ἔργο τοῦ Πολύκλειτου (Paus. 2, 17, 4).

Στὴν ἀρχαία Ἀθήνα δὲν ὑπῆρχε ἄγαλμα ποὺ συγκλόνιζε περισσότερο τὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὸ ἄτεχνο ξοάνο, τὸ στημένο ἀρχικὰ στὸν παλιὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἀργότερα στὸ Ἐρέχθειο. Ἡ χρυσελεφάντινη θεὰ τοῦ Παρθενῶνα τοὺς ἔκανε ἀπλῶς περήφανους γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν τεχνικὴ πρόδοδό τους, χωρὶς νὰ χτυπάει τὶς χορδὲς τῆς εὐλάβειας, ἐνῶ τὸ φτωχὸ ξοάνο τοῦ Ἐρεχθείου ἀνῆκε σὰ εἰκαστικὰ ἔργα πού, κατὰ τὸν Pausanία, ἦταν «ἀτοπώτερα ἐς τὴν ὄψιν, ἀλλὰ ἐνθεα» (2, 4, 5). Οἱ Ἀθηναῖοι πίστευαν πῶς τὸ ἄγαλμα αὐτὸ κρατοῦσε μέρα καὶ νύχτα τὴν πόλη ὑπὸ τὴν προστασία του. Στὴ γιορτὴ τῶν Πλυντηρίων κάθε δραστηριότητα τῶν Ἀθηναίων παρέλυε, γιὰ τὸ τότε τὸ ἄγαλμα κατεβαζόταν ἀπὸ τὸ βάθρο καὶ τυλιγόταν σὲ ὕφασμα γιὰ νὰ μεταφερθεῖ στὸ Φάληρο, ὅπου οἱ νεαρές «πλυντρίδες» θὰ τὸ ἔπλυναν στὴ θάλασσα γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ ρύπο τῆς χρονιάς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ ρύπο, τὸν ὁποῖο ἐπὶ ἓνα ἔτος εἶχε ἀπορροφήσει τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴν πόλη. Ὅλοι θεωροῦσαν ἀποφράδα τὴν ἡμέρα τῆς ἀπουσίας τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ δὲν καταπιάνονταν μὲ ἀξιόλογα ἔργα. «Οὐδεὶς Ἀθηναίων», λέει ὁ Ξενοφῶν, «κατακεκαλυμμένου ὄντος τοῦ

10. Δὲν εἶχε τὴ στάση «προμάχου» (ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ βάλλοντας τὸ δόρυ). Γι' αὐτὸ οἱ Ἀθηναῖοι προτιμοῦσαν ποὺ παριστάνεται στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς προ- νὰ τὴν ὀνομάζουν «ἡ μεγάλη χαλκὴ Ἀθηνᾶ».

ἔδους τῆς Ἀθηνᾶς, τολμήσαι ἂν ἄνασθαι σπουδαίου τινὸς ἔργου» (Ἑλλ. 1, 4, 12). Ἐκδήλωση εὐλάβειας πρὸς τὸ ἄγαλμα ἀποτελεῖ ὁ χρυσὸς «ἄσβεστος λύχνος» ποὺ ἔκαιγε μπροστά του, μέρα καὶ νύχτα. Ὁ λύχνος ποὺ ἦταν ἔργο τοῦ πλάστη Καλλίμαχου ἐφοδιαζόταν μιὰ φορὰ τὸ χρόνο μὲ τὴν ἀναγκαία ποσότητα λαδιοῦ καὶ συνδεόταν ψηλότερα μὲ τὸν κορμὸ χάλκινου φοίνικα, ὁ ὁποῖος μετέφερε τὴν καπνιὰ τῆς θρυαλλίδας πάνω ἀπὸ τὴ σκεπὴ τοῦ ναοῦ, γιὰ νὰ μὴ ρυπαίνεται ἢ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων καὶ ἡ ὀροφή.

5. Τὸ Ἐρέχθειο ὡς χῶρος λατρείας

Τὸ ἀνακαινιστικὸ πρόγραμμα τῆς Ἀκρόπολης ποὺ εἶχε προβλέψει δεύτερο ναό, ἐφάμιλλο τοῦ Παρθενώνα, γιὰ τὶς παραδοσιακὲς λατρεῖες προωθήθηκε μὲ πείσμα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα καὶ ἡ πόλη, παρὰ τὶς πρωτοφανεῖς οικονομικὲς δυσχέρειες καὶ τὶς πολεμικὲς ἀποτυχίες, μπόρεσε νὰ παραδώσει ἔτοιμο ἢ σχεδὸν ἔτοιμο τὸ Ἐρέχθειο λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα.

Γιὰ τὴ μελέτη τῶν ὑπαίθριων ἱερῶν, τῶν βωμῶν ἢ τῶν σηκῶν ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ Ἐρέχθειο ἐλάχιστα βοηθοῦν τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ποὺ ἀποκάλυψαν οἱ ἀνασκαφές, ἐξίσου ὅμως φτωχὲς εἶναι καὶ οἱ φιλολογικὲς πηγές. Ὁ Ἡρόδοτος ποὺ εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἀκρόπολη πρὶν ἀρχίσουν τὰ μεγάλα περὶ κελία ἔργα, διηγεῖται στὸ ὄγδοο βιβλίον του διεξοδικὰ μὲ ποῖο τρόπο εἶχαν κατορθώσει στὰ 480 π.Χ. οἱ Πέρσες τοῦ Ξέρξη νὰ αἰφνιδιάσουν τοὺς πολιορκημένους στὴν Ἀκρόπολη Ἀθηναίους καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσουν νὰ καταφύγουν στὰ ἐκεῖ ἱερά, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στὸ «μέγαρον» ποὺ ἦταν ἕνας σηκὸς «ἄδυτος», ὅπου δηλ. ἡ εἴσοδος σὲ ὁμαλὲς περιστάσεις ἀποτελοῦσε θρησκευτικὸ παράπτωμα. Ἐκεῖ οἱ Πέρσες τοὺς σκότωσαν καὶ ἔπειτα διήρπασαν ὅλα τὰ ἱερά καὶ τὰ ἔκαψαν («συλήσαντες ἐνέπρησαν πᾶσαν τὴν Ἀκρόπολιν» 8, 53). Μεταξὺ τῶν ἱερῶν ποὺ συλήθηκαν καὶ πυρπολήθηκαν ἦταν καὶ τὸ κυριότερο τῆς βόρειας περιοχῆς τῆς Ἀκρόπολης ποὺ ὁ Ἡρόδοτος τὸ λέει «νηὸν Ἐρεχθέος τοῦ γηγενέος», ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ περιεῖχε καὶ τὰ γνωστὰ «μαρτύρια» τῆς ἔριδας Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδάνα, εἶναι βέβαιο πὼς βρισκόταν στὸ χῶρο τοῦ κατόπιν Ἐρεχθείου: «ἔστι ἐν τῇ Ἀκροπόλει ταῦτη Ἐρεχθέος τοῦ γηγενέος λεγομένου εἶναι νηός, ἐν τῷ ἐλαίῃ τε καὶ θάλασσα ἔνι, τὰ λόγος παρ' Ἀθηναίων Ποσειδέωνά τε καὶ Ἀθηναίην, ἐρίσαντας περὶ τῆς χώρας, μαρτύρια θέσθαι» (8, 55). Ἡ ἔννοια τῆς λέξης «νηός» εἶναι ἀβέβαιη, πρέπει ὅμως νὰ θεωρεῖται βέβαιο πὼς τὸν καιρὸ τοῦ Ἡροδότου οἱ Ἀθηναῖοι ὀνόμαζαν «νηὸν Ἐρεχθέος» ἕνα ἱερὸ περίβολο ἢ ἕνα σηκὸ μὲ βωμὸ ἢ βωμοὺς καὶ μὲ τὰ μαρτύρια τῆς θεϊκῆς ἔριδας στὴ θέση ποὺ κατέλαβε ἀργότερα τὸ Ἐρέχθειο. Στὴ θέση αὐτὴ συνέστιος τοῦ Ἐρεχθέα-Ποσειδάνα ἦ, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Πλουτάρχου, «κοινωνός» τοῦ ἴδιου μ' αὐτὸν ναοῦ (*Συμποσ. Προβλ.* 9, 6) ἦταν ἡ παλιὰ χθόνια Ἀθηνᾶ. Σ' αὐτὸν τὸν κοινὸ ναὸ ἀναφέρεται ὁ στίχος τῆς *Ὀδύσειας* η 81 ποὺ τὸν ἀποκαλεῖ «Ἐρεχθῆος πυκινὸν δόμον» καὶ ὁ στίχος τῆς *Ἰλιάδας* Β 549 ποὺ τὸν ἀποκαλεῖ «Ἀθήνης πίονα νηόν». Ἀμφότεροι οἱ στίχοι ἀνήκουν στὰ ἀρχαῖα χρόνια¹¹.

11. Ἀπὸ τὸν δεῦτερο στίχο φαίνεται πὼς κάποιος Ἀθηναῖος ποιητὴς ἐνδὸς χωρίου ἐντεκα στίχων τῆς *Ἰλιάδας* (Β 546-556) ποὺ καὶ οἱ ἀρχαῖοι τὸ θεωροῦσαν παρὲμβλητο (τῆς ἐποχῆς τοῦ Πεισιστράτου, *Διογ. Λαέρτ.* 1, 57) προτιμοῦσε νὰ ἀποκαλεῖ «ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς» τὸν κοινὸ ναὸ τῆς μὲ τὸν Ἐρεχθέα. Στὸ τέλος ὅμως τοῦ 5ου αἰῶνα οἱ Ἀθηναῖοι ἔκαναν μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια νὰ ἐπιβάλουν τὴν ὀνομασία «ναὸς τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς» στὸ νεώχριστο τότε Ἐρέχθειο. Αὐτὸ φαίνεται

ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς ἐπιγραφές τοῦ Ἐρεχθείου τοῦ ἔτους 409 π.Χ., οἱ ὁποῖες θεωροῦν τὸ Ἐρέχθειο ὡς ἀναβίωση τοῦ παλιοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπου στεγαζόταν τὸ σεβάσμιο διυπετὲς ξόανο. Ἀφοῦ τὸ ξόανο θὰ μεταφερόταν στὸν περικαλλὴ καινούργιο ναό, αὐτὸς ἔπρεπε νὰ φέρει τὴν ὀνομασία: «ὁ ναός, ὁ ἐμ πόλει, ἐν δι τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα». Πὼς ὁ «ναός, ὁ ἐμ πόλει» (ἐν Ἀκροπόλει) ἦταν τὸ Ἐρέχθειο φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα μέρη του, ὅπως: ἀπὸ τὴν πρόσταση τῶν κορῶν, ἢ ὁποῖα πα-

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὸ κομψὸ μαρμάρινο οἰκοδόμημα ποὺ ἐμφανίστηκε ὡς «ναὸς» γιὰ νὰ στεγάσει τὰ ἀρχαιότερα σεβάσματα τῶν Ἀθηναίων προκαλοῦσε τὴν περιέργεια τῶν ξένων ποὺ ἀνέβαιναν στὴν Ἀκρόπολη, γιατί διέφερε ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα χτίσματα λατρείας. Ἄν καὶ δὲν εἶχε σχεδιασθεῖ ἐλεύθερα, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση λατρευτικῶν περιορισμῶν, μπόρεσε νὰ ἀνταγωνισθεῖ τὸν Παρθενῶνα καὶ μάλιστα νὰ συναρπάσει τὴν καλαισθησία μερικῶν ἀνθρώπων, ἰδίως μὲ τὴ χάρη τῶν κορῶν τῆς νότιας πρόστασης καὶ μὲ τὸν ἐκπληκτικὸ γλυπτικὸ διάκοσμο τῆς βόρειας εἰσόδου. Παράλληλα ὅμως μπόρεσε νὰ ικανοποιήσει καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους ποὺ ἀποζητοῦσαν τὴν καθαρὴ θρησκευτικὴ συγκίνηση μὲ τὶς μυστικὲς τελετές.

Τὸ οἰκοδόμημα, ὡς «διπλό» (Παυσ. 1, 26, 5) αἰσθητικὰ ἀπαιτοῦσε δυὸ εἰσόδους, μιὰ σὲ κάθε στενὴ πλευρά. Ἡ δυτικὴ εἴσοδος πρόσκοψε στὴν ἀπαίτηση τοῦ ἱερατείου νὰ μὴν πατηθεῖ τὸ τέμενος τῆς Πανδρόσου καὶ νὰ μὴ θιγεί τὸ μέρος τοῦ Κεκροπίου ποὺ εἶχε μείνει στὸν ὑπαίθριο χώρο τοῦ Πανδρῶσειου (ὁ ἴδιος ὁ τάφος εἶχε περιβληθεῖ μὲ τὴν πρόσταση τῶν κορῶν). Ὁ ἀρχιτέκτονας ὑποχρεώθηκε νὰ μεταφέρει τὴ δευτέρη εἴσοδο στὴ βόρεια πλευρά, κοντὰ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, ὅπου πάλι ἔπρεπε νὰ ἀφήσει ἄθιχτο τὸν ἐκεῖ τάφο τοῦ Ἐρεχθέα (τοῦ θνητοῦ βασιλιᾶ), καθὼς καὶ τὸ «μαρτύριο» τῆς ἔριδας Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα-Ἐρεχθέα¹². Ἀκόμα σημαντικότερη ἀξίωση τοῦ ἱερατείου ποὺ ἔθιγε τὴ λατρευτικὴ καὶ ὄχι τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὀρθοδοξία τοῦ οἰκοδομήματος φαίνεται πὼς ἦταν ἡ διευκόλυνση τῶν μυστικῶν τελετῶν Ἀθηνᾶς καὶ Πανδρόσου ποὺ ἐπέβαλλε τὴ γειτνίαση ἢ «συνοχή» τῶν ναῶν τους, ὅπως λέει ὁ Παυσανίας 1, 27, 2. Εἴσοδος σὲ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὰ δυτικὰ δὲν ἦταν συνηθισμένη γιὰ τὸν 5ον αἰῶνα, γιατί ἡ Ἀθηνᾶ ἦταν τότε οὐράνια θεά. Μόνο ναοὶ καὶ ἱερὰ χθόνιων θεῶν μπορούσαν νὰ ἔχουν εἴσοδο στὰ δυτικὰ. Ἔτσι ἡ μόνη δικαιολογία γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ ἦταν πὼς στὸ Ἐρέχθειο ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ ἡ παλιὰ χθόνια λατρεία της. Ἡ ἀνατολικὴ αἴθουσα τοῦ Ἐρεχθείου ἔμενε γιὰ τὸν Ποσειδῶνα, ὁ ὁποῖος στὸν 5ον αἰῶνα, ὡς θεὸς τοῦ πελάγους, ἦταν οὐράνιος θεός, ἐπειδὴ ὅμως ἡ πόλη ἤθελε νὰ τιμήσει τὸν πατροπαράδοτο χθόνιο ἢ γαιήοχο Ποσειδῶνα-Ἐρεχθέα, ἔπρεπε νὰ ἀρκεστεῖ κι αὐτὸς σὲ μιὰ χθόνια λατρεία καὶ περιορίστηκε μόνο σ' ἓνα βωμὸ μέσα στὴν ἀνατολικὴ αἴθουσα. Στὴν ἴδια αἴθουσα προβλέφθηκαν ἄλλοι

τοῦσε σὲ ἓνα μέρος τοῦ Κεκροπίου: «ἐπὶ τῆι προστάσει τῆι πρὸς τῶν Κεκροπίου ἔδει τὸς λίθος τὸς ὀροφιαίους τὸς ἐπὶ τῶν κορῶν ἐπεργάσασθαι ἀνοθεν». Ἀπὸ τὴ βόρεια πρόσταση: «ἐν τῆι προστάσει τῆι πρὸς τὸ θυρόματος». Ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο: «τὸν κίονον τὸν ἐπὶ τῷ τοίχῳ, τὸ πρὸς τῶν Πανδρῶσειου». Καὶ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κίονοστοιχία: «ἐπὶ τὲν πρόστασιν, τὲν πρὸς ἔο».

12. Τὸ ἔδαφος ὅπου ἔγινε ἡ θεμελίωση δὲν ἐπιτράπηκε νὰ ἰσοπεδωθεῖ οὔτε μὲ ἐπίχωση στὰ δυτικὰ καὶ βόρεια (γιατὶ θὰ ἐξαφάνιζε ἀρχαῖα σεβάσματα) οὔτε μὲ ἀποκοπὴ τμήματος τοῦ πολὺ ψηλότερου ἐδάφους στὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά (γιατὶ θὰ ἦταν πολὺ ἀνταισθητικὴ ἢ ἐμφάνιση τοῦ Ἐρεχθείου κατὰ τρία περίπου μέτρα χαμηλότερου ἀπὸ τὰ ἄλλα οἰκοδομήματα). Αὐτὸ ἀποφεύχθηκε, εἶχε ὅμως ὡς ἀποτέλεσμα νὰ θεμελιωθοῦν οἱ δυὸ τοῖχοι τοῦ Ἐρεχθείου (ὁ βόρειος καὶ ὁ δυτικὸς) κατὰ 2.75 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους δυὸ (τὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν νότιο). Ἴσοπέδωση ἔγινε μόνο ἔξω τῆς θεμελίωσης τοῦ ναοῦ, χάριν τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, δηλ. στὴ βορειοανατολικὴ γωνία

τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου χρειάστηκε τεχνητὴ ὑψωση τοῦ ἐδάφους μὲ 8 ἢ 9 δόμους γιὰ νὰ βρεθεῖ σὲ εὐθεία γραμμὴ ὁ στυλοβάτης τῆς ἀνατολικῆς κίονοστοιχίας. Ἀπὸ τὶς ἄλλες ἰδιορρυθμίες εἶναι πῶς ἡ βόρεια πρόσταση ἔχει 6 κίονες (ὄσους καὶ ἡ ἀνατολική), χρειάστηκε ὅμως νὰ πατήσουν σὲ ψηλότερο κρηπίδωμα παρὰ οἱ ἀνατολικοὶ κίονες καὶ τὸ ὕψος τους νὰ περάσει λίγο τὰ 7.60 μ. ἐνῶ τὸ ὕψος τῶν ἀνατολικῶν κίωνων εἶναι 6.50 μ. Οἱ ἀνατολικοὶ κίονες δὲν εἶναι μόνο χαμηλότεροι, ἀλλὰ καὶ λεπτότεροι (ἔχουν κάτω διάμετρο μικρότερη κατὰ 12.5 ἐκ. ἀπὸ τὴν κάτω διάμετρο τῶν κίωνων τῆς βόρειας πρόστασης). Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ κανονικὸ ὕψος τῆς στέγης ἔγινε καὶ ἡ ζωφόρος τῆς βόρειας πρόστασης ψηλότερη ἀπὸ τὶς ζωφόρους τῶν ἄλλων πλευρῶν. Εἶναι φανερὸ πὼς σκόπιμα ἐπιδιώχθηκε νὰ δημιουργηθεῖ στὴ βόρεια πλευρὰ πρόσταση ἐπιβλητικότερη ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ δυτικοῦ τμήματος καὶ τοῦ συνεχόμενου Πανδρῶσειου.

δυό, λιγότερο επιβλητικοί βωμοί, ένας για τὸν Ἡφαιστο καὶ ἄλλος για τὸ Βούτη, ἀδελφὸ τοῦ βασιλιά Ἐρεχθέα, ὁ ὁποῖος, ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του Πανδίων, κράτησε για τὸν ἑαυτό του τὴν ἱεροσύνη τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἡ σαφέστερη μαρτυρία για τὴ διαρρύθμιση αὐτὴ τοῦ Ἐρεχθείου εἶναι τοῦ Πausανία, ὁ ὁποῖος μπαίνοντας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά βρῆκε στὴν πρώτη αἴθουσα ποὺ εἶχε μῆκος ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὡς τὸν δυτικὸ λίγο μικρότερο τῶν 7.5 μέτρων (ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο δυτικὸ μέρος περνοῦσε λίγο τὰ 10 μέτρα) τρεῖς βωμούς (Ποσειδῶνα-Ἐρεχθέα, Ἡφαίστου καὶ Βούτη). Οἱ μαρμάρيني τοῖχοι τῆς αἴθουσας ἦταν στολισμένοι με εἰκόνες σχετικὲς με τὸ ἱερατικὸ γένος τῶν Βουταδῶν. Ἡ ἀπουσία λατρευτικοῦ ἀγάλματος δὲν ἐπιτρέπει τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς αἴθουσας ὡς «ναοῦ» καὶ ὁ Pausanias τὴν ἀποκαλεῖ «οἴκημα». Προχωρώντας πρὸς τὰ δυτικὰ ἀναφέρει «ναὸ» τῆς Πολιάδας Ἀθηνᾶς (με τὸ διυπετὲς ξόανό της) καὶ «συνεχόμενο» ναὸ τῆς Πανδρόσου.

Ἄλλη μαρτυρία, σύγχρονη μ' αὐτὴ (τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα) εἶναι τοῦ Λουκιανοῦ, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ «τὸν πρόναον τῆς Πολιάδος» στὴν Ἀκρόπολη, ὡς χῶρο διεξαγωγῆς μιᾶς δίκης περιγραφόμενης χιουμοριστικὰ σὲ διάλογό του ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ἀλιεὺς ἢ Ἀναβιοῦντες»¹³. Ἄν για τὸν Λουκιανὸ «ναὸς τῆς Πολιάδος» ἦταν ὁλόκληρο τὸ Ἐρέχθειο, ὡς «πρόναος» θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο (ἢ ἀνακρίβεια θὰ περνοῦσε ἀπαρατήρητη στὸ λουκιάνειο εὐθυμογράφημα). Τὰ «βάθρα» για τοὺς διαδίκους θὰ ἦταν οἱ πάγκοι κατὰ μῆκος τῶν τριῶν πλευρῶν τῆς αἴθουσας καὶ οἱ θρόνοι τῶν τριῶν ἱερέων θὰ καταλαμβάνονταν ἀπὸ τὸ προεδρεῖο τῆς προσωποποιημένης Φιλοσοφίας. Τὸ ἀναφερόμενο προσκύνημα τῆς θεᾶς ἀπὸ ὄσους μετεῖχαν στὴ δίκη (κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐτοιμασίας τῶν «βάθρων») θὰ μπορούσε νὰ γίνε με ἐπίσκεψη τοῦ χῶρου, ὅπου ἦταν στημένο τὸ ξόανο τῆς Πολιάδας.

Ἡ ἀνατολικὴ αἴθουσα εἶναι ὁ σημαντικότερος χῶρος τοῦ Ἐρεχθείου για τὴ μυστικὴ διδασκαλία ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη σὲ ναοὺς ἢ ἱερά με μυστικὲς ἱερουργίες, ὅπως τὰ Ἀρρηφόρια, τὴν εὐθύνη τῶν ὁποίων εἶχε ἡ ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς. Τὰ «ἄρρητα ἱερά» καὶ ἡ γονιμικὴ τους ιδιότητα ἦταν θέματα διδασκαλίας σ' ὄσους θὰ τὰ χρησιμοποιοῦσαν καὶ ἤθελαν νὰ τελεσφορήσουν. Τὰ ἱερά αὐτὰ παρασκευάζονταν (ἄγνωστο ἀπὸ ποῖο ἢ ἀπὸ ποιά μέλη τοῦ ἱερατείου) στὴν ὑπόγεια κρύπητ τῆς βόρειας πρόστασης. Ἡ ἱέρεια τὰ παρέδιδε στὶς δυὸ ἄρρηφόρες

13. «Ἀλιέα» ὀνομάζει ὁ Λουκιανὸς τὸν ἑαυτό του, γιατί περὶ τὸ τέλος τῆς δίκης δανείστηκε ἀπὸ τὴν ἱέρεια τῆς Πολιάδας τὴν πετονιά καὶ τὸ ἀγκίστρι ποὺ εἶχε ἀναθέσει στὸ ναὸ ἕνας ψαρὰς ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ προσπάθησε νὰ πιάσει (με δόλωμα σύκα καὶ βόλους χρυσοῦ) τοὺς γενειοφόρους ἀπατεῶνες ποὺ ἰσχυρίζονταν πὼς ἦταν φιλόσοφοι πλατωνικοί, ἀριστοτελικοί καὶ πυθαγόρειοι. Οἱ «ἀναβιοῦντες» τοῦ τίτλου εἶναι οἱ παλιοὶ ἀληθινοὶ φιλόσοφοι (Σωκράτης, Πλάτων, Χρυσίππος, Διογένης, Ἐπίκουρος, Ἀρίστιππος, Ἀριστοτέλης, Ἐμπεδοκλῆς καὶ Πυθαγόρας, συνολικὰ 9 πρόσωπα) ποὺ θὰ δίκασαν τὸν κατηγορούμενο Λουκιανὸ ὡς ἐχθρὸ τῆς φιλοσοφίας. Πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου ἦταν ἡ ἴδια ἡ Φιλοσοφία, με βοηθοὺς τὴν Ἀρετή, τὴ Σωφροσύνη, τὴ Δικαιοσύνη, τὴν Παιδεία καὶ τὴν Ἀλήθεια (ἄλλα 6 συνολικὰ πρόσωπα). Πρὶν ἀρχίσει ἡ δίκη κρίθηκαν ὡς ἀναγκαῖα 4 ἀκόμη πρόσωπα (Ἐλευθερία, Παρρησία, Ἐλεγχος καὶ Ἀπόδειξη), ὥστε τὸ σύνολο τῶν προσώπων ποὺ ἦταν παρόντα στὴ δίκη (μαζί με τὸν κατηγορού-

μενο ποὺ εἶχε τὸ ὄνομα Παρρησιάδης) ἔφτασε τὰ 20. Ἡ δίκη θὰ γινόταν σὲ κάποιο ἱερὸ ποὺ θὰ διέθετε ἐπαρκὴ χῶρο για εἴκοσι πρόσωπα: ὑπῆρχε παλιὰ συνθήεια για δίκες ἢ διαιτησίες ἐνώπιον μαρτύρων καὶ συνηγόρων μέσα σὲ ἱερά. Ἡ συνθήεια εἶναι γνωστὴ καὶ σὲ ὀνομαστοὺς ρήτορες, ὅπως τὸν Δημοσθένη, τὸν Ἰσοκράτη, τὸν Ἀντιφῶντα. Στὴν παρούσα περίπτωση ἡ Φιλοσοφία καὶ οἱ ἀναβιώσαντες φιλόσοφοι θεώρησαν ὡς καταλληλότερο χῶρο «τὸν πρόναον τῆς Πολιάδος» στὴν Ἀκρόπολη. Ὅταν ἔφτασαν στὸ ναὸ, ἡ Φιλοσοφία ζήτησε ἀπὸ τὴν ἱέρεια νὰ φροντίσει για τὴ διευθέτηση τῶν «βάθρων» καὶ πρόσθεσε πὼς στὸ μεταξύ ἡ ἴδια καὶ οἱ ἄλλοι «θὰ προσκυνοῦσαν τὴ θεά». Ἀπὸ τὴ διαδικασία φάνηκε πὼς οἱ σύγχρονοι τοῦ Λουκιανοῦ φιλόσοφοι (ἐπιπόλαιοι καὶ στεῖροι ἀντιπρόσωποι τῆς νεότερης σοφιστικῆς) ἦταν λιγότερο ἱκανοὶ νὰ μιμηθοῦν τοὺς μεγάλους δασκάλους ἀπὸ ὅσο ἕνας γύπας μπορούσε νὰ μιμηθεῖ «μιὰν ἀηδόνα».

παρθένες (μικρὰ κορίτσια 7-11 ἐτῶν), οἱ ὁποῖες τὴ νύχτα, γιὰ νὰ προστατεύονται ἀπὸ τὸ σκότος, τὰ μετέφεραν ἀπὸ κρυφὴ κάθοδο στὶς βόρειες ὑπώρειες τῆς Ἀκρόπολης, ὅπου ἦταν τὸ μικρὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ μελετήθηκε μὲ ἀνασκαφή. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔπαιρναν ἄλλα ἱερά μέσα σὲ καλάθια, καλὰ σκεπασμένα, καὶ τὰ ἔφερναν (πάντα τὴ νύχτα γιὰ τὴν ἀπαιτούμενη μυστικότητα καὶ γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς συνάντησης μὲ ὁποιοδήποτε ἄνθρωπο) στὸ Πανδρόσειο. Οἱ ἀγρότες ποὺ ἐπιθυμοῦσαν μιὰ συμβολικὴ ποσότητα ἀπὸ τὰ καθαγιασμένα ἱερά (ποὺ ἦταν, κατὰ μιὰ ἀρχαία μαρτυρία, ζυμωμένα ψωμάκια σὲ σχῆμα φαλλῶν ἢ φιδιῶν, καθὼς καὶ καρποὶ πολύγονων φυτῶν) μποροῦσαν νὰ τὰ παίρνουν κατὰ τὴ διάρκεια ὑπαίθριας τελετῆς ἀπὸ ἓναν βωμὸ εἴτε στὸ λιθόστρωτο χῶρο στὰ βόρεια τοῦ Ἐρεχθείου (ἓνα χῶρο ποὺ ἦταν σὲ χρῆση καὶ προτοῦ χτιστεῖ τὸ Ἐρέχθειο) εἴτε ἀπὸ τὸ βωμὸ τοῦ Πανδροσείου. Ὁ βωμὸς τοῦ Πανδροσείου βρισκόταν μέσα στό «ἔρκος» τοῦ ἱεροῦ (στὸν μανδρότοιχο ποὺ τὸ περιέβαλλε) καὶ ἀνῆκε στὸν προστάτη κάθε ἔρκου Δία¹⁴.

6. Ὀλόκληρη ἡ Ἀκρόπολη τέμενος τῆς Ἀθηνᾶς

Μὲ τὴ συμπλήρωση ἢ τὸ σταμάτημα τῶν ἐργασιῶν στὸ Ἐρέχθειο γύρω στὰ 406 π.Χ. ἡ Ἀκρόπολη πῆρε τὴ μορφή ποὺ πρὸ πολλοῦ εἶχε σχεδιάσει ἡ πολιτεία, χωρὶς νὰ βρεθεῖ σὲ φανερὴ ρήξη μὲ τὸ ἱερατεῖο. Ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ «Ἀθηνῶν μεδέουσα», τιμήθηκε μὲ δυὸ ναοὺς, ἓνα ὑπὸ τὴν οὐράνια ὑπόστασή της, ἔργο τῆς γενιάς τοῦ Περικλῆ, καὶ ἓνα ὑπὸ τὴν πατροπαράδοτη χθόνια. Ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος τελικὰ δὲν ἐμπόδισε τὴν πόλη νὰ προσφέρει στὴ

14. Ἡ περιγραφή τῆς ἀνατολικῆς αἴθουσας τοῦ Ἐρεχθείου ἀπὸ τὸν Πausanias ὑποβάλλει ἔντονα τὴ σκέψη πὼς ἡ αἴθουσα αὐτή, ἂν καὶ εἶχε τὴν εἴσοδό της στὰ ἀνατολικά, ὅπως οἱ ναοὶ τῶν Ὀλύμπιων θεῶν, ἦταν μόνο χῶρος χθόνιων ἱερουργιῶν κι ὄχι ναός: πρὶν πατήσει ὁ Pausanias τὸ κατώφλι τῆς αἴθουσας ἢ τοῦ σηκοῦ αὐτοῦ εἶδε πολὺ κοντὰ στὴν εἴσοδο βωμὸ τοῦ Διὸς ὑπάτου, στὸν ὁποῖο δὲν ἐπιτρέπονταν οὔτε αἱματηρὲς προσφορὲς οὔτε χορὲς οἴνου (1, 26, 5). Αὐτὸ ἦταν κανόνας γιὰ τὶς χθόνιες λατρείες. Ὁ ἴδιος ὁ Pausanias εἶχε προσωπικὸ ἐνδιαφέρον ἢ ἔντονη συμπάθεια γιὰ τὶς ἀναίμακτες προσφορὲς καὶ μὲ προθυμία συμμετεῖχε σ' αὐτές, ὅπου τὶς συναντοῦσε (8, 42, 2). Μπαίνοντας μέσα, ἀντίκρισε σηκὸ τελείως διαφορετικὸν ἀπὸ τὸν καθιερωμένον γιὰ τοὺς ναοὺς τῶν Ὀλύμπιων θεῶν: ἀντὶ λατρευτικοῦ ἀγάλματος ὑπῆρχαν τρεῖς βωμοὶ (ἴσως στὴ μέση τοῦ σηκοῦ καὶ σὲ μιὰ γραμμῆ, ὁ ἓνας πλᾶι στὸν ἄλλον): ὁ κυριότερος προοριζόταν γιὰ τὸν χθόνιο Ποσειδῶνα (ὄχι τὸ θεὸ τοῦ πελάγους, ἀλλὰ τὸν «γαιήσοχο», ὅπως τὸν ἔλεγον στὴν Ἀττικὴ, τὸν ἴδιο ποὺ ἀρχικὰ εἶχε τὸ τοπικὸ ὄνομα Ἐρεχθεύς. Στὴν Ἀθῆνα τὸν ἔλεγον «Ποσειδῶνα-Ἐρεχθεά», ὅταν ὄλοι βεβαιώθηκαν πὼς τὰ δυὸ ὀνόματα ἀνήκαν στὸν ἴδιο θεὸ). Ἀπὸ τοὺς δυὸ μικρότερους βωμοὺς ὁ ἓνας ἀνῆκε στὸν Βοῦτο, γενάρχη τῆς τοπικῆς ἱερατικῆς οἰκογένειας τῶν Βουταδῶν, καὶ ὁ ἄλλος στὸ θεὸ Ἡφαιστο. Ἀντίκρι σὲ κάθε βωμὸ (ἴσως μπροστὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ) ὑπῆρχαν ἰσάριθμοι θρόνοι γιὰ νὰ κάθονται μὲ ἐπισημότητα κατὰ τὶς μυστικὲς τελετὲς οἱ ἱερεῖς ποὺ εἶχαν τὴν ἐπιμέλεια τῶν προοριζόμενων

γιὰ κάθε βωμὸ ἱεροπραξιῶν. Γιὰ τοὺς ἰδιώτες ποὺ μετεῖχαν στὶς τελετὲς ὑπῆρχαν χτιστοὶ πάγκοι, χαμηλὰ σ' ὄλους τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ, ἐκτὸς τῆς πλευρᾶς τῆς εἰσοδου. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἦταν στολισμένη μὲ πρόσταση ἔξ ἰωνικῶν κιόνων καὶ εἶχε στὴ μέση ἐπιβλητικὴ εἴσοδο καὶ δυὸ παράθυρα (ποὺ δὲν συνηθίζονταν στοὺς ναοὺς τῶν Ὀλύμπιων θεῶν), ἓνα ἀριστερὰ καὶ ἓνα δεξιὰ τῆς εἰσοδου, ὥστε ὁ σηκὸς νὰ φωτίζεται περισσότερο ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους σηκούς τῶν ἄλλων ναῶν, μέσα στοὺς ὁποῖους δὲν γινόταν λατρεία. Ἐδῶ τὸ ἄφθονο φῶς ἦταν ἀπαραίτητο ὄχι μόνο γιὰ τὶς συγκεντρώσεις τῶν μετεχόντων στὴ λατρεία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς τοιχογραφίες ποὺ εἶχαν θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ἴδια τὴ λατρεία, γιὰτὶ ἀναφέρονταν στὸ γένος τῶν Βουταδῶν, ὅπως λέει ὁ Pausanias, δηλαδὴ ἐκείνων ποὺ εἶχαν αὐθεντικὰ ὀργανώσει τὴ λατρεία. Ἀπὸ τὶς εἰκόνες μερικὲς λατρευτικὲς πράξεις δέχονταν φῶς. Ὑποτίθεται πὼς οἱ εἰκόνες εἶχαν γίνει μὲ χρώματα στοὺς λεῖους μαρμάρινους τοίχους τοῦ σηκοῦ καὶ δὲν ἦταν φορητοὶ πίνακες. Οἱ εὐλαβεῖς Ἀθηναῖοι ποὺ μετεῖχαν στὶς μυστικὲς χθόνιες ἱερουργίες ἦταν πολὺ λιγότεροι ἀπὸ ὅσους παρακολουθοῦσαν τὶς ἐπιβλητικὲς θυσίες γιὰ τοὺς οὐράνιους θεοὺς. Ἐπομένως γιὰ τοὺς εὐλαβεῖς τακτικὸς συλλατρευτὲς οἱ χτιστοὶ πάγκοι τοῦ σηκοῦ ἦταν ἐπαρκεῖς. Ὑπερπαρκεῖς πρέπει νὰ ἦταν καὶ γιὰ τὰ εἴκοσι πρόσωπα ποὺ θὰ προσέρχονταν γιὰ τὴν παραπάνω μνημονευόμενη δίκη τῶν φιλοσόφων, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ σύγχρονος τοῦ Pausanias Λουκιανός.

θεά και τὸν δεύτερο ναό, ἔστω και στίς παραμονές τῆς ὀριστικῆς ἤττας τῆς και τῆς ταπεινώσεως τῆς ἀπὸ τὸν Λύσανδρο¹⁵.

Στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα ἡ Ἀκρόπολη εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ σὲ ἀληθινὸ τέμενος τῆς Ἀθηνᾶς: ἀνεβαίνοντας κανεὶς σ' αὐτὴ συναντοῦσε πάνω σὲ πύργο, πρὶν φτάσει στὰ Προπύλαια, τὸ πρῶτο ἱερό τῆς μετὴν προσωνομία τῆς Νίκης. Σ' αὐτὴ τῆ θέσῃ ἡ θεὰ εἶχε τιμηθεῖ στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια ὑπὸ τῆ χθόνια μορφή τῆς, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σωζόμενου ναῖσκου τῆς: στὴ μέση τοῦ πύργου ἀποκαλύφθηκε χτιστὴ μετὴ πωρόλιθους ἐσχάρα και μέσα σ' αὐτὴ στάχτες μαζί με εἰδώλια ἀρχαϊκῶν χρόνων, μαυρισμένα ἀπὸ τὴ φωτιά. Γύρω στὴν ἐσχάρα ἀρχικὰ εἶχε χτιστεῖ μικρὸς λατρευτικὸς «οἶκος» ἢ σηκός, στὸν ὁποῖο ἐξακολούθησε ἡ χθόνια λατρεία, ἀκόμα και ὅταν χτίστηκε ὁ πρῶτος βωμίσκος στὰ ἀνατολικά (κατὰ τὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ πρὸς τὴν οὐράνια λατρεία). Σὲ μιὰ τρίτη φάση τῆς λατρείας ἀνήκει ὁ σωζόμενος ναῖσκος μετὴ τὸν ἐπιβλητικὸ βωμὸ στὰ ἀνατολικά, ὁ ὁποῖος ἔθεσε ὀριστικὸ τέμα στὴ χθόνια λατρεία. Ὁ ναῖσκος ἦταν ἔτοιμος στὰ 427 π.Χ. (γιὰ τὴ χθόνια λατρεία Γ. Οἰκονόμος, ΑΕ 1939-1941, 97 κπ. και ΑΕ 1937, 786).

Ἀμέσως μέσα ἀπὸ τὰ Προπύλαια (μπροστὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τους) και κοντὰ σὲ προϋπάρχοντα βωμὸ οἱ Ἀθηναῖοι ἔστησαν ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, ἡ ὁποία εἶχε φανεῖ χρήσιμη στὴν πόλη ὄχι μόνο κατὰ τὸ μεγάλο λοιμὸ, ἀλλὰ και σ' ἄλλες περιστάσεις (βλ. Πλουτ. Περικλ. 13). Ἀπέναντι, στ' ἀνατολικά, ὑψωνόταν τὸ τεράστιο χάλκινο ἄγαλμα τῆς θεᾶς αἰσθητοποιώντας τὴν ἀλήθεια πὼς αὐτὴ ἦταν ἡ ἀδιαφιλονίκητη ἐξουσιάστρια τοῦ λόφου. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸ εἶχαν στήσει πρὶν χτίσουν τὸν Παρθενώνα, γιὰ νὰ τιμήσουν τοὺς πατέρες τους ποὺ εἶχαν θριαμβεύσει κατὰ τῶν Περσῶν.

Πίσω ἀπὸ τὴ χάλκινη Ἀθηνᾶ ὑψωνόταν οἱ δυὸ λαμπρότεροι ναοὶ τῆς, ὁ μεγαλειώδης μετὴ τῆ χρυσελεφάντινη εἰκόνα τῆς ποὺ παραδόθηκε στοὺς αἰῶνες ὡς «Παρθενὼν» και ὁ περίτεχνος μαρμάρινος ποὺ παραδίδεται ὡς «Ἐρέχθειο», εἶναι ὅμως ὁ ναὸς ποὺ διαδέχτηκε τὸν λεγόμενο «παλαιὸ» τῆς θεᾶς και κληρονόμησε ἀπὸ ἐκεῖνον τὸ ταπεινὸ, ἀλλὰ σεβάσμιο ἢ «ἐνθεο» ξόανό τῆς. Ἀπὸ τίς δυὸ μορφές τῆς θεᾶς μόνο τῆ δεύτερη τίμησαν οἱ Ἀθηναῖοι μετὴ πηγαία και ἐγκάρδια λατρεία. Ἦταν ἡ θεὰ ποὺ μετὴ ὑπερηφάνεια τὴν ἀποκαλοῦσαν «πολιάδα» (προστάτιδα τῆς πόλης τους). Ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ Παρθενώνα ἦταν μιὰ ζηλευτὴ προέκταση τοῦ πατριωτικοῦ τους μεγαλείου. Στὴν πραγματικὴ οἱ Ἀθηναῖοι δὲν τὴ λάτρευαν, ἄξιζε ὅμως νὰ τὴν τιμοῦν, γιὰτὶ μόνο σ' αὐτὴ τῆ θεότητα εὑρίσκε ἐκφραση ἡ ἐθνικὴ τους ὑπερηφάνεια.

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

15. Κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, μέσα στὸ πολυάσχολο και θορυβῶδες ἄστυ, ἡ Ἀθηνᾶ δὲν εἶχε δικὰ τῆς ἀξιόλογα ἱερὰ οὔτε ναοὺς και βωμοὺς. Πρὶν ἀπὸ τὸν Παρθενώνα (στὰ 449-444), ἡ πόλη εἶχε χτίσει ἕνα περίτερο ἐξάστυλο ναὸ πάνω στὸ λόφο τῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸν Ἡφαιστο και τὴν Ἀθηνᾶ, ὄχι ἀπὸ πηγαία εὐλάβεια οὔτε γιὰ νὰ χρησιμεύσει γιὰ θερμὴ λατρεία, ἀλλὰ κατ' ἀπαιτησὴ τῶν χαλκουργῶν και τῶν κεραμῶν ποὺ εἶχαν ἐκεῖ τὰ ἐργαστήριά τους και ἤθελαν εὐπαρουσίαστο ναὸ γιὰ τοὺς πᾶτρωνες θεοὺς τους. Μέσα στὸ ναὸ ἔστησαν ἀργότερα δυὸ χάλκινα ἀγάλματα, ἕνα τοῦ Ἡφαιστου γιὰ τοὺς χαλκουργοὺς και ἕνα τῆς Ἀθηνᾶς γιὰ τοὺς κεραμῆς και ἀγγειογράφους. Ἄλλο ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ ἐπίσης ποτὲ δὲν ἔγινε κέντρο θερμῆς λατρείας ἦταν τὸ λεγόμενο «Ἐπὶ Παλλαδίῳ». Βρισκόταν σὲ μιὰ τετράπλευρη

περίστυλη αὐλῇ, μέσα στὸ τεῖχος τῆς πόλης, ἐκεῖ ποὺ τελείωνε ὁ δρόμος Φαλήρου-Ἀθηνῶν (ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς σημερινῆς λεωφόρου Συγγροῦ). Οἱ μῦθοι περὶ ἀρπαγῆς τοῦ τρωικοῦ Παλλαδίου και περὶ τῶν Ἀργείων ποὺ τοὺς εἶχε ἀντιμετωπίσει στὸ δρόμο Φαλήρου-Ἀθηνῶν ὁ γιὸς τοῦ Θησέα Δημοφῶν εἶναι φανερὰ νεότεροι. Ὁ χῶρος τοῦ ἀθηναϊκοῦ Παλλαδίου (ἡ περίστυλη αὐλῇ ποὺ περιεῖχε ἱερὰ τοῦ Δία και τῆς Ἀθηνᾶς) ἦταν περισσότερο γνωστὸς ὡς τόπος ὅπου ἀρέσκονταν νὰ συχναζοῦν οἱ φιλόσοφοι (Πλουτ. Περὶ φυγῆς 14). Ἦταν ἐπίσης ὁ τόπος, ὅπου συνεδρίαζε τὸ δικαστήριο ποὺ δικάζε τοὺς ἀκούσιους φόνους (οἱ ἴδιοι ὄψιμοι μῦθοι ἔλεγαν πὼς πρῶτον εἶχε δικάσει τὸν Δημοφῶντα, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, εἶχε ποδοπατήσει μετὴ τὸ ἄλογό του και εἶχε σκοτώσει ἄνθρωπο).

ΑΡΓΕΙΩΝ ΠΑΙΣ*

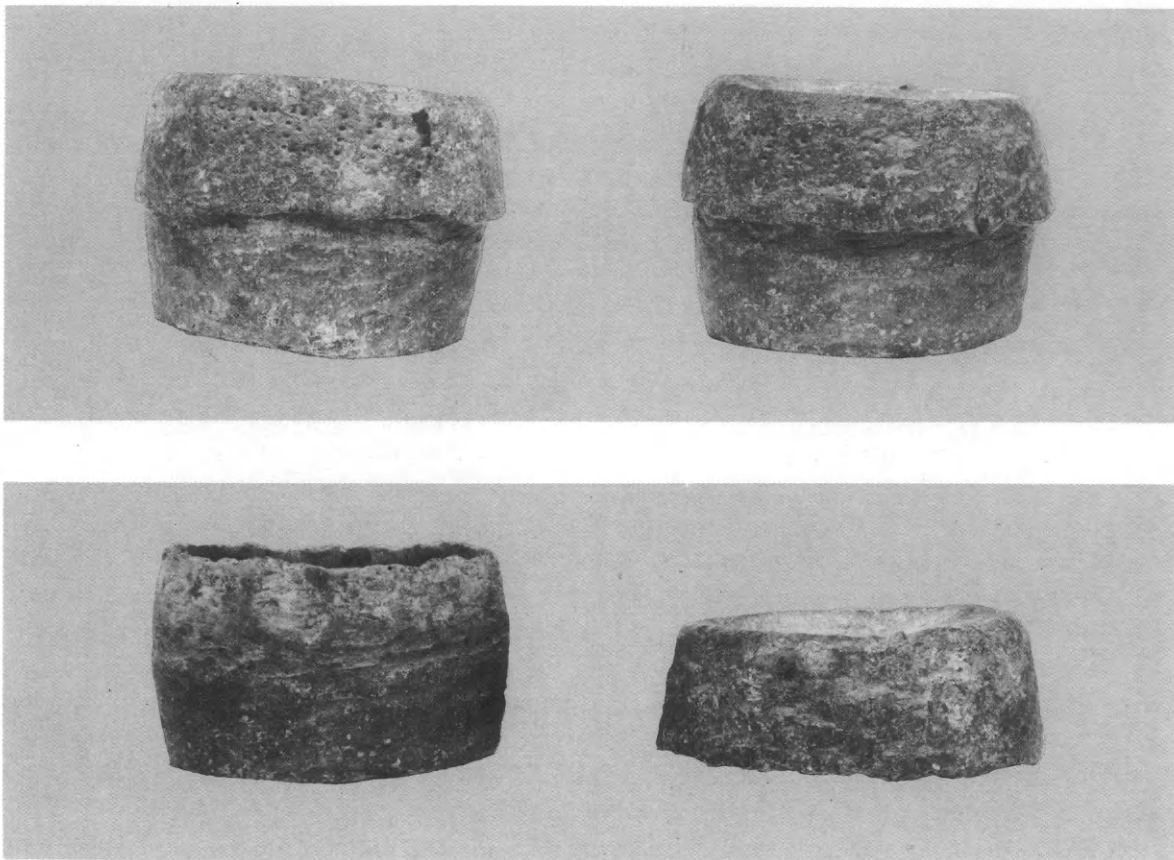
Καὶ ἄλλες φορές ἔχω ἀναφερθεῖ στὴν ἀνάγκη νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ δημοσιευθεῖ τὸ ἀρχαιο-λογικὸ ὑλικό, πού, συσσωρευμένο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὶς ἀποθήκες τῶν Μουσείων, παραμένει ἄγνωστο καὶ ἀνεκμετάλλευτο γιὰ τὴν ἐπιστήμη μας. Ἔτσι ἔκρινα σκόπιμο, παρὰ τὶς κάποιες μου ἐπιφυλάξεις, νὰ κάνω γνωστὸ στὴν ἔρευνα ἓνα αἰνιγματικὸ «εὔρημα», πὺ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ ἀπέσπασε τὴν προσοχή μου στὸ Μουσεῖο Ἐκμαγείων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται γιὰ μία μικρὴ μολύβδινη πυξίδα, (ἀριθ. εὐρ. 248), μέγ. ὕψ. 0.055 μ. καὶ μέγ. διάμ. 0.077 μ. μαζί μὲ τὸ κάλυμμα (εἰκ. 1). Καὶ ἀσφαλῶς ἡ πυξίδα αὐτὴ δὲν θὰ ἀποτελοῦσε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ἂν δὲν συνέβαινε νὰ ἔφερε στὰ κάθετα τοιχώματα τοῦ καλύμματός της μία στικτὴ ἐπιγραφή: *ΑΡΓΕΙΩΝ ΠΑΙΣ* (εἰκ. 2). Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ, πὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ πὺ πιθανὸν στὸ α΄ μισό του¹, προσδίδει στὴν πυξίδα μας ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν δίνει τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν ὀρισμένες σκέψεις, πὺ ἀκόμη καὶ ἂν πολλὰς ἀπ' αὐτὰς κινοῦνται στὴ σφαῖρα τῆς ὑπόθεσης, ἀξίζει νὰ δημοσιοποιηθοῦν, ἀφοῦ ὑπάρχει ἡ ἐλπίδα νὰ ἀποτελέσουν ἀφορμὴ γιὰ γόνιμο καὶ παραγωγικὸ διά-λογο, ἀπὸ τὸν ὅποιο ἀποκλειστικὴ κερδισμένη θὰ εἶναι ἡ ἐπιστήμη μας.

Στάθηκε ἀδύνατον γιὰ μένα νὰ κατατάξω τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ σὲ μία ἀπὸ τὶς συνήθεις κα-τηγορίες τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν. Π.χ. δὲν μποροῦσα νὰ τὴν καταλάβω ὡς ἀναθη-ματικὴ, οὔτε νὰ δεχθῶ ὅτι ἀναφέρεται στὸν κάτοχο τῆς ἴδιας τῆς πυξίδας. Ἡ ἀδυναμία μου νὰ κατανοήσω τὴ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, μ' ἔκανε νὰ στραφῶ σὲ μία κατηγορία ἐπιγρα-φῶν πὺ εἶναι γνωστὰς στὴν ἔρευνα ὡς *κατάδεσμοι* καὶ μὲ τὶς ὁποῖες, κατὰ τὴ γνώμη μου, παρουσιάζει ἡ δικὴ μας ὁμοιότητες. Δὲν εἶναι δυνατόν ἐδῶ νὰ μιλήσω διεξοδικὰ γιὰ τοὺς καταδέσμους². Θὰ περιορισθῶ στὰ ἐντελῶς ἀπαραίτητα γιὰ λόγους καθαρὰ ἐνημέρωσης. Στὶς ἐπιγραφὰς αὐτὰς, ὡς γνωστόν, ἀναγράφονται ἢ ὑπονοοῦνται μαγικὰ κείμενα πὺ προκαλοῦνται

* Τὸν συνάδελφο Μ. Βουτυρὰ εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς χρήσιμες σὲ μένα συζητήσεις μας, σχετικὰ μὲ τοὺς καταδέσμους. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλω στὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου μας Ἰ. Κιαγιά γιὰ τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 2, στὸν φωτογράφο Μ. Στεφανίδη, γιὰ τὶς φωτογραφίες τῆς εἰκ. 1 καὶ στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν γιὰ τὴ φωτογραφία τῆς εἰκ. 3.

1. Τὴ μορφή τοῦ Α καὶ τοῦ Ν θὰ τὴ χαρακτηρίζα κάπως ἀρχαϊκὴ, ἐνῶ αὐτὴ τοῦ Ε (ὅπως καὶ τὸ μέγεθος τοῦ Ω) μᾶλλον ὡς συνηθισμένα γιὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἀκό-μη, ὡς πρὸς τὴν καλλιγραφία τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ Α, Γ, Σ καὶ Ω μᾶς ὀδηγοῦν ἴσως περισσότερο πρὸς τὴν Ἰωνία. Ὑψ. γραμμάτων 0.07 μ. (εἰκ. 2).

2. Γιὰ τοὺς καταδέσμους βλ. R. Wunsch, *IG III.3* (1897) σ. I κέ. A. Audollent, *Defixionum Tabellae* (1904). *Reallexicon für Antike und Christentum* 8 (1972) I κέ. λ. Fluchttafel (Defixion) καὶ στ. 28-29 (βιβλιογραφία) (K. Preisendanz). D. R. Jordan, *AM* 95, 1980, 225 κέ., καὶ 225 σημ. 1 καὶ 227 σημ. 11 (βιβλιογραφία). Τοῦ ἴδιου, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρ-χαιολογίας Δ'* (1988) 273 κέ. καὶ 277 (βιβλιογραφία) (στὸ ἐξῆς *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου*). Τοῦ ἴδιου, *GRBS* 26, 1985, 151 κέ. καὶ 154 σημ. 7 (βιβλιο-γραφία). Τοῦ ἴδιου, *Hesperia* 54, 1985, 205 κέ. καὶ 206-207 σημ. 2, 3, σ. 214, 222-223 καὶ σημ. 16 (βιβλιογρα-φία). B. Bravo, *Poikilia, Etudes offertes à J.-P. Vernant* (1987) 185 κέ. μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία.

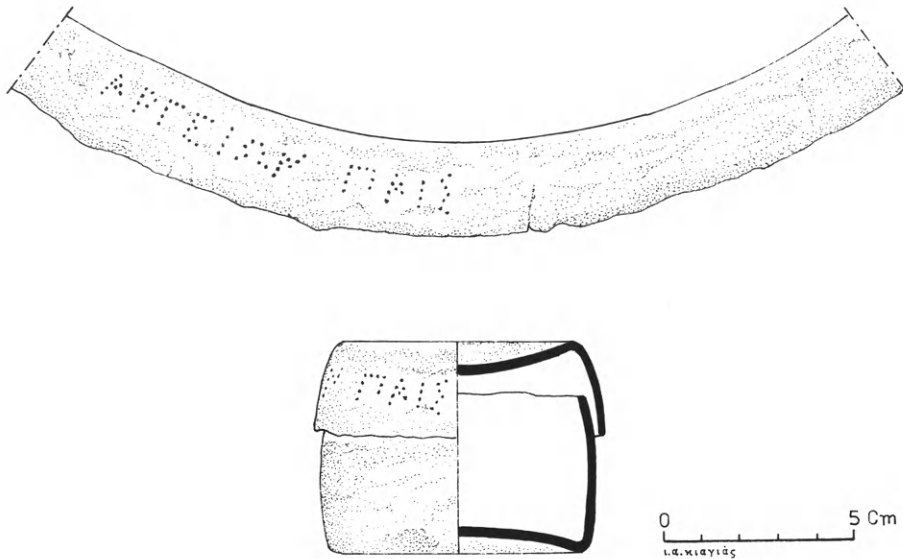
Εικ. 1. Μολύβδινη ενεπίγραφη πυξίδα. Μουσείο Έκμαγείων Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης αριθ. 248. (Φωτ. Μ. Στεφανίδη)

ἀπὸ πρόσωπα ποὺ θέλουν, γιὰ διαφόρους λόγους, νὰ πάθουν κακὸ κάποιος ἢ κάποια ἄλλα ἄτομα. Τὰ κείμενα αὐτὰ τὰ τοποθετοῦσαν τὶς περισσότερες φορὲς *παρὰ ἄωρου ἢ βιαίου θήκη*, δηλαδή κοντὰ σὲ τάφους (ἢ μέσα σ' αὐτούς) ἀτόμων ποὺ συνέβη νὰ χαθοῦν πρόωρα³. Εἶναι οἱ *ἄωροι* καὶ *βιαιοθάνατοι* τῶν γραπτῶν πηγῶν μας⁴. Καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἡ δοξασία ὅτι τὸ φάντασμα τῶν ἀτόμων αὐτῶν ἦταν σὲ δράση γιὰ τόσα χρόνια ἀκόμη μετὰ τὸν θάνατό τους, ὅσα θὰ ζοῦσαν ἀκόμη ὑποθετικά, ἂν δὲν τοὺς εἶχε στείλει πρόωρα στὸν τάφο ἕνα ἀπρόοπτο καὶ ξαφνικὸ συμβάν. Τὰ φαντάσματα αὐτὰ ὑποτίθεται ὅτι διάβαζαν τοὺς καταδέσμους

3. Βλ. Wunsch ὁ.π. σ. IV. Πρβ. Jordan, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου* 273. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα, καταδέσμους ἐναπόθεταν σὲ πηγάδια, λουτρά, κρήνες, πηγές, δεξαμενές καὶ σὲ ἱερὰ χθόνιων θεοτήτων, κυρίως τῆς Δήμητρας. Ὅπωςδήποτε, ἡ πλειονότητα τῶν καταδέσμων ἔχει βρεθεῖ σὲ νεκροταφεῖα. Βλ. Jordan, *Hesperia* 54, 1985, 206 κέ. Τοῦ ἴδιου, *GRBS* 26, 1985, 152. Ἡ συνήθεια νὰ ρίχνουν καταδέσμους σὲ πηγάδια

εἶναι σχετικὰ ὑστερότερη. Βλ. Jordan, *AM* 95, 1980, 231 κέ. καὶ σημ. 23 καὶ 24. Γιὰ τοὺς καταδέσμους σὲ πηγάδια, σὲ πηγές καὶ γενικὰ μέσα σὲ νερά, βλ. W. S. Fox, *AJP* 33, 1912, 301 κέ. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ Wunsch ὁ.π. σ. IV.

4. Βλ. J. Ter Vrugt-Lentz, *Mors immatura* (1960). Βλ. καὶ *Reallexicon für Antike und Christentum* 2 (1954) 391 κέ. λ. Biothanati (J. H. Waszink).

Εἰκ. 2. Σχεδιαστική ἀπόδοση τῆς μολύβδινης πυξίδας τοῦ Μουσείου Ἐκμαγείων Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀριθ. 248 καὶ ἀνάπτυγμα τοῦ ἐνεπίγραφου τμήματός της. (Σχέδ. Ἰ. Κιαγιᾶ)

καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ ἀναζητήσουν καὶ νὰ βροῦν τὸ πρόσωπο τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ἦταν ἀναγραμμένο σ' αὐτοὺς καὶ νὰ τὸ βλάψουν, καθὼς ἦταν πάντα ὀργισμένα καὶ ἔτοιμα νὰ ἐκδικηθοῦν γιὰ τὴν ἀδικία πὺ τὸς ἔγινε, νὰ στερηθοῦν πρόωρα τὰ ἐπίγεια ἀγαθά⁵.

Στραφήκαμε πρὸς τοὺς καταδέσμους, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς πάνω στὴν πυξίδα μας, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους. Πρῶτον, ἐπειδὴ καὶ σ' αὐτοὺς ἀναγράφεται συχνά, καὶ μάλιστα στὴν ὀνομαστική, μόνο ἓνα ὄνομα⁶, ὅπως ἀκριβῶς νοεῖται καὶ στὴν περίπτωσή μας. Δεύτερον, ἐπειδὴ τὸ χαρακτηριστικὸ ὕλικὸ τῶν καταδέσμων, γιὰ μαγικούς καὶ πρακτικούς λόγους, ἦταν τὸ μολύβι⁷, καὶ ἀπὸ τὸ μέταλλο αὐτὸ εἶναι κατασκευασμένη καὶ ἡ δική μας πυξίδα. Τρίτον, ἐπειδὴ κατὰ καιροὺς ἔχουν ἀποκαλυφτεῖ ἀνάλογα κιβωτίδια, ὀρισμέ-

5. Jordan, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου* 273 κέ. Πρβ. τοῦ ἴδιου, *AM* 95, 1980, 234. Ὑπῆρχαν ὁμως καὶ περιπτώσεις ὅπου οἱ «βιαιοθάνατοι» ἢ οἱ διάφοροι δαίμονες, ἂν τυχὸν οἱ κατάδεσμοι εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ κρήνες, πηγάδια κλπ. (βλ. παραπάνω σημ. 3), δὲν ἔβλαπταν οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ὡς ἀγγελιαφόροι μετέφεραν ἀπλῶς τοὺς καταδέσμους στὶς χθόνιες θεότητες (π.χ. Ἑρμῆ, Περσεφόνη, Ἑκάτη, Γῆ) γιὰ νὰ βλάψουν αὐτὲς τὰ ἄτομα πὺ ἦταν ἀναγεγραμμένα σ' αὐτοὺς. Πρβ. Ἑρμ[ῆ] καὶ Φερσεφόνη τήνδε ἐπιστο[λή]ν ἀπο/πέμ[πω... Βλ. Bravo δ.π. (σημ. 2) κυρίως 195, 196 κέ., 198, 203 κέ., 213 σημ. 19, 20.

6. Βλ. π.χ. Wünsch δ.π. (σημ. 2) ἀριθ. 1, 4, 18, 28, 40. Πρβ. Jordan, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου* 275, ὅπου σημειώνεται ὅτι στοὺς καταδέσμους εἶναι συνὸ τὸ φαινόμενο νὰ μὴ δίνονται πολλὰ στοιχεῖα. Βλ.

ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *AM* 95, 1980, 231. Σπάνια στοὺς καταδέσμους οἱ ἐπιγραφὲς διακρίνονται ἀπὸ ἐπιμέλεια, ὅπως παρατηρεῖται στὴ δική μας πυξίδα (βλ. π.χ. W. Peek, *Kerameikos* III (1941) 93 κέ. ἀριθ. 4 καὶ πίν. 22,2 — πρόκειται γιὰ κατάδεσμο-κιβωτίδιο, περίπου σύγχρονο μὲ τὴν πυξίδα μας). Τὴν ἀναγραφὴ τῶν καταδέσμων, ὅπως καὶ γενικὰ τὴν ὅλη διαδικασία τους, τὴν ἀνέθεταν, συνήθως, σὲ εἰδικευμένους μάντιες ἢ μάγους, φυσικὰ «ἐπ' ἀμοιβῆ», ὅπως μᾶς πληροφοροῦν καὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 364b-c καὶ Ψευδο-Καλλισθένης I 1-14. Πρβ. Jordan, *Hesperia* 54, 1985, 211, 233 κέ.

7. Wünsch δ.π. (σημ. 2) σ. III. Preisendanz δ.π. (σημ. 2) στ. 3-4. A. Tupet, *La magie dans la poésie latine* (1976) 43-44. Jordan, *AM* 95, 1980, 226 κέ. καὶ 238-239. Πρβ. Wünsch δ.π. (σημ. 2) ἀριθ. 45, 55, 96, 97, 105-107 καὶ Audollent δ.π. (σημ. 2) ἀριθ. 98.

νες φορές μάλιστα ἐνεπίγραφα ὅπως καὶ στὴ δική μας περίπτωση, ποὺ βεβαιωμένα ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν καταδέσμων⁸ (εἰκ. 3). Τὰ κιβωτίδια-κατάδεσμοι στὸ ἐσωτερικό τους περιέκλειαν ἕνα ἀνθρώπινο ὁμοίωμα, τὶς περισσότερες φορές ἄτεχνα κατασκευασμένο, μὲ δεμένα πίσω τὰ χέρια του (εἰκ. 3). Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ὁμοιώματα αὐτὰ εἶναι ἀκέφαλα, ἐνῶ σὲ ἄλλα τὸ κεφάλι εἶναι γυρισμένο πρὸς τὰ πίσω, κατὰ 180°, καὶ ἔχουν ἐξογκωμένα τὰ γεννητικά τους ὄργανα⁹. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία μορφή τῆς συμπαθητικῆς μαγείας¹⁰, ὅπως εἶναι ἡ ὁμοιοπαθητικὴ ἢ ἡ μιμητικὴ μαγεία. Ἐκφράζεται δηλαδὴ ἐδῶ ἡ εὐχή τὰ ὁμοιώματα αὐτὰ νὰ προκαλέσουν στὸ συγκεκριμένο πρόσωπο, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου μερικὲς φορές ἀναγράφεται καὶ πάνω τους¹¹, τὰ δυσάρεστα φαινόμενα ποὺ ἐμφανίζονται σ' αὐτὰ τὰ ἴδια. Τὸ σύνθημα ὑλικὸ κατασκευῆς αὐτῶν τῶν ὁμοιωμάτων εἶναι καὶ πάλι ὁ μόλυβδος¹², ἐνῶ σὲ μία περίπτωση τὸ ἀνθρώπινο ὁμοίωμα ἔχει ἀποδοθεῖ χαρακτὰ, στὸν πυθμένα τοῦ κιβωτιδίου¹³. Ἡ δική μας πυξίδα δὲν ξέρουμε ἂν κατὰ τὴν ἀνεύρεσή της, περιέκλειε κάποιο ἀνάλογο «μίμημα». Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν δὲν βρέθηκε τέτοιο, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι καὶ δὲν εἶχε. Εἶναι καλὰ μαρτυρημένο ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς ὅτι ὑπῆρχαν τέτοια ὁμοιώματα καὶ ἀπὸ φθαρτὰ ὑλικά, π.χ. ἀπὸ κερί, ποὺ εἶναι γνωστὴ ἡ χρῆση του στὴ μαγεία, καὶ ἐπομένως εἶναι δυνατὸν στὴν πυξίδα μας νὰ εἶχαμε ἕνα παρόμοιο, ποὺ ὅμως ἀποσυντέθηκε, χωρὶς νὰ ἀφήσει ἴχνη¹⁴. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἀναφέρω ἐδῶ ὅτι ἡ πυξίδα μας στὸ ἐσωτερικό της παρουσιάζει ἐμφανὴ ἴχνη καύσης, τὰ ὁποῖα ὥστόσο εἶναι πιθανότερο νὰ ὀφείλονται στὶς μεταγενέστερες περιπέτειές της. Δὲν ἀποκλείεται π.χ. νὰ χρησίμευσε κάποτε στὴν ἐποχὴ μας ὡς σταχτοδοχεῖο.

Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἡ χρῆση τῆς πυξίδας μας ὡς καταδέσμου θὰ εἶχε ἐπιβεβαιωθεῖ, ἂν γνωρίζαμε τὸν τόπο καὶ τὶς συνθηκὲς ἀνεύρεσής της. Δυστυχῶς ὅμως στὸ εὐρετήριο καταγραφῆς τῶν ἀρχαίων τῆς Συλλογῆς τοῦ Πανεπιστημίου μας δὲν δίδεται καμιά πληροφορία, ἄλλωστε αὐτὸ συντάχθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια μιὰ καὶ τὸ παλιὸ θεωρεῖται χαμένο, ἐνῶ καὶ οἱ πανεπιστημιακοὶ μου δάσκαλοι Μ. Ἀνδρόνικος καὶ Γ. Μπακαλάκης στοὺς ὁποίους ἀπευθύνθηκα, δὲν θυμοῦνται τίποτε σχετικὸ μὲ τὴν πυξίδα αὐτή. Στὸ Μουσεῖο Ἐκμαγείων τοῦ Πανεπιστημίου μας, ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ πρωτότυπων ἀγγείων καὶ εἰδωλίων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ δωρεές¹⁵, φυλάσσονται καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἀρχαῖα μικροαντικείμενα, ἢ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ὁποίων προέρχεται, ὅπως εἶναι φυσικὸ ἄλλωστε, ἀπὸ

8. Τὰ κιβωτίδια αὐτά, ἂν καὶ περιορισμένα σὲ ἀριθμὸ, παρουσιάζουν ποικιλία ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους. Ἔχουμε π.χ. κιβωτίδια σὲ μορφή μικρῆς σαρκοφάγου (βλ. F. Cumont, *CRAI* 1913, 412 κέ. καὶ εἰκ. 1 καὶ 421 σημ. 1 καὶ K. Preisendanz, *Forschungen und Fortschritte* 6, 1930, 149 καὶ εἰκ. ἀριθ. 1-2), σὲ μορφή κουτιοῦ μὲ κινητὸ κάλυμμα (βλ. B. Schlörb-Vierneisel, *AM* 81, 1966, Beil. 51, 1) καὶ σὲ μορφή ὠσειδοῦς πυξίδας (βλ. J. Trumpf, *AM* 73, 1958, Beil. 72 καὶ Peek ὁ.π. (σημ. 6) πίν. 22, 2) (εἰκ. 3). Γιὰ τὰ κιβωτίδια αὐτὰ βλ. καὶ Trumpf ὁ.π. 97 κέ.

9. Βλ. Jordan, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου* 274 κέ. Trumpf ὁ.π. 96 κέ. Preisendanz ὁ.π. (σημ. 2), στ. 4-5. Σπάνια αὐτὰ τὰ «μίμηματα» ἔχουν προσεγγιμένη διάπλαση. Βλ. π.χ. Cumont ὁ.π. 413-414 εἰκ. 2 καὶ 3.

10. Βλ. Jordan, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου* 274 καὶ τοῦ ἴδιου *Hesperia* 54, 1985, 207 καὶ σημ. 5.

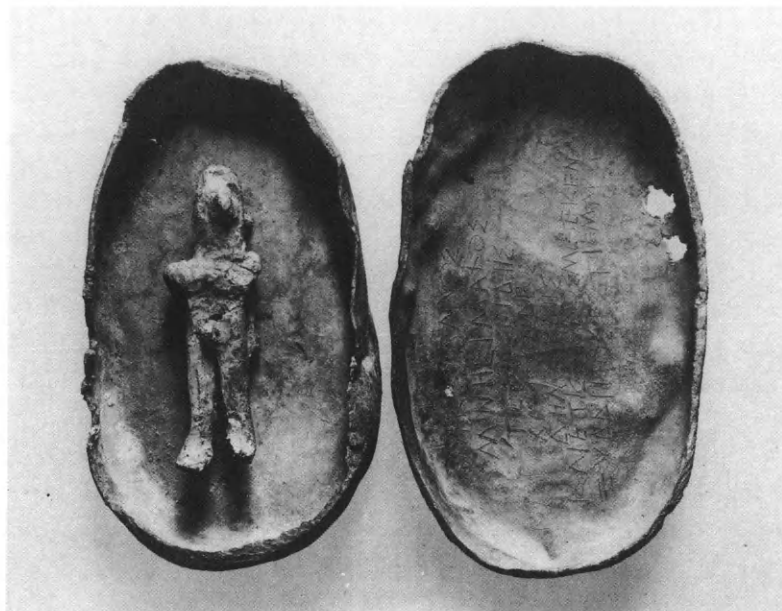
11. Βλ. Trumpf ὁ.π. (σημ. 8) 96. Πρβ. καὶ Ψευδο-Καλλισθένη I 5.

12. Γιὰ τὰ ὑλικά κατασκευῆς τους, βλ. Trumpf ὁ.π. (σημ. 8) 96 κέ. καὶ Preisendanz ὁ.π. (σημ. 2) στ. 4-5.

13. Βλ. Cumont ὁ.π. (σημ. 8) 421 σημ. 1 καὶ Preisendanz ὁ.π. (σημ. 8).

14. Πρβ. τὰ «κῆρινα μιμήματα» τοῦ Πλάτωνα (*Νόμοι* 933 b). Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 12, ὅπως καὶ Θεόκριτος, *Εἰδύλλιον* II 28 καὶ Ψευδο-Καλλισθένης I 5. Βλ. ἀκόμη R. Wunsch, *RhM* 56, 1901, 403 καὶ τοῦ ἴδιου, ὁ.π. (σημ. 2) ἀριθ. 55 στ. 14 κέ.

15. Βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Πήλινα Εἰδώλια* (1982) 9-10. Στὴν πυξίδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ εὐρετηρίου (248), ὑπάρχει, γραμμένος μὲ μολύβι καὶ ὁ ἀριθμὸς 71X, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω σὲ τί ἀναφέρεται.

Εἰκ. 3. Κατάδεσμος σὲ μορφή ὠσειδοῦς μολύβδινης πυξίδας ποὺ περικλείει ἀνθρώπινο ὁμοίωμα. Ἄθῆνα, Μουσεῖο Κεραμεικοῦ. (Φωτ. Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν)

τὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο. Παλιότερα μάλιστα φυλάσσονταν προσωρινὰ καὶ εὐρήματα ἀπὸ τὶς πανεπιστημιακὲς ἀνασκαφὲς στὴ Στρώμη, στὸ Δίο καὶ στὴ Βεργίνα, γιὰ νὰ περιοριστῶ μόνο σ' αὐτὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν κλασικὴ ἀρχαιολογία, ἐνῶ σήμερα ἔχουν παραμείνει μόνον ὀρισμένα τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴ Βεργίνα. Ἄν πράγματι ἡ πυξίδα μας προέρχεται ἀπὸ τὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, θὰ σταθῶ μόνο στὴν περίπτωση νὰ πρόκειται γιὰ ἓνα παλιὸ καὶ τυχαῖο εὐρημα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας. Καὶ σκέφτομαι τὴ Βεργίνα, ποῦ, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τοῦ καθ. Μ. Ἀνδρόνικου, κατέχει τὴ θέση τῶν ἀρχαίων Αἰγῶν, τῆς παλιᾶς πρωτεύουσας τῶν Μακεδόνων, ἐπειδὴ κάποιες ἐνδείξεις γι' αὐτὸ μᾶς παρέχει ἡ ἴδια ἢ ἐπιγραφή *ΑΡΓΕΙΩΝ ΠΑΙΣ*, ποὺ φέρει τὸ κιβωτίδιο αὐτὸ καὶ σὲ συνδυασμὸ βέβαια πάντοτε μὲ τὴν πιθανὴ χρῆση τοῦ τελευταίου ὡς καταδέσμου.

Ὅπως ἀνέφερα καὶ παραπάνω, σ' ἓναν κατάδεσμο ἀναγράφεται τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀτόμου, ποὺ κάποιος ἐπιθυμοῦσε καὶ ἐπέδωκε τὴν καταστροφή του. Στὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν καταδέσμων τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀναγράφεται μὲ ἄμεσο τρόπο καὶ ὄχι μὲ ἔμμεσο, περιφραστικά, ὅπως συμβαίνει στὴν πυξίδα μας. Ἔχουμε ὅμως καὶ σχετικὰ ἀνάλογες περιπτώσεις ποὺ ὀρισμένα ἄτομα δὲν ὀνοματίζονται εὐθέως. Π.χ. σ' ἓναν κατάδεσμο διαβάζουμε: *Τ]ῶν/ Μαντία/ τοὺς παρὰ Σι-/ δι]δασ[κ]άλους..... πάντας/ πάντας παῖδας*¹⁶ καὶ σ' ἓναν ἄλλο *Το[ύ]ς παρὰ Θε[α]γένει πάντας [δι/δασκάλους καὶ ὑποδίδα(σκάλους)/ καὶ διδασκάλο(ς) / καὶ ὑποδιδασκ(άλους)*¹⁷. Ὅπωςδήποτε κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., καὶ μάλιστα κατὰ τὸ ἀ' μισό του, πρέπει νὰ

16. Βλ. Wunsch ὁ.π. (σημ. 2) ἀριθ. 33.

Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Berlin, 33, 1934, 1027-

17. Βλ. Wunsch ὁ.π. (σημ. 2) ἀριθ. 34. Πρβ. καὶ E. Ziebarth, *Sitzungsberichten der Preuss. Akademie der*

1028: *Καταδῶ Καλλί/στρατον καὶ τοὺς / συνηγόρου[ς] αὐτοῦ / πάντας κατα/δῶ.*

ὕπῃρχε ἓνα ἄτομο ποὺ ἦταν γνωστὸ στὸν περίγυρό του ὡς *παῖς Ἀργείων*. Ἡ περίφραση αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ στὴ βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Μακεδόνων, ποὺ ἦταν ἡ μόνη, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, στὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο, ποὺ ἐπίμονα καὶ ἀπὸ παλιὰ ὑποστήριζε τὴν ἀργεΐτικη καταγωγὴ της. Ἐνδεικτικὰ καὶ μόνον ὑπενθυμίζω ἐδῶ τὰ λόγια τοῦ Ἡροδότου (V 22), ποὺ, ἀναφερόμενος στὴ γνωστὴ συμμετοχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Α΄ στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, λέει ὅτι ὁ βασιλιάς ἐγίνε δεκτὸς σ' αὐτοὺς *ἐπειδὴ ἀπέδεξε ὡς εἶη Ἀργεῖος*. Ἀκόμη ὁ Θουκυδίδης (II 99) σημειώνει ὅτι οἱ Τημενίδες (οἱ πρόγονοι τοῦ Περδίκκα τοῦ Β΄) *τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἐξ Ἀργους*¹⁸, ἐνῶ, ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., μνημονεύω μόνον τὸ ἐπεισόδιο ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Ἀρριανός (*Ἀνάβασις* II 5, 9), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀλέξανδρος ὅταν ἔφθασε ἐς *Μαλλόν* τῆς Κιλικίας καὶ ἔμαθε ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς πόλης αὐτῆς ἦταν ἄποικοι ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἐνδιαφέρθηκε προσωπικὰ γιὰ τὴν τύχη τους¹⁹, ἐπειδὴ αὐτὸς δὲ ἀπ' Ἀργους τῶν *Ἡρακλειδῶν εἶναι ἠξίου*. Καὶ ἡ παράδοση περὶ τῆς ἀργεΐτικης καταγωγῆς τῆς μακεδονικῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ἦταν ζωντανὴ ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., στὰ χρόνια τοῦ περιηγητῆ Πausανία (IX 40, 8), ὁ ὁποῖος μᾶς λέει ὅτι ὁ Κάρανος, ὁ μυθικός, κατὰ μία παράδοση, ἰδρυτῆς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, *τρόπαιον κατὰ νόμους τοὺς Ἀργείων ἔστησεν ἐπὶ τῇ νίκῃ*. Θεωρῶ λοιπὸν ὡς πολὺ πιθανὸν ἡ φράση *παῖς Ἀργείων* νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποιον νεαρὸ γόνου τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῶν Μακεδόνων, ποὺ ζοῦσε στὸ α΄ μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἄλλωστε πιστεύω, ὅτι ἓνας τέτοιος χαρακτηρισμὸς ἔχει ἴσως νόημα, ἂν σχετίζεται μ' ἓνα σημαντικὸ πρόσωπο καὶ ὄχι μ' ἓνα ὁποιοδήποτε ἄτομο²⁰. Ποιὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες βασιλόπαιδες τοῦ α΄ μιστοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἦταν γνωστὸς στὸν περίγυρό του καὶ ὁπωσδήποτε στὸ ἄτομο, ποὺ εἶχε χαθεῖ πρόωρα καὶ στὸν τάφο τοῦ ὁποῖου, πιθανότατα, εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ πυξίδα-κατάδεσμος, ὡς *παῖς Ἀργείων*; Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ τίποτε σχετικὸ στὶς γραπτὲς πηγές μας. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιγραφή δὲν δίνει στοιχεῖα οὔτε καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ κάποιος ἤθελε νὰ πάθει κακὸ ἓνας γόνος τῆς μακεδονικῆς βασιλικῆς αὐλῆς, καὶ αὐτὸ βέβαια δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὸ γιὰ τοὺς καταδέσμους, ὅπως ἤδη ἔχουμε πεῖ. Ὡστόσο μᾶς παραξενεύει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄγνωστος, ποὺ προκάλεσε τὸν κατάδεσμο, προτίμησε ὁ βασιλόπαιδας νὰ χαρακτηριστεῖ ὄχι μὲ τὸ ὄνομά του ἀλλὰ μὲ τὸ παρωνύμιό του. Μήπως μ' αὐτὸ ἤθελε νὰ τονίσει τὴν ξενικὴ καταγωγὴ τοῦ σίγουρα ἐχθροῦ του καὶ ἐπομένως νὰ τοῦ ἀμφισβητήσῃ τὸ κληρονομικὸ του δικαίωμα, καθὼς ἦταν ξένος, νὰ ἠγηθεῖ τῶν Μακεδόνων; Μήπως ὁ ἴδιος ἀνῆκε σὲ μιὰ ἄλλη ἐξέχουσα μακεδονικὴ οἰκογένεια, ποὺ ἐπεδίωκε νὰ ἀφαιρέσει τὸν μακεδονικὸ θρόνο ἀπὸ τοὺς Ἀργεῖους Τημενίδες; Εἶναι γεγονὸς ὅτι στὰ χρόνια ποὺ χρονολογεῖται ἡ πυξίδα μας, δηλαδὴ στὸ χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ δολοφονία τοῦ Ἀρχελάου καὶ στὴν ἐπικράτηση τοῦ Φιλίππου τοῦ Β΄, ὁ μακεδονικὸς θρόνος ἄλλαξε πολλοὺς κατόχους, τὸν διεκδίκησαν ἴσως καὶ ἄτομα ποὺ δὲν ἀνῆκαν στοὺς Τημενίδες, ἐνῶ ἀρκετοὶ νεαροὶ βασιλόπαιδες δολοφονήθηκαν²¹.

18. Πρβ. Ἡρόδοτος VIII 138.

19. Πρβ. Ἀρριανός, *Ἀνάβασις* IV 11,6.

20. Πρβ. καὶ τὸ *παῖδας Ἀργείων* τοῦ Εὐριπίδη (*Ἰκέτιδες* 568), ποὺ ἀναφέρεται στοὺς *Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας*. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τὸ Ἄργος, βλ. Ἀπ. Δασκαλάκη, *ΕΕΦΣΠΑ* 8, 1957-1958, 35 κέ. καὶ κυρίως 39 κέ., 55 κέ., 63 κέ., 69 κέ., 107 κέ. J. Kalléris, *Les Anciens Macédoniens I*² (1988) 253 καὶ σημ. 4. M. Σακελλαρίου στὸ *Μακεδονία* (1982) 52, 54 καὶ N. G. L. Hammond

στὸν ἴδιο τόμο 65 [Γεν. Ἐποπτεία Μ. Σακελλαρίου]. Βλ. ἀκόμη Μ. Ἀνδρόνικος, *Βεργίνα, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι* (1984) 165 καὶ 164 εἰκ. 133-134 καὶ τοῦ ἴδιου, *Proceedings of the British Academy* 65, 1979, 365-366 καὶ πίν. 45a, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν χάλκινο τρίποδα τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ποὺ βρέθηκε στὸν «τάφο τοῦ Φιλίππου» καὶ ποὺ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν στικτὴ ἐπιγραφή ποὺ φέρει, πρόκειται γιὰ ἔπαθλο ἀπὸ τὰ «Ἡραῖα» τοῦ Ἄργους!

21. Γιὰ τὰ ταραγμένα αὐτὰ χρόνια τῆς μακεδονικῆς

Χρήση καταδέσμων ἔκαναν ὄχι μόνο ἄτομα ἀπὸ λαϊκὰ στρώματα ἀλλά, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ ἄτομα εὐπορα καὶ ὑψηλῶν κοινωνικῶν θέσεων²². Ἔχουμε ἐπίσης περιπτώσεις, ποὺ τὴ δημιουργία καταδέσμων τὴν προκάλεσαν καὶ πολιτικοὶ λόγοι, ὅπως δηλαδή ὑποθέτουμε ὅτι συνέβη καὶ στὴ δική μας περίπτωση²³. Σχετικὰ μὲ τὰ δύο παραπάνω θέματα, ἐνδεικτικὰ καὶ μόνον, θὰ ἀναφέρω δύο παραδείγματα ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ποὺ καὶ τὰ δύο συμβαίνει νὰ σχετίζονται μὲ τὴ Μακεδονία καὶ εἰδικότερα μὲ πρόσωπα τῆς βασιλικῆς τῆς αὐλῆς. Σχετικὰ πρόσφατα, χάρις στὸν Ἀμερικανὸ εἰδικὸ D. Jordan²⁴, κερδίσαμε ἕναν κατάδεσμο ἀπὸ τὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἕνας, προφανῶς Ἀθηναῖος, ἐπεδίωκε τὸ κακὸ τοῦ Κασσάνδρου, τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέα, τοῦ Πλειστάρχου. Πιὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν περίπτωσή μας εἶναι ἴσως τὸ ἄλλο παράδειγμα, ἂν καὶ τὸ παίρνω ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Ψευδο-Καλλισθένους (I 5), στὴν ὁποία ἐμπλέκονται φανταστικὰ γεγονότα. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὁ Αἰγύπτιος μάγος Νεκτεναβῶ, καλεσμένος στὸ μακεδονικὸ ἀνάκτορο καὶ ἐπιδιώκοντας ἡ Ὀλυμπιάδα, ἡ μητέρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, νὰ δεῖ στὸν ὕπνο τῆς τὸν Δία-Ἄμμωνα, *ἔπλασε κηρίον θηλυκόσωμον καὶ ἐπέγραψεν ἐν αὐτῷ τὸ ὄνομα τῆς Ὀλυμπιάδος. Καὶ ἄψας λύχνους... ἐπεκαλεῖτο ὄρκους τοὺς πρὸς τοῦτο πεποιημένους δαίμονας...*

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ δέχομαι ὅτι ἡ φράση Ἀργείων παῖς ἀναφέρεται σὲ μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῶν Τημενιδῶν, φυσικὸ εἶναι νὰ προτείνω καὶ ὡς πιθανὸν τόπο εὕρεσης τῆς πυξίδας μας τὴν παλιά τους πρωτεύουσα, τὴ σημερινὴ Βεργίνα, μὲ τὴν ἔρευνα τῆς ὁποίας, ὡς γνωστόν, ἀπὸ παλιά, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο πόλεμο, σχετίζεται στενὰ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τὴ Βεργίνα (ἢ ἔστω τὴν Πέλλα) πρέπει ὅμως ὑποχρεωτικὰ νὰ δεχτοῦμε ὡς τόπο ἀνεύρεσης τοῦ κιβωτιδίου μας καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ ἐρμηνεύουμε ὡς κατάδεσμο. Καὶ αὐτὸ γιατί σύμφωνα μὲ τὶς μαγικὲς δοξασιὲς ποὺ ὑπῆρχαν (καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ πολλὰ μέρη), ὁ κατάδεσμος, γιὰ νὰ ἔχει τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα, θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ σὲ μέρος, ποὺ νὰ μὴν ἀπεῖχε καὶ πολὺ ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου ζοῦσε τὸ ἄτομο τοῦ ὁποίου ἐπεδίωκετο ἡ ζημία. Καὶ φυσικὸ εἶναι γιὰ ἕναν νεαρὸ τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. νὰ δεχτοῦμε ὅτι περνοῦσε τὸν περισσότερο χρόνο του στὴ Βεργίνα ἢ στὴν Πέλλα. Μόνον ἔτσι θὰ προλάβαινε, μὲ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, νὰ ξαναγυρίσει τὸ φάντασμα τοῦ *ἀώρου* ἢ *βιαιοθανάτου* ἀτόμου στὰ μέρη του²⁵, ἂν τελικὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ πυξίδα μας εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ τάφο, μόνον τότε θὰ προλάβαιναν νὰ γυρίσουν στὰ μέρη τους οἱ διάφοροι δαίμονες, ἂν τελικὰ ἡ πυξίδα μας εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ ἱερὸ κάποιας χθόνιας θεότητας ἢ εἶχε ριχτεῖ σὲ κάποιο πηγᾶδι καὶ γενικὰ μέσα σὲ νερά²⁶.

Ἐπειδὴ πιθανὸν πολλοὶ διαβάζοντας τὴν ἐργασία αὐτὴ θὰ ἀναρωτηθοῦν ἂν πρόκειται γιὰ ἕνα ἀρχαιολογικὸ πόνημα ἢ γιὰ κάποιο ἀστυνομικὸ μυθιστόρημα, κρίνω σκόπιμο νὰ κάνω ἕνα εἶδος ἀνακεφαλαίωσης, ἐπισημαίνοντας ποιά ἀπ' ὅλα ὅσα ἐκτίθενται σ' αὐτὴν θεωρῶ ὡς βέβαια, ποιά ὡς πιθανά, ποιά ὡς λιγότερο πιθανά καί, τέλος, ποιά ὡς ἀπλὲς ὑποθέσεις. Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ μοναδικὸ σίγουρο εἶναι ἡ ὕπαρξη τῆς μολύβδινῆς πυξίδας μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ

²² Ἱστορίας, βλ. N. G. L. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia II* (1979) κυρίως 167 κέ. Πρβ. Διόδωρο XVI 3,5-6: *Μαντίας δ' ὁ τῶν Ἀθηναίων στρατηγὸς ... τὸν Ἀργαῖον δὲ μετὰ τῶν μισθοφόρων ἐπὶ τὰς Αἰγὰς ἀπέστειλεν. Οὗτος δὲ προσελθὼν τῇ πόλει παρεκάλει τοὺς ἐν ταῖς Αἰγαῖς προσδέξασθαι τὴν κάθοδον καὶ γενέσθαι τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἀρχηγούς. Οὐδενὸς δ' αὐτῷ προσέχοντος...*

²³ Πρβ. Πλάτων, *Πολιτεία* 364 b-c καὶ Ψευδο-Καλ-

λισθένης I 5. Βλ. Jordan, *Hesperia* 54, 1985, 211, 233 κέ.

²⁴ Βλ. Ziebarth ὁ.π. (σημ. 17) 1024 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 9, 1934, 133 κέ. Preisendanz ὁ.π. (σημ. 2) στ. 9. Πρβ. καὶ Trumpf ὁ.π. (σημ. 8) 99-100.

²⁵ Βλ. Jordan, *AM* 95, 1980, κυρίως 234 κέ.

²⁶ Βλ. Jordan, *AM* 95, 1980, 234.

²⁷ Γιὰ τὸ ποῦ τοποθετοῦσαν τοὺς καταδέσμους, ὥστε αὐτοὶ νὰ ἐνεργοποιηθοῦν, βλ. παραπάνω σημ. 3.

4ου αϊ. π.Χ. Ἀργείων παῖς (εἰκ. 1-2). Ὅτι τὸ κιβωτίδιο αὐτὸ χρησίμευσε ὡς κατάδεσμος, τὸ θεωρῶ πιθανόν, ὄχι βέβαια μόνον ἐξαιτίας τῶν παραλλήλων ποῦ ὑπάρχουν καὶ τοῦ ὕλικου κατασκευῆς του (εἰκ. 3), ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ μ' ἓναν τέτοιο χαρακτηρισμὸ κατανοῶ καλύτερα τὴν ἐπιγραφὴ Ἀργείων παῖς (εἰκ. 2). Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ δεχτοῦμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κατάδεσμο, δὲν εἶναι ἀπίθανο τὸ κιβωτίδιο αὐτὸ νὰ ἔχει βρεθεῖ σὲ τάφο, ὅταν ἀπὸ τάφους προέρχονται οἱ περισσότεροι γνωστοὶ μέχρι σήμερα κατάδεσμοι, καὶ μὲ αὐτὸ ἄλλωστε συμφωνεῖ καὶ ἡ καλὴ του διατήρησις. Ἡ πιθανότητα ἢ πυξίδα μας νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν βορειο-ελλαδικὸ χῶρο δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμη, ἀφοῦ ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸν προέρχονται τὰ περισσότερα τυχαῖα εὐρήματα τῆς Ἀρχαιολ. Συλλ. τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, ἐνῶ ἡ σκέψις μας νὰ προέρχεται εἰδικὰ ἀπὸ τὴ Βεργίνα, τὶς ἀρχαῖες Αἰγές, στηρίζεται ὀπωσδήποτε σὲ ἰσχνὰ στοιχεῖα. Τέλος, τὰ ὅσα ἐλέχθησαν γιὰ τὴ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποῦ ὀδήγησαν στὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ καταδέσμου εἶναι ἀπλῶς ὑποθέσεις, ποῦ ὡστόσο στηρίζονται σὲ μία ἐπιχειρηματολογία καὶ δὲν πιστεύω ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανα.

Οἱ ἀρχαιότητες ἐκπέμπουν πάντοτε μηνύματα, ἄλλοτε λίγα, ἄλλοτε πολλά, αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία, ἀκόμη καὶ ἂν ἔχουν ἀτυχῆσει κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς ἀνεύρεσής τους. Ἐμεῖς οἱ ἀρχαιολόγοι δικαιωνόμαστε μὲ τὸ νὰ τὶς ἀποκαλύπτουμε ἀλλὰ κυρίως μὲ τὸ νὰ ἀποκρυπτογραφοῦμε αὐτὰ τους τὰ μηνύματα καὶ νὰ τὰ δημοσιοποιοῦμε.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

ΘΡΑΥΣΜΑ ΑΤΤΙΚΗΣ ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΗΣ ΕΠΙΤΑΦΙΑΣ ΣΤΗΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΛΙΜΟ*

Τὸ θραῦσμα ἐπιτάφιας στήλης (Μουσ. Πειραιῶς ἀρ. 5329, εἰκ. 1) ἤρθε στὸ φῶς τὸ 1987 κατὰ τὴ διάρκεια σωστικῆς ἀνασκαφῆς στὸν Ἴλιμο¹. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ἀπὸ κτηριακὸ συγκρότημα τῶν βυζαντινῶν χρόνων². Ἀρκετοὶ καλοδουλεμένοι ὀρθογώνιοι πωρόλιθοι, προερχόμενοι προφανῶς ἀπὸ κατασκευὴ προγενέστερων χρόνων, εἶχαν ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ κτίσιμο ὀρισμένων τοίχων, καθὼς καὶ διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, θραύσματα γλυπτῶν, ἐπιτάφιοι κιονίσκοι, ὅλα σὲ δεύτερη χρῆση. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀποκαλύφθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ τοίχους, ὅπως π.χ. ἓνα μαρμάρينو ἀκέφαλο ἄγαλμα λιονταριοῦ (κλασικῶν χρόνων). Ἄλλα βρέθηκαν στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀνωδομῆς τῶν τοίχων. Τὸ σπάραγμα ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ βρέθηκε σὲ λάκκο μὲ μάζα, ὁ ὁποῖος ἦταν σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ γωνία δύο τοίχων τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος.

Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὅλο τὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ βυζαντινὸ κτήριο, συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς κιονίσκους ποὺ προαναφέραμε σώζεται ἐλλιπὴς ἐγχάρακτη ἐπιγραφή, στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ τὸ δημοτικὸ τῆς νεκρῆς, Ἰλιμουσία³. Στὸν λόφο τῆς Ἁγίας Ἄννας εἶχαν ἐντοπιστεῖ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια δύο περίβολοι, οἱ ὁποῖοι περιτρέχουν τὸν λόφο, καὶ σὲ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα περισυνελέγησαν ὑστεροκλασικὰ καὶ πρῶιμα ἐλληνιστικὰ ὄστρακα⁴. Στὴ γύρω περιοχὴ ἔχουν βρεθεῖ διαταραγμένοι τάφοι τῶν κλασικῶν χρόνων καὶ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἓνας ταφικὸς περίβολος⁵. Τὴ μακρόχρονη χρῆση τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου μαρτυρεῖ ἡ εὕρεση

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴν πρόθυμη ἄδεια δημοσίευσης τοῦ ἀποτμήματος, καθὼς καὶ τὴν καθηγήτρια κ. Λίλα Μαραγκοῦ γιὰ ὀρισμένες ὑποδείξεις.

1. Στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Δημ. Φουσάρα, ποὺ βρίσκεται στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἐλικωνιδῶν καὶ Παλαιστίνης, στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο 274 α/3, κατὰ προσέγγιση 80 μ. βόρεια ἀπὸ τὸν δυτικὸ ἀερολιμένα τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ 100 μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸν λόφο τῆς Ἁγ. Ἄννας. Τὴ θέση τοῦ λόφου βλ. στὸ τοπογραφικὸ: J. M. Geroulanos, *AM* 88, 1973, παρ. πίν. 1.

2. Τὴν ἔρευνα ἄρχισε ἡ δ. Μ. Κραουνάκη καὶ συνέχισε γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἡ ὑπογραφομένη, ὁπότε βρέθηκε καὶ τὸ θραῦσμα ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ.

Ἡ ἀνασκαφὴ ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τὴν κ. Ντ. Καζᾶ, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν παροχὴ ὀρισμένων πληροφοριῶν.

3. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο δῆμο τοῦ Ἰλιμοῦντος, ὁ ὁποῖος ἀνήκεε στὴ Λεοντίδα φυλὴ, βλ. J. S. Traill, *The Political Organization of Attika*, Hesperia Supplement XIV (1975) 43. J. J. E. Hondius, *A New Inscription of the Deme Halimous*, *BSA* 24, 1919-1921, 151-160. J. Day, *Cape Colias, Phalerum and the Phaleric Wall*, *AJA* 36, 1932, 1-11. J. Travlos, *Attika* 6. Ν. Παπαχατζῆς, *Πανσάνιας*, Ἀττικὰ σμμ. 4 σ. 131 κέ. εἰκ. 56, 57. C. W. J. Eliot, *Coastal Demes of Attika* (1962) 6 εἰκ. 1.

4. Ἄγγ. Λιάγκουρας, *ΑΔ* 27, 1972, Β1, 159.

5. Αὐτόθι καὶ πίν. 107α.

Είκ. 1. Θραύσμα επιτάφιας στήλης από τὸν Ἴλιμο.

τάφων τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων πολὺ κοντὰ στὸν ἴδιο λόφο⁶.

Τὸ θραῦσμα επιτάφιας στήλης Μουσ. Πειραιῶς ἀρ. 5329 (είκ. 1) εἶναι ἓνα μικρὸ σπάραγμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ κορμοῦ ἀνάγλυφης ἀρχαϊκῆς στήλης, πὺ σῶζει τμῆμα ἀπὸ τὸν κανόνα

6. Geroulanos ὀ.π. (σημ. 1) 1 καὶ σποράδην, παρένθ. πίν. 1 (περιοχὴ ἀνασκαφῆς Δ). Γιὰ τὶς ἀρχαιότητες πὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ δήμου Ἰλιμοῦντος βλ. Hondius ὀ.π. (σημ. 3). Day ὀ.π. (σημ. 3). Γιὰ τὸν ταφικὸ περίβολο τῶν κλασικῶν χρόνων ἀνάμεσα στὸν Ἰλιμο καὶ στὴ Γλυφάδα (τὸν ἀρχαῖο δῆμο τῆς Αἰξωνῆς) βλ. Β.Χ. Πετράκος, *ΑΔ* 17, 1961/62, Β, 30-36 πίν. 33 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. L. Beschi, *ΑΔ* 30, 1975, Α, 317, είκ. 1 ἀρ. D. Γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ κοντὰ στοὺς Τράχωνες (τὸν ἀρχαῖο δῆμο τοῦ Εὐωνύμου) πὺ

λανθασμένα θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν W. Wrede ὡς τὸ Θεσμοφόριο τοῦ Ἰλιμοῦντος βλ. G. Karo, *AA* 1930, 100. W. Wrede, *Attika* (1934) 29. W. Peek, *AM* 59, 1934, 39-41 πίν. IV 5 (ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερὸ). Γιὰ τὴ θέση τοῦ Θεσμοφορίου τοῦ Ἰλιμοῦντος στὴν Κωλιάδα ἄκρα, τὸ σημερινὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἰ.γ. Κοσμᾶ, βλ. Παπαχατζῆς, *Πανσανίας*, Ἰττικὰ σημ. 1 σ. 132 κέ. καὶ σημ. 4 σ. 397. Γιὰ μίαν ἑλλιπῶς σωζόμενη ἐνεπίγραφη ἐρμαϊκὴ στήλη, τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοὺς Τράχωνες βλ. A. Wilhelm, *ÖJh*

τῆς πλαισίωσης καὶ ἀπὸ τὸ πρόσωπο ἑνὸς νέου. Τὸ ὑλικὸ εἶναι λεπτόκοκκο λευκὸ ἀττικὸ μάρμαρο⁷, μὲ ἀπαλὴ κιτρινόχρυση ἀπόχρωση στὴν ἐπιφάνεια. Πολλὴ λεπτές, σχεδὸν κάθετες, ἀνοικτόχρωμες φλεβώσεις τοῦ μαρμάρου διακρίνονται στὸ μέτωπο καὶ στὸ μάτι τῆς μορφῆς⁸.

Ἡ δεξιὰ πλευρὰ καὶ ἡ πίσω ὄψη εἶναι οἱ ἀρχικές. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια εἶναι σπασμένη λοξὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ κάθετα καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια ὀριζόντια, ἀλλὰ ἡ τελευταία πιδ ἀνώμαλα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ. Ὅλα τὰ σπασίματα εἶναι παλαιά. Ἐνα μικρὸ κομμάτι, ποὺ περιλαμβάνει τμήμα ἀπὸ τὸν κανόνα τοῦ πλαισίου καὶ φλοιὸ ἀπὸ τὸν «κάμπο» τοῦ ἀναγλύφου, ἔχει συγκολληθεῖ κάτω δεξιὰ. Ἐλαφρὲς κακώσεις ὑπάρχουν κατὰ τόπους στοὺς βοστρύχους, στὸ μάτι καὶ στὴ μύτη. Τὸ σημεῖο, ὅπου θὰ ἔσβηνε τὸ μαλακὸ τόξο τοῦ φρυδιοῦ πρὸς τὸ μηλίγγι, ἔχει χτυπηθεῖ. Πιδ σοβαρὴ ἀπόκρουση ὑπάρχει στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ, ἐκεῖ ποὺ ἴσως μία ταινία συγκρατοῦσε τὰ μαλλιά. Μερικὰ σκουρόχρωμα στίγματα στοὺς βοστρύχους ὀφείλονται πιθανῶς στὴν ἐπαφὴ τοῦ μαρμάρου μὲ ὀξειδωμένο μέταλλο, ὅσο βρισκόταν μέσα στὸ χῶμα. Ὁ κανόνας τῆς πλαισίωσης εἶναι θραυσμένος καὶ μόνον ἓνα πολὺ μικρὸ τμήμα του σώζεται ἀκέραιο στὸ συγκολλημένο κομμάτι. Γενικὰ ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου εἶναι πολὺ καλὰ διατηρημένη· ἔχει τὴ φρεσκάδα τοῦ ἔργου ποὺ μόλις βγῆκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ γλύπτη. Αὐτὸ ἴσως νὰ σημαίνει ὅτι ἡ στήλη δὲν πρέπει νὰ ἔμεινε ἐκτεθειμένη στὶς καιρικὲς συνθήκες γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ὑπολείματα χρωμάτων δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ.

Ἡ λείανση τοῦ προσώπου τοῦ νέου εἶναι ἄσογη. Στὸν «κάμπο» τοῦ ἀναγλύφου διακρίνονται ἴχνη τῆς ἐπεξεργασίας μὲ «γλώσσα». Ὁ κανόνας τῆς πλαισίωσης καὶ ὁ κρόταφος τῆς στήλης εἶναι λειασμένοι μὲ ἐπιμέλεια. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι δουλεμένη προσεκτικὰ μὲ λεπτὸ ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο (θραπινάκι)⁹. Δύο ἀκόμα ἀττικὲς στήλες εἶναι δουλεμένες ὅπως τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν Ἄλιμο, δηλ. ἔχουν λειασμένους τοὺς κροτάφους καὶ τὴν πίσω ὄψη κατεργασμένη μὲ ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο: Ἡ στήλη τοῦ πολεμιστῆ ἀπὸ τὴ Σταμάτα (τὸν δῆμο τῆς Ἰκαρίας) στὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3071¹⁰ καὶ τὸ θραῦσμα τῆς γραπτῆς στήλης στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Ν. Ὑόρκης ἀρ. 15.167.1.¹¹

Ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση σώζεται μόνον τὸ πρόσωπο ἑνὸς νέου, σὲ πλάγια ὄψη

2, 1899, 230 εἰκ. 130. Floren 300. *REX* στ. 1604 λ. Kalias (G. Lippold). Τὰ γνωστὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἄλιμου, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, εἶναι λιγοστά. Πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἄγ. Κοσμᾶ προέρχονται ἓνας ὑστεροαρχαϊκὸς κορμὸς κούρου (Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3370. Jeffery 135 ἀρ. [1] μὲ βιβλιογραφία) καὶ μία πῆλινη μελανόμορφη πλάκα γιὰ ταφικὴ χρῆση, τοῦ «ζωγράφου τῆς Σαπφοῦς», χρονολογούμενη γύρω στὸ 500 π.Χ. (Μουσ. Λούβρου ἀρ. MNB 905. J. Boardman, *Painted Funerary Plaques and Some Remarks on Prothesis*, *BSA* 50, 1955, 62 ἀρ. 28. J. P. Brooklyn, *Attic Black-Figure Funerary Plaques* (δ.δ. 1981) 201-203 ἀρ. 23 εἰκ. 52).

7. Ὁ ἔμπειρος μαρμαροτεχνίτης τοῦ Ἀρχαιολ. Μουσ. Πειραιῶς κ. Ἀριστείδης Τριγώνης μοῦ ἐπιβεβαίωσε τὴν προέλευση τοῦ μαρμάρου, προσθέτοντας ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ πεντηλικὸ μάρμαρο. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βοήθειά του.

8. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.176 μ., σωζ. πλάτ. 0.12 μ., πάχ. 0.08 μ. Πλάτ. τοῦ κανόνα πλαισίωσης 0.018 μ., πάχ.

0.008 μ. Μέγ. ὕψ. ἀναγλυφικοῦ ἐξάρματος (στοὺς βοστρύχους) 0.009 μ., σωζ. ὕψ. τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ νέου 0.104 μ., ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σωζόμενο ἄκρο τῆς μύτης ὡς τὸ πλαίσιο 0.04 μ.

9. Γιὰ τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ γλύπτη τὸν 6ο αἰ. π.Χ. βλ. S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods* (1966). Ἡ E. B. Harrison, *Archaic Gravestones from the Athenian Agora*, *Hesperia* 25, 1956, 32-34 ὑποθέτει ὅτι ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας τῶν κροτάφων καὶ τῆς πίσω ὄψης τῶν ἀρχαϊκῶν στηλῶν ἴσως ἔχει κάποια σημασία γιὰ τὴ χρονολόγησή καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν ἐργαστηρίων "though it could never serve as an absolute criterion".

10. Harrison δ.π. (σημ. 9) 33. Richter, *AGA* 33 ἀρ. 46 εἰκ. 129, 176 (γύρω στὸ 530 π.Χ.). Καροῦζος, *Ἀριστόδικος* 51 Κατάλ. I Γ3 (530-520 π.Χ.). Floren 286 (530-520 π.Χ.).

11. Τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Harrison δ.π. (σημ. 9) 33. Richter, *AGA* 49 ἀρ. 72 εἰκ. 170.

πρός τὰ δεξιά, ἀπὸ τὸ σημεῖο πὸν θὰ ἄρχιζε νὰ διαγράφεται τὸ θολωτὸ τμήμα τοῦ κρανίου, πάνω ἀπὸ τοὺς βοστρύχους πὸν στολίζουν τὸ μέτωπο, ὡς κάτω ἀπὸ τὸ μάτι, ἀποδομένο σὲ πολὺ χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Λεπτὰ, ἐλαφρὰ κυματιστὰ βοστρυχίδια, σὲ σχηματισμοὺς ἀνὰ δύο, ἀναπτύσσονται σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὸ μέτωπο. Σὲ κάθε ζευγάρι βοστρύχων ὁ ἕνας σχηματίζει στὸ μέτωπο σπειροειδὴ ἀπόληξη, ἡ ὁποία καλύπτει τὸ ἄκρο τοῦ δεύτερου. Ὁ πρῶτος βόστρυχος, πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ μετώπου, ἐλίσσεται σὲ ἀντίστροφη φορὰ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους, ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιά, καὶ σχηματίζει ὄχι σπείρα, ἀλλὰ ἕνα μικρὸ δαχτυλίδι. Τὸ μήκος τῶν βοστρύχων ποικίλλει ἐλαφρὰ. Οἱ πρὸς τὰ μέσα, πρὸς τὸ μηλίγγι, βόστρυχοι ἔχουν πιὸ κυματιστὸ περίγραμμα· οἱ πρὸς τὰ ἔξω καμπύλο. Οἱ μικρὲς αὐτὲς διαφοροποιήσεις στὴ διευθέτηση τῆς κόμης δείχνουν τὴν εὐαισθησία τοῦ γλύπτη στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν καὶ τὴ διάθεσή του νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν τυποποίηση. Ἀποτινάσσει τοὺς περιορισμοὺς τῆς αὐστηρῆς συμμετρίας καὶ στεφανώνει τὸ μέτωπο μὲ ἀνάλαφρα βοστρυχίδια, πού, μὲ τὸν κάπως ἀνόμοιο σχηματισμὸ τους, δημιουργοῦν ἕνα χαριτωμένο παιχνίδισμα, ταιριαστὸ στὸ νεανικὸ πρόσωπο.

Ἡ γραμμὴ μετώπου-μύτης σχηματίζει μιὰν ἀδιάσπαστη καμπύλη, δείγμα τῆς λεπτότητας τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐφήβου. Κάτω ἀπὸ τὸ πολὺ ψηλὸ, τριγωνικὸ μέτωπο μὲ τὸ ἴσιο περίγραμμα, πὸν προσδίνει στὴ μορφή τοῦ νεαροῦ εὐπατρίδη κάτι τὸ ἀγέρωχο, διαγράφεται μὲ μία μαλακὴ ἀκμὴ τὸ τοξωτὸ φρύδι. Ἀπὸ αὐτὸ μὲ μιὰ πλατιὰ καὶ ἀπαλὴ κοίλη διαμόρφωση γίνεται ἡ μετάβαση στὴν κόγχη τοῦ ματιοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἀρκετὰ ρηχὴ. Τὸ μικρὸ, ἀμυγδαλόσχημο, ὄχι ἰδιαίτερα ἔξεργο μάτι εἶναι τοποθετημένο κάπως λοξά. Τὰ βλέφαρα δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ πλαστικά. Τὸ ἐλάχιστο τμήμα πὸν σώζεται κάτω ἀπὸ τὸ μάτι, πρὸς τὴ μύτη, εἶναι ἐπίπεδο.

Τὸ ἀνάγλυφο, στενὰ δεμένο μὲ τὸν «κάμπο» του, εἶναι πολὺ χαμηλὸ καὶ ἐπίπεδο. Ἡ ἐκλεπτυσμένη ἐργασία δείχνει μεγάλη τρυφερότητα καὶ εὐαισθησία. Ὅλες οἱ καμπύλες εἶναι μαλακὲς καὶ μελωδικὲς, οἱ ἐπιφάνειες πλατιὲς καὶ φωτεινὲς. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἕνα ἐπίπεδο στὸ ἄλλο (ἀπὸ τὸν «κάμπο» στὴν ἀνάγλυφη μορφή, ἀπὸ τὰ βοστρυχίδια στὸ μέτωπο, ἀπὸ τὸ φρύδι στὸ μάτι) γίνεται ἀπαλά. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐπιπέδων δὲν δημιουργεῖ ἔντονες φωτοσκιάσεις. Ἡ ἐπιπεδικότητα τοῦ ἀναγλύφου καὶ κάποια γραμμικότητα στὴν ἐκτέλεση στεροῦν ἀπὸ τὴ μορφή μιὰ τονισμένη πλαστικότητα, ἔλλειψη φανερῆ κυρίως στὴν ἴσια γραμμὴ τοῦ μετώπου καὶ στὸ σωζόμενο μικρὸ τμήμα κάτω ἀπὸ τὸ μάτι. Ἡ γενικὴ ὁμως ἐντύπωση πὸν δημιουργεῖται εἶναι ἐνὸς ἔργου «βελούδινου», πλημμυρισμένου ἀπὸ φῶς.

Ἄν καὶ ἴχνη χρωμάτων δὲν σώθηκαν, δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὴν πρωταρχικὴ πολυχρωμία τοῦ ἔργου. Τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου θὰ ἦταν πιθανότατα ἐρυθρὸ, χωρὶς ὁμως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς καὶ τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ γαλάζιου χρώματος. Στὴν ἐποχὴ πού, ὅπως θὰ δοῦμε, τοποθετοῦμε τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν Ἄλιμο, πρὸς τὰ τέλη τοῦ βου αἰ. π.Χ., ὄχι μόνον τὸ γνωστὸ, ζεστὸ ἀρχαϊκὸ ἐρυθρὸ, ἀλλὰ καὶ τὸ γαλάζιο χρῶμα¹² εἶναι πιθανὸ

12. Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σὲ γαλάζιο στὸ βάθος τόσο τῶν ἐπιτάφιων στηλῶν ὅσο καὶ τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων στὰ τέλη τοῦ βου αἰ. π.Χ. στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν ἀπόδοσή της σὲ «ἐπίδραση καὶ πρωτοβουλία καλλιτεχνῶν, γλυπτῶν ἀπὸ τὴν Πάρο, πὸν ἐργάστηκαν στὴν Ἀθήνα» βλ. Καρούζου 11-15. Τῆς ἴδιας, *ΑΑΑ* 14, 1981, 315. Ὅπως ἀναφέρει καὶ ἡ Καρούζου 13, γαλάζιο χρῶμα ἔχει ὑποθεθεῖ ἀπὸ τὸν K. Müller, *ΑΑ* 1922, 1-6 πίν. 1, μὲ ἀπόλυτα λογικὰ ἐπιχειρήματα,

γιὰ τὸ βάθος τῆς γραπτῆς στήλης τοῦ Λυσέα, ἀπὸ τὴ Βελανιδέζα, πὸν χρονολογεῖται στὴ δεκαετία 510-500 π.Χ. Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 30. Γιὰ τὴ στήλη βλ. Richter, *ΑΓΑ* 48 ἀρ. 70 εἰκ. 159-160, 215. Καρούζου 13 σημ. 14. Ἐλάχιστα ὑπολείμματα γαλάζιου χρώματος διατηρήθηκαν καὶ στὸ πεδίο τοῦ θραύσματος ἀπὸ ὑστεροαρχαϊκὴ ἐπιτάφια στήλη, ἔργο τοῦ Ἀριστοκλέους, στὸ Μουσ. τοῦ Κεραμικοῦ ἀρ. P 1265. Βλ. F. Willemsen, *ΑΜ* 85, 1970, 37 πίν. 15,2. Ἄς σημειωθεῖ

για τὸ βάθος. Ἐνας πολὺ ἑλαφρὸς χρωματισμὸς τοῦ προσώπου¹³ πιθανῶς νὰ κάλυπτε τὶς λεπτὲς φλεβώσεις τοῦ μαρμάρου, μολοντί ὁ διαβάτης δύσκολα θὰ πρόσεχε τὸ μικρὸ αὐτὸ ψεγάδι τοῦ λίθου σὲ μιὰ ψηλὴ στήλη, στημένη στὸ βάθρο τῆς. Γιὰ τὴν κόμη μποροῦμε νὰ υποθέσουμε τὸ ἐρυθρὸ¹⁴ ἢ ἀκόμα καὶ τὸ κίτρινο τῆς ὄχρας, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς πρώτης «Χάριτος» στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῶν Ἀγλαυριδῶν ἢ Χαρίτων¹⁵ ἢ ἐκεῖνο τοῦ «ξανθοῦ ἐφήβου»¹⁶. Γιὰ τὰ μαλλιά τοῦ νέου στὴ γραπτὴ στήλη τοῦ Κεραμεικοῦ, γιὰ νὰ γίνῃ ἡ διάκριση ἀπὸ τὸ ἐρυθρὸ χρῶμα τοῦ βάθρου, ὁ Himmelmann υποθέτει ἕνα ὑπόστρωμα μὲ ἐρυθρὸ καὶ στὴ συνέχεια ἐπικάλυψη μὲ ὄχρα¹⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τονισμὸ τοῦ φρυδιοῦ μὲ μελανό, πρέπει νὰ θεωρήσουμε βέβαιη τὴ δήλωση λεπτομερειῶν μὲ χρῶμα καὶ στὸ μάτι. Ὅχι μόνον ἡ ἴριδα, ἀλλὰ καὶ τὰ βλέφαρα, ποὺ δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ πλαστικά, πρέπει νὰ ἦταν ζωγραφισμένα¹⁸. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ὁ νέος στὸ θραῦσμα τῆς στήλης ἀπὸ τὸν Ἄλιμο εἶχε ἀπεικονιστεῖ μὲ ἀνοικτὰ τὰ μάτια. Ἐξάλλου ὄχι μόνον τὸ κάτω περίγραμμα τοῦ ματιοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξωτερικὸς κανθὸς μόλις διαγράφεται στὸ ἀνάγλυφο, ἀν καὶ τὸ μάρμαρο ἐδῶ εἶναι ἑλαφρὰ πληγωμένο. Ἐπίσης ἡ ὁμοιόμορφα ἐπίπεδη ἀπόδοση ὄλου τοῦ ἀμυγδαλόσχημου ματιοῦ ἐνισχύει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ μάτι νοεῖται ἀνοικτό. Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ διαιωνιστεῖ ἡ μνήμη καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ νέου μὲ τὴν παράστασή του ὡς νεκροῦ; Ἀπόδοση κλειστῶν ματιῶν, δηλ. ἀπεικόνιση τοῦ παριστανόμενου σὲ ἐπιτάφια στήλη, καὶ μάλιστα σὲ ἀττικὴ ἀρχαϊκὴ στήλη, ὡς νεκροῦ εἶναι ἀδιανόητη¹⁹. Ἡ δήλωση ὀρισμένων λεπτομερειῶν στὰ ἑλληνικὰ ἀνάγλυφα μόνο μὲ χρῶμα εἶναι κάθε ἄλλο

ἀκόμα ὅτι γιὰ τὸν ἀναγλυφικὸ «κάμπο» στὸ θραῦσμα τῆς στήλης ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ μὲ τὴν παράσταση ἀνδρα καὶ —πιθανῶς— σκύλου (Μουσ. Ἀγορᾶς ἀρ. S 1276 α) ἢ Harrison 46 κέ. ἀρ. 104 πίν. 21 (περίπου 530-525 π.Χ.) υποθέτει ἄλλο χρῶμα ἀπὸ τὸ ἐρυθρὸ. Γιὰ τὴ στήλη (καὶ γενικὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀνδρα μὲ σκύλο στὶς ἐπιτάφιας στήλης) βλ. καὶ B. S. Ridgway, *JdI* 86, 1971, 60-79 ἰδιαίτερα 63 κέ., 66, 68, 69, H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.* (IstMitt, Beiheft 12-1975) 129 μὲ σημ. 19. Πιστεύουμε ὅτι τὸ ἀντικείμενο μὲ τὸ καμπύλο ἄκρο ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ ἀνδρα δὲν εἶναι οὐρὰ σκύλου, ἀλλὰ κορύνη.

13. Γιὰ τὸν ἀπαλὸ χρωματισμὸ τῶν γυμνῶν μερῶν τοῦ σώματος βλ. Richter, *AGA* 6. N. Himmelmann-Wildschütz, *Ein archaisches Gemälde vom Friedhof am Eridanos*, *AM* 73, 1958, 2 σημ. 12. P. Reuterswärd, *Studien zur Polychromie der Plastik. Griechenland und Rom* (1960) 67-70. Γενικὰ γιὰ τὴν πολυχρωμία στὴν ἀρχαϊκὴ πλαστικὴ βλ. τελευταῖα W. Martini, *Die archaische Plastik der Griechen* (1990) 45-56.

14. Ὅπως δείχνουν τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα χρώματος γιὰ παράδειγμα στὶς στήλες: Richter, *AGA* 27-29 ἀρ. 37 εἰκ. 96-109, 190, 204 (στήλη τῶν δύο ἀδελφιδῶν)· 34 ἀρ. 48 εἰκ. 130· 47 ἀρ. 67 εἰκ. 155-158, 180, 211-212 (στήλη Ἀριστίωνος). Ὁ. Ἀλεξανδρῆ, *AAA* 2, 1969, 90 εἰκ. 1 (ἀπότμημα στήλης ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα).

15. Μουσ. Ἀκροπόλεως ἀρ. 702. M. S. Brouskari, *The Acropolis Museum, A Descriptive Catalogue* (1974) 58 κέ. εἰκ. 105 (τελευταῖα δεκαετία τοῦ βου αἰ. π.Χ.). Mi-

trouliou 21-23 ἀρ. 8 εἰκ. 16 (525-500 π.Χ.). Floren 291 πίν. 26,3 (520-510 π.Χ.).

16. Μουσ. Ἀκροπόλεως ἀρ. 689+ἀρ. 6478. Brouskari ὁ.π. 123 εἰκ. 234-235 (485-480 π.Χ.).

17. Himmelmann-Wildschütz ὁ.π. (σημ. 13) 2 σημ. 8. Ἀλλὰ καὶ ὁ Reuterswärd ὁ.π. (σημ. 13) 66, 74 κέ. υποστηρίζει γιὰ τὴν κόμη τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν ἀγαλμάτων ὅτι τὸ ἐρυθρὸ χρῶμα θὰ ἦταν τὸ ὑπόστρωμα γιὰ τὸν μετέπειτα χρωματισμὸ μὲ μελανὸ ἢ σκοτεινὸ γαλάζιο.

18. Πιθανότατα μὲ ἐρυθρὸ ἢ ἴριδα καὶ μὲ μελανὸ τὰ βλέφαρα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ σωζόμενα χρώματα γιὰ παράδειγμα στὴ στήλη τῶν δύο ἀδελφιδῶν στὴ Ν. Ὑόρκη, Βερολίνο καὶ Ἀθήνα: ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐρυθρὸ στὴν ἴριδα τοῦ ματιοῦ τοῦ νέου καὶ στὴν κόρη τοῦ ματιοῦ τοῦ κοριτσιοῦ, διατηρήθηκε μελανὸ στὸ φρύδι καὶ στὶς γωνίες τῶν βλεφάρων τοῦ ἀδελφοῦ. Γιὰ ὅλα τὰ σωζόμενα χρώματα τῆς στήλης βλ. Richter, *AGA* 28 ἀρ. 37. Γιὰ τὸ διατηρημένο ἐρυθρὸ τοῦ βάθρου στὸ θραῦσμα τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 4518 βλ. Καρούζου 10 χρωμ. πίν. 1α. Τῆς ἴδιας, *AAA* 14, 1981, 315 χρωμ. πίν. 1α. Τελευταῖα γιὰ τὴ στήλη βλ. Floren 288 σημ. 43 πίν. 25,3 μὲ βιβλιογραφία.

19. Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς στὶς ἐπιτάφιας στήλες ὅπως ἦταν στὴ ζωὴ καὶ ὅπως θὰ ἤθελαν νὰ τοὺς θυμοῦνται οἱ οἰκεῖοι τοὺς βλ. Μπακαλάκης 9, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία καὶ κυρίως παράθεση πολὺ χαρακτηριστικῶν καὶ εὐγλωττων ἐπιτάφιων ἐπιγραμμάτων.

παρά πρωτοφανής²⁰. Στο απότμημα τῆς στήλης με τὴ μητέρα καὶ τὸ παιδί ἀπὸ τὴν Ἐνάβυσσο, στὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 4472, τὸ μάτι τοῦ παιδιοῦ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀνοικτό²¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ λεγόμενη στήλη τοῦ «ὀπλιτοδρόμου»²² (Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 1959) δὲν ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐπιστήμονες ὅτι τὸ μάτι τοῦ νέου ἔχει ἀποδοθεῖ ἀνοικτό²³. Δὲν σχολιάζουμε τὴν ἀπόδοση τοῦ ματιοῦ τοῦ νέου δεξιὰ στὸ θραῦσμα ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου J. Paul Getty ἀρ. 79. AA.1, γιατί ὑπάρχουν πολὺ σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ ἔργου²⁴.

Τὸν κορμὸ τῆς στήλης ἀπὸ τὸν Ἄλιμο πλαισίωσαν στὰ πλάγια στενοὶ κανόνες, στοιχεῖο κοινότατο σὲ ἀρχαῖα ἀνάγλυφα²⁵. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ κανόνα, ὅπως φαίνεται σαφέστατα στὸ σωζόμενο ἀκέραιο τμήμα του στὸ συγκολλημένο κομμάτι, δὲν παρουσιάζει τὴ συνηθισμένη κοίλη διαμόρφωση γιὰ τὴ μετάβαση στὸν ἀναγλυφικὸ «κάμπο», ἀλλὰ εἶναι κάθετη πρὸς αὐτόν. Ὁ τελευταῖος εἶναι ἐπίπεδος καὶ ὄχι λιγότερο ἢ περισσότερο κοῖλος, ὅπως συνήθως. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ δημιουργία τῶν στενῶν, παλαιῶν προεξεχόντων πλαισίων στὸν κορμὸ τῆς στήλης ὁδήγησαν λόγοι τεχνικῆς φύσεως²⁶, γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀκμῶν τῆς

20. Γιὰ νὰ μείνουμε στὰ ἀρχαῖα ἐπιτάφια ἀνάγλυφα βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ ἀπότμημα στήλης στὸ Μουσ. Ἀγορᾶς ἀρ. S 1276 α (βλ. σημ. 12), στὸ ὁποῖο, ἐνῶ τὰ λουριά τοῦ σανδαλιοῦ στὸ πίσω μέρος τοῦ ποδιοῦ ἔχουν ἀποδοθεῖ πλαστικά, τὸ λουράκι ποῦ θὰ περνοῦσε ἀνάμεσα στὰ δάχτυλα, στὸ σωζόμενο ὀλόκληρο δεξιὸ πόδι, ἦταν προφανῶς ζωγραφιστό.

21. Βλ. Richter, *AGA* 42 ἀρ. 59 εἰκ. 151-153, ὅπου ἀναφέρεται καὶ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Χρ. Καρούζου. Ἰδία ἄποψη ἔχει καὶ ὁ J. Boardman, *Griechische Plastik. Die archaische Zeit* (γερμανικὴ ἔκδοση 1981) εἰκ. 237 ("Trotz des Anscheins sind die Augen des Kindes nicht geschlossen"). Ἀντίθετη γνώμη ἔχει ὁ Frel 100 καὶ σημ. 39. Ὁ E. Homann-Wedeking, *Das archaische Griechenland* (1966) 139 κέ. χρωμ. εἰκ. στή σ. 138 καὶ μὲν ἀποδέχεται ὅτι τὰ βλέφαρα στὸ μάτι τοῦ παιδιοῦ εἶχαν τονιστεῖ ἀρχικὰ με χρῶμα, θεωρεῖ ὅμως τὸ μάτι κλειστό. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔρμηνεία τῆς παρατήρησης στὴ στήλη τῆς Ἀναβύσσου ἀπὸ τὸν L. A. Schneider, *Zur sozialen Bedeutung der archaischen Korenstatuen* (Hamburger Beiträge zur Archäologie, Beiheft 2, 1975) σημ. 15 σ. 52 κέ., ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἐραστῆ καὶ ἐρωμένου, ἀντιρρήσεις ἔχουν ἐκφραστεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Schmaltz σημ. 392 στή σ. 163 καὶ ἀπὸ τὸν T. Hölscher, *Eine frühe zweifigurige Grabstele, KANON, Festschrift Ernst Berger* (15. Beiheft zur Halbjahresschrift Antike Kunst, 1988) 167 σημ. 8. Γιὰ τὴ στήλη τῆς Ἀναβύσσου βλ. καὶ Floren 289 (530-520 π.Χ.) με βιβλιογραφία.

22. Βλ. τελευταῖα Schilardi με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. κ.π. σημ. 67.

23. Ὁ H. Wiegartz, *Zur Deutung der "Waffenläufer-Steile"*, *MarbWPr* 1965, 46-64, πίν. 12-16, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ καὶ καταλήγει ὅτι ἰδρύθηκε γιὰ μία νίκη στὸν χορὸ τῆς πυρρίχης, ἔχει τονίσει ὅτι τὸ μάτι τοῦ νέου νοεῖται ἀνοικτό. Αὐτόθι 48 καὶ σημ.

22, ὅπου παράλληλα με τὴ σύμφωνη γνώμη καὶ ἄλλων ἐπιστημόνων ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀντίθετη ἄποψη ὀρισμένων ἄλλων.

24. Ἀρχαῖο θεωρεῖται τὸ ἔργο ἀπὸ τοὺς: C. C. Vermeule, *Greek and Roman Sculpture in America* (1981) 30 ἀρ. 5 με εἰκ. καὶ χρωμ. πίν. 2. Frel 98 κέ. ἀρ. 3 εἰκ. 4,7. Τοῦ ἴδιου, *Antiquities in the J. Paul Getty Museum, A Checklist, Sculpture, I. Greek Originals* (1979) 2 ἀρ. 3. Τοῦ ἴδιου, *Greek Portraits in the J. Paul Getty Museum* (1981) 9 εἰκ. 23. Τοῦ ἴδιου, *Death of a Hero* (1984), ὅπου καὶ ἡ πλήρης παρουσίαση τοῦ ἀναγλύφου. Ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητά του ἔχουν ἐκφραστεῖ ἀπὸ τὸν Floren 290. Ἐπιφυλακτικὸς ἦταν καὶ ὁ Ch. W. Clairmont, *Patrios Nomos. Public Burial in Athens during the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (1983) σημ. 51 σ. 68. Ὅτι τὸ ἀνάγλυφο δὲν εἶναι ἀρχαῖο ἔργο ὑποστηρίζει πρόσφατα καὶ ἡ M. Fuchs, *Gnomon* 62, 1990, 266 κέ.

25. Σύμφωνα με παρατηρήσεις τοῦ J. D. Beazley, *A Fragment of a Stele from Cyprus, AJA* 55, 1951, 335 καὶ σημ. 31, 32, τὸ στοιχεῖο αὐτό, ἐνῶ ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ μὴ ἀττικά ἔργα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὡς τις ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἰῶνα, δὲν χρησιμοποιεῖται πλέον σὲ ἀττικά ἀνάγλυφα, ἀναθηματικὰ ἢ ἐπιτάφια, τῶν κλασικῶν χρόνων. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Beazley ἐνισχύονται καὶ ἀπὸ ἄλλες μὴ ἀττικὲς στήλες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς στὸ μεταξύ. Βλ. καὶ Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *AA* 30, 1975, A, 36 καὶ σημ. 9, 37 καὶ σημ. 17. Δύο ἀκόμα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πάρο: Αἰκ. Κώστογλου-Δεσποῖνη, *Προβλήματα τῆς παριανῆς πλαστικῆς τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.* (δ.δ. 1979) 77 κέ. πίν. 29α, 83 κέ. πίν. 29β. Βλ. καὶ τὸ ἀνάγλυφο τῆς συλλογῆς Π. Κανελλοπούλου: Μ. - Α. Zagdoun, *BCH* 102, 1978, 285 κέ. ἀρ. 1 εἰκ. 1.

26. Γιὰ τὴ διαδικασία λάξευσης βλ. Richter, *AGA* 4. Ridgway 171. J. Frel, *AA* 1973, 196 εἰκ. 1, 2.

στήλης. Ἡ τοποθέτηση τῆς μορφῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε τὸ μικρὸ τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ, πολὺ κοντὰ στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ κορμοῦ, δὲν πρέπει νὰ ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἀπόφαση τοῦ γλύπτη νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ βαθμιαῖο βάθαιμα τοῦ ἀναγλυφικοῦ «κάμπου». Σὲ ἄλλα ἀνάγλυφα τὸ γεγονὸς ὅτι κάποιο μέλος τῆς παριστανόμενης μορφῆς βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κανόνα τῆς πλαισίωσης, δὲν ὑποχρέωσε τὸν καλλιτέχνη νὰ ἀφήσει τὸν «κάμπο» ἐπίπεδο οὔτε κὰν στὴν περιοχὴ αὐτῆ²⁷. Στὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν Ἑλιμο ἢ ἔλλειψη κοίλου «κάμπου» σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸ ρηχὸ του βάθαιμα ὁδήγησαν στὴ δημιουργία ἐνὸς πολὺ χαμηλοῦ ἀναγλύφου. Ἡ μορφή παραμένει δέσμια τοῦ ἀναγλυφικοῦ «κάμπου», μὲ τὴ βοήθεια ὅμως τῶν χρωμάτων θὰ πρέπει νὰ προβαλλόταν κάπως περισσότερο.

Ἡ γωνιώδης διαμόρφωση ἀνάμεσα στὰ πλαίσια καὶ στὸν ἐπίπεδο «κάμπο» ἀπαντᾷ καὶ στὶς τέσσερις ἀρχαϊκὲς ἀνάγλυφες πλάκες ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Κεραμικοῦ, οἱ ὁποῖες ἀνήκαν στὴν ἐπένδυση ταφικοῦ κτίσματος²⁸. Ἐπίπεδο «κάμπο» σὲ ψηλὲς ἀττικὲς ἀρχαϊκὲς στήλες μὲ ἀνάγλυφη παράσταση βρίσκουμε στὴν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη στήλη τοῦ Σπουδ [στὴ Ν. Ἰόρκη καὶ στὴ Βοστώνη, στὴν ὁποία ἔχει ἀποδοθεῖ ἐγγάρακτος πλοχμὸς στὰ ἄκρα τοῦ κορμοῦ²⁹, στὸ ἀπότμημα τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. S 1276 α, μὲ δίχρωμο γραπτὸ μαϊάνδρο στὴ θέση τῶν κανόνων πλαισίωσης³⁰, στὸ ἀπότμημα τῆς στήλης τοῦ νέου μὲ τὸ ἀκόντιο στὸ Μουσεῖο Περγάμου στὸ Βερολίνο³¹. Ἐπίπεδος εἶναι ὁ ἀναγλυφικὸς «κάμπος» καὶ στὸ θραῦσμα τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 87, ὁ ἐπιτάφιος χαρακτήρας τοῦ ὁποῖου — παρὰ τὶς κάποιες ἀμφιβολίες ἐξαιτίας τοῦ ἀσυνήθιστου κενοῦ χώρου πίσω ἀπὸ τὸν νέο³² — εἶναι πολὺ πιθανὸς λόγω τοῦ τόπου εὑρεσης (Δίπυλο), ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχει τονίσει ἡ Καρούζου³³. Σὲ ὅλες τὶς στήλες ποὺ ἀναφέραμε τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ὑψηλὸ σὲ σύγκριση μὲ αὐτὸ στὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν Ἑλιμο³⁴.

27. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ θραῦσμα στὸ Μουσ. τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. S 1751, ἀπὸ τὴ στήλη τοῦ ἀθλητῆ στὸ Μητροπ. Μουσ. τῆς Ν. Ἰόρκης ἀρ. 12.158: Harrison 41 κέ. ἀρ. 99 πίν. 19. Γιὰ τὴ στήλη βλ. καὶ J. Frel, AA 1973, 193-200.

28. Γιὰ τὶς πλάκες βλ. S. Karusu, AM 76, 1961, 105 πίν. 70-71 (οἱ τρεῖς πλάκες στὸ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 89, 2823 καὶ 2826). F. Willemsen, AM 85, 1970, 30-34 πίν. 12-13,1 (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ ἡ τέταρτη πλάκα στὸ Μουσ. τοῦ Κεραμικοῦ ἀρ. P 798), ὁ ὁποῖος τὶς χρονολογεῖ στὰ 550-540 π.Χ. καὶ τὶς συνδέει μὲ ἰωνικὸ ἐργαστήριον μὲ βάση τὴ σύγκριση μὲ ὑστερότερη πλάκα μὲ ἀνάλογο θέμα ἀπὸ τὴ Χίο.

29. Μητροπ. Μουσ. Ν. Ἰόρκης ἀρ. 36.11.13 (τὸ κάτω τμήμα τῆς στήλης). Μουσ. Καλῶν Τεχνῶν τῆς Βοστώνης ἀρ. 40.576 (ἐπικρανο καὶ σφίγγα) + ἀρ. 40.724 (ἐνεπίγραφα θραύσματα). Richter, AGA 29 ἀρ. 38 εἰκ. 110-114: 32 κέ. ἀρ. 45 εἰκ. 126-128, 179 (πιθανῶς 535-525 π.Χ.), ὅπου καὶ γιὰ τὰ ἀφθονα ὑπολείμματα χρωμάτων. Καρούζου, Ἀριστόδικος 50 Κατάλ. I B3 (τὸ κάτω τμήμα τῆς στήλης: 540-530 π.Χ.). Ch. W. Clairmont, AA 1974, 223-232 (τὰ ἐνεπίγραφα θραύσματα). Floren 286. Γιὰ τὴν predella τῆς στήλης βλ. Ἀνδρόνικος 47, 49 κέ. καὶ σποράδην, πίν. 20γ.

30. Βλ. σημ. 12.

31. Ὅπως φαίνεται εὐκρινῶς στὶς φωτογραφίες. Richter, AGA 35 ἀρ. 51 εἰκ. 133 (μέσα 6ου αἰ. π.Χ.). A. Conze, Die attischen Grabreliefs I (1893) ἀρ. 6 πίν. 5. C. Blümel, Griechische Skulpturen des VI. und V. Jahrhunderts v. Chr., Katalog der Sammlung antiker Skulpturen, Staatliche Museen zu Berlin III (1940) 5 κέ. ἀρ. A5 πίν. 12. Deyhle 48 κέ. πίν. 13,1.

32. Richter, AGA 49 κέ. ἀρ. 74 εἰκ. 166 (τελευταία εικοσαετία τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.). Conze ὁ.π. (σημ. 31) ἀρ. 18. Καὶ ὁ Floren 293 ἐντάσσει τὸ θραῦσμα στὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα.

33. S. Karouzou, National Archaeological Museum. Collection of Sculpture. A Catalogue (1968) 28 ἀρ. 87. Καρούζου 13 καὶ σημ. 11 χρωμ. πίν. 1β. XP. καὶ Σ. Καρούζου, Ἀνθολόγημα θησαυρῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (1981) 61 κέ. πίν. 65. Θραῦσμα ἀπὸ ἐπιτάφια στήλη τὸ ὀνομάζει καὶ ὁ Frel 101 ἀρ. 3 bis. Βλ. καὶ W. H. Schuchhardt, AntPl 6, 1967, 17 κέ. εἰκ. 11. Ἐπίπεδος εἶναι ὁ «κάμπος» καὶ στὴ στήλη τῆς Ἀναβύσσου μὲ τὴ μητέρα καὶ τὸ παιδί, ἡ ὁποία ὅμως ἀνήκει στὸν τύπο μὲ τὸ πλατὺ σχῆμα. Βλ. σημ. 21.

34. Στὴν predella τῆς στήλης τοῦ Σπουδ [ἢ παράσταση τοῦ θερίππου μὲ τὸν ἡνίοχο καὶ τὸν ὀπλίτη εἶναι βεβαίως χαρακτῆ. Βλ. σημ. 29.

“Ο,τι σώθηκε από τὸ ἔργο, ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοσή του στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ κορμοῦ μιᾶς ψηλῆς, ραδινῆς ἐπιτάφιας στήλης. Τὸ στεφάνωμά της θὰ ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία ἀνθεματό, ὅπως δείχνει καὶ τὸ μικρὸ πάχος τοῦ κορμοῦ (0.08 μ.). Ἡ στήλη ἦταν προορισμένη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ στηθεῖ ἔτσι, ὥστε νὰ εἶναι περίβλεπτη. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὄψη μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση ἦταν ἐκείνη πού κυρίως ἐνδιέφερε, ἐφόσον καὶ οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς θὰ ἦταν ὁρατές, ὁ γλύπτης ὄφειλε νὰ μὴ φειδωλευτεῖ τὸν κόπο καὶ τὸν χρόνο του γιὰ νὰ τὶς εὐπρεπίσει³⁵. Ὁ νέος, πού πέθανε πάνω πού ἀνθίζε ἡ νιότη του, ἀώρως, θὰ εἶχε ἀπεικονιστεῖ ὄρθιος, στητὸς καὶ εὐθυτενῆς, σὲ καταγραφὴ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως σὲ τόσες ἄλλες ἀττικές ἀρχαϊκὲς στήλες, καὶ σὲ φυσικὸ ἢ σχεδὸν φυσικὸ μέγεθος, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ κεφαλοῦ (0.104 μ.). Τὸ στοιχεῖο πού ξενίζει εἶναι ὅτι τὸ πρόσωπο βρίσκεται ὑπερβολικὰ κοντὰ στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς στήλης. Τὸ σωζόμενο ἄκρο τῆς μύτης ἀπέχει ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς πλαισίωσης μόνον 0.04 μ. καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀκμὴ τοῦ κανόνα 0.058 μ. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ ἄκρο τῆς μύτης καὶ τὸν κανόνα θὰ ἦταν βέβαια ἀκόμα μικρότερη — σχεδὸν κατὰ ἓνα ἑκατοστὸ τοῦ μέτρου, ἂν ἀκολουθήσουμε τὴν κατεύθυνση τῆς ὑπάρχουσας καμπύλης. Λίγο μεγαλύτερη πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ σῶμα τοῦ νέου καὶ τὸν κανόνα ἢ τὸ ἐξωτερικὸ του κρᾶσπεδο, ἐφόσον ἡ στήλη θὰ παρουσίαζε τὴ συνηθισμένη μείωση πρὸς τὰ πάνω. Παρ’ ὅλα αὐτὰ ὁ διαθέσιμος χῶρος δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀριστεροῦ πῆχυ, εἴτε ὑψωμένου πρὸς τὸ πρόσωπο³⁶ εἴτε χαμηλωμένου³⁷. Τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ ἐφήβου θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀποδοθεῖ ὄχι τεντωμένο πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ σὲ ἐλαφρὴ κάμψη πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπως βλέπουμε σὲ ἀρκετὲς ἀττικὲς ἀρχαϊκὲς στήλες³⁸. Ἴσως καὶ νὰ

35. Βλ. καὶ Richter, *AGA* 5. Τὴ σημασία πού ἔχει ἡ ἐξέταση ὄλων τῶν πλευρῶν τῶν μνημείων ἔχει τονίσει ὁ Μπακαλάκης 2 σημ. 1. Πρβ. καὶ Schilardi, ὁ ὁποῖος μὲ βάση τὴν πολὺ προσεκτικὴ παρατήρηση ὄλων τῶν πλευρῶν τῆς στήλης τοῦ «ὀπλιτοδρόμου» ὀδηγήθηκε σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα τόσο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου ὅσο καὶ γιὰ τὴν πρωταρχικὴ καὶ ὑστερότερη χρῆση του.

36. Ὅπως γιὰ παράδειγμα: 1) Στὴν ἀριστουργηματικὴ στήλη τῶν δύο ἀδελφῶν, τμήματα τῆς ὁποίας βρίσκονται σὲ διάφορα μουσεῖα, στὸ Μητροπ. Μουσ. τῆς Ν. Ὑόρκης ἀρ. 11.185, στὸ Antikenmuseum στὸ Βερολίνο ἀρ. Sk 1531 καὶ στὴν πατρικὴ γῆ, στὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν δύο θραύσματα ἀρ. 4518 καὶ ἀρ. 4551. Βλ. σημ. 18. Ἀπεικόνιση τῆς στήλης μὲ τὶς συμπληρώσεις τῶν θραυσμάτων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (σὲ ἐκμαγεῖα): G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 8, 23 πίν. 3a. Schmalz 165, 169 πίν. 1, 2. H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst* (1984) 78-80 εἰκ. 30. 2) Στὴ χαρακτὴ στήλη τοῦ Λούβρου ἀρ. MND 1863. Richter, *AGA* 41 ἀρ. 57 εἰκ. 138-140. 3) Στὴ γραπτὴ στήλη τοῦ Μουσείου τοῦ Κεραμεικοῦ ἀρ. P 747. Richter, *AGA* 41 κέ. ἀρ. 58 εἰκ. 146. N. Himmelmann-Wildschütz δ.π. (σημ. 13) 1-5 πίν. 1 παρένθ. πίν. 1. 4) Στὴ γραπτὴ στήλη τοῦ Λυσία στὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 30. Richter, *AGA* 48 ἀρ. 70 εἰκ. 159-160, 215. Βλ. καὶ σημ. 12. 5) Στὸ ἀπότμημα (ἀττικῆς;) ἀνάγλυφης στήλης τῆς ἀλλοτινῆς συλλογῆς E. Brum-

mer. *The Ernest Brummer Collection (Auction sale from 16th to 19th October 1979 - Zurich)* II, 173 ἀρ. 595 εἰκ. στή σ. 172. Floren 286 σημ. 26. 6) Βλ. καὶ τὴν ὑστεροαρχαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὴν Αἰγιάλη τῆς Ἀμοργοῦ, ἔργο πιθανῶς παριανοῦ ἐργαστηρίου (Μουσ. Ἀμοργοῦ ἀρ. K. 50). Ph. Zappeiropoulou, *A Grave Stele from Amorgos*, *AAA* 6, 1973, 351-355 εἰκ. 3-5. Λ. Μαραγκοῦ, Γλυπτὰ ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων στὴν Ἀμοργό, *Archaische und klassische griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen* I (Hrsg. H. Kyrieleis 1986) 121 σημ. 22.

37. Ὅπως γιὰ παράδειγμα: 1) Στὸ σωζόμενο κάτω τμήμα τῆς στήλης τοῦ (Ἀ)γάθωνος καὶ τοῦ Ἀριστοκράτους, ἀπὸ τὶς Θεσπιές, στὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 32. Richter, *AGA* 50 ἀρ. 75 εἰκ. 171, 213 (γύρω στὸ 520 π.Χ.). W. Schild-Xenidou, *Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit* (δ.δ. 1972) 4 ἀρ. 3, 157 κέ. (τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἀπὸ ντόπιο καλλιτέχνη μὲ ἰωνικὰ πρότυπα). 2) Σὲ ἀπότμημα στήλης στὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν, προερχόμενο ἀπὸ ἀνασκαφὴ τοῦ κλασικοῦ τείχους στὴν Ἀθήνα. Ἀγγ. Λιάγκουρας, *ΑΔ* 29, 1973/74, B1, 44 ἀρ. 05 πίν. 52δ. *ArchRep* 1979/80, 6 εἰκ. 6. Floren 285 σημ. 23.

38. Βλ. τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρονται στὸ: Α. Γ. Καλογεροπούλου, Τμήμα ἀττικῆς ἀρχαϊκῆς ἐπιτύμβιας στήλης, *Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (1980) 547 σημ. 42-46.

κρατούσε ένα στεφάνι μυρσινιάς, όπως ο νέος στη γραπτή στήλη του Κεραμεικού, και όπως έχει προταθεί και για τον έφηβο στη στήλη των δύο αδελφιών³⁹. Λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χώρου το άριστερό σκέλος του νέου θα μπορούσε να έχει παρασταθεί μόνον ελαφρά προβεβλημένο, όπως περίπου στο κορίτσι στη στήλη των δύο αδελφιών⁴⁰.

Άκόμα δεν αντιμετώπισαμε το πρόβλημα, γιατί ή μορφή του νέου αποδόθηκε σχεδόν σε έπαφή με το δεξιό άκρο της στήλης. "Όπως έχει σημειώσει ο Μ. Άνδρόνικος⁴¹, το πλάτος των ψηλών αρχαϊκών στηλών, στις όποιες οί νεκροί άπεικονίζονται όρθιοι, περίπου σε φυσικό μέγεθος και σε πλάγια όψη, κυμαίνεται συνήθως από 0.40-0.50 μ., ενώ σε λίγες περιπτώσεις είναι κάπως μεγαλύτερο (0.52-0.54 μ.)⁴². Η διαπίστωση του Άνδρόνικου⁴³ ότι κανένας λόγος δεν περιόριζε το ύψος της ραδινηής αρχαϊκής στήλης, το πλάτος της όμως βρισκόταν σε στενή συνάρτηση προς το πλάτος του τάφου και συνεπώς ο παράγοντας αυτός επέβαλλε καθορισμένα όρια, τα όποια δεν μπορούσε να ξεπεράσει ο γλύπτης, ίσχυει και για το θραύσμα που μελετάμε. Ο καλλιτέχνης έπρεπε να προσαρμόσει την παράστασή του σε επιφάνεια με δεδομένο πλάτος, το όποιο δεν είχε τη δυνατότητα να αυξήσει. Όταν έπρόκειτο να άπεικονιστεί μία μόνο μορφή, το σε γενικές γραμμές καθορισμένο εκ των προτέρων πλάτος της στενής, ψηλής αρχαϊκής στήλης έπαρκοϋσε. Στην ύστεροαρχαϊκή έποχή στην περίπτωση μιας παράστασης με δύο μορφές, οί όποιες έχουν το ίδιο ύψος, προφανώς λόγω της ίδιας ηλικίας και του ίδιου φύλου, ή μία μπορεί σχεδόν να καλύψει τη δεύτερη⁴⁴. Στην παράσταση όμως με τις δύο μορφές, οί όποιες έχουν διαφορετικό ύψος λόγω διαφορετικής ηλικίας ή διαφορετικού φύλου, πρέπει να προβληθεί άρκετά και ή δεύτερη μορφή — έστω και αν δεν είναι το κύριο πρόσωπο της σκηνής⁴⁵. Εφόσον ο γλύπτης δεν μπορούσε να αυξήσει το πλάτος της στήλης, τουλάχιστον περισσότερο από λίγα εκατοστά του μέτρου πέρα από το συνηθισμένο⁴⁶, θα ήταν

39. Βλ. Καρούζου 11 σχέδ. 1. Τον νεκρικό συμβολισμό του στεφανίου της μυρσινιάς στις επιτάφιας στήλες άρνεϊται ο Ν. Himmelmann-Wildschütz, *Studien zum Ilissos-Relief* (1956) 36. Ο ίδιος, *AM* 73, 1958, 3 κέ. Την αντίθετη άποψη υποστήριξε ή Καρούζου 15-22. Την ίδια γνώμη έχει και ή Άγγ. Λεμπέση, Δύο επιτύμβιας ύστεροαρχαϊκές κρητικές στήλες, *AntPl* 12, 1973, 12.

40. Βλ. σημ. 36 άρ. 1.

41. Άνδρόνικος 52.

42. Για το άπότμημα της στήλης του όπλιτη από το Θεμιστόκλειο τεϊχος στο Έθν. Άρχαιολ. Μουσ. Άθηνών άρ. 4801 (Richter, *AGA* 33 κέ. άρ. 47 σχέδ. στη σ. 34), που έχει πλάτος 0.665 μ., αναγνωρίστηκε πριν από λίγα χρόνια (V. Kallipolitis, *AAA* 2, 1969, 394-397) ότι ο πολεμιστής κρατούσε άσπίδα και ότι είχε άπεικονιστεί σε υπερφυσικό μέγεθος (ύψ. 2.20 μ. σε στήλη ύψ. 3.30 μ.), στοιχειά που δικαιολογούν το κατ' έξαιρεση μεγαλύτερο πλάτος της στήλης. Και σε άλλες ψηλές αρχαϊκές στήλες, οί όποιες ήρθαν στο φως μετά τη δημοσίευση της μελέτης του Άνδρόνικου, διαπιστώνεται ότι το πλάτος τους δεν υπερβαίνει τα 0.50 μ. Βλ. για παράδειγμα: 1) Το άπότμημα της ανάγλυφης στήλης από την Έλευσίνα (πλάτ. 0.435 μ.). Άλεξανδρή ό.π. (σημ. 14) 90. 2) Το άπότμημα της ανάγλυφης στήλης από την Άθήνα, στην κατοχή του Άρ. Προβελέγγιου (πλάτ. 0.455-0.465 μ.). Καλογεροπούλου ό.π. (σημ. 38) 542. 3) Το άπότμημα της χαρακτικής στήλης από την Πνύκα (πλάτ. κατά προ-

σέγγιση 0.412 μ.). U. Jantzen, *AA* 1963, 435 εικ. 1-4.

43. Άνδρόνικος 52 κέ.

44. Όπως στη στήλη του (Ά)γάθωνος και του Άριστοκράτους. Βλ. σημ. 37 άρ. 1. "Η στο άπότμημα της στήλης των δύο νέων, από το Λαύριο, στο Έθν. Άρχαιολ. Μουσ. Άθηνών άρ. 3892. Richter, *AGA* 50 άρ. 76 εικ. 169 (τέλη του 6ου αι. π.Χ.). Καρούζου, Άριστόδικος 56 Κατάλ. I E15 (510-500 π.Χ.). Floren 288 (γύρω στο 510 π.Χ.). Βλ. και τον τρόπο άπόδοσης των δύο νέων στο άριστερό άκρο της πλευράς με τους «κρητίζοντας» έφήβους στη δεύτερη, την ύστερότερη βάση Πουλοπούλου από το Θεμιστόκλειο τεϊχος. Έθν. Άρχαιολ. Μουσ. Άθηνών άρ. 3477. Floren 294 σημ. 26 με βιβλιογραφία (510-500 π.Χ.). Καρούζου, Άριστόδικος 59 Κατάλ. I F5 (500-490 π.Χ.). J. Charbonneaux, R. Martin, F. Villard, *Grèce archaïque* (1968) 262 εικ. 304 (γύρω στο 500 π.Χ.).

45. Στη στήλη των δύο αδελφιών ο έφηβος θεωρείται ή κύρια μορφή, ενώ το κορίτσι κατά κάποιον τρόπο συμπληρωματική μορφή της σκηνής. Βλ. Schmalz 165.

46. Στη στήλη των δύο αδελφιών, συνολ. ύψ. 4.234 μ. (το ύψος έπιβεβαιώθηκε άπόλυτα μετά την ταύτιση του θραύσματος με τον δεξιό πήχου του νέου από την Καρούζου 9) και ύψ. του κορμού 2.562 μ., το πλάτ. του τελευταίου είναι κάτω 0.542 μ. και πάνω 0.439 μ. Richter, *AGA* 27 άρ. 37.

ἀναγκασμένος νά «ἀθήσει» τὴ δεύτερη, τὴ μικρότερη μορφή πρὸς τὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς στήλης. Πιστεύουμε ὅτι στὴ στήλη τοῦ Ἑλίμου, ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε τὸ σπάρραγμα ποῦ παρουσιάζεται ἐδῶ, εἶχαν ἀπεικονιστεῖ πιθανότατα δύο μορφές, ὄρθιες, παράλληλες, καὶ οἱ δύο πρὸς τὰ δεξιά, ἀλλὰ ἴσως μὲ διαφορετικὸ ὕψος. Ἡ πρώτη, αὐτὴ ποῦ θὰ εἶχε ἀπεικονιστεῖ ἀριστερά, πρέπει νά ἦταν ψηλότερη ἀπὸ τὸν νέο δεξιά⁴⁷. (Μία ὑπόθεση εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ στήλη ἐνὸς πατέρα καὶ τοῦ γιοῦ του, ὁ ὁποῖος ὑπέκυψε στὴν τραγικὴ μοίρα τοῦ ἀώρου θανάτου.) Τὸ μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸν «κάμπο» τοῦ ἀναγλύφου, ποῦ σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι, δείχνει ὅτι τὸ ἐκβαθυσμένο πεδίο τοῦ κορμοῦ συνεχιζόταν. Πόσο ὅμως δὲν μποροῦμε νά ξέρομε⁴⁸.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς, ὅσο μποροῦμε νά κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικὴ διατήρηση, ταιριάζουν μᾶλλον σὲ ἔφηβο παρὰ σὲ μικρὸ ἀγόρι. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας. Μόνον τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς μορφῆς θὰ μᾶς βοηθοῦσε, ἐφόσον στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, καὶ ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς — ἐξαιρετικὰ σπάνιες — παραστάσεις παιδιῶν, δὲν ἔχουμε ρεαλιστικὲς ἀπεικονίσεις. Ὅπως ἔχει τονιστεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἐπιστήμονες, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕψους μόλις 1.019 μ. κοριτσιοῦ στὴ στήλη τῶν δύο ἀδελφῶν εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ παιδικὰ· στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ μία Κόρη σὲ σμίκρυνση⁴⁹.

Στὴν ὑστεροαρχαϊκὴ ἐποχὴ ἀπεικονίσεις δύο μορφῶν στίς στενές, ψηλές ἀττικὲς στήλες δὲν εἶναι ἄγνωστες⁵⁰. Ἡ στήλη τῶν δύο ἀδελφῶν, οἱ στήλες ἀπὸ τίς Θεσπιές⁵¹ καὶ τὸ Λαύριο⁵², καθὼς καὶ τὸ κάτω τμήμα ἀπὸ τὴ στήλη τῶν δύο πολεμιστῶν στὴν Κοπεγγάγη⁵³ ἀποτε-

47. Ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, τὸ σωζ. ὕψ. τοῦ κεφαλιοῦ στὸ ἀνάγλυφόν μας εἶναι 0.104 μ., ποῦ ἀντιστοιχεῖ κατὰ προσέγγιση στὸ μισὸ τοῦ συνολικοῦ ὕψους του. Δυστυχῶς λείπει τὸ θολωτὸ τμήμα τοῦ κρανίου γιὰ ἕναν ἀκριβῆ ὑπολογισμό. Ἐὰν ὁ γλύπτης χρησιμοποίησε γιὰ μετρικὴ μονάδα τὸν πόδα μὲ 28 ἑκατοστά, ὅπως ὁ γλύπτης τοῦ Ἀριστόδικου (βλ. Καρούζος, Ἀριστόδικος 11-13 εἰκ. στὴ σ. 10, σημεῖωμα τοῦ Κ. Ρωμαίου, γιὰ τὰ μέτρα τοῦ Ἀριστόδικου), τὸ συνολ. ὕψ. τοῦ κεφαλιοῦ θὰ ἦταν ἴσως 19.25 ἑκ. (= 11 δάκτυλοι) ἢ 21.00 ἑκ. (= 12 δάκτυλοι = 3 παλαστές). Στὸν Ἀριστόδικο τὸ ὕψος τοῦ κεφαλιοῦ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου ἕως κάπου στὸ σαγόνι (1 πούς = 28 ἑκ.) ἀποτελεῖ τὸ 1/7 τοῦ συνολικοῦ ὕψους (βλ. τὸ σημεῖωμα τοῦ Κ. Ρωμαίου). Στὸ ἀνάγλυφόν μας τὸ ὕψ. τῶν 0.1925 μ. × 7 μᾶς δίνει 1.3475 μ., τὸ ὕψ. τῶν 0.21 μ. × 7 μᾶς δίνει 1.47 μ. Ἐὰν ὁ ὑπολογισμὸς αὐτὸς τοῦ ὕψους τοῦ νέου (καλύτερα θὰ λέγαμε ἀγοριοῦ) ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητά, τότε τὸ θραῦσμα πρέπει νά προέρχεται ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπάνω δεξιὸ ἄκρο τῆς ἀνάγλυφης ἐπιφάνειας τοῦ κορμοῦ. Ὅπως ὅμως ὁ ὑπολογισμὸς μας εἶναι ὑποθετικός. Ἡ σχέση 1 πρὸς 7 τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὸ σῶμα δὲν εἶναι πάντα σταθερῆ. Πρβ. καὶ Γ. Μπακαλάκη, Ἑλληνικὰ Ἀμφίγλυφα (1946) 12 σημ. 4.

48. Ἄλλη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐπάνω τμήματος στήλης στὸ Μουσ. τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. S 1736 μὲ τὸ ὕψ. 0.76 μ. σφυροκοπημένο πεδίο πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ πωγωνοφόρου ἀνδρα, στὸ ὁποῖο ἴσως ἀρχικὰ ὑπῆρχε ἐπιγραφὴ ἢ γραπτὴ διακόσμηση. Richter, AGA 35 ἀρ.

50 εἰκ. 135. Harrison 45 κέ. ἀρ. 103 πίν. 20 (γ' τέταρτο τοῦ βου αἰ. π.Χ.).

49. Floren 288. Ἰδιαίτερα βλ. O. Hirsch-Dyck, Les représentations des enfants sur les stèles funéraires attiques (1983) 15-17 εἰκ. 1, ὅπου καὶ διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος τῆς μὴ ρεαλιστικῆς ἀπεικόνισης παιδιῶν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Γιὰ τὴ διάκριση τῶν παιδιῶν ἀπὸ τοὺς ἐνηλίκους στὴν ἀρχαϊκὴ τέχνη μόνο μὲ τὴ διαφορά τοῦ μεγέθους βλ. καὶ Ἀγγ. Λεμπέση, Οἱ στήλες τοῦ Πριναῖ (1976) 93 καὶ σημ. 477 μὲ βιβλιογραφία.

50. Πρβ. καὶ M. Ἀνδρόνικο, ΑΕ 1956, 213.

51. Ἐὰν βεβαίως πρόκειται γιὰ ἀττικὸ ἔργο. Βλ. σημ. 37 ἀρ. 1.

52. Βλ. σημ. 44.

53. Ny Carlsberg Glyptotek ἀρ. I.N. 2787. Richter, AGA 50 κέ. ἀρ. 77 εἰκ. 172. Floren 288 πίν. 25,5. Clairmont ὁ.π. (σημ. 24) 68 καὶ σημ. 50. — Δὲν συμπεριλαμβάνουμε ἐδῶ τὰ δύο θραῦσματα στὸ Μουσ. τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. S 1276 a (Harrison 46 κέ. ἀρ. 104 πίν. 21) καὶ ἀρ. S 1276 bis (Harrison 47 κέ. ἀρ. 105 πίν. 21), διότι ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση κυνηγοῦ, ὁ ὁποῖος κρατᾷ κορύνη (βλ. καὶ σημ. 12). Τὸ δεύτερο θραῦσμα, στὸ ὁποῖο ἡ παράσταση ἀνδρα μὲ σκύλο εἶναι ἀναμφισβήτητη, δὲν ἀποκλείεται νά ἀνήκε σὲ πλατιὰ στήλη. Πρβ. Harrison σημ. 184 στὴ σ. 47. Κυρίως ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ ἀττικὸ δημιούργημα, ἀλλὰ γιὰ ἔργο ἐνὸς καλλιτέχνη ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ-ἰωνικὸ χῶρο, ἴσως ἀπὸ τὴ Σάμο, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ Hiller ὁ.π. (σημ. 12) 138 πίν. 26,1.

λοῦν ἀψευδεῖς μαρτυρίες. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς στήλες ἔχουν σωθεῖ καὶ ἐπιτάφιας ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες μᾶς παραπέμπουν σὲ παραστάσεις μὲ δύο μορφές⁵⁴. Εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ὅτι τέτοιου εἴδους ἔνδειξη ἀπαντᾷ στὴν Ἄττική ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα ἢ τὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.: ἡ στήλη τῆς Κεραμῶς, ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸν Ἰλισό⁵⁵. Ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., σωζόμενες εἴτε σὲ βάθρα ἐπιταφίων στηλῶν εἴτε σὲ θραύσματα στηλῶν, μνημονεύουν δύο πρόσωπα⁵⁶. Μικρὴ ἀμφιβολία μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὅτι στὶς στήλες αὐτὲς θὰ εἶχαμε παραστάσεις μὲ δύο μορφές. Οἱ διαστάσεις τοῦ ὀρθογώνιου τόρμου στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν βάσεων ταιριάζουν στὸ πλάτος καὶ τὸ πάχος μιᾶς ψηλῆς στήλης μὲ τὴ μολυβδοδόησή της. Ἴσως κάποιον μελλοντικὸ εὔρημα νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν εἰκασία ὅτι ὑπῆρχαν ἀττικὲς στήλες τῶν μέσων περίπου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ποὺ ἀπεικόνιζαν δύο μορφές⁵⁷.

Τὴν ἐνιαίαν γραμμὴ μετώπου-μύτης, ποὺ σχηματίζει συγχρόνως ἐλαφρὴ καμπύλη καθὼς προχωρεῖ πρὸς τὸ ἄκρο τῆς μύτης, τὴ συναντᾷμε καὶ στὸ θραῦσμα τῆς γραπτῆς στήλης στὸ Μουσεῖο Περγάμου, στὸ Βερολίνο, στὸ ὁποῖο σώζεται τὸ κεφάλι ἐνὸς νέου πρὸς τὰ ἀριστερά⁵⁸. Σὲ ἀνάγλυφα ἔργα ἀπαντᾷ σὲ ὀρισμένες μορφές τῆς πρώτης, τῆς παλαιότερης βάσης

54. Βλ. καὶ Ridgway 167 κέ.

55. Ἐπιγραφικὸ Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 10646. Jeffery 129 ἀρ. [22]. Ridgway 167 κέ.

56.1) Ἐπιγραφικὸ Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 1334. Ἀποτμήμα ἐνεπίγραφης βάσης ἀπὸ τὸ σῆμα γιὰ τὰ παιδιά τοῦ Κύλωνος. Βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἄη-Γιάννη κοντὰ στὸ Λιόπεσι (Παιανία). Σωζ. μῆκ. τόρμου γιὰ τὴ στήλη 0.29 μ. Καροῦζος, Ἀριστοδόκος 40, 75 Κατάλ. II Γ7 πίν. 16, 1-2. Jeffery 136 ἀρ. 41 πίν. 38d-e (γύρω στὸ 540 π.Χ.).

2) Κάτω τμήμα ἐνεπίγραφης στήλης. Βρέθηκε στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ καὶ βρίσκεται στὴν Ἀρχαιολ. Συλλογὴ στὸ Λιόπεσι. Προέρχεται ἀπὸ τὸ σῆμα τοῦ Ἀρχίου καὶ τῆς ἀδελφῆς του. Πλάτ. στήλης (κάτω) 0.475 μ., πάχ. (κάτω) 0.165 μ. Jeffery 139 κέ. ἀρ. 48 πίν. 38c (γύρω στὸ 540 π.Χ.).

3) Ἐπιγραφικὸ Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 6732. Τρία ἐνεπίγραφα θραύσματα στήλης (ἢ πλάκας πιθανῶς ἀπὸ διμερὲς ταφικὸ κτίσμα) γιὰ δύο νέους, τὸν Φιλόδημο καὶ τὸν Ἀνθεμίωνα. Βρέθηκαν σὲ τύμβο στὴ Βελανιδέζα. Πλάτ. 0.585 μ., πάχ. 0.09 μ. Jeffery 140 κέ. ἀρ. 50 πίν. 39b (γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο μετά).

4) Ἑλληνικὴ σωζόμενη ἐνεπίγραφη βάση στήλης γιὰ δύο ἀδελφία. Βρέθηκε στὸν Ἰθρὸ καὶ βρίσκεται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσ. Ἀθηνῶν. Μῆκ. τόρμου γιὰ τὴ στήλη 0.45 μ., πλάτ. 0.13 μ. Jeffery 146 ἀρ. 60 πίν. 40c-d (525-500 π.Χ.). Ἡ Jeffery πιστεύει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ σωζόμενη στήλη τοῦ Ἰθρὸ. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3892, ἀπὸ τὸ Λαύριο, στὴν ὁποία εἰκονίζονται δύο νέοι (βλ. πρὸς τὸ πάνω σημ. 44), εἶναι δυνατό νὰ ἀνήκει σὲ αὐτὴν τὴ βάση.

5) Ἐπιγραφικὸ Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 13290. Ἐνεπίγραφο βάθρο γιὰ τὸ σῆμα τοῦ Φιλοτίου καὶ τοῦ Κτησίου. Βρέθηκε στὴν πλατεία Ἀγ. Γεωργίου Καρύτση.

Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια δύο στρογγυλοὶ τόρμοι γιὰ κιονίσκους πλαισιώνουν τὸν κεντρικὸ ὀρθογώνιον τόρμον γιὰ τὴ στήλη. Ὁ τελευταῖος ἔχει μῆκ. 0.47 μ. καὶ πλάτ. 0.145 μ. Καροῦζος, Ἀριστοδόκος 73 Κατάλ. II Γ4 εἰκ. στή σ. 74. Jeffery 130 ἀρ. [26] (γύρω στὸ 500 π.Χ. ἢ ὑστερότερα).

6) Μουσ. Κεραμεικοῦ ἀρ. I 332. Τὸ μισὸ σχεδὸν τμήμα ἐνεπίγραφου βάθρου γιὰ τὸ σῆμα ἐνὸς Ὀλυμπιονίκου καὶ πιθανῶς τοῦ γιοῦ του (ἴσως ἀπὸ τὸ γένος τῶν Ἀλκμαιωνιδῶν). Βρέθηκε στὸ Δίπυλο. Τὸ βάθρο πρέπει νὰ ἦταν τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τὸ προηγούμενον. Τὸ συνολ. μῆκ. τοῦ τόρμου γιὰ τὴ στήλη ὑπολογίζεται σὲ 0.57 μ., τὸ πλάτ. σὲ 0.30 μ. Willemssen 110-117 εἰκ. 1 πίν. 60, 1-3 (γύρω στὸ 550 π.Χ.). Ἄραγε εἶχαν ἀπεικονιστεῖ στὴ στήλη καὶ τὰ δύο — πιθανότατα — πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφὴ ἢ ἡ πρόθεσις νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη καὶ τῶν δύο νεκρῶν μὲ τὸ δαπανηρὸ αὐτὸ μνημεῖο ἐκπληρωνόταν μὲ τοὺς πλευρικοὺς κιονίσκους καὶ μὲ ὅ,τι αὐτοὶ στήριζαν; Πρβ. καὶ Ridgway 167.

57. Βλ. σημ. 56 ἀρ. 6.

58. Richter, AGA 49 ἀρ. 73 εἰκ. 167 (κατὰ τὸ 510 π.Χ.). Ὁ Schmalz σημ. 446 στή σ. 183 θεωρεῖ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ θραῦσμα ἀπὸ πλατιὰ ἐπιτάφια στήλη, στὴν ὁποία θὰ εἶχαν ἀπεικονιστεῖ δύο μορφές. Ἔτσι γίνεται κατανοητὴ καὶ ἡ ἀσυνήθιστη στὶς ἀττικὲς ἀρχαῖκὲς στήλες ἀπόδοσις τῆς μορφῆς τοῦ νέου σὲ πλάγια ὄψη πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Schmalz — κατέληξε μὲ κατηγορηματικὸ τρόπο καὶ ὁ Hölscher ὁ.π. (σημ. 21) 166-170 πίν. 48. Ὁ τελευταῖος πιστεύει βέβαιον ὅτι τὸ θραῦσμα στὸ Βερολίνο προέρχεται ἀπὸ πλατιὰ στήλη, στὴν ὁποία ἕνα ἀγόρι εἶχε παρασταθεῖ ὄρθιον μπροστὰ σὲ μία καθιστὴ ἀνδρική μορφή, στραμμένη βεβαίως πρὸς τὰ δεξιὰ.

Πουλοπούλου από το Θεμιστόκλειο τείχος⁵⁹. Τεχνοτροπική όμως συγγένεια ανάμεσα στα δύο έργα δεν υπάρχει. Γενικά το θραῦσμα από τον Ἴαλιμο δεν μπορεί να συνδεθεί με το εργαστήριο, στο οποίο κατασκευάστηκαν — από διαφορετικούς καλλιτέχνες — τόσο οι βάσεις Πουλοπούλου στο Ἴαθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3476 καὶ 3477, ὅσο καὶ ἡ βάση πού βρέθηκε τὸ 1962 στὸ Δίπυλο (Μουσ. Κεραμεικοῦ ἀρ. Ρ 1002), στὴν ἐλλιπῶς σωζόμενη κύρια ὄψη τῆς ὁποίας ἐπαναλαμβάνεται ἡ σκηνὴ μετὰ τὸ παιχνίδι τῆς σφαίρας (τοῦ ἐπισκύρου) τῆς μιᾶς πλαϊνῆς πλευρᾶς τῆς βάσης τοῦ Ἴαθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3476⁶⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπόδοση τοῦ ματιοῦ καὶ ἡ σύγκριση τῆς κόμμωσης μετὰ αὐτὴν τοῦ ἀγένειου νέου στὴν κύρια ὄψη τῆς βάσης τοῦ Κεραμεικοῦ⁶¹ δείχνει πόσο πιὸ μαλακὴ καὶ ἐκλεπτυσμένη εἶναι ἡ ἐργασία στὸ σπάραγμα ἀπὸ τὸν Ἴαλιμο. Σὲ ἐκτὸς Ἀττικῆς ἔργα βλέπουμε τὴν ἀδιάσπαστη γραμμὴ μετώπου-μύτης στὴν ἐκτεθειμένη στὸ Λοῦβρο πλάκα ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου μετὰ τὴν χαρακτηριστὴ ἀπόδοση τῆς γυναικείας προτομῆς σὲ πλάγια ὄψη πρὸς τὰ ἀριστερά, ἓνα ἔργο πού δίκαια ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς δοκιμαστικὸ σχεδιογράφημα μετὰ σκοπὸ πιθανῶς νὰ μεταφερθεῖ ἀργότερα ἢ παράσταση σὲ ἀνάγλυφο⁶². Ἐνιαία εἶναι ἡ καμπύλη ἀπὸ τὸ μέτωπο ὡς τὸ ἄκρο τῆς μύτης καὶ στὴν ἀπεικόνιση τοῦ νέου στὴν ὄψη Α τῆς ἀμφίγλυφης στήλης ἀπὸ τὴν θέση τῆς ἀρχαίας πόλης Δικαίας στὴ Θράκη, καθὼς καὶ σὲ αὐτὴν τοῦ διπροφόρου στὴν ὄψη Β τῆς ἴδιας στήλης⁶³. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ στὴ μορφὴ τοῦ νέου στὸ λεγόμενον ἀνάγλυφο Gottenham στὸ Μουσεῖο J. Paul Getty, πού χρονολογεῖται σὲ 500-490 π.Χ. καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποστηριχθεῖ τόσο ἡ ἀττικὴ ὅσο καὶ ἡ ἰωνικὴ προέλευση⁶⁴.

Τὴν πλατιὰ καὶ μαλακὴ κοιλὴ διαμόρφωση γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ φρύδι στὴν κόγχη τοῦ ματιοῦ συναντᾶμε στὸ κεφάλι τοῦ νέου στὸ ἀπότμημα στήλης στὴ Ν. Ὑόρκη⁶⁵, πού μπορεί νὰ χρονολογηθεῖ κατὰ τὸ 520 π.Χ.⁶⁶ Τὸ σχῆμα τοῦ ματιοῦ τοῦ ἐφήβου στὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν

59. Ἴαθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3476. Γιὰ τὴν βάση βλ. Floren 293 κέ. σημ. 24 πίν. 26,5 μετὰ βιβλιογραφία (520-510 π.Χ.). Καροῦζος, Ἀριστόδικος 56 Κατάλ. I Ε4, 69 κέ. Κατάλ. II Α23 (510-505 π.Χ.). Boardman ὁ.π. (σημ. 21) εἰκ. 242 (γύρω στὸ 510 π.Χ.), πρβ. ἰδιαίτερα τὴν λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 138.

60. Γιὰ τὴν βάση τοῦ Μουσ. τοῦ Κεραμεικοῦ βλ. Willemssen 129-136 πίν. 64,2, 65,1-2, 66,1 (520-510 π.Χ.). Floren 294 καὶ σημ. 25 μετὰ βιβλιογραφία. Ὁ Willemssen 134 κέ. θεωρεῖ τὴν βάση τοῦ Κεραμεικοῦ πρωιμότερη ἀπὸ τὴν βάση στὸ Ἴαθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3476, τὴν ὁποία χρονολογεῖ γύρω στὸ 510 π.Χ. Ἀντίθετα ὁ G. Schmidt, AM 84, 1969, 71-75 τονίζει ὅτι τὰ δύο ἔργα δὲν ἀπέχουν πολὺ χρονικά, ὑπογραμμίζει τὴν τεχνοτροπικὴ διαφορὰ καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ βάση τοῦ Ἴαθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 3476 κατασκευάστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν βάση τοῦ Κεραμεικοῦ. Καὶ ὁ Deyhle 27 κέ. πίν. 3,1 θεωρεῖ ὑστερότερη τὴν βάση τοῦ Κεραμεικοῦ.

61. Βλ. Deyhle πίν. 3, 1.

62. Μουσ. Λοῦβρου ἀρ. MA 2722. B. Freyer-Schaubenburg, *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils*, Samos XI (1974) 185 κέ. ἀρ. 104 πίν. 78 (530-520 π.Χ.).

63. Ἀρχαιολ. Συλλ. Κομοτηνῆς + Ἴαθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 40. Γιὰ τὴν στήλη βλ. Γ. Μπακα-

λάκη, Ἑλληνικὰ ἀμφίγλυφα 3-27 εἰκ. 1 (εἰκ. 1β = σχέδιο τοῦ κεφαλοῦ τοῦ διπροφόρου) πίν. 1-2, 1-3 (γύρω στὸ 500 π.Χ.). Μπακαλάκης 17-19 πίν. 2. Hiller ὁ.π. (σημ. 12) 151 κέ. ἀρ. Ο 7 πίν. 4,1-3 μετὰ βιβλιογραφία (γύρω στὸ 500 π.Χ.). E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* (1975) 169 πίν. 52, 10. E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs I* (1977) 11 κέ. ἀρ. 9 πίν. 3. Πολὺ καθαρὴ ἀπεικόνιση τοῦ κεφαλοῦ τοῦ νέου στὴν ὄψη Α (ἀπὸ ἐκμαγεῖο) βλ. στό: E. Berger, *Das Basler Artztreilief* (1970) 44, 111 εἰκ. 44 (εἰκ. 133-134 οἱ δύο ὄψεις τῆς στήλης).

64. Μιτροπούλου 25 ἀρ. 17α εἰκ. 33 μετὰ βιβλιογραφία. Βλ. ἀπεικόνιση τοῦ κεφαλοῦ στό: M. Moore, *Getty MusJ* 2, 1975, 37-50 εἰκ. 6.

65. Μητροπ. Μουσ. Ν. Ὑόρκης ἀρ. 42.11.36. Richter, *AGA* 35 κέ. ἀρ. 52 εἰκ. 132 (γύρω στὸ 530 π.Χ.). Καροῦζος, Ἀριστόδικος 52 Κατάλ. I Γ5 (530-520 π.Χ.).

66. Ch. Tsirivaku-Neumann, *Zum Meister der Peploskore*, AM 79, 1964, σημ. 25 στή σ. 120 πίν. 65. Floren 286. Ἡ Tsirivaku-Neumann ὁ.π. 120 κέ. μετὰ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν τεχνοτροπικῶν χαρακτηριστικῶν ἀπέδειξε ὅτι τὸ ἀπότμημα τῆς στήλης στὴ Ν. Ὑόρκη πρέπει νὰ εἶναι ἓνα ὑστερο ἔργο τοῦ καλλιτέχνη τῆς πεπλοφόρου Κόρης τοῦ Μουσ. Ἀκροπόλεως ἀρ. 679. Συγχρόνως ὑπέδειξε ὅτι ὁ καλλιτέχνης τῆς Κόρης αὐτῆς, ἀντίθετα πρὸς

“Αλιμο πλησιάζει ἄρκετὰ ἐκεῖνο τοῦ νέου στοὶ ἀπότμημα τῆς Ν. ‘Υόρκης, στοὶ ὁποῖο βέβαια τὰ βλέφαρα εἶναι πλαστικὰ ἀποδομένα. ” Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμα ἡ ρηχὴ κόγχη τοῦ ματιοῦ καὶ τὸ ὅτι τὰ καλλιγραφικά, σγουρὰ βοστρυχίδια ποὺ στολίζουν τὸ μέτωπο, στὴν πρώτη σειρά, εἶναι ἐκτελεσμένα μὲ κάποια ἐλευθερία· ἄλλα σχεδὸν ἐπάνω στὴν ταινία τῶν μαλλιῶν, ἄλλα μόλις τὴν ἀγγίζουν. Ὅπως δὲ οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα δὲν εἶναι στενές καὶ ἡ μορφή στοὶ θραῦσμα τοῦ ‘Αλίμου δὲν ἔχει τὴν πλαστικότητα τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Ν. ‘Υόρκης. Ἴσως ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ κάποια ἐπίδραση — ἔστω μικρὴ — ἀπὸ τὸ ἔκπαγλο αὐτὸ ἔργο ἐνὸς πολὺ μεγάλου καλλιτέχνη, ποὺ καὶ στὴν ἐποχὴ του πρέπει νὰ εἶχε προκαλέσει μεγάλο θουμασμό.

Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ἴδιου τοῦ ματιοῦ στοὶ νέο θραῦσμα ἀπὸ τὸν Ἄλιμο μᾶς φέρνει πιὸ κοντὰ στὴ λεγόμενη στήλη τοῦ «ὄπλιτοδρόμου»⁶⁷. Κοινὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ μὴ πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν βλεφάρων, ἡ ἐπίπεδη ἐκτέλεση τοῦ ματιοῦ — εἶναι ὀφθαλμοφανῆς ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸ βολβῶδες καὶ ἐξογκωμένο μάτι τοῦ παιδιοῦ στὴ στήλη τῆς Ἀναβύσσου⁶⁸ — καὶ τὸ σχῆμα του. Ἐπίσης ἡ γραμμὴ μετώπου-μύτης εἶναι ἀδιάσπαστη καὶ στὸν «ὄπλιτοδρόμο». Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς δὲν εἶναι βέβαια ἄρκετὲς γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ ἴδιος καλλιτέχνης δημιούργησε τὰ δύο ἔργα. Ἐξάλλου ἡ στήλη τοῦ «ὄπλιτοδρόμου» εἶναι ἀπὸ νησιώτικο μάρμαρο, πιθανῶς παριανό⁶⁹. Ἡ διαφορετικὴ προέλευση τοῦ μαρμάρου εἶναι ἓνα ὑπολογίσιμο στοιχεῖο. Μία ὅμως σχέση ἐργαστηρίου ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρονικὴ, δὲν φαίνεται ἀστήρικτη⁷⁰.

Ἄν στραφοῦμε σὲ ὀλόγλυφα ἔργα, τὸ ἀπαλό, πλατὺ κυμάτισμα τῶν βοστρυχῶν μᾶς θυμίζει τὸν κοῦρο στοὶ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 20⁷¹, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὶ Πτῶον. Μιὰ κάποια ὁμοιότητα καὶ στὴν πλάγια ὄψη δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωριστεῖ. Σύγκριση τῆς κόμης μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ μὲ τὸ θραῦσμα τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴ σίμη τοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου στοὶ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρ. Β 195⁷², ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν U. Muss στὴ δεκαε-

τὴν παλαιότερα ἐπικρατοῦσα ἄποψη, εἶναι ἄλλος ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ ἱπέα Rampin (αὐτόθι 122 κέ.). Ἴδια ἄποψη ἔχει καὶ ὁ N. Himmelmann-Wildschütz, *Gnomon* 37, 1965, 611, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀναγνώρισε τὴν τεχντροπικὴ σχέση τοῦ ἀποτμήματος τῆς στήλης στὴ Ν. Ὑόρκη μὲ τὴν πεπλοφόρο Κόρη. Ἀντίθετη γνώμη ἔχει ὁ Deyhle 4-9. Ὁ τελευταῖος δὲν ἀρνεῖται τὴν ὀλοφάνερη στενὴ τεχντροπικὴ συγγένεια τοῦ ἀποτμήματος τῆς Ν. Ὑόρκης μὲ τὴν πεπλοφόρο Κόρη, τὴν ὁποία ἀποδίδει καὶ πάλι στὸν καλλιτέχνη τοῦ ἱπέα Rampin, συγχρόνως ὅμως δὲν θεωρεῖ τὴ συγγένεια αὐτὴ δεσμευτικὴ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν δύο ἔργων στὸν ἴδιο καλλιτέχνη (Deyhle 9). Γιὰ τὸ θραῦσμα τῆς στήλης στὴ Ν. Ὑόρκη πιστεύει ὅτι πιθανῶς συγκαταλέγεται στὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα δημιουργήθηκαν στοὶ γ' τέταρτο τοῦ βου αἰ. π.Χ. ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ καλλιτέχνη τοῦ ἱπέα Rampin (αὐτόθι 11).

67. Βλ. σημ. 22. Ἀπεικόνιση τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ νέου βλ. στοὶ E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge* (1950) εἰκ. 128. Γιὰ τὸ θέμα τῆς παράστασης καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀναγλύφου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησή του, δὲν ὑπάρχει ὁμόφωνη γνώμη τῶν ἐπιστημόνων. Τὸ ἔργο ἔχει χρονολογηθεῖ γύρω στοὶ 520 π.Χ., στὴν προτελευταία καθὼς καὶ στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ βου αἰ. π.Χ.,

ἀλλὰ καὶ στοὶ τέλος τοῦ αἵωνα. Βλ. βιβλιογραφία στὴ Mitrouloulou 21 ἀρ. 7. Πρόσφατα ὁ Neumann ὁ.π. (σημ. 36 ἀρ. 1) 39 κέ. πίν. 16a, ὁ ὁποῖος ἀποδέχεται τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιτάφια στήλη, ὑποστηρίζει τὴ χρονολόγησή της στὴ στροφή τοῦ βου πρὸς τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Ὁ Schilardi, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἐπανεξέταση ὅλων τῶν στοιχείων καταλήγει στοὶ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἐπιτάφιος χαρακτήρας τοῦ ἔργου εἶναι ἀναμφισβήτητος, δέχεται τὴ χρονολόγησή γύρω στοὶ 510 π.Χ.

68. Βλ. σημ. 21. Richter, *AGA* εἰκ. 153.

69. Schilardi 266.

70. Ὁ Καροῦζος, *Ἀριστόδικος* 54 Κατάλ. I Δ1 συνδέει τὸ ἀνάγλυφο τοῦ «ὄπλιτοδρόμου» μὲ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Ἀντήνορος, συγχρόνως ὅμως σημειώνει ὅτι «ἡ ἐκλεπτυσμένη χάρις τῆς μορφῆς καὶ ἡ κομψότητα τῆς σύνθεσης φαίνεται δύσκολο νὰ ἔχουν βγεῖ ἀπὸ τὸ ρωμαλεὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ καλλιτέχνη».

71. G. M. A. Richter, *Kouroi* (1960) 134 ἀρ. 155 εἰκ. 450-457, πρβ. ἰδιαίτερα εἰκ. 456. J. Ducat, *Les Kouroi du Ptoion* (1971) 355-362 ἀρ. 202 πίν. 117-119.

72. F. N. Pryce, *Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities of the British Museum* II (1928) 82 ἀρ. Β 195 εἰκ. 120.

τία 520-510 π.Χ.⁷³

Στήν ἐρυθρόμορφη ἀγγειογραφία τὰ τρυφερά καὶ εὐθραυστα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐφήβου βρίσκουν κοντινὰ παράλληλα σὲ μορφές τῆς ὄριμης περιόδου τοῦ Ὀλτου⁷⁴ καὶ σὲ μορφές τοῦ Εὐφρόνιου⁷⁵ καὶ τοῦ Εὐθυμίδη⁷⁶.

Συγκεφαλαιώνοντας, τὸ σπάραγμα ἀπὸ τὸν Ἴαλιμο προέρχεται ἀπὸ ἐπιτάφια στήλη, στήν ὁποία πιθανῶς εἶχαν ἀπεικονιστεῖ δύο μορφές. Πρόκειται γιὰ ἔργο ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, γεγονός ποὺ ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν προέλευση τοῦ μαρμάρου, ἐνῶ τὸ μαλακὸ πλάσιμο προδίδει κάποια ἰωνικὴ ἐπίδραση⁷⁷. Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ βου αἰ. π.Χ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν κλεισθένειο νόμο κατὰ τῆς πολυτέλειας τῶν ἐπιτάφιων μνημείων στὴν Ἰαλική⁷⁸. Τὴν ὕστερη χρονολόγηση ὑποστηρίζει τόσο ἡ τεχνολογικὴ συγγένεια μὲ τὴ στήλη τοῦ «ὀπλιτοδρόμου» ὅσο καὶ ὁ ἐξελιγμένος τύπος τῆς κόμμωσης. Ἴσως ἡ στήλη νὰ κομματιάστηκε σκόπιμα, λίγο μετὰ τὸ στήσιμό της, στὰ πρῶτα ταραγμένα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐγκαθίδρυση τῆς Δημοκρατίας.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

73. U. Muss, *Studien zur Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos* (διατρ. Bonn 1983) I 132 κέ. Ἔνας πολὺ ὕστερότερος ἀπόηχος τῆς κόμμωσης τοῦ νέου στὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν Ἴαλιμο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ χτένισμα τοῦ ἐφήβου στὸν ὀρθοκέραμο ("antefix") τοῦ Μουσείου τῶν Συρακουσῶν: F. Villard κ.ἄ., *Sicile grecque* (1955) πίν. 50 (κατὰ τὸ 460 π.Χ.).

74. Πρβ. γιὰ παράδειγμα τὸν Γανυμήδη στὴν κύλικα στὸ Museo Nazionale τῆς Tarquinia ἀρ. RC 6848. Beazley, *ARV²* 60 ἀρ. 66. P. E. Arias - M. Hirmer, *A History of Greek Vase Painting* (1962) πίν. 102 κάτω, 104 στὸ μέσο.

75. Πρβ. τὶς μορφές τῶν νέων στὸν καλυκωτὸ κρατῆρα στὸ Antikenmuseum τοῦ Βερολίνου ἀρ. 2180. Beazley, *ARV²* 13 κέ. ἀρ. 1. Arias - Hirmer ὁ.π. πίν. 112.

76. Πρβ. τὸν Θησέα στὸν ἀμφορέα τοῦ Μονάχου, Museum Antiker Kleinkunst ἀρ. 2309. Beazley, *ARV²* 27 ἀρ. 4. E. Buschor, *Griechische Vasen* (1969) εἰκ. 164.

77. Γενικὰ γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰωνικῆς τέχνης στὴν ἀττικὴ στὸ β' μισὸ τοῦ βου αἰ. π.Χ. βλ. Ἰ. Ἀ. Πα-

παποστόλου, Ἐνάγλυφο ἀπὸ τὴ Βελανιδέζα, *AA* 21, 1966, A, 111-113.

78. Μὲ τὶς δραστηριότητες τοῦ Κλεισθένη συνδέουν τὸν νόμο ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Κικέρων (de legibus II, 26) ὁ Καροῦζος, Ἄριστόδικος 46-48 σημ. 96-102, ὁ R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (1977) 71-86, ὁ Schmaltz 153, ὁ J. Kleine, *Untersuchungen zur Chronologie der attischen Kunst von Peisistratos bis Themistokles* (1973) 60-65. Ἡ V. Zinserling, Das attische Grabluxusgesetz des frühen 5. Jahrhunderts, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena* 14, 1965, 29-34 ὑποστηρίζει ὅτι ὁ νόμος θεσπίστηκε ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ τὸ 487 π.Χ. Μὲ τὴν ὕστερη αὐτὴ χρονολόγηση τοῦ νόμου τάσσεται καὶ ἡ R. Tölle-Kastenbein, Bemerkungen zur absoluten Chronologie späarchaischer und frühklassischer Denkmäler Athens, *AA* 1983, 584. Σύμφωνα μὲ τὸν Chr. W. Clairmont, *Gravestone and Epigram* (1970) 11 κέ. τὸν νόμο θὰ μπορούσε νὰ ἐμπνεύσθηκε ὁ Κλεισθένης, ἀλλὰ νὰ ἐπέβαλε ὀριστικὰ ὁ Θεμιστοκλῆς.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιῶνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

- Ἄνδρόνικος: Μ. Ἄνδρόνικος, *Horror vacui ἢ ὁ καλλιτεχνικὸς λόγος*, *ΑΔ* 16, 1960, 46-59.
- Deyhle: W. Deyhle, *Meisterfragen der archaischen Plastik Attikas*, *AM* 84, 1969, 1-64.
- Floren: W. Fuchs / J. Floren, *Die griechische Plastik I* (J. Floren), *Die geometrische und archaische Plastik* (1987).
- Frel: J. Frel, *Notes on Some Archaic Attic Sculpture*, *GettyMusJ* 10, 1982, 95-104.
- Harrison: E. B. Harrison, *The Athenian Agora XI. Archaic and Archaistic Sculpture* (1965).
- Jeffery: L. H. Jeffery, *The Inscribed Gravestones of Archaic Attica*, *BSA* 57, 1962, 115-153.
- Καροῦζος, Ἄριστόδικος: Χ. Ι. Καροῦζος, Ἄριστόδικος. Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ύστεροαρχαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος² (1982).
- Καρούζου: Σ. Καρούζου, Συμβολὴ στὴ στήλη τῶν δύο ἀδελφῶν (Νέας Ὑόρκης, Ἀθήνας καὶ Βερολίνου), *ΑΔ* 31, 1976, Α, 9-22.
- Mitropoulou: E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* (1977).
- Μπακαλάκης: Γ. Μπακαλάκης, *Προνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη* (1958).
- Richter, *AGA*: G. M. A. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica* (1961).
- Ridgway: B. S. Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture* (1977).
- Schilardi: D. U. Schilardi, *New Evidence about the Hoplite Relief* (Athens, National Museum 1959), *BSA* 82, 1987, 265-281.
- Schmaltz: B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* (1983).
- Willemsen: F. Willemsen, *Archaische Grabmalbasen aus der Athener Stadtmauer*, *AM* 78, 1963, 104-153.

ZUSAMMENFASSUNG

FRAGMENT EINER ATTISCHEN GRABSTELE SPÄTARCHAISCHER ZEIT AUS HALIMOS

Behandelt wird ein kleines Fragment einer attischen Grabstele spätarchaischer Zeit, das 1987 bei der Notausgrabung auf einem privaten Grundstück in Halimos zum Vorschein kam. Das Grundstück liegt in der Nähe des Hügels Hagia Anna und des westlichen Flughafens in Hellinikon. In der Nähe dieses Hügels sind neben anderen antiken Relikten Gräber spätgeometrischer und klassischer Zeit gefunden worden. Bei der Ausgrabung kam ein Teil eines Gebäudes byzantinischer Zeit ans Licht, zu dessen Erbauung einige gut bearbeitete rechtwinklige Blöcke sowie Relieffragmente verschiedener Zeiten neben anderen wiederverwendeten Spolien gedient hatten.

Die erhaltene Höhe des hier behandelten Fragments beträgt 0.175 m und die erh. Breite 0.12 m. Die Stärke ist 0.08 m. Das Bruchstück gehört zum rechten Rand des Schaftes einer reliefgeschmückten hohen und schlanken Grabstele, die in das letzte Jahrzehnt des 6. Jahrhunderts v. Chr., d.h. ein wenig vor dem erschlossenen Anti-Luxus-Grabgesetz des Kleisthenes, zu datieren ist. Der Marmor ist attisch. Erhalten ist ein Teil des Schaftes mit der rechten Randleiste und der Reliefdarstellung des Gesichtes eines Epheben bzw. eines Jungen, in Profil nach rechts und in natürlicher bzw. fast natürlicher Größe (erh. Höhe des Gesichts 0.104 m). Die Figur ist in Flachrelief ausgeführt (größte Reliefhöhe — auf den Locken — 0.009 m). Reliefhintergrund und Leiste bilden eine Kante; der erstere ist eben gearbeitet. Die Leiste und die erhaltene rechte Außenseite sind sorgfältig geglättet. Die Rückseite ist mit einem feinen Zahneisen bearbeitet. Auf dem Reliefhintergrund sind die Spuren des Breiteisens erkennbar. Die Gesichtsglättung ist tadellos. Farbspuren sind nicht vorhanden. Die Oberfläche des Marmors ist im allgemeinen sehr gut erhalten. Das könnte darauf hinweisen, daß die Stele, der das behandelte Fragment angehörte, nicht sehr lange Zeit der Witterung ausgesetzt gewesen ist.

Bemerkenswert ist, daß die Augenlider des Epheben nicht plastisch wiedergegeben sind; sie müssen ursprünglich bemalt gewesen sein. Das Auge ist zweifellos geöffnet gemeint. Die Wiedergabe geschlossener Augen, d.h. die Abbildung des Dargestellten als Toten, ist auszuschließen.

Das Gesicht ist sehr nahe an der rechten Stelenleiste dargestellt. Der Abstand zwischen der erhaltenen Nasenspitze und der Leiste beträgt nur 0.04 m. Diese Nähe zum rechten Schafrand deutet bei einer Grabstele so hohen Formats darauf hin, daß es sich höchstwahrscheinlich um eine zweifigurige Darstellung handelte. In der spätarchaischen Zeit sind Zweifigurenstelen nicht unbekannt. Auch weisen einige erhaltene Grabinschriften archaischer Zeit auf die Möglichkeit entsprechender Darstellungen hin, da sie zwei Personen als Tote erwähnen. Im Fall der Stele aus Halimos könnte man vielleicht vermuten, daß es sich um das Grabmal eines Vaters und seines vorzeitig (ἄωρος) verstorbenen Sohnes handelte. Jedenfalls müssen beide Figuren, die wahrscheinlich verschiedener Größe waren, stehend und nach rechts gewandt dargestellt gewesen sein, wie z. B. auf der 'Geschwister-Seite' in New York, Berlin und Athen.

Die ununterbrochene Profillinie von Stirn zu Nasenspitze kommt sowohl auf attischen als auch auf nichtattischen Werken vor. Die sanfte wellenförmige Gestaltung der Stirnlocken erinnert an die des Kouros aus Ptoion im Nationalmuseum in Athen Inv. Nr. 20. Man könnte auch das Relieffragment in London B 195, von der Sima des Artemisions in Ephesos, vergleichen. Die breite und weiche Vertiefung von der Augenbraue zu der Augenhöhle könnte mit der des Kopfes auf dem Stelenfragment im Metropolitan Museum of Arts in New York Inv. Nr. 42.11.36 verglichen werden. Jedoch besteht keine enge stilistische Verwandtschaft zwischen diesen zwei Werken. Die Augenwiedergabe auf dem Stelenfragment aus Halimos, d.h. die Form, die flache Ausführung, die unplastische Wiedergabe der Augenlider, läßt sich mit der auf der sog. 'Waffenläufer-Stele' vergleichen. Vielleicht dürfte man die Herstellung beider Werke in derselben Werkstatt erwägen.

In der rotfigurigen Vasenmalerei finden die zarten Gesichtszüge des Epheben ihre Entsprechung in der Gestaltung der Figuren in der Reifephase des Oltos, sowie bei Euphronios und Euthymides. Die Grabstele aus Halimos, von der uns nur das hier vorgestellte Bruchstück erhalten ist, ist ein attisches Werk, worauf auch die Herkunft des Marmors hindeutet. Aber die Weichheit der Ausführung schließt einen ionischen Einfluß nicht aus.

ΕΝΑ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΓΛΥΠΤΟ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Αναζητώντας στα υπόγεια του Ἐθνικοῦ Μουσείου* ὕλικό γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀττικῶν τραπεζοφόρων, βρέθηκα μπροστὰ σὲ μιὰ ἐκπληξη: σ' ἓνα ἔργο αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ποὺ ὅμως μικρὴ σχέση ἔχει μὲ τὰ ἀντίστοιχὰ του τῆς ἀττικῆς παραγωγῆς¹. Σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα, ποὺ χαρακτηρίζονται κατὰ κανόνα ἀπὸ μονότονη, κουραστικὴ σχεδὸν ἐπανάληψη τῶν ἴδιων τύπων καὶ ἀπὸ μέτρια κατὰ μέσο ὄρο ποιότητα λάξευσης, τὸ τραπεζοφόρο αὐτὸ ξεχωρίζει σὰν μιὰ εὐχάριστη παρένθεση. Ὅχι μόνον ὑπερέχει ποιοτικὰ ἀλλὰ διακρίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ πλούσια καὶ τολμηρὴ σύνθεσή του, ποὺ ξεπερνᾷ σὲ φαντασία ὅλα τὰ γνωστὰ μέχρι σήμερα παράλληλα. Τὸ μέγεθος καὶ ἡ καλὴ διατήρησή του συμβάλλουν στὴ ζωηρὴ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖ.

Τὸ ἐρώτημα ἀπὸ ποῦ προέρχεται τὸ γλυπτὸ αὐτὸ προβάλλει λοιπὸν ἐπιτακτικὰ. Τὰ λιγοστὰ δυστυχῶς στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε σχετικὰ δὲν μποροῦν νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἐντονη περιέργειά μας. Οἱ μόνες πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν στὸ Μουσεῖο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο μὲ ἄγνωστη προέλευση, ποὺ ἀγοράστηκε πιθανὸν τὸ 1967. Ὁ Στ. Τριάντης, ἄλλοτε γλύπτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, μοῦ ἔδωσε τὴν πρόσθετη πληροφορία ὅτι τὸ γλυπτὸ κατασχέθηκε ἀπὸ ἓναν ναυτικὸ ποὺ διέμενε στὴν Καστέλλα τοῦ Πειραιᾶ, ἐνῶ ὁ καθ. Γ. Δεσπίνης θυμᾶται ἐπι-

* Γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ φωτογράφησης τοῦ γλυπτοῦ ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὶς ἐφόρους ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Κ. Κρυστάλλη-Βότση καὶ Αἰκ. Ρωμιοπούλου. Οἱ φωτογραφίες τοῦ ἔργου (εἰκ. 1-3) ὀφείλονται στὸν κ. Ἡλ. Ἡλιάδη. Γιὰ τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν τραπεζοφόρων στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῶν Μεγάρων ἀρ. 17 (εἰκ. 7) καὶ στὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου ἀρ. S 1962 (εἰκ. 8), καθὼς καὶ γιὰ τὶς φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύονται, εὐχαριστῶ ἀντίστοιχα τὴν ἔφορο τῆς Γ' Ἐφορείας Ἀττικῆς κ. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου καὶ τὸν διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κορίνθου κ. C. K. Williams. Γιὰ τὶς φωτογραφίες τῶν εἰκ. 4 καὶ 9 εὐχαριστῶ τὴ διεύθυνση τῶν ἀυστριακῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐφέσου καὶ τὴ διεύθυνση τῆς Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg στὴν Κοπεγχάγη ἀντίστοιχα, καὶ γιὰ τὴ φωτογραφία τῆς εἰκ. 5 τὸ Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτο τῆς Ρώμης. Θερμὰ εὐχαριστῶ τὴν κ. N. Asgari γιὰ τὶς φωτογραφίες τῆς εἰκ. 6. Γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ φωτογράφησης σὲ διάφορα μουσεῖα, γιὰ τὴν παροχὴ φωτογραφιῶν, γιὰ διευκολύνσεις κάθε εἶδους καὶ χρήσιμες πληροφορίες, εὐχαριστῶ τοὺς Ἄ. Ἀρχοντίδου-Ἀργύρη, N. Asgari, Π. Ἀσημακοπού-

λου-Ἀτζακά, M. Aurenhammer, M. Bergmann, A. Bernhard-Walcher, M. Bonnanno, E. Βρατσοπούλου-Βαλαβάνη, Γ. Δεσπίνη, Φ. Ζαφειροπούλου, Π. Ζορίδη, R. Fleischer, H. Heres, X. Κάντζια, X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, N. Λαζαρίδου, M. Meyer, M. Μιχαλάκη-Κόλλια, Γ. Μπακαλάκη, Ἰ. Παπαχριστοδούλου, Β. Πετράκο, M. Τιβέριο, Στ. Τριάντη, τὶς διευθύνσεις τῶν Staatliche Kunstsammlungen τῆς Δρέσδης, τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Σάρδεων στὸ Fogg Art Museum τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard, τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ρώμης. Τέλος, ἰδιαίτερα θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν φίλο καθ. Guntram Koch γιὰ τὴν πρόθυμη βοήθειά του μὲ τὴν παροχὴ φωτογραφιῶν καὶ πληροφοριῶν.

1. Ἡ μονογραφία γιὰ τὴν ἀττικὴ ομάδα τῶν τραπεζοφόρων τῆς κατηγορίας, ὅπου ἐξετάζεται καὶ γενικότερα ὁ τύπος τῶν μνημείων αὐτῶν, τῆς Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση. Ἡ ἀττικὴ ομάδα*, εἶναι ὑπὸ ἐκτύπωση στὴ σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. Στὸ ἐξῆς Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, μὲ παραπομπὴ στὰ κεφάλαια ἢ στὸν κατάλογο τῶν ἔργων.

πλέον ότι αυτό ξφτασε στο Μουσείο από τη Γενική Διεύθυνση 'Αρχαιοτήτων του 'Υπουργείου Προεδρίας επί διευθύνσεως 'Ι. Κοντή, μέσα σε μεγάλο ξύλινο κιβώτιο. "Ας σημειωθεί ακόμη ότι σε όρισμένα βαθιά σημεία του γλυπτού υπάρχει σήμερα λίγο χῶμα και, ὅπως με πληροφορεῖ και πάλι ὁ Γ. Δεσπίνης, ἀρκετὸ χῶμα ὑπῆρχε και κατὰ τὸν χρόνο ἀφιξῆς του στο Μουσείο. "Ἐτσι λοιπὸν τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ σχετικὰ με τὴν περιοχὴ ἀνεύρεσης τοῦ ἔργου, οὔτε και ἡ περίπτωσι νὰ βρέθηκε στὴν ἴδια τὴν 'Αττικὴ².

Τὸ τραπεζοφόρο, με ἀριθμὸ εὑρετηρίου τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου 5706 (εἰκ. 1-3), εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα σε ὕψος τοῦ τύπου στὸν ὁποῖο ἀνήκει, ἀφοῦ φτάνει τὰ 1.275 μ.³ Εἶναι λαξευμένο ἀπὸ μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο με μεγάλη πυκνότητα και γυαλιστεροὺς κρυστάλλους, και παρουσιάζει διαφάνεια στὸ φῶς. Σὲ λίγα σημεία παρατηροῦνται «νερά» σε ἐλαφρὰ γκριζογάλανο τόνο. Με βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ μάρμαρο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀττικό. "Ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ γλυπτοῦ εἶναι συμφυῆ, ἀπὸ τὸ ἴδιο κομμάτι μαρμάρου.

'Αρχιτεκτονικὰ τὸ τραπεζοφόρο εἶναι διαμορφωμένο με τὴ βοήθεια μιᾶς ὀρθογώνιας βάσης και ἑνὸς πεσσίσκου, πὸ ἀποτελοῦσε τὸ καθαυτὸ στήριγμα ἑνὸς μονόποδου τραπεζιοῦ. Στὴν πίσω τους ὄψη τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι λεῖα, δουλεμένα με ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο (εἰκ. 2γ). Με τὸ ἴδιο ἐργαλεῖο εἶναι δουλεμένη και ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς ἐπίστεψης τοῦ πεσσίσκου, πὸ φέρει κυκλικὸ τὸρμο γιὰ τὴ στερέωση τῆς ὀρθογώνιας πλάκας τοῦ τραπεζιοῦ⁴. 'Ἡ κύρια και οἱ πλάγιες ὄψεις τῆς βάσης εἶναι πλαστικὰ ἀρθρωμένες (εἰκ. 1, 2α-β). Τὸ πεδίον της, πὸ εἶναι πολὺ χαμηλὸ, πλαισιώνεται στὸ κάτω μέρος ἀπὸ κοιλόκυρτο (ὀρθὸ) κυμάτιο και πλατὺ κανόνα, ἐνῶ στὸ ἐπάνω ἀπὸ ἐλαφρὰ κυρτὸ κυμάτιο και στενὴ ταινία, πὸ προεξέχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ πεδίον τῆς βάσης. 'Ὁ πεσσίσκος δὲν πατᾶ σε ἰδιαίτερη βάση. Παρουσιάζει μιὰ μικρὴ ἀλλὰ αἰσθητὴ μείωσι πρὸς τὰ ἐπάνω και ἐπιστεφεται ἀπὸ πεσσόκρανο. Αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ σχηματικὰ λαξευμένο κυμάτιο (δηλ. λοξὴ ἐπιφάνεια) και ἀπὸ χαμηλὸ ἄβακα. Μιὰ ἐγχάρακτη γραμμὴ πὸ περιτρέχει τὶς τρεῖς ὄψεις του δημιουργεῖ στὶς γωνίες του ὑποτυπώδη «ἀκρωτήρια».

'Ἡ πλούσια σε μορφές και ἄλλα δευτερεύοντα στοιχεῖα γλυπτὴ σύνθεσι δὲν στηρίζεται ἀπευθείας ἐπάνω στὴ βάση τοῦ τραπεζοφόρου, τὸ πλάτος τῆς ὁποῖας δὲν θὰ ἐπαρκοῦσε γι' αὐτό. 'Αναπτύσσεται ἐλεύθερα στὴν ἐπιφάνεια μιᾶς πρόσθετης πλίνθου, πὸ προεξέχει και ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς βάσης, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ μπροστινὴ ἀριστερὴ γωνία της (εἰκ. 2). Οἱ τρεῖς σωζόμενες μορφές εἶναι ὀλόγλυφες και βρίσκονται σε κάποια ἀπόστασι ἀπὸ τὴ μπροστινὴ ὄψη τοῦ πεσσίσκου, με τὸν ὁποῖο τὶς συνδέουν μεγάλα *puntelli* ἢ οἱ ἀπολήξεις τῶν καμπτόμενων κλαδιῶν τοῦ κλήματος, πὸ παίζουν ἀνάλογο ρόλο⁵. 'Ἡ συνολικὴ εἰκόνα τῆς

2. 'Οποιαδήποτε και ἂν εἶναι ἡ προέλευσί του, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφιβάλουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο γλυπτὸ. "Αδिका, πιστεύω, ἐκφράστηκαν, ὅπως πληροφοροῦμαι, ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητά του κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰσαγωγῆς του στο Μουσείο.

3. Τὸ ὕψος τῶν τραπεζοφόρων εἶναι κατὰ κανόνα 0.90-1 μ.: ἀρκετὲς φορὲς φτάνει τὸ 1.20 μ. ἀλλὰ σπάνια τὸ ξεπερνᾶ. Βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. Π 2. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιμέρους διαστάσεις τοῦ γλυπτοῦ ἔχουν ὡς ἑξῆς: ὕψ. Διονύσου 0.78 μ.: ὕψ. βάσης 0.22 μ., πλάτ. 0.37 μ., βάθ. 0.315 μ.: πλάτ. πλίνθου 0.49 μ.: πλάτ. πεσσίσκου 0.115 μ. (κάτω) ὡς 0.10 μ. (ἐπάνω)· ἐπάνω ἐπιφάνεια ἄβακα 0.155 × 0.145 μ.

4. Διάμ. τὸρμου 0.045 μ., βάθ. 0.025 μ. Τὰ τοιχώματά του συγκλίνουν πρὸς τὰ κάτω. 'Ὁ τρόπος αὐτὸς σύνδε-

σης τῶν δύο τμημάτων τοῦ τραπεζιοῦ με τὴ βοήθεια ἑνὸς μικροῦ ἐμβόλου τῆς πλάκας πὸ μπαίνει σε ἀντίστοιχη βάθυνσι τοῦ στηρίγματος εἶναι ὁ συνηθέστερος. Βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. Π 2.2.1.

5. Τὸν Διόνυσο συνδέουν με τὸν πεσσίσκο τρία μεγάλα *puntelli*, ἕνα στὸ ὕψος τῶν ἰσχίων, ἕνα στὸ ὕψος τῆς πλάτης κι ἕνα στὸ ὕψος τοῦ αὐχένα. "Ἐνα κλαδί-*puntello* κατέληγε στὸ κεφάλι τοῦ Διονύσου, πίσω ἀπὸ τὸ τσαμπὶ τοῦ σταφυλιοῦ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. "Ἐνα *puntello* στὸν δεξιὸ ὤμο τοῦ Διονύσου τὸν συνδέει με τὸν Σάτυρο κι ἕνα ἄλλο στὸν δεξιὸ του μηρὸ με τὸν Πάνα. Τὸν Πάνα συνδέει με τὴν κληματαριά ἕνα κλαδί-*puntello* πὸ καταλήγει στὴ μέση του, στὴ θέση τῆς οὐρᾶς. "Ἐνα μικρότερο κλαδί κατέληγε στὸ κεφάλι τοῦ Σατύρου.

Εἰκ. 1. Τραπεζοφόρο με διονυσιακή παράσταση. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀρ. 5706.

σύνθεσης διαταράσσεται κάπως, αφού λείπουν σήμερα όρισμένα τμήματά της, ιδιαίτερα στη δεξιά πλευρά⁶.

Κεντρική μορφή της αρχικά συμμετρικής σύνθεσης είναι ο Διόνυσος (εϊκ. 1, 3). Ο νεαρός θεός εικονίζεται γυμνός σε κατενώπιον στάση, φορώντας στο κεφάλι του ένα υπερβολικά πλούσιο και βαρύνον στεφάνι, που αποτελείται από κληματόφυλλα και άνθη κισσοῦ και στα πλάγια από τσαμπιά σταφυλιού (εϊκ. 3). Τα μαλλιά του μαζεύονται πίσω στον αυχένα και πέφτουν άδιαφοροποίητα προς τα κάτω, εκτός από δύο χοντρούς πλοκάμους που έρχονται μπροστά και πέφτουν με κυματισμούς πάνω στο στήθος. Το γυμνό κορμί του Διονύσου καμπυλώνεται έντονα, καθώς το βάρος του πέφτει κατά το μεγαλύτερο μέρος στο στάσιμο άριστερό σκέλος. Το λυγισμένο άνετο σκέλος απομακρύνεται ελάχιστα προς το πλάι και προς τα πίσω, έτσι ώστε η βάση στήριξης της μορφής να είναι πολύ στενή. Το σώμα αναπτύσσεται επίπεδα με κατεβασμένο τον άριστερό και άνασηκωμένο τον δεξιό ώμο. Το κεφάλι στρέφεται έντονα και κλίνει προς την πλευρά του άνετου σκέλους, με το βλέμμα στραμμένο προς το αντικείμενο που κρατά το λυγισμένο προς τα εμπρός δεξί χέρι, δηλαδή προς το ρυτό που απολήγει μπροστά σε ήμιτομο πάνθηρα (εϊκ. 3α). Το άλλο χέρι ήταν επίσης λυγισμένο και κρατούσε στο πλάι πιθανότατα τον θύρσο, όπως συμπεραίνουμε από τα δύο *runtelli* που υπάρχουν σε περασιά στο πλάι του άριστερού μηρού (εϊκ. 2β). Ο Διόνυσος βρίσκεται κάτω από ένα είδος τόξου, που δημιουργείται από αναρριχόμενο κλήμα. Από τις πλάγιες πλευρές της πλίνθου δηλαδή, όπου διαμορφώνονται εξάρματα εδάφους, εκφύονται κλαδιά κληματαριάς που ανεβαίνουν παράλληλα με το στήριγμα του τραπεζοφόρου και κάμπτονται προς τα εμπρός, ένα μάλιστα, επάνω δεξιά, απολήγοντας σε τσαμπιά σταφυλιού επάνω από το κεφάλι του θεού. Ένα άλλο κλαδί στην ίδια πλευρά ξεκινοῦσε, όπως φαίνεται, από το προστινὸ μέρος της πλίνθου, όπου σώζεται η γένεσή του (εϊκ. 1, 2β).

Τη σύνθεση συμπλήρωναν τρεις τουλάχιστον δευτερεύουσες μορφές. Στη δεξιά πλευρά ένας πάνθηρας, ο οποίος, κρίνοντας από τα σωζόμενα υπολείμματά του (εϊκ. 1, 2β), θα πρέπει να εικονιζόταν με τα προστινά πόδια ανορθωμένα, στηριγμένα πιθανόν στην κληματαριά. Στην άριστερή πλευρά, κάτω από το δεξί χέρι του Διονύσου με το ρυτό, εικονίζεται ένας Πάνας (εϊκ. 1, 2α, 3α). Ο τραγοπόδαρος, γενειοφόρος και κερασφόρος θεός κινείται ανάλαφρα προς το μέρος του Διονύσου, με το άριστερό σκέλος έντονα λυγισμένο πάνω από το μισάνοιχτο κάλυμμα μιάς μικρής στρογγυλής κίστης, μέσα από την οποία ξεπροβάλλει ένα φίδι. Ένα δεύτερο φίδι ελίσσεται στο εξάρμα του εδάφους πίσω από την όπλη του τεντωμένου δεξιού σκέλους του Πάνα (εϊκ. 2α). Αυτός κρατά στο ελαφρά λυγισμένο άριστερό του χέρι λαγωβόλο, που καμπυλωνόταν προς τα επάνω, ενώ το δεξί, που περνούσε μπροστά από την κοιλιά του, όπως δείχνει το *runtello* δίπλα στον όμφαλό του, είναι πιθανόν να κρατούσε σύριγγα. Έπάνω από τον Πάνα και δίπλα στο κεφάλι του Διονύσου είναι σκαρφαλωμένος ένας μικρός Σάτυρος (εϊκ. 1, 2α, 3α) που σφίγγει με το άριστερό του χέρι ένα κλαδί της κληματαριάς. Το σώμα του τεντώνεται διαγώνια προς τα εμπρός, το κεφάλι του πέφτει προς τα πίσω και τα σκέλη του ανοίγουν έντονα, καθώς το δεξί απλώνεται πίσω πατώντας σε ένα κλαδί και

6. Λείπουν το άριστερό χέρι του Διονύσου πάνω από τον άγκώνα μαζί με το αντικείμενο (θύρσο) που θα κρατούσε και ολόκληρη σχεδόν η μορφή του πάνθηρα στ' άριστερά του, εκτός από υπολείμματα των δύο πίσω ποδιών του. Στη δεξιά κυρίως πλευρά λείπουν τμήματα των κλαδιών του κλήματος που κάμπτονταν προς τα εμπρός. Από τον Πάνα λείπει ολόκληρο το δεξί χέρι από το

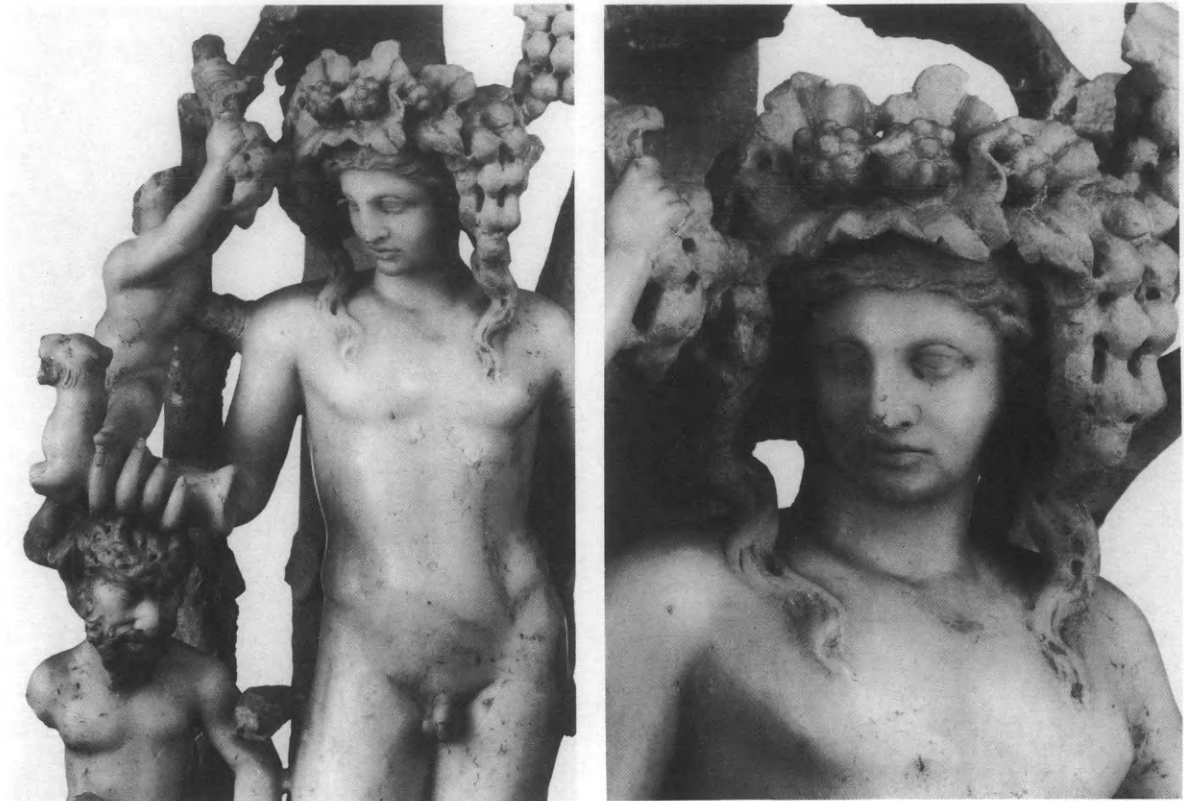
πάνω μέρος του βραχίονα, το μεγαλύτερο μέρος του λαγωβόλου και η άριστερή του κνήμη. Λείπουν ακόμη τα προστινά σκέλη του πάνθηρα-ρυτού που κρατά ο Διόνυσος, καθώς και το κεφάλι του φιδιού που προβάλλει από την κίστη. Οι αποκρούσεις που υπάρχουν είναι άσημαντες, έτσι η διατήρηση μπορεί να χαρακτηριστεί πολύ καλή.

Εἰκ. 2. Πλάγια ἀριστερή, πλάγια δεξιὰ καὶ πίσω ὄψη τοῦ τραπεζοφόρου τῆς εἰκ. 1.

τὸ ἀριστερὸ λυγίζει πρὸς τὰ ἔμπρός. Μὲ τὸ δεξιὸ του χέρι, ποὺ ἀνεβαίνει ὡς τὸ κλαδί ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρατιέται, ὁ Σάτυρος κρατᾷ πρὸς τὰ πάνω ἓνα δρεπάνι (εἰκ. 3). Μιὰ σύριγγα κι ἓνα λαγωβόλο ποὺ κρέμονται πίσω του (εἰκ. 2α) στὸ κλῆμα ἀνήκουν προφανῶς σ' αὐτόν. Δὲν ἀποκλείεται κάποια ἀντίστοιχη μορφή νὰ εἶχαμε καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς σύνθεσης. Σ' αὐτήν, κρεμασμένη ἔπάνω σὲ κλαδί, εἶναι μιὰ δορὰ κατσίκας, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται τὸ κεφάλι καὶ τὸ σκέλος (εἰκ. 2β).

Ὅλα τὰ γυμνὰ μέρη τῶν μορφῶν εἶναι ἔντονα γυαλισμένα καὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση ἀλαβάστρινης ἐπιφάνειας. Αὐτὴ θὰ ἐρχόταν σὲ φανερὴ ἀντίθεση μὲ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ γλυπτοῦ, ποὺ ἦταν χρωματισμένα. Ὑπολείμματα κόκκινου χρώματος σώζονται σήμερα στὰ κλαδιά καὶ στὸ λαγωβόλο τοῦ Πάνα, καθὼς καὶ στὰ δύο φῖδια τῆς παράστασης· κίτρινο χρῶμα

Είκ. 3. Λεπτομέρειες τοῦ τραπεζοφόρου τῶν είκ. 1 καὶ 2.

ἔχουμε στὰ μαλλιά τοῦ Διονύσου, στὰ μαλλιά, στὰ γένια, στὸ τρίχωμα τῶν σκελῶν καὶ στὶς ὄπλεις τοῦ Πάνα, στὸ καπάκι τῆς κίστης καὶ στὴν κρεμασμένη σύριγγα. Τὴ χρωματικὴ ἐντύπωση τοῦ γλυπτοῦ συμπλήρωνε καὶ ἡ φωτοσκίαση ποὺ δημιουργοῦν τὰ ἴχνη τοῦ τρυπανιοῦ, κυρίως στὸ στεφάνι καὶ στὰ τσαμπιά τῶν σταφυλιῶν, στὰ μαλλιά καὶ στὰ γένια τοῦ Πάνα. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ τρυπανιοῦ ἀποδίδονται ἀκόμη στὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν τὸ ἄνοιγμα καὶ οἱ ἄκρες τῶν χειλιῶν, οἱ κανθοὶ τῶν ματιῶν καὶ τὰ ρουθούνια.

Ἐπὶ ποιοῦ ἐργαστήριου προῆλθε τὸ γλυπτὸ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐρώτημα, ποὺ ἂν μποροῦσε νὰ ἀπαντηθεῖ, θὰ ἔδινε ἐνδεχομένως τὴ δυνατότητα νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ γύρω ἀπὸ αὐτὸ μιὰ σημαντικὴ ὁμάδα πλαστικῶν ἔργων.

Οὔτε ὁ τύπος τοῦ Διονύσου, στὸν ὁποῖο θὰ ἐπανεέλθουμε παρακάτω, οὔτε κυρίως ἡ σύνθεση ὡς σύνολο, ἔχουν, ὅσο γνωρίζω, ἄμεσα παράλληλα στὰ ἔργα τῆς ἴδιας κατηγορίας. Αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημεῖο, δεδομένου ὅτι ὁ Διόνυσος καὶ ὁ κύκλος του ἀποτελοῦν τὸ κύριο θέμα ὄχι μόνον στὰ ἀττικὰ τραπεζοφόρα, ποὺ μᾶς εἶναι καλύτερα γνωστά, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὰ ἔργα αὐτά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐργαστηριακὴ τους προέλευση⁷. Ἐτσι ἡ παράσταση τοῦ τραπεζοφόρου δὲν μᾶς προσφέρει, καταρχὴν τουλάχιστον, βοήθεια στὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἐρ-

7. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 6.

γαστηρίου. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ στῦλ τοῦ γλυπτοῦ, αὐτὸ μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὸ ζήτημα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἤδη ὅμως μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση, μὲ βάση τὴ μεγάλη ὁμάδα τῶν ἀττικῶν τραπεζοφόρων πού ἔχουμε ἀνασυγκροτήσει, νὰ πρόκειται γιὰ ἔργο ἀττικόν. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ ἐξάλλου καὶ τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου του, τὸ ὁποῖο περιγράψαμε παραπάνω.

Σὲ μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἐργαστηρίου, σωστὸ θὰ ἦταν νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ τραπεζοφόρου. Ἡ βάση του, τόσο ὡς πρὸς τὴ γενικὴ τῆς μορφή ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα πού τὴν ἀπαρτίζουν, δὲν φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιὰ νὰ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν ἀττικῶν παράλληλων. Τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα τῆς καὶ ἡ πλαισίωσή τῆς μὲ κυμάτια εἶναι χαρακτηριστικὰ πού δὲν τὴ διαφοροποιοῦν ἀπὸ ἐκεῖνα⁸. Ὡστόσο ὅμως ἡ ἀναλογία τῶν ἐπιμέρους τμημάτων τῆς μεταξύ τους, δηλαδὴ τὸ ἐξαιρετικὰ χαμηλὸ πεδίο πού σκιάζεται ἀπὸ τὴν ἔντονα προεξέχουσα πλαισίωση, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ κυρίαρχο στοιχεῖο, εἶναι ξένη στὰ ἀττικὰ τραπεζοφόρα. Πιὸ κοντινὰ παράλληλα γιὰ τὴ μορφή τῆς βάσης αὐτῆς βρίσκονται σὲ παραδείγματα μικρασιατικῶν κυρίως ἐργαστηρίων, λ.χ. σὲ μιὰ ὁμάδα τραπεζοφόρων ἀπὸ τὴν Ἔφεσο ἢ σὲ ἔργα μὲ διάφορες ἄλλες προελεύσεις, ὅπου τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ συνδυάζονται συχνὰ καὶ μὲ τὴν προσθήκη μικρῶν στηριγμάτων στὶς γωνίες, δηλαδὴ μὲ ποδαράκια⁹ (εἰκ. 4).

Καὶ στὴν ἐπίστεψη τοῦ τραπεζοφόρου τὰ βασικὰ στοιχεῖα, κυμάτιο καὶ ἄβακας, εἶναι αὐτὰ πού συναντοῦμε καὶ στὰ ἀττικὰ παραδείγματα. Μιὰ ἰδιαιτερότητα ὅμως τοῦ ἔργου πού ἐξετάζουμε εἶναι τὰ σχεδιαστικὰ ἀποδοσμένα μικρὰ «ἀκρωτήρια». Ἐνα ἀνάλογο μορφολογικὸ στοιχεῖο μοῦ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἕνα ἀκόμη τραπεζοφόρο πού προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, ἐδῶ ἐπίμ. 16 (εἰκ. 4). Ἡ ἐπίστεψη τοῦ πεσσίσκου, πού ἔχει σπάνια μορφή, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα κοῖλο στοιχεῖο πού μοιάζει μὲ cavetto καὶ ὑπογραμμίζεται ἀπὸ ἕναν ἀργὸ ἀστράγαλο καὶ ἀπὸ τὸν ἄβακα, στὶς γωνίες τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν πρόστυπα ἀποδοσμένα «ἀκρωτήρια», ὅμοιας μορφῆς μὲ τὰ δικά μας. Μὲ ἀνατολικά παράλληλα συνδέει τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ ἕνα ἀκόμη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα του, δηλαδὴ ἡ συμφυῆς, προεξέχουσα ἀπὸ τὴ βάση πλίνθος. Τὸ μέλος αὐτὸ τὸ συναντᾶμε συχνὰ σὲ μικρασιατικῆς προέλευσης τραπεζοφόρα, κυρίως ὅμως ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ μιᾶς ὁμάδας ὄψιμων ἔργων πού ἔχουν ὡς θέματά τους τὸν βουκόλο μὲ τὸ κριάρι στοὺς ὤμους, δηλαδὴ τὸν λεγ. Καλὸ Ποιμένα, τὸν Βελλεροφόντη ἐναντίον τῆς Χίμαιρας καὶ τὸν Ὀρφέα ἀνάμεσα στὰ ζῶα¹⁰. Ἡ πλίνθος καὶ στὰ ἔργα αὐτά, ὅπως καὶ στὴ δική μας περίπτωση, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ πλούσια πλαστικὴ σύνθεση, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἐπαρκεῖ ἡ μικρὴ βάση τοῦ τραπεζοφόρου. Στὰ ἀττικὰ παράλληλα, ὅταν σὲ λίγες περιπτώσεις προκύπτει ἀνάλογη ἀνάγκη, τὸ πρόβλημα λύνεται μὲ ἄλλους τρόπους, λ.χ. μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πλάτους τῆς βάσης¹¹.

Εἶναι ὅμως δυνατόν, μὲ ἀφετηρία τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἐπισημάνσαμε, νὰ ἐντάξουμε τὸ τραπεζοφόρο τῆς Ἀθήνας σὲ στενότερο πλαίσιο; Ὅτι μποροῦσε δηλαδὴ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀπόδοσή του σὲ κάποιο συγκεκριμένον ἐργαστήριον τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου; Μὲ βάση τὸ ὑλικό, δημοσιευμένο καὶ ἀδημοσίευτο, πού αὐτὴ τὴ στιγμή τουλάχιστον γνωρίζω, ἢ ὁμαδοποίηση τῶν μικρασιατικῶν τραπεζοφόρων καὶ ἡ ἐνταξὴ τους σὲ συγκεκριμένα ἐργαστήρια φαίνεται ἐξαιρετικὰ δύσκολη. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ὑπαρξὴ διαφόρων καλλιτεχνικῶν περιοχῶν

8. Γιὰ τὴν τυπολογία τῶν ἀττικῶν τραπεζοφόρων εἰδικότερα βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 1.

9. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 2.2.2 καὶ Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1985) 18 κέ.

10. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 2.2. Γιὰ τὰ τραπεζοφόρα μὲ Καλὸ Ποιμένα βλ. εἰδικότερα παρακάτω σημ. 13.

11. Βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* λ.χ. ἀρ. κατ. 63, 65, 77, 115.

Είκ. 4. Τραπεζοφόρο με παράσταση Διονύσου. Έφεσος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 1552.

στη Μ. Άσία, πού δέχονται πιθανότατα επιδράσεις ή μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ μέσα στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται περισσότερα ἐργαστήρια μὲ λιγότερο ἢ περισσότερο τοπικὸ χαρακτήρα, ἢ διάκριση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τοῦ καθενὸς δὲν εἶναι ἀπλὸ ζήτημα. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχουμε στὸν νοῦ μας ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐργαστήρια, μὲ εὐρύτερη ἀκτινοβολία ἢ δυνατότητα προώθησης τῶν προϊόντων τους, ἔκαναν ἐξαγωγὲς τόσο στὸν μικρασιατικὸ χῶρο ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Ἔτσι καὶ ἡ προέλευση ἑνὸς ἔργου δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἐργαστηρίου. Ἔχουμε λοιπὸν ἐδῶ μιὰ εἰκόνα πολὺ συνθετότερη ἀπὸ ὅ,τι στὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο¹², ὅπου πρωτοστατεῖ ἕνα καλλιτεχνικὸ κέντρο, ἢ Ἀθήνα, τῆς ὁποίας τὰ προϊόντα κυριαρχοῦν καὶ τυποποιοῦνται, ἐπηρεάζοντας σημαντικὰ καὶ τὴν κατὰ τόπους

12. Μιὰ ἀνάλογη πολύπλοκη εἰκόνα ἔχουμε καὶ σὲ ὄστεοθηκες. Βλ. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische ἄλλες κατηγορίες ἔργων, ὅπως οἱ σαρκοφάγοι καὶ οἱ Sarkophagen* (1982) 476 κέ. (G. Koch).

παραγωγή, που είναι ήσσονος σημασίας. Αντίθετα στη Μ. Ασία οι διαφορές των εργαστηρίων και οι αλληλεπιδράσεις τους έχουν ως αποτέλεσμα τα τραπεζοφόρα του χώρου αυτού να παρουσιάζουν, σε ό,τι αφορά την τυπολογία, την απόδοση αλλά και το θεματολόγιό τους μεγαλύτερη ποικιλία και μικρότερη τυποποίηση από αυτήν που συναντούμε στα άττικά. Έτσι, τα κριτήρια που χρησιμοποιήσαμε για την ανασυγκρότηση της άττικής ομάδας εκτός από την προέλευση και το μάρμαρο των έργων, δηλαδή ή αρχιτεκτονική τους μορφή, οι διακοσμητικοί τύποι και το στυλ, ισχύουν βέβαια και στην περίπτωση των μικρασιατικών, χρειάζεται όμως μεγαλύτερη προσπάθεια για τον προσδιορισμό τους. Αυτό σημαίνει ότι για τη διάκριση και τον ασφαλή εντοπισμό των διαφόρων εργαστηρίων χρειαζόμαστε πλουσιότερο υλικό από τα 89 έργα με σίγουρη ή πιθανή μικρασιατική-ανατολική προέλευση που έχουμε συγκεντρώσει σε έναν προσωρινό κατάλογο και παραθέτουμε στο τέλος ως επίμετρο.

Όστόσο όμως και κάτω από τις δύσκολες αυτές προϋποθέσεις υπάρχει, νομίζω, δυνατότητα να προχωρήσουμε στον ακριβέστερο προσδιορισμό του εργαστηρίου από το οποίο προήλθε το τραπεζοφόρο του Έθνικού Μουσείου, με δύο τρόπους: 1) Αποκλείοντας τη σχέση του με όρισμένες καλλιτεχνικές περιοχές και 2) άντλώντας ενδείξεις από άλλες κατηγορίες μνημείων της πλαστικής, που μάς οδηγούν σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Βασισμένη σε έργα με σίγουρη μικρασιατική προέλευση αλλά και σε μια σειρά όμοιων από ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη, προσπάθησα πρόσφατα να εντοπίσω ένα σημαντικό εργαστήριο τραπεζοφόρων στην Προκόννησο ή έστω στην περιοχή της Προποντίδας¹³. Το εργαστήριο αυτό φαίνεται να έχει πλούσια παραγωγή, την οποία παρακολουθούμε προς το παρόν από τη όψιμη εποχή των Αντωνίωνων ή την πρόιμη των Σεβήρων έως τα μέσα περίπου του 4ου αι. μ.Χ. Τα τραπεζοφόρα που απέδωσα σ' αυτό, δηλαδή οι ομάδες με τα θέματα του Καλού Ποιμένα, του Βελλεροφόντη και μια μικρότερη με τον άνακεκλιμένο Ήρακλή, δεν επιτρέπουν την άμεση συσχέτιση του διονυσιακού τραπεζοφόρου με το εργαστήριο αυτό. Ορισμένα όμοια τυπολογικά χαρακτηριστικά, όπως ή προεξέχουσα πλίνθος που χρησιμοποιείται και στα έργα της Προκοννήσου για την ανάπτυξη της σύνθεσης ή ακόμη οι αναλογίες της βάσης, που μπορούν σε όρισμένες περιπτώσεις να συγκριθούν με του δικού μας έργου, δεν αρκούν για να υποστηριχτεί ή κοινή προέλευση. Το μάρμαρο του αθηναϊκού τραπεζοφόρου δεν έχει καμιά σχέση με το προκοννήσιο, του συνηθισμένου τουλάχιστον τύπου. Κυρίως όμως ή ποιότητα της λάξευσής του και ή μοναδικότητα της πλαστικής σύνθεσης δεν συμβαδίζουν με τα όσα ξέρουμε για τα προϊόντα του προκοννησιακού εργαστηρίου, που, χωρίς να μπορούν να χαρακτηριστούν ως έργα χειρωνακτικά, αποτελούν προϊόντα μαζικής παραγωγής. Διακρίνονται δηλαδή από την επανάληψη των τύπων και από τη μέτρια ποιότητά τους, χαρακτηριστικά που συμβαδίζουν με την ευρύτατη εξαγωγή τους σ' ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη. Το δικό μας έργο μπορεί αντίθετα να χαρακτηριστεί, μέσα στο πλαίσιο της εποχής και στο είδος του, ως έργο ιδιαίτερων απαιτήσεων, ως κομμάτι πολυτελείας. Δεν πρόκειται για δουλειά ρουτίνας ενός εργαστηρίου μαζικής παραγωγής, αντίθετα είναι πιθανό ότι αποτελεί ειδική παραγγελία κάποιου πλούσιου αγοραστή, που θα πλήρωσε πολύ περισσότερα από τον μέσο όρο του ποσού που αντιστοιχούσε σ' ένα γλυπτό της κατηγορίας αυτής.

Σχετικά ύψηλη είναι ή ποιότητα των τραπεζοφόρων ενός εργαστηρίου που μπορεί να εντοπιστεί στην Έφεσο και στο όποιο αξίζει με την ευκαιρία να σταθούμε για λίγο. Από την

13. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, 'Ο Καλός Ποιμένας της Προκοννήσου. Παρατηρήσεις στην όψιμη μικρασια-

τική πλαστική, *Θρακική Έπετηρίδα*, τόμος αφιερωμένος στον Γ. Μπακαλάκη (υπό έκτύπωση).

Ἐφεσο λοιπὸν εἶναι γνωστὰ ἑννέα τραπεζοφόρα ποὺ ἔχουν λαξευτεῖ ἀπὸ τοπικὰ μάρμαρα¹⁴. Τρία ἀπὸ αὐτά, ἐπίμ. 16-18, ποὺ εἶναι πιθανότατα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα τοῦ ἐργαστηρίου, στηρίζονται σὲ βάση ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερα χαμηλὸ πεδίο, τὴν πλαισίωση ἀπὸ κοιλόκυρτο, ἐπάνω καὶ κάτω, κυμάτιο καὶ ἀπὸ τὰ γωνιακὰ στηρίγματα ποὺ διαμορφώνονται ὡς πόδια αἰλουροειδοῦς. Γιὰ τὴν ἰδιόμορφη ἐπίστεψη τοῦ πεσσίσκου μὲ τὰ «ἀκρωτήρια» ποὺ διασώζει τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτά (ἀρ. 16) (εἰκ. 4), ἔγινε ἤδη λόγος παραπάνω. Μιὰ ἀκόμη ἰδιομορφία τοῦ ἴδιου ἔργου εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ ἴδιου τοῦ πεσσίσκου, ποὺ στὸ πᾶν τμήμα του φέρει ραβδώσεις, ἓνα χαρακτηριστικὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἓνα ἀκόμη παράδειγμα, ἓνα τραπεζοφόρο ἀπὸ τὸ Πέργαμο¹⁵. Τὸ στηρίγμα αὐτὸ πατᾶ σὲ πλαστικὰ ἀρθρωμένη βάση, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κοῖλο, ἀπὸ ἓνα κυρτὸ στοιχεῖο καὶ ἀπὸ ἀργὸ ἀστράγαλο. Θέμα τῆς πλαστικῆς διακόσμησης τοῦ τραπεζοφόρου αὐτοῦ εἶναι ὁ Διόνυσος, ποὺ παριστάνεται σ' ἓνα πολὺ διαδεδομένο κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο μοτίβο, γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὰ ἀττικὰ ἔργα τῆς κατηγορίας αὐτῆς, δηλαδὴ μὲ θύρσο καὶ κἀνθαρο καὶ συνοδευόμενος ἀπὸ ἓναν πάνθηρα¹⁶. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Διόνυσο τοῦ ἀθηναϊκοῦ τραπεζοφόρου ὁ θεὸς στηρίζεται ἐδῶ στὸ δεξιὸ του σκέλος καὶ ἔστρεφε τὸ κεφάλι πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως διακρίνει ὁμως τὸ τραπεζοφόρο τῆς Ἐφέσου ἀπὸ τὸ δικό μας εἶναι ἡ λιτή του σύνθεση, κάτι ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα τῆς Ἐφέσου. Σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά, ὅπως στὸ ὑπ' ἀρ. 19, ἡ βάση παρουσιάζει πιδὸ σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν στοιχείων τῆς καὶ τὰ γωνιακὰ στηρίγματα ἔχουν ἀπλὴ ὀρθογώνια μορφή. Ἡ παραγωγή τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ δὲν φαίνεται, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, νὰ εἶναι ἀριθμητικὰ τόσο πλούσια ὅσο αὐτὴ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Προκοννήσου, ἐνῶ καὶ ἡ διάδοση τῶν προϊόντων του περιορίζεται πιθανὸν στὴν περιοχὴ τῆς Ἐφέσου¹⁷. Ἡ διάρκεια ὁμως τῆς παραγωγῆς, ποὺ ἀρχίζει, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παλιότερα παραδείγματα, τὸ ἀργότερο στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, εἶναι μεγάλη. Ἐνα τουλάχιστον ἔργο, σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, ἐπίμ. 23, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μαζί μὲ τὴ ζωφόρο ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἐφεσο, στὴν ὄψιμη παραγωγή τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ, μαρτυρεῖ τὴ δραστηριότητά του ὡς τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.¹⁸

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω ἐργαστήρια, τῆς Προκοννήσου καὶ τῆς Ἐφέσου, καὶ πιθανὸν ὀρισμένα ἄλλα λιγότερο σημαντικὰ, ὅπως αὐτὸ στὶς Σάρδεις¹⁹, δὲν εἴμαστε πρὸς τὸ παρὸν σὲ θέση νὰ διακρίνουμε κάποιον ἄλλο, καὶ μάλιστα τέτοιας σημασίας, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ προσγραφεῖ σ' αὐτὸ τὸ τραπεζοφόρο ποὺ ἐξετάζουμε. Μεμονωμένα ἢ καὶ μικρὲς ὀμάδες τραπεζοφόρων ἔχουν βρεθεῖ σὲ σημαντικὰ μικρασιατικὰ κέντρα, ὅπως στὸ Πέργαμο, στὴ Σμύρνη, στὶς Τράλλεις, στὴν Ἀφροδισιάδα, στὴν Ἀλικαρνασσὸ καὶ ἄλλοῦ, ἀκόμη σὲ νησιὰ τοῦ ἀνατολι-

14. Βλ. Ἐπίμετρο 16-24. Τὸ μάρμαρο στὰ τέσσερα ἀπὸ αὐτά (16, 18, 19, 21) περιγράφεται ἀπὸ τὸν R. Fleischer ὡς "mittelkörniger, hellgrauer, leicht blautichiger Marmor", παρόμοια καὶ τὸ μάρμαρο τοῦ 23 περιγράφεται ὡς "großkörniger, weißblauer Marmor". Πρόκειται προφανῶς γιὰ μάρμαρο ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ Belevi. Βλ. R. Fleischer, *Festschrift F. Eichler* (1967) 24 σημ. 16. N. Asgari, *AA* 1977, 337 μὲ σημ. 20, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης J. B. Ward-Perkins, *MemAm-AccRome* 36, 1980, 327 μὲ σημ. 5.

15. O. Ziegenaus - G. de Luca, *AvP XI: Das Asklepeion II* (1975) 135, πίν. 73, 2-3. Τὸ τραπεζοφόρο αὐτὸ ποὺ δὲν σώζει (ἢ δὲν ἔφερε;) διακοσμητικὴ μορφή, συγκρίνεται καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπίστεψή του στενὰ μὲ αὐτὸ

τῆς Ἐφέσου.

16. Βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 2.1.1.

17. Σχετικὰ περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ ἐξαγωγή τῶν σαρκοφάγων μὲ γιρλάντες τῆς Ἐφέσου. Βλ. Asgari ὁ.π. 342 κέ., 378 κέ. καὶ Koch ὁ.π. (σημ. 12) 492 κέ., 520.

18. Βλ. παραπάνω σημ. 13.

19. Ἡ χρῆση τοπικῶν μαρμάρων σὲ μεγάλη ἔκταση στὰ γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν στὶς Σάρδεις βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ τοπικῶν ἐργαστηρίων. Βλ. G. M. A. Hanfmann - N. H. Ramage, *Sculpture from Sardis* (1978) 4 κέ., 37. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τραπεζοφόρα τῶν Σάρδεων, ἐπίμ. 25-29, φαίνεται πράγματι πῶς προέρχονται ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸ πρῶτο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἔλθει ἀπὸ ἄλλοῦ.

κοῦ Αἰγαίου, κυρίως στὴ Ρόδο, στὴν Κῶ καὶ στὴ Σάμο. Ὅμως μὲ βάση τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασυνθέσει κανεὶς ἐργαστηριακὲς ὁμάδες ἀλλὰ στὴν καλύτερη περίπτωση νὰ ἐπισημάνει τυπολογικὲς ὁμοιότητες ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα σὲ ἔργα μὲ διαφορετικὴ προέλευση²⁰. Ἔτσι λοιπὸν τὸ μόνον συμπέρασμα ποὺ μποροῦμε νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι ἡ ἔνταξη τοῦ ἀθηναϊκοῦ τραπεζοφόρου στὰ δύο σημαντικότερα μικρασιατικὰ ἐργαστήρια ποὺ μπορέσαμε νὰ ξεχωρίσουμε δὲν εἶναι δυνατὴ, ἐνῶ παράλληλα δὲν διαφαίνεται πρὸς τὸ παρὸν καὶ ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπιστεῖ κάποιον ἄλλο.

Ἄς ἐπιστρέψουμε λοιπὸν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ μάλιστα στὴν Ἀττικὴ, ὅπου ὑπάρχει πιθανότητα νὰ βρέθηκε τὸ γλυπτό. Λαμβάνοντας αὐτὸ ὑπόψη καὶ δεδομένου ὅτι τὰ γενικὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου μᾶς ὁδηγοῦν στὴ Μ. Ἀσία, δύο μόνον ἐργαστήρια εἶναι ὑποψήφια γιὰ νὰ διεκδικήσουν τὴν πατρότητά του. Τὸ ἓνα εἶναι τὸ μεγάλο ἐργαστήριο τῆς Προκοννήσου, ἔργα τοῦ ὁποίου σπανίζουν βέβαια, πρέπει νὰ ποῦμε, στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γενικότερα²¹. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ὅμως εἰδικότερα τὰ τραπεζοφόρα, ὑπάρχουν, ὅπως πιστεύω, εἰσαγωγές, τόσο στὴν Ἀττικὴ ὅσο καὶ στὴ νότιο Ἑλλάδα γενικότερα. Αὐτὲς γίνονται κυρίως στὴν ὄψιμη ἐκείνη περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀττικὴ παραγωγὴ ἔχει ἤδη σταματήσει, δηλαδὴ στὰ χρόνια τῆς Τετραρχίας καὶ στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.²², εἶναι ὅμως πιθανὸ ὁρισμένα εἰσαγμένα ἔργα νὰ ἀνήκουν καὶ σὲ προηγούμενες ἐποχές²³. Διευκρινίστηκε ὅμως παραπάνω ὅτι τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὰ ἀντίστοιχα προκοννησιακὰ προϊόντα.

Ἔνα ἄλλο, ιδιαίτερα σημαντικό μικρασιατικὸ ἐργαστήριο, τοῦ ὁποίου τὰ προϊόντα ἔχουν μεγάλη διάδοση καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, εἶναι αὐτὸ τοῦ Δοκιμείου (σημ. Iscehisar) στὴν κεντρικὴ Φρυγία, ποὺ ἀξιοποιεῖ τὰ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἔγχρωμα καὶ λευκὰ μάρμαρα τῆς περιοχῆς²⁴. Τὰ γλυπτὰ τοῦ Δοκιμείου εἶναι ὑψηλῆς ποιότητος, ἰσάξια μὲ αὐτὰ τοῦ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, καὶ ἀπευθύνονται σ' ἓνα ἀγοραστικὸ κοινὸ μὲ ἀπαιτήσεις ποὺ ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ αὐτὲς τῶν ἀγοραστῶν τῶν προκοννησιακῶν προϊόντων²⁵. Οἱ δοκιμηνὲς σαρκοφάγοι,

20. Πρβ. π.χ. ἐπίμ. 10 (Πέργαμο) καὶ 26 (Σάρδεις), στὰ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται ὁ ἴδιος τύπος Διονύσου μὲ ἱμάτιο· ἢ ἐπίμ. 30 (Τράλλεις) καὶ 63-66 (Κῶς), ποὺ ἔχουν τὸν ἴδιο τύπο τοῦ ἠθοποιοῦ-δούλου, κ.ἄ. Τυπολογικὲς ὁμοιότητες μποροῦν νὰ παρατηρηθοῦν καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν τραπεζοφόρων, πρβ. λ.χ. τὶς βάσεις τῶν τραπεζοφόρων ἐπίμ. 45 (Κωνσταντινούπολη μὲ ἄγνωστη προέλευση), 58 (Κῶς) καὶ 87 (Σάμος), ὅπου ὄχι μόνον ἡ συνολικὴ μορφή ἀλλὰ καὶ οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἐξαιρετικὰ ὅμοια. Πρβ. καὶ τὸ τραπεζοφόρο τῆς Θεσσαλονίκης Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 9) ἀρ. 15.

21. Βλ. J. B. Ward-Perkins, *BSR* 47, 1980, 48 μὲ σημ. 56.

22. Πρόκειται γιὰ τέσσερα τραπεζοφόρα μὲ παράσταση Καλοῦ Ποιμένα, ἓνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἓνα ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ δύο ἀπὸ τὴ Σπάρτη, βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 13) σημ. 8 ἀρ. 7-10· δύο μὲ παράσταση Βελλεροφόντη, ἓνα ἀπὸ τὰ Μέγαρα καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὁ.π. σημ. 87 ἀρ. 7-8. Πιθανὸν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον προέρχεται καὶ τὸ γνωστὸ τραπεζοφόρο μὲ Ὀρφέα σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσείον τῆς Ἀθήνας ἀρ. T 93

ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τῆς Αἰγίνας, Svoronos, *AthNM* 651 ἀρ. 398, πίν. CLXXII. F. M. Schoeller, *Darstellungen des Orpheus in der Antike* (1969) 26 καὶ σημ. 28, πίν. VI, 3. Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν ὄψιμων αὐτῶν τραπεζοφόρων στὴν Ἀθήνα βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. IV 3.

23. Βλ. παρακάτω σημ. 86 γιὰ δύο τραπεζοφόρα μὲ παράσταση θαυματοποιοῦ. Δὲν ἀποκλείεται καὶ δύο τραπεζοφόρα στὸ Ἄργος, τὸ ἓνα μὲ παράσταση Σιληνοῦ ποὺ φέρει ἀσκό, τὸ ἄλλο ἀποσπασματικὰ σωζόμενο (J. Marcadé - E. Raftopoulou, *BCH* 87, 1963, 171 κέ., ἀρ. 167-168, εἰκ. 97-98), νὰ εἶναι μικρασιατικὲς εἰσαγωγές. Τὸ μάρμαρο εἶναι χοντρόκοκκο μὲ γκρίζα «νερά» στὸ πρῶτο, ἐλαφρὰ γκρίζο μὲ μέτριους κόκκους στὸ δεύτερο, τὸ ὁποῖο σημειωτέον φέρει στὴν ἐπιφάνεια σφυρὴ πλίνθο γιὰ τὶς μορφές.

24. Βλ. σχετικὰ παρακάτω σημ. 34.

25. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. IV 2. Ὁ M. Waelkens, *BMusArt* 53.2, 1982, 53 δέχεται ὅτι σὲ διαφορετικὰ κοινωνικὰ στρώματα ἀπευθύνονταν οἱ σαρκοφάγοι τῆς Προκοννήσου καὶ τοῦ Δοκιμείου. Βλ. καὶ J. Clayton Fant, *AJA* 89, 1985, 661.

ὅπως καὶ οἱ ἄττικες, πού ἐξάγονται σὲ ὀλοκληρωμένη μορφή²⁶, ἔχουν ὑψηλὸ κόστος παραγωγῆς²⁷ καὶ γι' αὐτὸ πιὸ περιορισμένο ἀγοραστικὸ κοινὸ ἀπὸ τὶς ἡμίεργες τῆς Προκοννήσου. Στὴν Ἀθήνα ἡ παρουσία τους εἶναι, γιὰ λόγους πού μπορεῖ εὐκόλα νὰ κατανοήσῃ κανεὶς, ἐξαιρετικὰ σπάνια. Ὡστόσο ὁμως τὰ δύο παραδείγματα κιονωτῶν σαρκοφάγων πού προέρχονται ἀπὸ αὐτήν²⁸, μαρτυροῦν τὴν κατ' ἐξαιρεση ἔστω προτίμηση τῶν δοκιμητῶν προϊόντων καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀττική. Δυστυχῶς καμιά ἀπολύτως ἐνδειξη δὲν ἔχουμε μέχρι τώρα γιὰ τὴν κατασκευὴ τραπεζοφόρων στὸ Δοκίμειο. Ἐκτὸς ὁμως ἀπὸ τὴ σημαντικὴ παραγωγὴ πολυτελῶν σαρκοφάγων, καὶ μάλιστα τῶν κιονωτῶν, πού ἐντοπίζονται τώρα μὲ βεβαιότητα σ' αὐτό²⁹, ὑπάρχουν, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, στοιχεῖα πού μαρτυροῦν ὅτι στὸ σημαντικό αὐτὸ κέντρο κατασκευάζονταν καὶ ἄλλα γλυπτὰ ἔργα³⁰. Ἐξάλλου μιὰ ὁμάδα σημαντικῶν γλυπτῶν, πορτρέτων καὶ ἀγαλματίων, πού βρίσκονται σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Cleveland ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία³¹, ἀποδόθηκαν πειστικὰ ἀπὸ τὴ Μ. Bergmann στὸ ἐργαστήριο τοῦ Δοκιμείου³². Ἡ στυλιστικὴ ὁμοιότητά τους μὲ τὶς ὄψιμες κιονωτὲς σαρκοφάγους εἶναι, νομίζω, προφανές, ἀλλὰ ἡ ἀπόδοση ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ λευκοῦ μαρμάρου, πού εἶναι πιθανὸν δοκιμητῶν³³. Ἔτσι λοιπὸν, δὲν θὰ ἦταν καθόλου περίεργο ἢ παραγωγὴ τοῦ Δοκιμείου νὰ περιλαμβάνει, σὲ περιορισμένο ἔστω ἀριθμὸ, καὶ τραπεζοφόρα τοῦ δικοῦ μας τύπου. Μὲ βάση τὰ παραπάνω δεδομένα μποροῦμε λοιπὸν νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ τραπεζοφόρο τῆς Ἀθήνας εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἐργαστήριο τοῦ Δοκιμείου.

Ἡ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὸ ὅποιο ἔχει λαξευτεῖ τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, κάθε ἄλλο παρὰ ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ μάρμαρο φρυγικόν. Ἡ περιγραφὴ πού δίνει γιὰ τὸ λευκὸ μάρμαρο τοῦ Δοκιμείου ἢ N. Asgari, ταιριάζει πολὺ καλά καὶ στὸ δικό μας γλυπτὸ: "high-quality white marble, small-grained, very compact, translucent, almost alabasterlike"³⁴. Ἀλλὰ καὶ τὰ γκριζογάλανα «νερά» πού παρουσιάζει σὲ

26. Γιὰ τὴ συζήτηση πάνω στὸ θέμα αὐτὸ βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. IV 2.

27. Βλ. J. Borchhardt, *Myra. Eine lykische Metropole*, *IstForsch* 30 (1975) 249 κέ. (H. Wiegartz). Πρβ. Asgari ὁ.π. (σημ. 14) 352.

28. Βλ. M. Waelkens, *Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage* (1982) 9 εἰκ. 7, 71 ἀρ. 1 (Λονδίνο Β, "angeblich aus Athen") καὶ 86 ἀρ. 107 (Ἀθήνα, Βυζαντινὸ Μουσεῖο καὶ Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο).

29. Waelkens ὁ.π. 105 κέ. Πρβ. Koch ὁ.π. (σημ. 12) 498. Ἡ ἀνεύρεση ἡμίεργων καλυμμάτων στὰ λατομεῖα τοῦ Δοκιμείου, πού προορίζονταν γιὰ κιονωτὲς σαρκοφάγους, ἦρθε ὡς πρόσθετη ἐπιβεβαίωση τῆς ἀποψῆς αὐτῆς. Βλ. Fant ὁ.π. (σημ. 25) 655 κέ.

30. Βλ. τὰ στοιχεῖα πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ M. Waelkens, *AJA* 89, 1985, 641 κέ., 652 μὲ σημ. 87.

31. K. Weitzmann, *Age of Spirituality. The Metropolitan Museum of Art* (1979) ἀρ. 362-368 (W. D. Wixom). J. Inan - E. Alföldi-Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde* (1979) ἀρ. 320-325.

32. M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jhs n. Chr.* (1977) 188 κέ. Μερικὰ ἄλλα ἀγαλμάτια μὲ

ποικίλες προελεύσεις ἔχουν ἀποδοθεῖ ἀπὸ ὀρισμένους μελετητὲς σὲ μικρασιατικὰ ἐργαστήρια, τῆς Ἐφέσου ἢ τῆς Ἀφροδισιάδας. Βλ. J. H. Humphrey, *Excavations at Carthage 1977*, VI (1981) 125 κέ. (E. K. Gazda), ὅπου δημοσιεύεται μιὰ πλούσια πλαστικὴ σύνθεση τοῦ Γανυμήδη μὲ τὸν ἀετό. Βλ. ἐπίσης L. Bonfante - C. Carter, *AJA* 91, 1987, 247 κέ. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρατήρηση τῆς Gazda ὁ.π. 166 μὲ σημ. 53, ὅτι τὸ λευκὸ λεπτόκοκκο μάρμαρο τῶν ἀγαλματίων αὐτῶν εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ μάρμαρο τοῦ Δοκιμείου. Ἐπιπλέον τὸ μάρμαρο ἐνὸς ἀποσπασματικὰ σωζόμενου ἀγαλματίου στὸ New York University, Bonfante - Carter ὁ.π., περιγράφεται ἀπὸ τὸν K. Lehmann, *AJA* 49, 1945, 430 κέ. ὡς "white, purple-veined marble, which may be Phrygian". Οἱ χρονολογίες πού ἔχουν προταθεῖ γιὰ τὰ παραπάνω ἔργα στὸν ὄψιμο 4ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. μού φαίνονται πολὺ ὄψιμες, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Gazda ὁ.π. προσπάθησε νὰ στηρίξει τὴ χρονολόγησή τοῦ Γανυμήδη τῆς Καρχηδόνας σὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα.

33. E. Kitzinger, *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana 1975*, 1 (1978) 660 μὲ σημ. 15.

34. Βλ. M. J. Mellink, *AJA* 81, 1977, 317 (N. Asgari). Γιὰ τὰ λατομεῖα καὶ τὰ μάρμαρα τοῦ Δοκιμείου-Iscehisar βλ. J. Röder, *JdI* 86, 1971, 253 κέ. D. Monna - P. Pensa-

ἐλάχιστα σημεῖα τὸ δικό μας γλυπτό ἀπαντοῦν καὶ στὸ δοκιμηνὸ μάρμαρο³⁵. Τὸ στυλ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ποὺ συνδυάζει τὴν ἀγαλματικὴ ἀπόδοση τοῦ Διονύσου μὲ τὸν ἔντονα διακοσμητικὸ χαρακτήρα ποὺ δημιουργοῦν τὰ ὑπόλοιπα, δευτερεύοντα στοιχεῖα τῆς σύνθεσης, μᾶς ὀδηγεῖ νὰ ἀναζητήσουμε παράλληλα στὰ ἔργα τοῦ Δοκιμείου. Αὐτὰ προσφέρονται πράγματι ἀπὸ τὶς πολυτελεῖς κιονωτὲς σαρκοφάγους τοῦ ἔργαστηρίου³⁶. Οἱ ἀγαλματικές μορφὲς τῶν μνημείων αὐτῶν, ποὺ ἐντάσσονται στὰ μετακίονια μπροστὰ στὸν πλούσια διαμορφωμένο θριγκό, δημιουργοῦν μιὰ πολὺ ἀνάλογη ἐντύπωση μὲ αὐτὴν τοῦ δικοῦ μας πλαστικοῦ συμπλέγματος, ἐντύπωση στὴν ὁποία συντελεῖ καὶ ἡ ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ λεία, ἐξαιρετικὰ γυαλισμένη ἐπιφάνεια τοῦ γυμνοῦ σώματος τῶν μορφῶν καὶ στὴν ἔντονη φωτοσκίαση τῶν στοιχείων ποὺ τὶς πλαισιώνουν. Μερικὲς εἰδικότερες συγκρίσεις ἐνισχύουν τὴ σκέψη ὅτι τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς καλλιτέχνες τῶν κιονωτῶν σαρκοφάγων, παρόλο ποὺ ἡ ἔλλειψη καλῶν ἀπεικονίσεων ἀπὸ λεπτομέρειες τῶν τελευταίων κάνει δύσκολη αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Ἐνδεικτικὴ εἶναι λ.χ. ἡ σύγκριση μὲ τοὺς κρανοφόρους πολεμιστὲς στὴ σαρκοφάγο τοῦ Melfi³⁷ (εἰκ. 5). Ἡ μικρὴ τάση γιὰ ραδινότητα, ποὺ δὲν διαταράσσει ὅμως τὶς ἰσορροπημένες ἀναλογίες καὶ τὴν ὀργανικὴ δομὴ τοῦ σώματος, καθὼς καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ ἐπιπεδότητα στὸ στήσιμο καὶ στὸ πλάσιμό του, μᾶς πείθουν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε καταρχὴν μὲ ἔργα σύγχρονα μεταξὺ τους. Ἡ χρονολόγηση τῆς σαρκοφάγου στὸ 165-170 μ.Χ.³⁸ μᾶς βοηθᾷ νὰ τοποθετήσουμε λοιπὸν καὶ τὸ τραπεζοφόρο μέσα στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ., κρίνοντας καὶ ἀπὸ τὸ στάδιο στὸ ὁποῖο βρίσκονται ἡ χρῆση τοῦ τρυπανιοῦ καὶ τὰ ἀποτελέσματά της στὴ φωτοσκίαση. Ὅμως ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνον χρονολογικὴ, ἀν λάβουμε ὑπόψη τὴ στενὴ ὁμοιότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸ πλάσιμο τῆς λείας, σχετικὰ ἀδιαφοροποίητης ἐπιφάνειας τοῦ γυμνοῦ νεανικοῦ κορμοῦ, ποὺ δίνει τὴν αἴσθηση τοῦ ἀλάβαστρου. Ἀλλὰ καὶ τὸ μικρὸ πρόσωπο τοῦ Διονύσου μὲ τὸ κοντὸ πηγούνι, τὰ παχιά χεῖλη καὶ τὰ πλατιά βλέφαρα, ἀπαντοῦν σὲ ἔργα τοῦ Δοκιμείου, ὅπως στὴν ὀστεοθήκη ἀπὸ τὴ Μεγίστη στὴν Ἀθήνα, ποὺ εἶναι λίγο μόνον πρωιμότερη ἀπὸ τὸ τραπεζοφόρο³⁹.

Τὴν προσπάθεια σύνδεσης μὲ τὰ μικρασιατικὰ αὐτὰ μνημεῖα δὲν διευκολύνει δυστυχῶς ἡ ἔλλειψη εἰκονογραφικῶν παραλλήλων, ἀφοῦ ὁ Διόνυσος καὶ ὡς θέμα σπάνια ἀπαντᾷ στὶς σαρκοφάγους τοῦ Δοκιμείου⁴⁰. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μορφή τοῦ Διονύσου, ὁ καλλιτέχνης τοῦ τραπεζοφόρου χρησιμοποίησε πιθανότατα ἓνα ἀγαλματικὸ πρότυπο. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι δὲν ἔχουμε κανέναν ἀπὸ τοὺς συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενους καὶ στὰ τραπεζοφόρα τύπους τοῦ Διονύσου, ὅπως λ.χ. τὸν τύπο μὲ θύρσο καὶ κἀνθαρο, τὸν ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρθηκε, χρησιμοποιοῦν οἱ καλλιτέχνες τόσο τῶν ἀττικῶν ὅσο καὶ τῶν μικρασιατικῶν ἔργων. Ὁ τύπος τοῦ νεαροῦ θεοῦ, ὅπως τὸν περιγράψαμε στὴν ἀρχή, δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ κανένα ἄλλο ἔργο

bene, *Marmi dell'Asia Minore* (1977) 28 κέ. καὶ τελευταῖα J. Clayton Fant, *Cavum Antrum Phrygiae. The Organization and Operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygia*, BAR Intern. Series 482 (1989), ὅπου στὴ σ. IX-X ἐκτενέστερη βιβλιογραφία.

35. Fant ὁ.π. 4.

36. H. Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage*, *IstForsch* 26 (1965). Waelkens ὁ.π. (σημ. 28). Koch ὁ.π. (σημ. 12) 497 κέ., κυρίως 503 κέ.

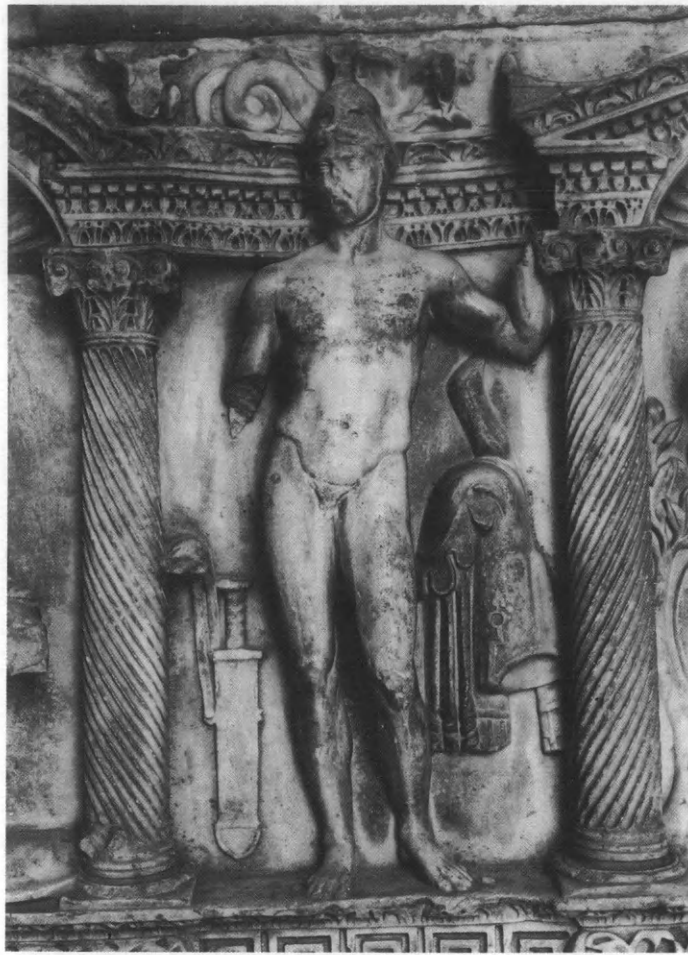
37. Wiegartz ὁ.π. 164 κέ. Waelkens ὁ.π. 75 ἀρ. 30. Γιὰ ἀπεικονίσεις τῆς σαρκοφάγου βλ. καὶ C. R. Morey, *Sar-*

dis V.1 (1924) εἰκ. 39-40. V. M. Strocka, *MWPr* 1984, 229 εἰκ. 27-28.

38. Wiegartz ὁ.π. Waelkens ὁ.π.

39. Wiegartz ὁ.π. 151 (ca. 170 n. Chr.). Waelkens ὁ.π. 53 ἀρ. 7 (um 160 n. Chr.) πίν. 16-17.

40. Wiegartz ὁ.π. 186 (εὔρετήριο). Γιὰ τὴ σπανιότητα διονυσιακῶν θεμάτων στὶς μικρασιατικὲς σαρκοφάγους βλ. A. Geyer, *Das Problem des Realitätsbezuges in der dionysischen Bildkunst der Kaiserzeit* (1977) 43 μὲ σημ. 254, 57.

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν κιονωτὴ σαρκοφάγο τοῦ Melfi, Μουσεῖο.

τῆς κατηγορίας αὐτῆς, παρὰ μόνον ἴσως ἀπὸ ἓνα σχετικὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο τραπεζοφόρο στὴ Θάσο⁴¹. Ἡ ἀναζήτηση παραλλήλων στὴν ὀλόγλυφη πλαστικὴ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ὁμάδα ἔργων ποὺ κατὰ τὸν E. Pochmarski συγκροτοῦν ἓναν τύπο⁴². Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διασώζουν τὰ ἀγάλματα αὐτά, τὰ ὁποῖα σημειωτέον εἶναι ἀποσπασματικὰ καὶ ἔχουν ὑποστεῖ πολλές συμπληρώσεις, εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀναγάγει σ' ἓνα κοινὸ

41. Θάσος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 117. Ὁ Διόνυσος, ποὺ σώζεται ἕως τὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς κνήμης (ἡ ἀριστερὴ λείπει ἐντελῶς), στηρίζεται στὸ ἀριστερὸ τοῦ σκέλους καὶ στρέφει, ὅπως ὁ δικός μας, τὸ κεφάλι πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ, ἄνετου σκέλους. Τὰ δύο τοῦ χέρια λείπουν ἀπὸ τοὺς ὤμους. Ἐνα μεγάλο runtello πλάι στὸν δεξιὸ μηρὸ του δηλώνει τὴν παρουσία καὶ ἐδῶ μιᾶς δευτερεύουσας μορφῆς, ἑνὸς Πάνα ἢ Σατύρου. Στὸ κεφάλι ὁ θεὸς φορᾷ ταινία καὶ στοὺς

ὤμους τοῦ πέφτουν δύο πλόκαμοι. Τὸ στήριγμα τοῦ τραπεζοφόρου εἶναι κορμὸς δέντρου ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ κλῆμα, ἐπάνω σ' ἓνα κλαδί τοῦ ὁποῖου βρίσκεται ἓνα πουλί. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ γλυπτοῦ εἶναι πολὺ διαβρωμένη.

42. E. Pochmarski, *Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands* (1974) 120 κέ. (τύπος C/8).

πρότυπο⁴³, ακόμη λιγότερο βέβαια να αποκαταστήσει ένα πρωτότυπο έργο της δψιμης κλασικής εποχής⁴⁴. Ένδεχομένως θα μπορούσαν να προστεθούν στον κατάλογο αυτόν και όρισμένα ακόμη έργα, όπως ο άκέφαλος Διόνυσος από τη Sabratha⁴⁵, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να γίνει λόγος για πιστές επαναλήψεις ενός προτύπου. Ένδιαφέρον όμως για τη δική μας έρευνα είναι το γεγονός ότι το ένα από τα παραπάνω αγάλματα όχι μόνον παρουσιάζει στενή τυπολογική σχέση με τον δικό μας Διόνυσο αλλά προέρχεται και από την ίδια καλλιτεχνική περιοχή. Πρόκειται για το άγαλμα φυσικού περίπου μεγέθους στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης αρ. 1236, που σύμφωνα με τον G. Mendel προέρχεται από το Chouhout Casaba, δηλαδή από τα αρχαία Σύνναδα⁴⁶ (εϊκ. 6). Η πόλη αυτή της Φρυγίας, που βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα νότια από τα λατομεία του Δοκιμείου, ήταν ως γνωστόν το διοικητικό κέντρο της διακίνησης του μαρμάρου, έτσι ώστε αυτό να ονομάζεται από τους Ρωμαίους «Συνναδικός λίθος»⁴⁷. Το άγαλμα λοιπόν από τα Σύνναδα εικονίζει τον Διόνυσο σ' ένα μοτίβο πολύ ανάλογο με αυτό του τραπεζοφόρου μας. Η στήριξη στο στάσιμο και το άνετο σκέλος με ιδιαίτερα τονισμένο το άριστερό ισχίο γίνεται με πολύ παρόμοιο τρόπο, έτσι ώστε το βάθος που ή μορφή κερδίζει στις πλάγιες όψεις να είναι κι εδώ πολύ μικρό. Ο κορμός της απλώνεται επίπεδα γέρνοντας εδώ λίγο έντονα προς τα άριστερά, με αποτέλεσμα και ο δεξιός της ώμος να άνασηκώνεται λίγο περισσότερο. Το κεφάλι στρέφεται προς την ίδια πλευρά, δηλαδή του άνετου σκέλους, χωρίς ωστόσο να έχει την κλίση προς τα κάτω, που χαρακτηρίζει τον δικό μας Διόνυσο. Ο δεξιός βραχίονας έχει και στο άγαλμα την ίδια θέση, απομακρύνεται δηλαδή λίγο από το κορμί και κατευθύνεται προς τα κάτω παράλληλα μ' αυτό. Δύο μεγάλα *runtelli* επάνω στον δεξιό μηρό και τον αντίστοιχο γλυτό κάνουν πιθανή την ύπαρξη μιās δευτερεύουσας μορφής που θα συνόδευε τον Διόνυσο. Για την άριστερή πλευρά οι δυνατότητες σύγκρισης είναι λιγότερες, αφού το χέρι είναι σπασμένο ψηλά στον βραχίονα, όπως και το σκέλος στο πάνω μέρος του μηρού. Ιδιαίτερα ένδεικτικά όμως για τη σχέση του αγάλματος από τα Σύνναδα με τον Διόνυσο του τραπεζοφόρου είναι ή μορφή και ή διευθέτηση του στεφανιού και της κόμης. Το βαρύ στεφάνι με τα άμπελόφυλλα που απλώνονται πάνω από το μέτωπο σκιάζοντας υπερβολικά το πρόσωπο, δημιουργεί και στις δύο περιπτώσεις μιὰ πολύ παρόμοια έντύπωση. Μεγάλος είναι ο όγκος του στεφανιού και επάνω στους κροτάφους, όπου στη δική μας μορφή έχουμε τσαμπιά σταφυλιού, ενώ στον Διόνυσο από τα Σύνναδα κληματόφυλλα. Και στον τελευταίο ή κόμη μαζεύεται πίσω στον αυχένα σε μιὰ άδιαφοροποίητη μάζα,

43. Το πολύ συμπληρωμένο torso της Φλωρεντίας, Palazzo Corsini, Pochmarski δ.π. 120 (A), δεν πρέπει να έχει σχέση με τα υπόλοιπα έργα αυτής της ομάδας. Στους ώμους δεν υπάρχουν πλόκαμοι και ή μορφή στηριζόταν ίσως με το δεξιό χέρι στο συμπληρωμένο επάνω και κάτω στήριγμα (EA 336). Ο Διόνυσος στη Γλυπτοθήκη της Κοπεγχάγης αρ. 157 [Pochmarski δ.π. 120 (B)] στρέφει το κεφάλι, που σύμφωνα με τον O. Brendel, EA 3961 φαίνεται ότι συνανήκει, προς το στάσιμο σκέλος, σε αντίθεση με τα δύο επόμενα. Ο κορμός στο Leninograd, Ermitage αρ. 134, Pochmarski δ.π. 120 (D) συμφωνεί σε γενικές γραμμές με το άγαλμα στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, Pochmarski δ.π. 120 (C), σε ότι άφορά τη θέση της λεκάνης και των ώμων, ενώ οι πλόκαμοι που πέφτουν στους ώμους είναι πιό κοντοί.

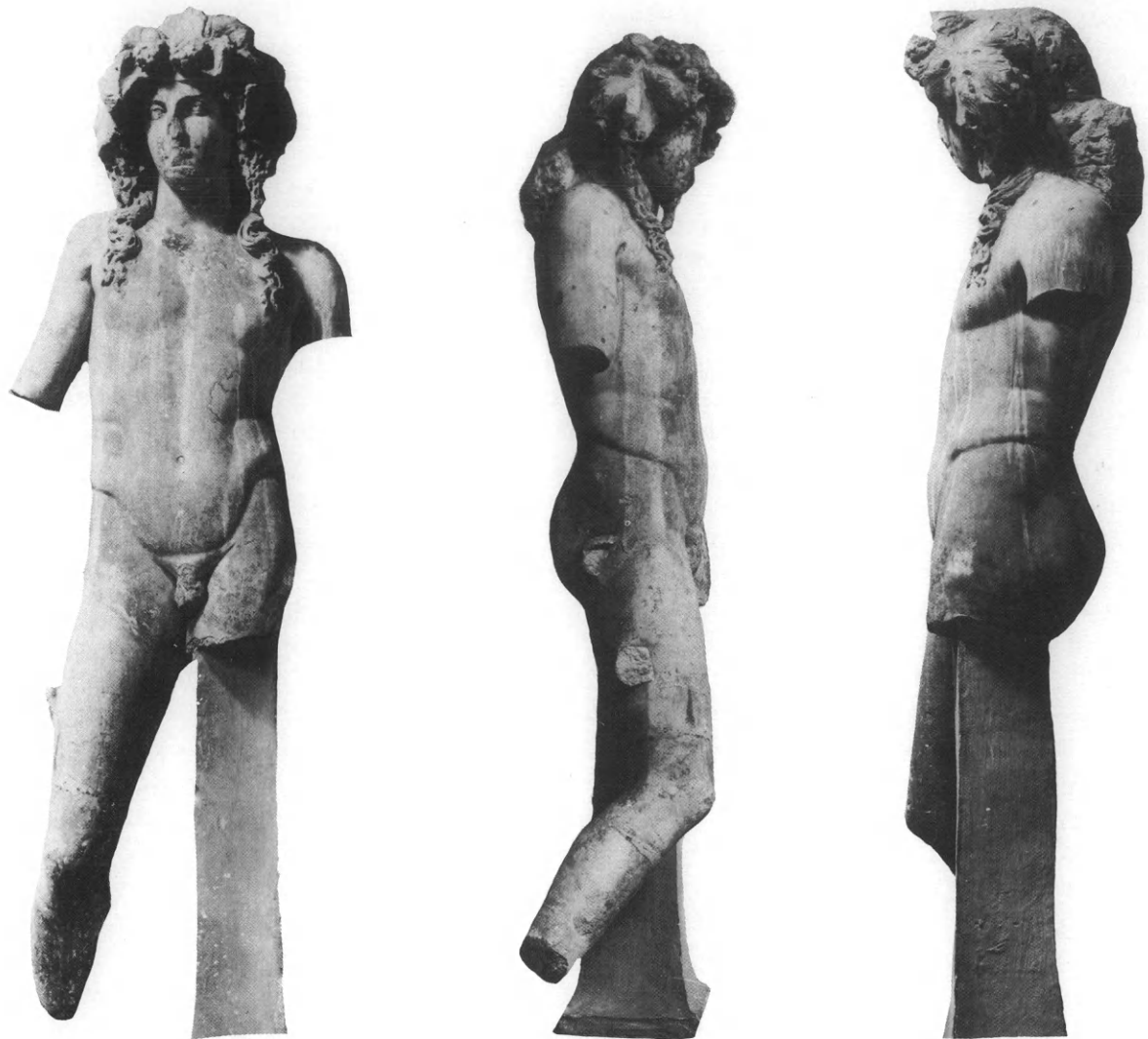
44. Πρβ. και Pochmarski δ.π. 122, όπου και οι γυνώ-

μες των παλιότερων μελετητών, που μίλησαν για ένα πρότυπο του 4ου αϊ., ή για μιὰ δημιουργία της δψιμης έλληνοιστικής ή της ρωμαϊκής εποχής.

45. H. Manderscheid, *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen* (1981) αρ. 343, πίν. 43. Ο άκέφαλος αυτός κορμός συγκρίνεται άρκετά καλά με το άγαλμα της Κωνσταντινούπολης, Pochmarski δ.π. 120 (C).

46. Pochmarski δ.π. Για την προέλευσή του βλ. G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines II* (1914) αρ. 592. Το σωζόμενο ύψος του είναι 1.32 μ. και το ύλικό κατασκευής περιγράφεται ως "marble blanc à grains serrés et peu cristallins".

47. Στράβ. XII 8, 14. Πρβ. R. Gnoli, *Marmora Romana*² (1984) 170. Fant δ.π. (σημ. 34) 7.

Εικ. 6. Ἄγαλμα Διόνυσου ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα Σύνναδα (Φρυγία). Κωνσταντινούπολη, Ἄρχ. Μουσεῖο ἀρ. 1236.

ἐνῶ μὲν προστὰ πέφτει σὲ κυματοειδεῖς πλοκάμους. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ λοιπὸν τὸν τύπο, μποροῦμε ἀνεπιφύλακτα νὰ ποῦμε ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ὁ ἴδιος, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐπαναλαμβάνεται μὲ ἀπόλυτη συνέπεια. Εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν ὑπάρχει πρόθεση γιὰ πιστὴ ἀντιγραφή. Ἐξάλλου τὸ διαφορετικὸ μέγεθος τῶν δύο ἔργων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἓνα εἶναι περίοπτο γλυπτό, ἐνῶ τὸ ἄλλο ὑποταγμένο ὡς διακόσμηση στηρίγματος, δικαιολογοῦν τὴν ὑπαρξὴ μικρῶν διαφορῶν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ στυλ τῶν γλυπτῶν, θὰ πρέπει νὰ γίνῃ σαφὴς διάκριση ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ὀφείλονται στὴν ἐργαστηριακὴ προέλευση καὶ σὲ ἐκεῖνα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ χρονολόγησή τους. Δυστυχῶς ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Κωνσταντινούπολης γιὰ τὸ στυλ τοῦ ἔργου δὲν εἶναι σωστὴ, ἀφοῦ ἡ ἐπιφάνειά του δὲν εἶναι καθαρὴ. Πάντως κοινὸ στυλιστικὸ χαρακτηριστικὸ ἀνάμεσα στὰ δύο γλυπτὰ εἶναι ἡ ἐντονὴ ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ λεῖα καὶ τὰ φωτοσκιασμένα τμή-

ματά τους, πού προκύπτει και από την υπερβολικά πομπώδη απόδοση του στεφανιοῦ. Οί διαφορές πού παρατηρούνται ανάμεσα στα δύο ἔργα εἶναι διαφορές πού ὀφείλονται στη διαφορετική ἐξελικτική τους βαθμίδα. Τὸ περίοπτο ἄγαλμα εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία πιὸ προχωρημένο, ὅπως δείχνουν οἱ πιὸ ραδινὲς ἀναλογίες τοῦ κορμοῦ, οἱ φουσκωμένες φόρμες τοῦ προσώπου, οἱ ἔντονες τρυπανιὲς στὶς κόρες τῶν ματιῶν καὶ ἡ διάλυση τῆς κόμης ἀπὸ τὰ αὐλάκια τοῦ τρυπανιοῦ. Ἡ χρονολογία πού θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ προτείνουμε γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ὄψιμη περίοδος τῶν Ἀντωνίνων ἢ μᾶλλον ἡ πρώιμη περίοδος τῶν Σεβήρων⁴⁸. Χρήσιμη εἶναι ἡ σύγκριση τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ Διονύσου μὲ ἀντίστοιχες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν κιονωτὴ σαρκοφάγο Ἀθηνῶν-Λονδίνου, πού τοποθετεῖται γύρω στὸ 215 μ.Χ.⁴⁹ Οἱ ὁμοιότητες πού ὑπάρχουν στὴ στυλιστικὴ ἀπόδοση τῶν δύο ἔργων μᾶς ἐπιτρέπουν ἀφ' ἑνὸς νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὰ Σύνναδα δὲν εἶναι πολὺ πρωιμότερο ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ὁμοιότητα στὸ στυλ ὀφείλεται πιθανὸν σὲ στενὴ συγγένεια τῶν ἐργαστηρίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προῆλθαν.

Ἡ συσχέτιση τῶν δύο ἔργων, δηλαδὴ τοῦ τραπεζοφόρου μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὰ Σύνναδα, κάνει κατὰ τὴ γνώμη μου πολὺ πιθανὴ τὴν πρόταση γιὰ τὴν κοινὴ προέλευσή τους. Ἡ σπανιότητα τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου, πού ἐπαναλαμβάνεται σ' αὐτὰ μὲ πολλὰς ὁμοιότητες, καθὼς καὶ ἡ γενικὴ στυλιστικὴ διατύπωσή τους, εἶναι στοιχεῖα πού μᾶς πείθουν γι' αὐτό. Ἐνισχύεται λοιπὸν ἡ ὑπόθεση πού εἶχε ὡς ἀφετηρία ὀρισμένες ἄλλες ἐνδείξεις, ὅτι δηλαδὴ καὶ τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Δοκιμείου.

Τὰ δύο αὐτὰ γλυπτὰ πού συνδέσαμε μεταξύ τους μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν πυρῆνα γιὰ τὴν ἀναζήτησι καὶ ἄλλων ἀνάλογων ἔργων ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον ἢ ἀπὸ συγγενὴ ἐργαστήρια τοῦ ἴδιου καλλιτεχνικοῦ κέντρου. Τὰ ἔργα αὐτὰ θὰ ἔπρεπε, ὅπως εἶναι φυσικό, νὰ ἀναζητηθοῦν πρῶτα στὴν περιοχὴ Δοκιμείου-Σύνναδα καὶ στὴ συνέχεια σὲ περιοχὰς ὅπου κυρίως διοχετεύονται τὰ γνωστὰ προϊόντα τοῦ Δοκιμείου⁵⁰, πράγμα πού δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ γίνῃ ἐδῶ. Ἄν ὅμως δεχτοῦμε τὴ στυλιστικὴ σχέση τῶν γλυπτῶν τοῦ Cleveland μὲ τὶς ὄψιμες κιονωτὲς σαρκοφάγους, τότε διευρύνεται ἡ βάση γιὰ τὴν ἀναζήτησι καὶ ἄλλων δοκιμητῶν γλυπτῶν. Ὅμοίως θὰ μποροῦσε ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ σχέση μὲ τὶς ἴδιες σαρκοφάγους καὶ ἐνὸς ἀκόμη ἔργου, ἐνὸς ἀδημοσίετου μᾶλλον τραπεζοφόρου στὸ Μουσείο τῆς Ἄγκυρας, ἐπίμ. 43. Ὁ ἱππῆας-κυνηγὸς τῆς πλαστικῆς του σύνθεσης βρῖσκει, νομίζω, ἄμεσα στυλιστικὰ παράλληλα στοὺς ἱππεῖς τῆς κιονωτῆς σαρκοφάγου Istanbul B⁵¹. Οἱ ἀναλογίες τοῦ ἀλόγου μὲ τὸ μικρὸ κεφάλι, οἱ ραδινὲς ἀναλογίες τοῦ ἱππῆα, καθὼς καὶ ἡ γενικότερη ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀνάληψη σύνθεσης τοῦ τραπεζοφόρου εἶναι γνωρίσματα πού τὰ συναντοῦμε καὶ στὴ σαρκοφάγο αὐτῆ. Τὰ τεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ τραπεζοφόρου, δηλαδὴ τὸ στήριγμα πού ἔχει μορφή κορμοῦ δέντρου καὶ ἡ βάση, πού εἶναι πλατιὰ καὶ χωρὶς τὴν πρόσθετη πλίνθο, δὲν βοηθοῦν, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀποκλείουν⁵² τὴν ἐνταξὴ στὸ ἴδιο ἐργαστήριον μὲ τὸ τραπεζοφόρο τῆς Ἀθήνας.

Τὴν πιθανότητα προέλευσης ἀπὸ τὸ Δοκιμείο θὰ πρότεινα, μὲ ἐπιφυλάξεις βέβαια, καὶ γιὰ

48. Ὁ Mendel ὁ.π. τὸ χρονολόγησε στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

49. Wiegartz ὁ.π. (σημ. 36) 151 κέ., πίν. 4 καὶ κυρίως 3a-b. Waelkens ὁ.π. (σημ. 28) 86 ἀρ. 107.

50. Γιὰ τὴν ἐξάπλωσι τῶν σαρκοφάγων τοῦ ἐργαστηρίου βλ. Koch ὁ.π. (σημ. 12) 507 κέ., ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. Waelkens ὁ.π. (σημ. 28) 9 εἰκ. 7.

51. Wiegartz ὁ.π. (σημ. 36) 156 κέ. Waelkens ὁ.π. (σημ. 28) 93 ἀρ. 157. Morey ὁ.π. (σημ. 37) εἰκ. 66.

52. Ὁ κορμὸς δέντρου συνυπάρχει μὲ τὸ πεσσόμορφο στήριγμα καὶ στὰ ἀττικὰ τραπεζοφόρα, ἐνῶ καὶ ἡ μορφή τῆς βάσης εἶναι δυνατὸν νὰ παρουσιάζει ποικιλία. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 1.

δύο τραπεζοφόρα από την Ίταλία. Στόν χώρο αυτό πρέπει να πούμε ότι ο τύπος του τραπεζοφόρου που μας ενδιαφέρει έχει κατά τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. περιορισμένη διάδοση και, αν υπάρχει παραγωγή τέτοιων έργων, αυτή περιορίζεται σε μερικά άσημαντα τοπικά εργαστήρια⁵³. Έτσι, το πολύ γνωστό τραπεζοφόρο με την άρπαγή του Γανυμήδη στο Βατικανό στέκει σχεδόν μεμονωμένο⁵⁴. Το στυλ του γλυπτού έχει δυστυχώς αλλοιωθεί εξαιτίας των νεότερων επεμβάσεων. Η τολμηρότητα όμως της σύνθεσης, που είναι ολόγλυφη, πράγμα όχι και τόσο συνηθισμένο στα έργα της κατηγορίας από τον 2ο αι. και έξης, καθώς και η σπανιότητά της, με κάνουν να υποψιάζομαι τη σχέση του με το Δοκίμιο⁵⁵. Μια σπάνια και τολμηρή επίσης σύνθεση έχουμε σ' ένα ακόμη τραπεζοφόρο από την Ίταλία, στο Μουσείο των άνασκαφών της Όστιας, αρ. 1110⁵⁶. Σ' αυτό το έργο έχουμε επάνω στη βάση μια συμφυή πλίνθο, που διαμορφώνεται ως θάλασσα με ψάρια. Άριστερά κάθεται σε βράχο ένας ψαράς, ενώ ένας δεύτερος στεκόταν δεξιά. Η μορφή της βάσης με το χαμηλό πεδίο, την έντονα προεξέχουσα πλαισίωση και τα ορθογώνια ποδαράκια, δεν αφήνει αμφιβολίες ότι το τραπεζοφόρο έχει μικρασιατική προέλευση⁵⁷. Η πλούσια σύνθεση, ή υψηλή ποιότητα της λάξευσης και το λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο με τα γκρίζα «νερά» και την αλαβάστρινη ύφή, επιτρέπουν ίσως τη συσχέτιση και αυτού του έργου με το Δοκίμιο⁵⁸.

Ξαναγυρίζοντας στόν κυρίως έλληνικό χώρο, από τον οποίο προέρχεται το έργο που δημοσιεύουμε, θα ήθελα να σταθώ και σ' ένα άλλο τραπεζοφόρο, άδημοσίευτο μέχρι τώρα, που φαίνεται να έχει κάποια σχέση με αυτό του Έθνικού Μουσείου. Βρίσκεται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή των Μεγάρων, αρ. 17 (εϊκ. 7), και πρέπει να προέρχεται από την περιοχή της πόλης αυτής. Σώζονται το στήριγμά του, που στο πάνω μέρος έχει μορφή φοινικιάς, και ο Διόνυσος που το διακοσμεϊ, έως την άρχή των μηρών⁵⁹. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για ένα έργο πολύ όψιμοτερο από αυτό του Έθνικού Μουσείου. Η άυστηρή μετωπικότητα της μορφής, ή έντονη σχηματικότητα με την όποία αποδίδονται οί φόρμες του γυμνού κορμού, ή άνόργανη σύνδεση των μελών και ή άκίνησία που παρατηρείται στο φουσκωμένο, άνέκφραστο πρόσωπο, είναι χαρακτηριστικά που μας οδηγούν το νωρίτερο στην έποχή του Κωνσταντίνου, ή γενικότερα στο πρώτο μισό του 4ου αι.⁶⁰ Βρισκόμαστε δηλαδή σε μια έποχή κατά την

53. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 4.

54. H. Sichtermann, *Ganymed* (1953) 40 κέ., 81 αρ. 106, πίν. 3-4 και 6.1. Lippold, *Vat. Kat.* III 2, 216 αρ. 83. Helbig, *Führer*⁴ I, αρ. 528 (Fuchs). Μια όμοια σύνθεση έχουμε σ' ένα τραπεζοφόρο του Μουσείου της Βέροιας, αρ. 376 (Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* αρ. κατ. 137), που όμως στυλιστικά ξεαρτάνται από έργα άττικά, ό.π. κεφ. III 2.7.2 και III 4.

55. Το μάρμαρο του γλυπτού, που περιγράφεται από τον Lippold ό.π. ως "weißer, leicht gelblich ohne Streifen und Ader" δεν βοηθά στόν προσδιορισμό της προέλευσής του.

56. M. Floriani Squarciapino, *BdA* 37, 1952, 29 κέ., εϊκ. 1-2. A. Frova στο *Scavi di Caesarea Maritima* (1966) 306 σημ. 5, εϊκ. 406. Kitzinger ό.π. (σημ. 33) 665 με σημ. 23. E. Bayer, *Fischerbilder in der hellenistischen Plastik* (1983) 119 κέ. G 55. Για μια άνάλογη παράσταση βλ. το τραπεζοφόρο στο Μιλάνο, Civico Museo Archeologico, από την Caesarea Maritima, Frova ό.π. 305 κέ., εϊκ. 402-

405. E. Camporini, *CSIR Italia regio XI: Mediolanum-Comum I* (1979) αρ. 43. H. P. Laubscher, *Fischer und Landleute* (1982) 107 αρ. 13. Bayer ό.π. 117 κέ., 267, G 56. Για μερικά άλλα τραπεζοφόρα από την Ίταλία, που πρέπει να αποδοθούν σε μικρασιατικά εργαστήρια βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 1.

57. Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 45 με σημ. 9.

58. Βλ. παραπάνω σ. 50. Δεν είναι πάντως πιθανό να πρόκειται για ίταλικό μάρμαρο, όπως σημειώνει ή Squarciapino ό.π. 29.

59. Ύψ. σωζ. 0.535 μ., ύψ. σωζ. μορφής περίπου 0.38 μ. Συγκολλημένο είναι το επάνω μέρος του δέντρου, όπου υπάρχουν ίχνη κόκκινου χρώματος. Στην επάνω επιφάνεια υπάρχει κυκλικός τόρμος διαμ. 0.045 μ. και βάθ. 0.008 μ. Η μορφή είναι δουλεμένη σαν άνάγλυφο επάνω στο στήριγμα.

60. Για έργα της έποχής αυτής από μικρασιατικά εργαστήρια βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου ό.π. (σημ. 13).

Εἰκ. 7. Τραπεζοφόρο με παράσταση Διονύσου. Μέγαρα, Ἀρχαιολογική Συλλογή ἀρ. 17.

ὅποια ἔχει ἤδη σταματήσει ἢ ἀντίστοιχη ἀττική παραγωγή καὶ τὰ λίγα τραπεζοφόρα ποὺ συναντοῦμε στὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο προέρχονται ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, κυρίως ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τῆς Προκοννήσου⁶¹. Μὲ μικρασιατικὰ ἔργα συνδέουν πράγματι τὸ τραπεζοφόρο τῶν Μεγάρων ἢ ἐπίστεψή του σὲ μορφή φοινικιάς, καθὼς καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν ματιῶν τοῦ Διονύσου μὲ μιὰ ἔντονη τρυπανιά στὴν κόρη⁶², ἐνῶ τὸ λευκὸ, μὲ μέτριους κόκκους μάρμαρο τοῦ γλυπτοῦ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀττικό. Ἡ διακοσμητικὴ σύνθεση, τέλος, σχετίζεται μὲ αὐτὴν τοῦ ἀθηναϊκοῦ τραπεζοφόρου. Ὁ Διόνυσος φορᾷ βέβαια ἐδῶ μιὰ δορὰ ποὺ κατεβαίνει λοξὰ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ του ὤμο. Τὰ χέρια του, ποὺ εἶναι σπασμένα στοὺς βραχίονες, θὰ μπορούσαν νὰ συμπληρωθοῦν μὲ θύρσο τὸ ἀριστερὸ — ἂν δὲν ἀπλωνόταν γιὰ νὰ ἀγκαλιάσει ἕναν Σάτυρο⁶³— καὶ μὲ κάποιο σκεῦος τὸ δεξιό, ἴσως μὲ κἀνθαρο. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως συνδέει ὅμως τὴ μορφή μὲ τὸν δικό μας Διόνυσο εἶναι τὸ ἐξαιρετικὰ πλούσιο στεφάνι ἀπὸ ἀμπελόφυλλα, κισσὸ καὶ σταφύλια. Ἐπιπλέον, πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ θεοῦ ὑπάρχει ἕνα ἀποσπασματικὰ σωζόμενο τμῆμα κληματαριάς, ποὺ θυμίζει αὐτὴν ποὺ πλαισιώνει τὴ διονυσιακὴ σύνθεση στὸ

61. Βλ. παραπάνω σ. 49 κέ. μὲ σημ. 22.

62. Ὁ.π. σημ. 60.

63. Ὁ βραχίονας ἐκτεινόταν, ὅπως φαίνεται, ὀριζόντια, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ Διονύσου ὑπάρχουν

τρία *runtelli*: ἕνα κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη, ἕνα στὸ ἰσχίον καὶ ἕνα στὸ πάνω μέρος τοῦ μηροῦ. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὑπάρχει ἕνα μεγάλο ἔξαρμα πίσω ἀπὸ τὸν βραχίονα τῆς μορφῆς.

τραπεζοφόρο της Ἀθήνας. Νὰ πρόκειται ἄραγε γιὰ ὄψιμη ἀπόδοση τοῦ ἴδιου μοτίβου ἀπὸ κάποιο συγγενικὸ ἐργαστήριο⁶⁴; Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἔχουμε πάντως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. εἰσαγωγὲς μικρασιατικῶν ἔργων, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τῆς Προκοννήσου, ὅπως ἀναφέρθηκε πρὸ πάνω⁶⁵.

Ἐπιστρέφοντας στὸ ἔργο πὸ μᾶς ἀπασχόλησε ἐδῶ θὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴν εἰκονογραφία του, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ παρουσιάζει κάποιο ἰδιαίτερο πρόβλημα. Ἀσυνήθιστη εἶναι βέβαια γιὰ μιὰ ἀγαλματικὴ παράσταση, ὅπως εἶναι οὐσιαστικὰ ἢ συγκεκριμένη, ἢ πληθώρα τῶν δευτερευόντων στοιχείων, πὸ δίνουν στὴ σύνθεση ἀναγλυφικὸ χαρακτήρα. Αὐτὸς ὅμως ἐπιδιώκεται συχνὰ στὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν τραπεζοφόρων, πράγμα πὸ σχετίζεται μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν ἐπίπλων μπροστὰ σὲ τοῖχο καὶ τὸν μονοπρόσωπο χαρακτήρα τους. Ἔτσι δὲν εἶναι περίεργο ὅτι μεταφέρονται ὀρισμένες φορὲς στὰ στηρίγματα συνθέσεις πὸ ἔχουν σχεδιαστεῖ γιὰ ἀνάγλυφα⁶⁶. Στὴν προκειμένη περίπτωση ὄχι μόνον δὲν ἐπισημάνθηκαν ἀνάγλυφα ἔργα τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλου ἐργαστηρίου μὲ τὴ σύνθεση αὐτὴ, ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, πυρήνα τῆς διονυσιακῆς σύνθεσης ἀποτελέσει ἕνας ἀγαλματικὸς τύπος.

Κυρίαρχο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ κλῆμα. Ἐδῶ δὲν ἀποτελεῖ, ὅπως συνήθως στὶς γλυπτὲς παραστάσεις, ἕνα συμπληρωματικὸ, δευτερεῦον θέμα, ἀλλὰ δημιουργεῖ τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται οἱ μορφές. Τὸ μόνον εἰκονογραφικὸ παράλληλο πὸ μὸς εἶναι ὡς τῶρα γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἴδια κατηγορία ἔργων, τὸ προσφέρει τὸ τραπεζοφόρο σήμερα στὴ Γλυπτοθήκη τῆς Κοπεγχάγης, ἐπίμ. 2 (εἰκ. 9), πὸ προέρχεται ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἔργο πολὺ ὄψιμότερο ἀπὸ τὸ δικὸ μας, πιθανὸν τοῦ προχωρημένου 4ου αἰ. μ.Χ., στὸ ὁποῖο ἢ διονυσιακὴ παράσταση ἀποδίδεται σὰν πραγματικὸ ἀνάγλυφο. Ὁ Διόνυσος καὶ ὁ Πάνας πὸ τὸν συνοδεύει εἶναι ἀνεβασμένοι καὶ περιβάλλονται ἀπὸ τὰ κλαδιὰ ἐνὸς κλήματος, πὸ ἐκφύεται ἀπὸ τὴ βάση τοῦ τραπεζοφόρου καὶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ κύριο θέμα τοῦ στηρίγματος. Στὸ δικὸ μας ἔργο ὑπάρχει ἐπιπλέον καὶ ὁ μικρὸς Σάτυρος πὸ δρᾷ μὲ τὸ δρεπάνι στὸ

64. Λίγα πράγματα ξέρουμε ὡς τῶρα γιὰ τὴν ὄψιμη παραγωγή τοῦ Δοκιμείου. Μετὰ τὴ διακοπὴ τῶν κιωνωτῶν σαρκοφάγων γύρω στὸ 260 μ.Χ. ἡ παραγωγή τοῦ ἐργαστηρίου συνεχίζεται ὡς τὸν 4ο αἰ. μὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἐπιτυμβίων μνημείων πὸ προορίζονται γιὰ τὴν τοπικὴ ἀγορά. Βλ. M. Waelkens, *Die kleinasiatischen Türsteine* (1986) 15 κέ. Ἄγνωστο εἶναι ἂν τὰ ἀγαλμάτια στὸ Cleveland ἔχουν συνέχεια στὸν 4ο αἰ. Βλ. παραπάνω σημ. 32.

65. Πολὺ προβληματικὸ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐργαστηριακὴ του προέλευση εἶναι καὶ ἕνα ἐπίσης ὄψιμο τραπεζοφόρο στὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου ἀρ. S 1962 (εἰκ. 8), δυστυχῶς πολὺ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο (ὑψ. 0.245 μ.). Διατηρεῖται, ἀποκρουσμένη στὸ μπροστινὸ τῆς μέρους, ἢ ἐπίστεψη τοῦ πεσσομορφου στηρίγματος, δηλαδὴ ὁ ἄβακας μὲ μέρος τοῦ κυκλικοῦ τόρμου (βάθ. 1.5 ἐκ.), πὸ φέρει στὸ μέσο μικρὸ σιδερένιο γόμφο. Ἀπὸ τὴ μορφή ἔχουμε μόνον τὸ κεφάλι ἀποκρουσμένο στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ προσώπου. Φορᾷ φρυγικὸ πῖλο καὶ στενὴ ταινία πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὰ μαλλιά διατάσσονται μὲ ἀπόλυτη συμμετρία σὲ 10 μεγάλους κοχλιωτοὺς βοστρύ-

χους μὲ μιὰ τρυπανιὰ στὸ κέντρο γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο, ἐνῶ ἄλλοι πέντε κυκλικοί, πολὺ μικρότεροι, παρατάσσονται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ταινία. Ἡ αὐστηρὴ μετωπικότητα τῆς μορφῆς δὲν συνηγορεῖ στὴν ἐρμηνεία τῆς ὡς Ὁρφέα. Βλ. π.χ. τὸν Ὁρφέα τοῦ τραπεζοφόρου στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας (παραπάνω σημ. 22), μὲ τὸν ὁποῖο μάλιστα τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνήκει πιθανότατα στὴν ἴδια περίοδο, ἂν κρίνουμε καὶ ἀπὸ τὸν τύπο τῆς «κωνσταντινείας» κόμμωσης, βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 13). Πρόκειται λοιπὸν μᾶλλον γιὰ παράσταση Ἄττι, ἐνῶ λιγότερο πιθανὴ μὸς φαίνεται ἢ περίπτωση νὰ πρόκειται γιὰ Γανυμήδη. (Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ στὰ ἀττικά κυρίως τραπεζοφόρα βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 2.7 καὶ 2.9.) Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἢ ποιότητα τοῦ ἔργου. Τὸ μάρμαρο εἶναι λευκὸ, λεπτόκοκκο. Ἀνήκει πιθανότατα καὶ αὐτὸ τὸ τραπεζοφόρο στὰ εἰσαγμένα μικρασιατικὰ ἔργα τοῦ 4ου αἰ. (βλ. παραπάνω σ. 48 κέ.), χωρὶς νὰ μπορούμε γιὰ τὴν ὥρα νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα τὸ ἐργαστήριό του.

66. Βλ. σχετικὰ Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 2.2.3, κεφ. III 2.3, 2.6.2, 2.8.1.

Εἰκ. 8. Τραπεζοφόρο με παράσταση Ἄττι (:). Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. S 1962.

Εἰκ. 9. Τραπεζοφόρο με διονυσιακὴ παράσταση. Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg ἀρ. I.N. 870.

χέρι — πιθανὸν καὶ ἓνας δεύτερος πὸς θὰ ὑπῆρχε συμμετρικὰ στὴν ἄλλη πλευρά —, καὶ ὑποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι πλαίσιο τῆς ὅλης παράστασης εἶναι ὁ τρύγος⁶⁷. Ὁ Διόνυσος παρουσιάζεται λοιπὸν κυρίως ὡς θεὸς τοῦ ἀμπελιοῦ καὶ ἀσφαλῶς κατ' ἐπέκταση τοῦ κρασιοῦ καὶ

67. Βλ. LSJ λ. δρεπάνη. Πολλὰ εἶναι τὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα σὲ ψηφιδωτά, ὅπου οἱ τρυγητὲς εἶναι συνήθως Ἑρωτιδεῖς πὸς συχνὰ κρατοῦν ἓνα τέτοιο δρεπάνι. Βλ. π.χ. A. Carandini - A. Ricci - M. de Vos, *Filosofiana. La Villa di Piazza Armerina* (1982) 309, εἰκ. 188

καὶ Foglio XLVII. Τὸ ἴδιο ἐργαλεῖο κρατᾷ καὶ ἡ προσωποποίηση τοῦ φθινοπώρου σὲ σαρκοφάγους (βλ. π.χ. P. Kranz, *ASR* V 4, πίν. 7, 2) ἢ σὲ ψηφιδωτά (βλ. π.χ. D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements* (1947) πίν. XIIIId, XXXIIc).

του συμποσίου, πράγμα που υπαινίσσεται ἄλλωστε καὶ τὸ ρυτὸ που κρατᾶ στὸ δεξί του χέρι. Ἄξιοπεριέργως εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κρατιέται τὸ ρυτὸ (εἰκ. 3α), δηλαδή μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ πίσω, καθὼς καὶ ἡ ἴδια ἢ γωνιώδης μορφή του⁶⁸, που μόνον σὲ κάποια παρεξήγηση τοῦ κλασικιστῆ καλλιτέχνη μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν. Τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς παράστασης, δηλαδή ὁ Πάνας, ὁ πάνθηρας, ἡ κίστη, τὰ φίδια, ὁ θύρσος που δὲν σώζεται, ἐξυπηρετοῦν ἀπλῶς τὴν κύρια αὐτὴ ιδέα: χρησιμοποιοῦνται ὡς σύμβολα (Attribute) που συμπληρώνουν τὸ διονυσιακὸ περιβάλλον δημιουργώντας τὴν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα. Οὔτε καὶ γιὰ τὴν κίστη εἰδικὰ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κάποιος βαθύτερος συμβολισμός, δὲν θὰ πρέπει δηλαδή νὰ ἐκκληφθεῖ ὡς ἀντικείμενο που μᾶς παραπέμπει ἄμεσα στὴ λατρεία. Ἡ συχνὴ τῆς ἐμφάνιση σὲ διονυσιακὲς παραστάσεις σαρκοφάγων ἢ ψηφιδωτῶν δαπέδων, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις που ἐκφράστηκαν πρόσφατα, σχέση μὲ τὶς τελετουργίες τῶν διονυσιακῶν μυστηρίων⁶⁹, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς τυποποιημένη ἐπανάληψη ἑνὸς συμβόλου χωρὶς κάποιο ἰδιαίτερο νόημα. Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι καὶ στὶς σαρκοφάγους, ὅπως καὶ στὴ δική μας παράσταση, ἡ κίστη συνδυάζεται πολὺ συχνὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ Πάνα σὲ ὅμοιο μάλιστα μοτίβο, δηλαδή μὲ ἀνασηκωμένο τὸ ἓνα του σκέλος⁷⁰. Ἡ ἀπεικόνιση σκευῶν τῆς σύγχρονης διονυσιακῆς λατρείας σὲ παραστάσεις μὲ μυθολογικὸ περιεχόμενο εἶναι ἔτσι κατανοητὴ, καὶ ἡ κίστη στὴ συγκεκριμένη περίπτωση δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸν θεὸ τῶν μυστηρίων⁷¹.

Ἡ ἐπιλογὴ ἑνὸς διονυσιακοῦ θέματος γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ τραπεζοφόρου κάθε ἄλλο παρὰ μᾶς ἐκπλήσσει. Τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προστίθεται στὴ μεγάλη σειρὰ τῶν ἔργων αὐτῶν μὲ ἀνάλογα θέματα, που στὴν περίπτωση τοῦ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου τουλάχιστον ξεπερνοῦν τὸ 60% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ⁷². Ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω ἄλλου⁷³, ἡ προτίμηση τῶν διονυσιακῶν καὶ ἐρωτικῶν θεμάτων στὰ τραπεζοφόρα ἀνάγεται στὶς ἀρχὲς τοῦ τύπου, στὰ πρῶμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια, ὅταν ἡ χρησιμοποίησις τοῦ μονόποδου τραπεζιοῦ

68. Κανονικὰ τὸ ἀγγεῖο κρατιέται μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ ἐπάνω, βλ. λ.χ. τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Διονύσου που συμποσιάζεται στὴν Ἀντιόχεια, Levi ὁ.π. πίν. XXXb, ὅπου εἰκονίζεται στὸ δάπεδο καὶ ἓνα δεύτερο ρυτὸ που ἀπολήγει σὲ κεφάλι πάνθηρα. Γιὰ ρυτὰ που ἀπολήγουν σὲ κεφάλι πάνθηρα βλ. H. Hoffmann, *Attic Red-figured Rhyta* (1962) πίν. XI, 3-5. Ρυτὰ μὲ προτομὴ πάνθηρα δὲν μοῦ εἶναι γνωστά. Γιὰ τὰ εἶδη τῶν ζώων που ἀπαντοῦν στὰ σκευὴ αὐτὰ βλ. π.χ. Th. E. Haevernick - A. von Saldern, *Festschrift für Waldemar Haberey* (1976) 121 (v. Saldern), ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Αὐτὸ που δημιουργεῖ πρόβλημα στὴ δική μας περίπτωση εἶναι ἡ ὀρθὴ γωνία που σχηματίζει ἡ προτομὴ σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα τοῦ ρυτοῦ καὶ κυρίως τὸ ἀσυνήθιστο σωληνώμορφο σχῆμα τοῦ σώματος, ἐνῶ κανονικὰ ἡ προτομὴ καμπυλῶνεται πρὸς τὰ ἐπάνω ὡς φυσικὴ συνέχεια ἑνὸς κωνικοῦ σώματος. Βλ. π.χ. K. Tuchelt, *Tiergefäße in Kopf- und Protomengestalt*, *IstForsch* 22 (1962) 78 κέ., πίν. 26. Ivan Marazov, *The Rhyta of Ancient Thrace* (στὰ βουλγαρικὰ) (1978). *Gold und Kunsthandwerk vom antiken Kuban. Städtisches Reiß-Museum Mannheim. Sonderausstellung 1989*, ἀρ. 101, πίν. 13.

69. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. A. Geyer, *Das Problem des*

Realitätsbezuges in der dionysischen Bildkunst der Kaiserzeit (1977), που καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ μεμονωμένες μόνον περιπτώσεις προκύπτουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ἄμεση σύνδεση τῶν παραστάσεων μὲ τὰ σύγχρονα διονυσιακὰ μυστήρια. Πρβ. καὶ τὶς κριτικὲς τοῦ βιβλίου R. A. Tybout, *BABesch* 54, 1979, 219 κέ. G. Zimmer, *Gnomon* 52, 1980, 659 κέ. D. Willers, *Mus. Helveticum* 36, 1979, 195. Βλ. καὶ *LIMC* III 1 (1986) 562 στὸ λ. Dionysos/Bacchus (C. Gaspari). Σὲ ἀνάλογο συμπέρασμα ἔφτασε ἀνεξάρτητα καὶ ἡ K. M. D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa* (1978) 173 κέ.

70. Βλ. Matz, *ASR* IV 1 ἀρ. 59, 106, 108, 118, 151, 152, 213, 277 κᾶ.

71. Πρβ. Geyer ὁ.π. (σημ. 69) 52 κέ., 60, 83 κέ., 92 κέ., ἡ ὁποία προσπάθησε νὰ δείξει ὅτι τὰ λατρευτικὰ ἀντικείμενα συνδέονται βέβαια μὲ τὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα, χωρὶς ὅμως νὰ παραπέμπουν συγκεκριμένα στὴ λατρεία· δημιουργοῦν μιὰ "dionysisch gestimmte Atmosphäre" καὶ συμβάλλουν στὴν "Konkretisierung" καὶ "Aktualisierung" τοῦ διονυσιακοῦ χώρου.

72. Βλ. παραπάνω σημ. 7.

73. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 6.

συνδέοταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸν χῶρο τῆς πλούσιας ἰδιωτικῆς κατοικίας. Ἐκεῖ ἡ διονυσιακὴ εἰκονογραφία τῶν ἔργων αὐτῶν ἑναρμονίζεται μὲ τὴν γενικότερη εἰκονογραφία τῶν γλυπτῶν τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ τοποθετοῦνται στοὺς ἐπίσημους χώρους καὶ στὸν κῆπο. Ἐξάλλου καὶ ὁ προορισμὸς τῶν ἴδιων τῶν τραπεζιῶν, ποὺ συχνὰ τοποθετοῦνται σὲ χώρους συμποσίου καὶ φέρουν σκευὴ τοῦ συμποσίου⁷⁴, δικαιολογεῖ τὴν ἐπιλογή τέτοιων θεμάτων. Στὴ μέση αὐτοκρατορικὴ περίοδο, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ δικό μας παράδειγμα, ὁ Διόνυσος καὶ ὁ κύκλος του εἶναι ὡς γνωστὸν κυρίαρχο θέμα σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες τῆς τέχνης⁷⁵. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ στὰ τραπεζοφόρα, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ συνδέονται μὲ τὴν πλούσια ἰδιωτικὴ κατοικία, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἔπιπλα αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται τώρα εὐρύτερα, καὶ σὲ δημόσια κτίρια μὲ διαφορετικὲς λειτουργίες⁷⁶.

Ἄξιοσημείωτο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἀθηναϊκὸν τραπεζοφόρο δὲν ἐπαναλαμβάνει μηχανικὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους τῶν ἔργων αὐτῶν, ποὺ συνήθως περιορίζονται στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θεοῦ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς συντρόφους του, ἕναν Σάτυρο ἢ ἕναν Πάνα, ἢ καὶ μόνον τὸν πάνθηρα. Ἐδῶ, ὅπως εἶδαμε, ἐπιλέγεται συνειδητὰ τὸ θέμα τοῦ τρύγου. Αὐτὸ μᾶς βάζει στὸν πειρασμὸ νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὶς ἀντίστοιχες παραστάσεις τῶν μωσαϊκῶν δαπέδων, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἔργα ποὺ συνδέονται ἐπίσης μὲ τὸν κοσμικὸν χῶρο, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἰδιωτικὴν κατοικία. Τὸ μοτίβο τοῦ τρύγου, σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια διονυσιακὴ παράσταση, ἀνήκει λοιπόν, ὅπως δείχνουν τουλάχιστον τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Β. Ἀφρικὴ, στὰ πιὸ ἀγαπητὰ θέματα γιὰ τὴ διακόσμηση ἐπίσημων χώρων, δηλαδὴ χώρων συμποσίου. Ὅπως σημειώνει ἡ Α. Geyer, “Es tritt fast ausschließlich auf als Oecus-Decoration”, χωρὶς νὰ ἀπουσιάζει καὶ ἀπὸ δημόσια κτίρια, ὅπως εἶναι τὰ λουτρά⁷⁷. Ἀσφαλῶς ἡ διακοσμητικὴ ἀξία τοῦ μοτίβου συντελεῖ στὴ συχνὴ ἐπιλογή του, ὄχι λιγότερο ὅμως καὶ ἡ νοηματικὴ του σχέση μὲ τοὺς χώρους τῶν συμποσίων, στοὺς ὁποίους δημιουργεῖ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀφθονίας, εὐχαρίστησης, εὐζωίας⁷⁸.

Ἄν μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ἡ προέλευση τοῦ τραπεζοφόρου μας ἀπὸ ἕναν τέτοιο χῶρο, πράγμα ποὺ θεωρητικὰ θὰ ἦταν δυνατό, οἱ ψηφιδωτὲς συνθέσεις θὰ μᾶς πρόσφεραν τὴ δυνατότητα νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐπιλογή τοῦ θέματος καὶ τὸ ἰδιαίτερο νόημα τῆς γλυπτῆς αὐτῆς σύνθεσης. Μιὰ τέτοια μέθοδος ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ ἔργου εἶναι, νομίζω, θεμιτὴ ἐξαιτίας τῆς ποιότητάς του ἀλλὰ καὶ τῆς σπανιότητάς του μὲσα στὴ συγκεκριμένη κατηγορία. Γιὰ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν διονυσιακῶν τραπεζοφόρων, ποὺ παρουσιάζουν κατὰ τὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μεγάλη τυποποίηση, θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει κανεὶς σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις ἂν ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων εἶχε κάποια ἰδιαίτερη σημασία. Ὅμως ἀκόμη καὶ γι’ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω⁷⁹, τὸ θέμα δὲν πρέπει νὰ ἔχει ἀπλῶς διακοσμητικὴ ἀξία χωρὶς κανένα περιεχόμενο γιὰ τὸν ἀγοραστή, ἀφοῦ ἡ μεγάλη θεματικὴ στροφὴ ποὺ συντελεῖται κατὰ τὴ διάρκειά του 3ου αἰ. στὴν κατηγορία τῶν ἔργων αὐτῶν δείχνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Πολὺ περισσότερο στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ διονυσιακὸν θέμα καὶ εἰδικότερα τὸ μοτίβο τοῦ τρύγου εἶναι πιθανὸ πῶς ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴν προτίμηση τοῦ παραγγελιοδότη,

74. Ὁ.π. κεφ. Π 3.

75. Βλ. π.χ. LIMC ὁ.π. (σημ. 69) 564.

76. Βλ. παραπάνω σημ. 74.

77. Geyer ὁ.π. (σημ. 69) 126 κέ. Γιὰ τὸ μοτίβο τοῦ τρύγου στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Β. Ἀφρικῆς βλ. καὶ Dunbabin ὁ.π. (σημ. 69) 115 κέ. Γιὰ τὴ συχνὴ παρουσία τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ θιάσου του ἀνάμεσα στὰ γλυπτὰ ποὺ

διακοσμοῦν λουτρά βλ. Manderscheid ὁ.π. (σημ. 45) 31 κέ.

78. Βλ. προηγ. σημ. Γιὰ τὸ μοτίβο τοῦ τρύγου καὶ τοῦ διονυσιακοῦ στοιχείου γενικότερα ὡς πλαισίου τῆς εὐτυχοῦς ἔκβασης τῶν γεγονότων στὸ μυθιστόρημα τοῦ Λόγγου, Δάφνης καὶ Χλόης βλ. Geyer ὁ.π. 14 κέ.

79. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 6.

επομένως και με γνώμονα τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ τοποθετηθεῖ και νὰ λειτουργήσει τὸ γλυπτό⁸⁰.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ⁸¹

Α. Τραπεζοφόρα με βεβαιωμένη μικρασιατική προέλευση

1. Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 488. Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, περιοχή Sultan Beyazid. Ὁρφέας.
G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines* II (1914) ἀρ. 651. M. Squarciapino, *BullCom* 69, 1941, 72 ἀρ. 2. F. M. Schoeller, *Darstellungen des Orpheus in der Antike* (1969) 27, 29, πίν. VI, 4. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II. 3.
2. Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg I. N. 870. Ἀγοράστηκε στὴν Κωνσταντινούπολη. Διόνυσος με Πάνα (εἰκ. 9).
K. Lehmann-Hartleben, *RM* 38/39, 1923/24, 273 ἀρ. 21· τοῦ ἴδιου, *RM* 40, 1925, 215. F. Poulsen, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek* (1951) 828. F. Muthmann, *Statuenstützen* (1951) 87. L. Laurenzi, *ASAtene* 17/18, 1955/56, 128 σημ. 2.
3. Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 908. Ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Προύσας (Ichiclar). Καλὸς Ποιμένας.
Mendel ὁ.π. (ἀρ. 1) ἀρ. 649. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 13) σημ. 8 ἀρ. 1.
4. Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 910. Οἱ πιθανότερες προέλευσης μοιράζονται ἀνάμεσα στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν ἀνατ. Θράκη και τὰ περὶχωρα τῆς Προύσας. Καλὸς Ποιμένας.
Mendel ὁ.π. (ἀρ. 1) ἀρ. 650. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 13) σημ. 8 ἀρ. 3.
5. Προῦσα, Μουσείο ἀρ. 548. Ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Προύσας (Boulawadin, θέση Tawrayéti). Σάτυρος.
G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines du Musée de Brousse* (1908) ἀρ. 9· τοῦ ἴδιου, *BCH* 33, 1909, 262 ἀρ. 9. F. P. Johnson, *Corinth* IX (1931) 52. H. Riemann, *Kerameikos* II (1940) 109 ἀρ. 14. Lippold, *Vat. Kat.* III 2, 110. Lippold, *Plastik* 311 σημ. 2. E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* (1959) 118 ἀρ. 334.
6. Leningrad, Ermitage. Ἀπὸ τὰ Πάντερμα τῆς Βιθυνίας. Καλὸς Ποιμένας.
A. Banck, *Byzantine Art in the Hermitage Museum* (1960) 127 πίν. 12· τῆς ἴδιας, *Byzantine Art in the Collections of the USSR* (1966) 334, 10. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 13) σημ. 8 ἀρ. 2.
- 7-8. Izmit (Νικομήδεια). Δελφίνοι και Ἐρωτιδέας καβάλα σὲ δελφίνοι ἀντίστοιχα.
F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, *IstForsch* 14 (1941) 50 κέ. ἀρ. 20-21, πίν. 17. R. H. Cohon, *Greek and Roman Stone Table Supports with Decorative Reliefs* (1984) 451 ἀρ. 12.
9. Σμύρνη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 639. Ἀπὸ τὸ Πέργαμο. Νίκη.
H. Herding, *AM* 35, 1910, 516 κέ., πίν. XXVIII, 1. Lehmann-Hartleben ὁ.π. (ἀρ. 2) 275 ἀρ. 39. M. Yenim, *The Izmir Museums* (1969) 18 ἀρ. 18. F. Harl-Schaller, *ÖJh* 51, 1976/77, 53, σημ. 44. Cohon ὁ.π. 452 ἀρ. 21.
10. Πέργαμο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 1734 (ἄλλοτε Μουσείο Ἀγορᾶς ἀρ. 93). Ἀπὸ τὸ Πέργαμο (Κάτω Ἀγορά). Διόνυσος.
F. Winter, *AvP* VII 2, ἀρ. 292. Reinach, *RS* IV 386, 2. Lehmann-Hartleben ὁ.π. (ἀρ. 2) 271 ἀρ. 3. Cohon ὁ.π. 451 ἀρ. 9.
11. Πέργαμο (συγκρότημα κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἁγ. Κυριακῆς). Δελφίνοι.
H. Herding, *AM* 32, 1907, 399, εἰκ. 12. Reinach,

80. Γιὰ τὴν καθοριστικὴ σημασία πὸν ἔχει ὁ χαρακτήρας τοῦ χώρου στὴν ἐπιλογή τοῦ θέματος πὸν τὸν διακοσμῶν βλ. H. Brandenburg, *JdI* 82, 1967, κυρίως 218, 223, 241 κέ. Βλ. ἐπίσης Geyer ὁ.π. 94, 160 και παλιότερα V. von Gonzenbach, *Die römischen Mosaiken der*

Schweiz (1961) 308 κέ.

81. Στὸ ἐπίμετρο αὐτὸ περιλαμβάνονται μόνον τραπεζοφόρα τοῦ τύπου πὸν διακοσμῶνται με δλόσωμες πλαστικὲς μορφὲς και ὄχι λ.χ. με ἐρμαϊκὴ στήλη.

- RS IV 549, 8. K. Schendemann, *JdI* 36, 1921, 117 σημ. 4. Lehmann-Hartleben ό.π. (άρ. 2) 274 άρ. 23. W. Deonna, *Délos XVIII* (1938) 13 εικ. 13.
12. Πέργαμο (άπό τό Γυμνάσιο). Δελφίνοι.
Herding ό.π. 399, εικ. 11. Lehmann-Hartleben ό.π. (άρ. 2) 276 άρ. 48.
13. Κωνσταντινούπολη, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 2674. Άπό την περιοχή της Σμύρνης (Omer beyli). Καλός Ποιμένας.
Mendel ό.π. (άρ. 1) άρ. 648. Στεφανίδου-Τιβερίου ό.π. (σημ. 13) σημ. 8 άρ. 5.
14. Σμύρνη, Άρχαιολογικό Μουσείο. Άττις.
Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. Π 1. Φωτ. G. Koch.
15. Δρέσδη, Staatliche Kunstsammlungen ZV 14. Άπό τις Έρυθρές. Έρωτας στηριζόμενος σέ δάδα.
Lehmann-Hartleben ό.π. (άρ. 2) 272 άρ. 8. P. Hermann, *Verzeichnis der antiken Originalbilderwerke der Staatlichen Skulpturensammlungen zu Dresden* (1925) 67 άρ. 260.
16. Έφεσος, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 1552. Άπό τις άνασκαφές. Διόνυσος (εικ. 4).
A. Bammer-R. Fleischer-D. Knibbe, *Führer durch das Archäologische Museum in Selçuk-Ephesos* (1974) 9 κέ. (R. Fleischer). Ü. Önen, *Ephesus. Ruins and Museum* (1983) 93 (με εικ.). Cohon ό.π. (άρ. 7-8) 451 άρ. 5.
17. Έφεσος, Άρχαιολογικό Μουσείο. Άπό τις άνασκαφές. Διόνυσος.
F. Eichler, *AnzWien* 104, 1967, 21, πίν. Π, 4. Önen ό.π. 88 (με εικ.).
18. Έφεσος, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 1059. Άπό τις άνασκαφές. Ήρακλής σέ πάλη με τό λιοντάρι.
Bammer-Fleischer-Knibbe ό.π. 139 (R. Fleischer). Cohon ό.π. 451 (άρ. 7-8) άρ. 17.
19. Έφεσος, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 644. Άπό τις άνασκαφές. Λήδα με κύκνο.
Bammer-Fleischer-Knibbe ό.π. 137 κέ. (R. Fleischer). F. Brommer, *DmL* III 217 άρ. 4. H. Wiegartz, *Boreas* 6, 1983, 193 κέ., πίν. 26, 2. Cohon ό.π. (άρ. 7-8) 452 άρ. 18. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. ΠΙ 2.8.2.
20. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum άρ. I 933. Άπό τις άνασκαφές της Έφέσου. Λήδα με κύκνο.
Άδημοσίευτο.
21. Έφεσος, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 7. Άπό την Έφεσο. Διόνυσος.
Bammer-Fleischer-Knibbe ό.π. 138 (R. Fleischer). Cohon ό.π. (άρ. 7-8) 451 άρ. 4.
22. Έφεσος, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 2330 (P 61-105). Άπό τις άνασκαφές. Άττις.
S. Karwiese, *Der gefesselte Attis*, *Festschrift für F. Eichler* (1967) 82 κέ., εικ. 38· του ίδιου, *Attis in der antiken Kunst* (δ.δ. Βιέννη 1967) 158 άρ. 350 [δακτυλογραφημένο άντίτυπο DAI Ρώμης]. A. Schmidt-Colinet, *Antike Stützfiguren* (1977) 184 σημ. 254. Önen ό.π. (άρ. 16) 91 (με εικ.). Cohon ό.π. (άρ. 7-8) 451 άρ. 2 *LIMC* ΠΙ λ. Attis 28 άρ. 111.
23. Βερολίνο, Staatliche Museen άρ. SK 1068. "Angeblich aus Ephesos; 1877 in Smyrna erworben". Ήρακλής με έλαφο.
Beschreibung der antiken Skulpturen Berlin (1891) άρ. 1068. Reinach, *RS* Π 524,6. Cohon ό.π. (άρ. 7-8) 451 άρ. 16. Στεφανίδου-Τιβερίου ό.π. (σημ. 13).
24. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο άρ. 2522. Άπό την άνασκαφή του J. T. Wood στην Έφεσο. Σάτυρος.
Smith, *Brit. Mus. Cat.* ΠΙ άρ. 2522.
25. Μάνισα, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 3793. Άπό την άνασκαφή των Σάρδεων (S 63.58: 5765). Διόνυσος.
G.M.A. Hanfmann - N. H. Ramage, *Sculpture from Sardis* (1978) άρ. 223, εικ. 388. Cohon ό.π. (άρ. 7-8) 451 άρ. 8.
26. Μάνισα, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 2235. Άπό την άνασκαφή των Σάρδεων (S 58.49: 1104). Διόνυσος.
Hanfmann-Ramage ό.π. άρ. 225, εικ. 390. Cohon ό.π. (άρ. 7-8) 451 άρ. 7.
27. Σάρδεις S 58.8: 605. Άπό την άνασκαφή. Πιθανότατα Διόνυσος και όχι Άττις.
Hanfmann-Ramage ό.π. άρ. 224, εικ. 389. *LIMC* ΠΙ λ. Attis 28 άρ. 112.
28. Σάρδεις S 59.82:2094. Άπό την άνασκαφή. Διόνυσος με Σάτυρο.
Hanfmann-Ramage ό.π. άρ. 122, εικ. 250-251.
29. Μάνισα, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 372. Άγνωστης προέλευσης. Διόνυσος με μικρό Σάτυρο.
Hanfmann-Ramage ό.π. άρ. 121, εικ. 249.
30. Κωνσταντινούπολη, Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. 8. Άπό τις Τράλλεις. Ήθοποιός-δοϋλος της Νέας Κωμωδίας.
Mendel ό.π. (άρ. 1) άρ. 560. A. K. H. Simon, *Comicae Tabellae* (1938) 80 και σημ. 62, 173. T.B.L. Webster, *Monuments Illustrating New Comedy*² (1969) 172 (ZS 7). M. Bieber, *The History of Greek and Roman Theater*⁴ (1971) 161, εικ. 584. Cohon ό.π. (σημ. 7-8) 451 άρ. 1.
31. Τράλλεις, Άρχαιολογικό Μουσείο. Διόνυσος με ίμάτιο γύρω άπό τά σκέλη και τσαμπι σταφυλιού στο δεξί χέρι.
Μάλλον άδημοσίευτο.
32. Άγνωστο που βρίσκεται σήμερα. Άπό τις Τράλ-

- λεις. (Κατὰ τὸν Reinach "offert au Louvre en 1896")⁸². Πρίαπος.
Reinach, *RS* II 73,6.
33. Τράλλεις, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Ἀπὸ τὴ Μίλητο. Μαρσύας κρεμασμένος.
H. A. Weis, *The Hanging Marsyas* (1979) ἀρ. 257.
34. Ἀφροδισιάδα ἀρ. 70.534. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές.
Ἐρωτας δέσμιος.
M. Alert, *JFieldA* 4, 1977, 113 κέ., 115 ἀρ. 7 K. T. Erim, *Archaeology* 31 τ. 4, 1978, 57 καὶ εἰκ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 2.5.5.
35. Ἀφροδισιάδα. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές. Διόνυσος μὲ Σάτυρο.
K.T.Erim, *ILN*, December 21, 1963, 1030, εἰκ. 14.
36. Σμύρνη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 3586. Ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσό. Μαρσύας κρεμασμένος.
G. E. Bean-J. M. Cook, *BSA* 50, 1955, 92 σημ. 42, πίν. 12 d-e. Yenim ὁ.π. (ἀρ. 9) 18 ἀρ. 14. A. H. Borbein, *MWPt* 1973, 37 σημ. 1. Weis ὁ.π. (ἀρ. 33) ἀρ. 255. Cohon ὁ.π. 452 ἀρ. 20. P. B. Rawson, *The Myth of Marsyas in the Roman Visual Arts*, *BAR Intern. Series* 347 (1987) 209 A68.
37. Σίδη, Μουσείο. Δελφίνοι.
Ἀδημοσίευτο. Φωτ. G. Koch.
38. Alanya, Μουσείο. Λήδα σὲ περίπτωξη μὲ τὸν κύκνο.
Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1985) 79.
39. Ἄδανα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Διόνυσος μὲ Σάτυρο.
Ἀδημοσίευτο. Φωτ. G. Koch. (Πιθανὸν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Cohon ὁ.π. (ἀρ. 7-8) 451 ἀρ. 10 ἢ 11).
40. Ν. Ὑόρκη, Μητροπολιτικὸ Μουσείο ἀρ. 1877. 77.7. Ἀπὸ τὴν Ταρσό. Ἰωνᾶς.
W. Lowrie, *AJA* 5, 1901, 51 κέ., εἰκ. 1-2. H. v. Schoenebeck, *RM* 51, 1936, 332 πίν. 48. W. D. Wixom, *BClevMus* 54.3, March 1967, 88c, εἰκ. 55. B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum*, *Prog. Kg. Suppl.* 1 (1977) 170 ἀρ. 138b. E. Kitzinger, *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana* 1975, 1 (1978) 666, εἰκ. 17. K. Weitzmann, *Age of Spirituality. Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art* (1979) ἀρ. 369 (E. Dinkler). A. Göttlicher, *Materialien für ein Corpus der Schiffsmodele im Altertum* (1978) πίν. 1 ἀρ. 2. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 3, III 6.
41. Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 4960. Ἀπὸ τὸ Eskisehir (Δορύλαιον). Καλὸς Ποιμένας.
N. Firatli, *A Short Guide to the Byzantine Works of Art in the Archaeological Museum of Istanbul* (1955) 27, πίν. 3, 7. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. (σημ. 13) σημ. 8 ἀρ. 4, σημ. 42.
42. Marburg, Archäologisches Seminar der Universität ἀρ. 154. Ἀπὸ τὸ Eskisehir (Δορύλαιον). Πάνας.
RE Suppl. VIII, 984 λ. Pan (F. Brommer). K. Tuchelt, *IstMitt* 19/20, 1969/70, 226 κέ., 238 ἀρ. 7, πίν. 44, 1. Wiegartz ὁ.π. (ἀρ. 19) 185 κέ. σημ. 63.
43. Ἄγκυρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Ἐπιππος κυνηγὸς ἐναντίον κάπρου.
Ἀδημοσίευτο. Φωτ. G. Koch.
44. Ἀμάσεια, Μουσείο. Διόνυσος.
Ἀδημοσίευτο. Πληροφορία Γ. Μπακαλάκη.

Β. Τραπεζοφόρα στὸ Μουσείο τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ ἄγνωστη προέλευση

82. Τὸ ἔργο δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 592 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο τῆς Σμύρνης, ὅπως δέχεται ὁ Cohon ὁ.π. (ἐπίμ. 7-8) 452 ἀρ. 22. Τὸ ἀγαλμάτιο μὲ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸν στὴ Σμύρνη προέρχεται, σύμφωνα μὲ τὸν M. Yenim, *The Izmir Museums* (1969) 19 ἀρ. 30 (Ἐρμαφρόδιτος) ἀπὸ τὴ Μίλητο.

83. Ἡ περιγραφή τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Mendel ὁδηγεῖ

στὴ συσχέτισή του μὲ τὸ τραπεζοφόρο στὴν Κομοτηνή, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. AK 298, Δ. Τριαντάφυλλος, *ΑΔ* 27, 1972, B2, 542, πίν. 479β-δ καὶ *ΑΔ* 28, 1973, B2, 472. G. Touchais, *BCH* 101, 1977, 621, εἰκ. 252. Cohon ὁ.π. (ἐπίμ. 7-8) 447 ἀρ. 6. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. III 6.

51. Χ. ἄρ. Ἐρωτας καβάλα σὲ δελφίνι.

Mendel ὄ.π. 414 ἄρ. 4.

52. Ἄρ. 19. Νίκη. (Πρβ. ἄρ. 9).

Mendel ὄ.π. 414 ἄρ. 1.

Γ. Τραπεζοφόρα ἀπὸ νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου⁸⁴

53. Ρόδος, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον ἄρ. Ε 350. Ἀπὸ τῆ Ρόδου. Ἐρωτας στηριζόμενος σὲ δάδα.

G. Gualandi, *ASAtene* 54, 1976, 198 κέ. ἄρ. 202.

G. Konstantinopoulos, *Die Museen von Rhodos I: Das Archäologische Museum* (1977) 67 ἄρ. 100a.

54. Ρόδος, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον ἄρ. Ε 485. Προέλευση δὲν ἀναφέρεται. Ἡρακλῆς.

Gualandi ὄ.π. 222 κέ. ἄρ. 237.

55. Ρόδος, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον ἄρ. Ε 507. Προέλευση ἄγνωστη. Καλὸς Ποιμένας.

G. Bovini, *ASAtene* 30/32, 1952/54, 383 κέ., εἰκ.

1-2. Στεφανίδου-Τιβερίου ὄ.π. (σημ. 13) σημ. 8 ἄρ. 6.

56. Σύμη, Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ ἄρ. 42. Διόνυσος: σώζεται μόνον τὸ κεφάλι.

Ἀδημοσίευτο. Φωτ. ἀρχεῖο Μουσείου Ρόδου ἄρ. ἀρνητ. 455-11 καὶ 12.

57-68. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον ἢ Κάστρο. Χωρὶς προέλευση.

L. Laurenzi, *ASAtene* 17/18, 1955/56, 114 κέ. ἄρ. 108 (Ἄρχ. Μουσ., νέος μὲ πάπια), ἄρ. 147

(Κάστρο, Ὀρφείας), ἄρ. 148 (Ἄρχ. Μουσ., Νύμφη; σὲ δέντρο), ἄρ. 165 (Κάστρο, Πάνας), ἄρ. 171

(Ἄρχ. Μουσ., Διόνυσος), ἄρ. 172 (Κάστρο, Διόνυσος), ἄρ. 173 (Κάστρο, μορφή μὲ χλαμύδα), ἄρ.

178 (Ἄρχ. Μουσ., ἠθοποιὸς-δοῦλος τῆς Νέας Κωμωδίας. Πρβ. ἄρ. 30. Βλ. καὶ Webster ὄ.π. (ἄρ.

30) 169 YS 1), ἄρ. 179-181 (Ἄρχ. Μουσ., ἠθοποιοί, ὅμοιοι μὲ τὸν προηγούμενον), ἄρ. 182

(Ἄρχ. Μουσ., τμήμα στηρίγματος).

69-72. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον χ. ἄρ. Χωρὶς προέλευση. Ἡθοποιοί. (Γιὰ τοὺς τρεῖς πρβ. ἄρ. 30 καὶ 64-67· ὁ τέταρτος εἰκονίζεται σ' ἓνα μοτίβο ἄγνωστο, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κατακόρυφα πρὸς τὰ ἐπάνω).

Ἀδημοσίευτα, βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου ὄ.π. (ἄρ. 38) 103.

73. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον ἄρ. 106. Ἀπὸ τῆς ἰταλικῆς ἀνασκαφῆς. Πυγμάχος.

L. Laurenzi, *Clara Rhodos* V2 (1932) 151 κέ., εἰκ. 37. Cohon ὄ.π. (ἄρ. 7-8) 447 ἄρ. 12.

74. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον ἄρ. 77. Ἀγνωστὴ προέλευση. Μαρσύας κρεμασμένος.

G. E. Bean-J. M. Cook, *BSA* 50, 1955, 92 σημ.

42. Weis ὄ.π. (ἄρ. 33) ἄρ. 256. *Μουσείον Κῶ. Ἐκθεμάτων κατάλογος* ἄρ. 77.

75. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον. Ἀγνωστὴ προέλευση. Νίκη. (Πρβ. ἄρ. 9 καὶ 51).

Ἀδημοσίευτο.

76. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον. Σκηνὴ θυσίας.

G. Jacorich, *Clara Rhodos* I (1928) 94 κέ., εἰκ.

76. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. Π 3.

77. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον. Διόνυσος ἀκέφαλος στηριζόμενος σὲ κορμό.

Ἀδημοσίευτο. Φωτογρ. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ.

78. Κῶς, Κάστρο. Ἀποσπασματικὰ σωζόμενὴ γυναικεῖα μορφή μὲ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ σκέλη (Νύμφη;).

Ἀδημοσίευτο.

79. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον. Μορφή τυλιγμένη σὲ ἱμάτιο ποῦ ἀφήνει γυμνά τὰ γεννητικὰ ὄργανα (Πρίαπος;).

Ἀδημοσίευτο.

80. Κῶς, Ἀρχαιολογικὸν Μουσείον. Κεφάλι παιδιοῦ (Ἐρωτα;).

Ἀδημοσίευτο.

84. Ἐνα τραπεζοφόρο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω μὲ εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τῆ Χίο. Τὸ ἔργο αὐτό, ποῦ παριστάνει τῆ Λήδα σὲ περίπτωξη μὲ τὸν κύκνο, δὲν προέρχεται ὅμως ἀπὸ ἀνατολικὸ ἐργαστήριον ἀλλὰ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἄττικόν. Βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* ἄρ. κατ. 140. Στενὲς σχέσεις μὲ μικρασιατικὰ τραπεζοφόρα, καθὼς καὶ μὲ τραπεζοφόρα τῆς Θεσσαλονίκης, παρουσιάζουν τὰ παραδείγματα ἀπὸ τῆ Θάσο, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται δυστυχῶς πολὺ ἀποσπασματικά. (Γιὰ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ μὲ παράσταση Διονύσου ἐγίνε ἤδη λόγος παραπάνω σ. 52 μὲ σημ. 41.) Στὶς βάσεις τῶν θασιακῶν τραπεζοφόρων συναντοῦμε τὰ ὀρθογώνια ποδα-

ράκια (Μουσείον Θάσου ἄρ. 1144) καὶ τῆ συμφυῆ μὲ τῆ βάση πλίνθο (Μουσείον Θάσου ἄρ. 2459), βλ. παραπάνω σ. 45 κέ. μὲ σημ. 9-10· ἀπαντᾷ ἀκόμη ἡ σκοτία στῆ θέση τοῦ ἐπίπεδου πεδίου (Μουσείον Θάσου ἄρ. 2858 καὶ 2867), ὅπως στὰ τραπεζοφόρα ἐπίμ. 5, 7-8, 46, 51. Γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου ὄ.π. (σημ. 9) 18. Τέλος, σ' ἓνα ἀποσπασματικὰ σωζόμενον στήριγμα (Μουσείον Θάσου ἄρ. 455) ἡ ἐπίστεψη τοῦ πεσσίσκου ἔχει μὴ σύνθετη μορφή: ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κυρτὸ, ἓνα κοῖλο στοιχεῖο καὶ τὸν ἄβακα (πρβ. ἐπίμ. 30), ἐπάνω στὸν ὁποῖο εἶναι ἐπιπλέον χαραγμένα τριγωνικὸ «ἀέτωμα» καὶ ὑποτυπώδη «ἀκρωτήρια» (βλ. παραπάνω σ. 45).

- 81-83. Σάμος, Κάστρο Πυθαγορείου χ. άρ., άρ. 61 και άρ. 172.
G. Hiesel, *Samische Steingeräte* (1967) 58 κέ. άρ. 55 (Πάνας), άρ. 57 (βάρβαρος· βλ. και Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 1), άρ. 58 (Βελλεροφόντης καβάλα στον Πήγασο· βλ. και S. Hiller, *Bellerophon* (1970) Kat. D, V, 5. Brommer, *DmL* III 32 άρ. 8. Στεφανίδου-Τιβερίου δ.π. (σημ. 13) σημ. 87 άρ. 1).
- 84-85. Σάμος, Μουσείο Βαθιοῦ άρ. 167 και 301. Δελφίνι. Hiesel δ.π. 77 άρ. 75-76.
86. Σάμος, Κάστρο Πυθαγορείου άρ. 527. Παιδι πού κρατάει πουλί.
Ἰδημοσίευτο.
87. Σάμος, Κάστρο Πυθαγορείου άρ. 359. Τμήμα στηρίγματος σε μορφή φοινικιάς.
Ἰδημοσίευτο.
88. Σάμος, Μουσείο Βαθιοῦ άρ. 159. Τμήμα αϊλουροειδοῦς.
Ἰδημοσίευτο.
89. Λήμνος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο⁸⁵, άρ. 2157.
Ἀπὸ τὴν Ἰμβρο. Θαυματοποιός⁸⁶.
Ἰδημοσίευτο.

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

85. Στὸ Μουσείο τῆς Λήμνου βρίσκονται και ὀρισμένα ἄλλα, ἰδημοσίευτα ἐπίσης, τραπεζοφόρα: τὸ καλύτερα σωζόμενο, άρ. 2160, με παράσταση Γανυμήδη, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ νησί (Μύρινα), εἶναι ὁμος ἔργο ἀττικό. Βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* άρ. κατ. 135.

86. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ μοτίβο τῆς μορφῆς, πὸ εἰκονίζεται σε ἐντονη, χορευτικὴ προφανῶς κίνηση, και φορᾶ ἓνα μικρὸ περιζώμα γύρω ἀπὸ τοὺς γοφοὺς και στεφάνι γύρω ἀπὸ τὸν λαιμό, ἴσως και στὸ μέτωπο. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ ἓναν θαυματοποιὸ σε συμπόσιο, ἓνα εἶδος γρούλλου (πρβ. Σ. Καρούζου, *ΑΕ*

1975, I κέ.). Δύο παρόμοια παραδείγματα τραπεζοφόρων βρίσκονται τὸ ἓνα στὴν Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσείο άρ. 5728, ἄγνωστης προέλευσης, και τὸ ἄλλο στὸν Πειραιά, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο άρ. 2217+2188, ἀπὸ τὴν ἄκτὴ Θεμιστοκλέους (βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα* κεφ. II 2.2.2). Ἰδιαίτερα ἢ παράσταση τοῦ δεύτερου θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπανάληψη ἐκείνης τῆς Λήμνου. Τὸ γκρίζο, μᾶλλον χοντρόκοκκο μάρμαρο τῶν τραπεζοφόρων στὴν Ἀθήνα και στὸν Πειραιά ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι και αὐτά, ὁπως πιθανὸν και τὸ παράδειγμα τῆς Λήμνου, προέρχονται ἀπὸ μικρασιατικὸ ἔργαστήριο.

ROMAN AMPHORAE FROM THE EXCAVATIONS AT TORONE

Introduction¹

Excavations at Torone in Chalkidike were begun in 1975 by the University of Sydney under the auspices of the Athens Archaeological Society, while the excavations since 1986 represent a collaboration of the Society and the Australian Archaeological Institute at Athens². Annual preliminary reports have appeared in the pages of *ΠΑΕ*³ and the material from the first three seasons (1975, 1976 and 1978) is treated in greater detail in the forthcoming *Torone* 1⁴. A more general introduction to the excavations and a summary of the work conducted at the site from 1975 to 1986 has been published in *Mediterranean Archaeology*, to which reference should be made⁵.

On the basis of the excavations conducted at the site so far, finds of the Roman period were largely confined to the lower ground near the harbour of the ancient city⁶ (fig. 1a-b). The pottery

1. My foremost thanks must go to Alexander Cambitoglou as director of the Torone excavations for permission to study and publish the Roman amphorae from the site, and to my Australian and non-Australian colleagues in the team. Of the many, I should like to thank in particular Olwen Tudor Jones and Stavros Paspalas, responsible for the pot shed, Annie Hooton for her drawings, Patricia Johnson *et al.* in conservation, Geoffrey Holden and Joanna Savage in Archives and Tony Micklem for his help as administrative assistant. Especial thanks are due to the Ephor of Antiquities for Central Macedonia, Dr. Ioulia Vokotopoulou and the other members of the staff of the Ephoreia. A draught of this paper was scrutinized by Dr. Josine Schuring, to whom I am most grateful; she has saved me from many errors, both of fact and of judgement. My paper on the Roman amphorae from Torone has benefitted greatly from discussions with Virginia Grace, Veronika Mitsopoulos-Leon, Stavros Paspalas, Guy Sanders and Ian Whitbread.

Bibliographical abbreviations used in addition to the usual ones are listed at the end of the text.

2. For the location of the site and for general surveys of its history see especially: B. D. Meritt, *AJA* 27, 1923, 447-60; E. Oberhummer, *RE* 6A.2, 1937, 1795-8; M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier* (1971) 247-51; A. Cambitoglou, *ΠΑΕ* 1975, 103-11; A. Cambitoglou *et al.* in: *Ancient Macedonia. Australian Exhibition Catalogue* (1988) 26, 45-7, 83, 100-1, 182-6, 222-9, 408.

3. Published preliminary reports by A. Cambitoglou

include: *ΠΑΕ* 1975, 103-30; *ΠΑΕ* 1977, 75-135; *ΠΑΕ* 1978, 80-93; *ΠΑΕ* 1981, 33-9; *ΠΑΕ* 1982, 69-78; *ΠΑΕ* 1984, 40-65; subsequent reports forthcoming. Preliminary notices have also appeared in *Έργον*, *ArchR* and *BCH*.

4. By A. Cambitoglou *et al.* In chapter 14, J. K. Papadopoulos, "Pottery of the Roman Period", 508 pieces are catalogued, the selection of which aims at providing a representative sample of the material, along with notes on its quantification. The pottery of the period is arranged under the four broad categories of Fine Ware, Cooking Ware, Amphorae, and Other Wares. For these, later excavations at the site have added little information as to the range of types, their relative quantities, and chronology, except for the amphorae, a typology of which was greatly assisted by the discovery of well preserved examples in tombs on Terrace IV (see below).

5. A. Cambitoglou and J. K. Papadopoulos, *Medi-tarch* 1, 1988, 180-217.

6. Although Torone is located immediately to the north of Porto Koupho, it is clear from Thucydides Book V 2.2-3 that the main harbour of the city in the Classical period was the small sandy cove to the north and east of Promontory 1. For the harbour at Koupho — the κωφὸς λιμὴν of the ancients — see further W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* III (1835) 119; in Zenobios Book IV 68 it appears as κωφότερος (τοῦ Τορώναιου λιμένος), see *Suda* (T. Gaisford ed. 1834) 2190. See further Livy XLV 30. 4.

Fig. 1. Torone. a. Aerial view from NW. b. View from SSE of the lower site from Hill 1.

of the period spans the years from the late second through the late sixth or early seventh centuries after Christ, with only a sprinkling of earlier wares⁷. Its distribution, on the evidence at hand, would indicate a significant contraction in the size of the settlement area during Roman times, although it is possible that the settlement did extend to the north beyond the area of the fortified Classical and Hellenistic city⁸. Deposits yielding pottery and other small finds of the Roman period were encountered on Promontory I and the adjoining Isthmus, and in the so-called "Lower City" area slightly to the east (figs. 2-3); the heaviest concentrations were in the Isthmus and Lower City areas. The majority of this material, however, comes from mixed contexts much disturbed by later building (Late Byzantine or post-Byzantine), or else derives from contexts not precisely datable, such as topsoil, wash levels, levelling fill and so on⁹.

In 1981 excavations were begun on Terrace IV where some looted tombs were previously spotted¹⁰. By the end of the 1984 campaign a number of Late Roman graves had been located and cleared (fig. 4). The excavations also brought to light a few post-Byzantine tombs stratified above the Roman¹¹. The cemetery was built over the comparatively well preserved remains of Classical houses (figs. 4-5) and the construction of some of the tombs incorporated reused blocks from the earlier dwellings (figs. 6a-b, 7a-b)¹². The tombs excavated so far date mainly from the fourth through the sixth century A.D.;¹³ all were inhumations¹⁴, both in single and multiple

7. The term "Roman" is therefore used conventionally, see *Agora V*, 1-3; J. W. Hayes, *Late Roman Pottery* (1972) 1-12. The earliest Fine Ware recovered in any quantity is Çandarlı Ware, Hayes *supra* 316-22, including a number of fragments which belong to the early Çandarlı series - Kenyon's Eastern Sigillata C; see K. M. Kenyon in J. W. Crowfoot *et al.*, *Samaria-Sebaste. Reports of the work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the British Expedition in 1935*, III. *The Objects from Samaria* (1957) 283, corresponding to S. Loeschke's Type 19, *AM* 37, 1912, 370-1, pl. XXVIII. There are five possible fragments of Eastern Sigillata A, for which see especially J. W. Hayes, *Hesperia* 42, 1973, 450ff where the earlier problems of nomenclature associated with this ware are clarified. There are also three sherds which are perhaps Eastern Sigillata B. The latest identifiable material includes fragments of Phocaean Red Slip Ware Form 10, J. W. Hayes, *A Supplement to Late Roman Pottery* (1980) 525-7, which date from the late 6th into the first half of the 7th century A.D., see J. K. Papadopoulos in *Torone* 1 nos. 14/181-4.

8. There have been no excavations conducted north of City Wall C on fig. 2 except for seven Late Roman stone-constructed tombs which were uncovered in 1979 on the southern slopes of the small knoll north of the Classical city. These tombs were excavated by Dr. I. Vokotopoulou as part of a rescue excavation on a construction site for a modern house.

9. The absence of sealed or well stratified deposits of the period is to be especially regretted in view of the

quantity and range of material recovered from such a comparatively small area excavated. Perhaps the most informative deposits were those uncovered in the Lower City which, although representing levelling fill and wash levels, yielded pottery exclusively of Roman date, spanning the 2nd through the 6th centuries A.D.

10. A. Cambitoglou, *IIAE* 1981, 39.

11. These were mostly simple inhumation pit graves, in some of which the cranium and upper part of the body of the deceased were enclosed in a box-like covering of roof tiles. Some of the tiles were inscribed with Christian graffiti. One of these tombs could be dated on the evidence of an associated coin to the 17th century A.D., see Cambitoglou and Papadopoulos (*supra* n. 5) 185 n. 32. The post-Byzantine graves are probably to be associated with the remains of a small chapel located near the northern edge of the terrace.

12. The location of the cemetery appears to mark the southern boundary of the Late Roman settlement. For the Early Iron Age cemetery and kiln located on the Terrace immediately above (Terrace V) see J. K. Papadopoulos, *Meditarch* 2, 1989, 9-44; *id.* in J.-P. Descœudres (ed.), *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, *Meditarch* Suppl. 1 (1990) 13-24.

13. The earliest tombs are dated by bronze coins of Constantine I, "the Great" (A.D. 306-37).

14. For cremation and inhumation in the Roman world see, generally, J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (1971, repr. 1982) 39-42.

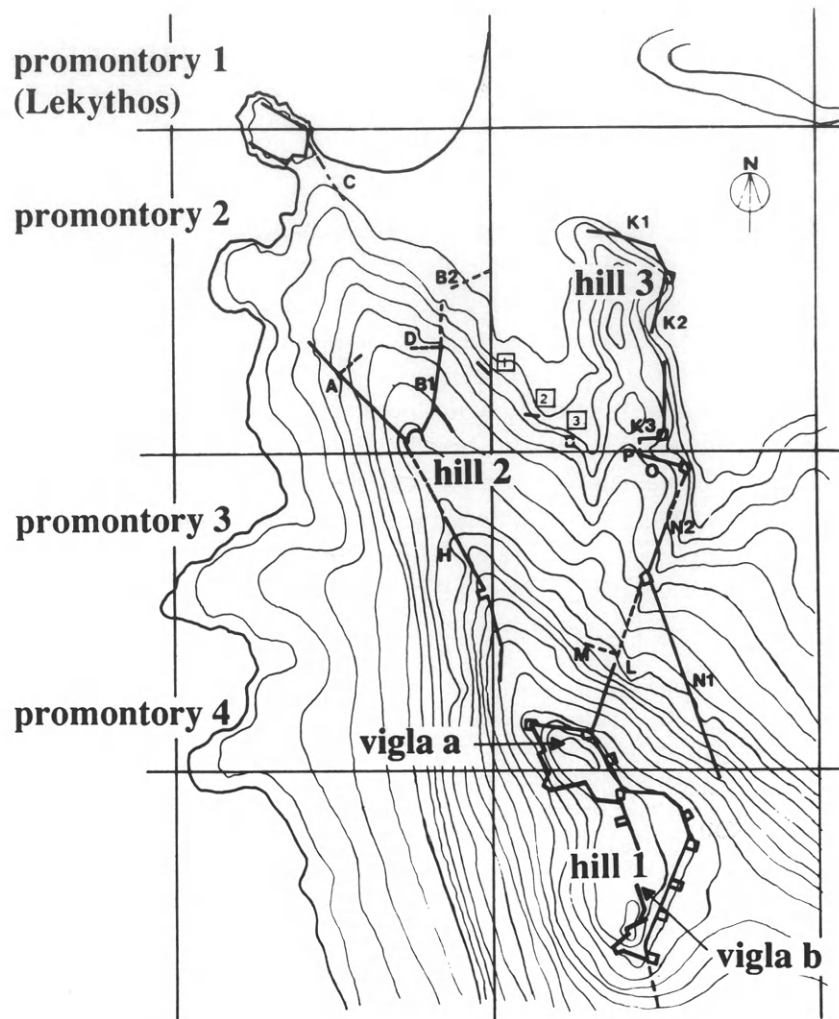

Fig. 2. Torone. Sketch plan of the site showing Classical and Hellenistic fortification systems.

graves, with evidence of primary and secondary interment¹⁵. Tombs types were varied and include large stone-built graves for multiple burials, smaller stone-constructed tombs and simple stone-lined pit graves. Tile and amphora burials were also common; the former — primarily of the “gable” variety¹⁶ — were used for both adults and children (fig. 8a), while the amphora

15. The majority of tombs, including the larger ones containing multiple burials, appear to represent primary inhumation. Secondary burials were, in comparison, far less common; compare and contrast the case of the Early Christian osteotheke at Knossos, H. W. Catling and D. Smyth, *BSA* 71, 1976, 25-47.

16. See H. Palmer in: C. W. Blegen *et al.*, *Corinth*, XIII. *The North Cemetery* (1964) 75 fig. 6 and p. 74 n. 50 for tile burials during the Classical period; cf. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, XI. *Necrolynthia. A Study in Greek Burial Customs and Anthropology* (1942) 160f. For Roman tile burials see further C. Roebuck, *Co-*

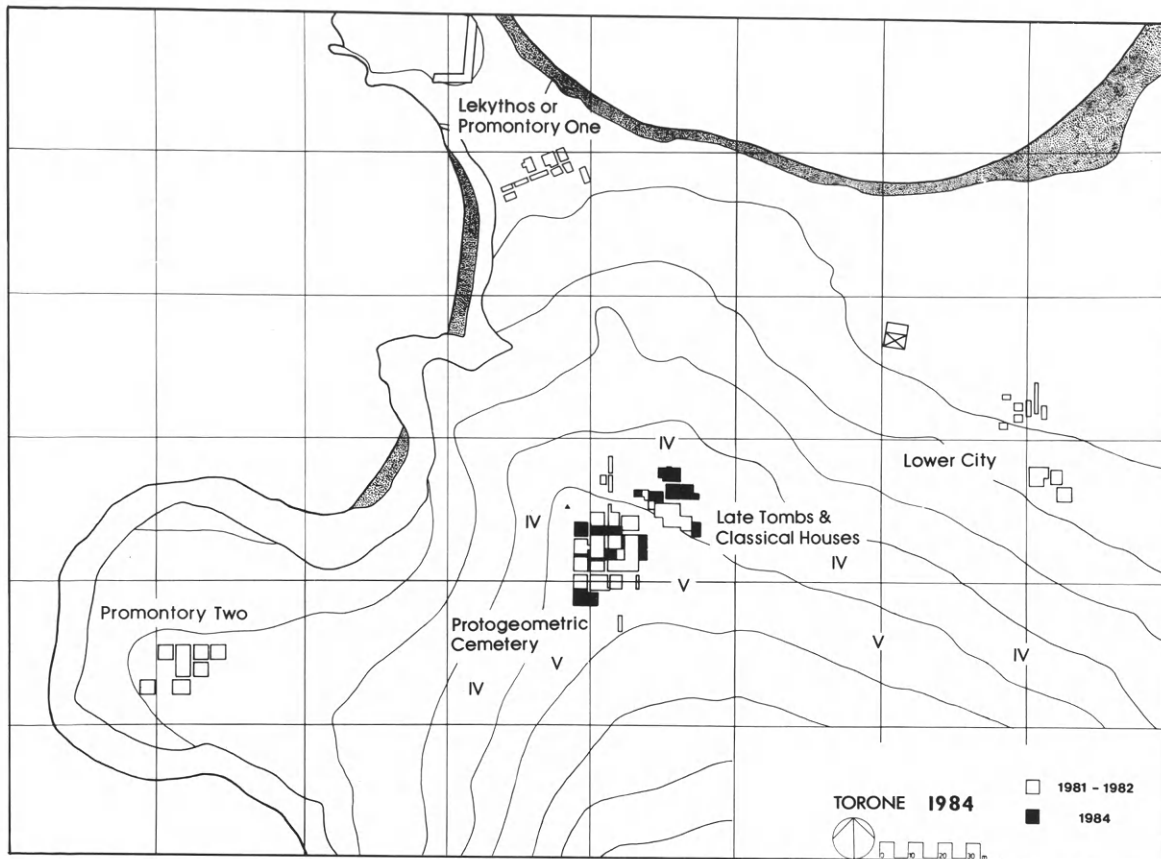

Fig. 3. Torone. Plan of the lower terraces on the north side of Hill 2 showing the locations of trenches excavated in 1981-1982 and in 1984.

burials appear to have been exclusively for infants¹⁷.

The excavation of some of the stone-constructed tombs yielded useful groups of objects, sometimes in association with coins, which helped a more precise dating of the ceramic products of the period. The amphora burials proved instrumental in establishing a typology of amphorae, providing complete or near complete pieces to which the fragmentary material from other parts of the site could be compared¹⁸. A full account of the excavated tombs in the Late Roman cemetery on Terrace IV will be presented elsewhere¹⁹, but it is worth briefly considering here the amphora burials in particular; figures 8b-c, 9a-b, 10 illustrate some of these.

rinth XIV. *The Asklepieion and Lerna* (1951) 162-4; J. Wiseman, *Hesperia* 36, 1967, 13-41, especially 31-5; F. J. de Waele, *AJA* 39, 1935, 356f; Ph. Petsas, *AA* 24, B2, 1969, pl. 308a; K. Davaras, *AE* 1985, 130-216, especially pl. 45a-β, pl. 47a-γ, pl. 57δ; A. Frantz, *The Athenian Agora, XXIV. Late Antiquity: A.D. 267-700* (1988) pl. 75a; and, generally, Toynbee (*supra* n. 14) 87.

17. For the reuse of amphorae in tombs see Beltran Lloris 585-8; for amphora burials in Roman Spain see further Keay I 1-69, especially 50-1 figs. 5A-B, 62 fig. 13,

63 fig. 14, pls. 203-5 and various examples on pls. 214-6. For similar amphora burials in Late Roman Athens see, among others, J. Travlos and I. Threpsiades, *AA* 17, B1, 1961-62, 13 pl. 8β-γ.

18. It is worth noting that of the thousands of amphora fragments from the Isthmus and Lower City areas, only one complete vessel (no. 13) and portion of a second (no. 3) could be reconstructed.

19. This will constitute part of the forthcoming *Torone* 2.

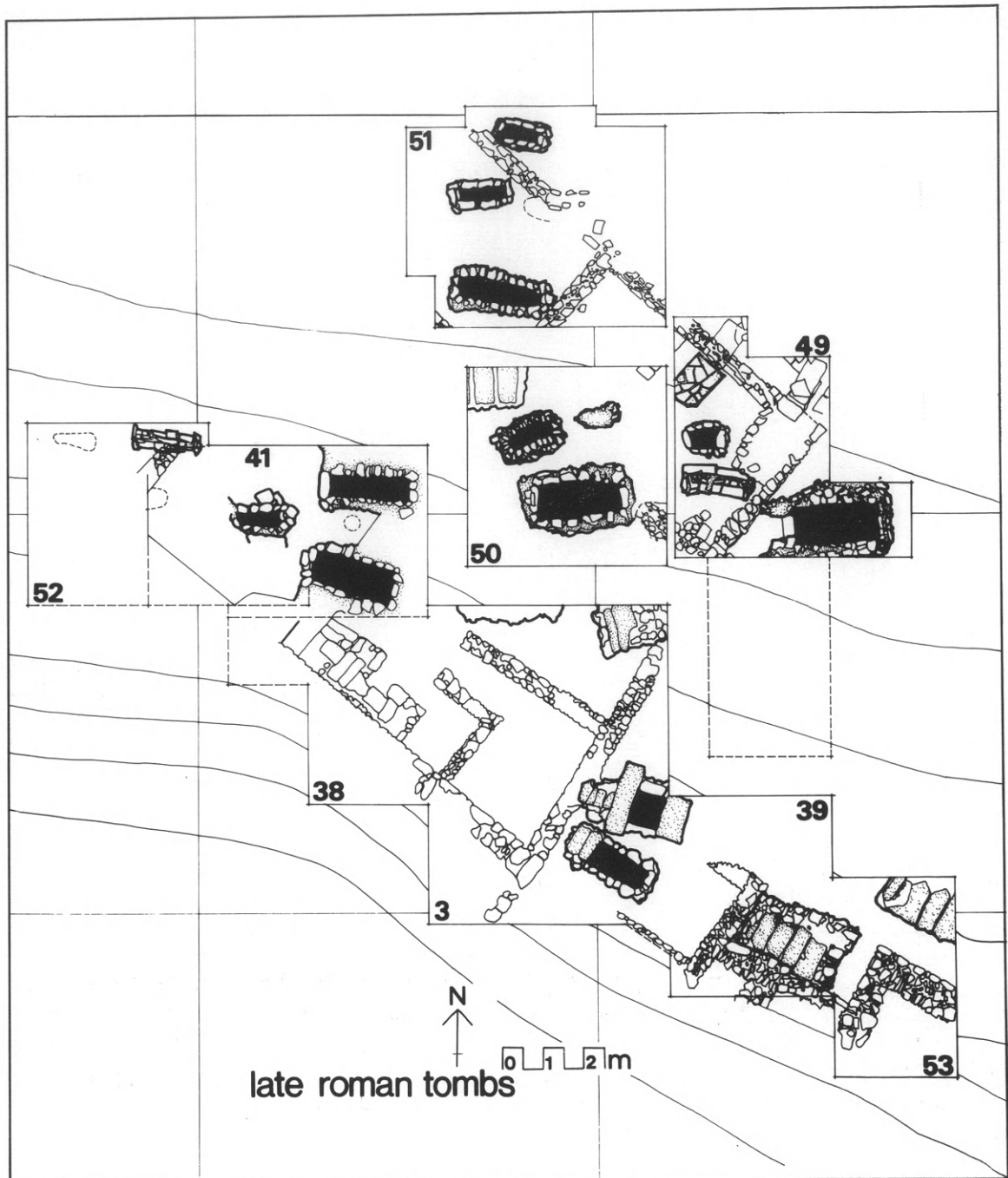

Fig. 4. Terrace IV. Plan of the Late Roman stone-constructed tombs overlying the remains of Classical domestic structures.

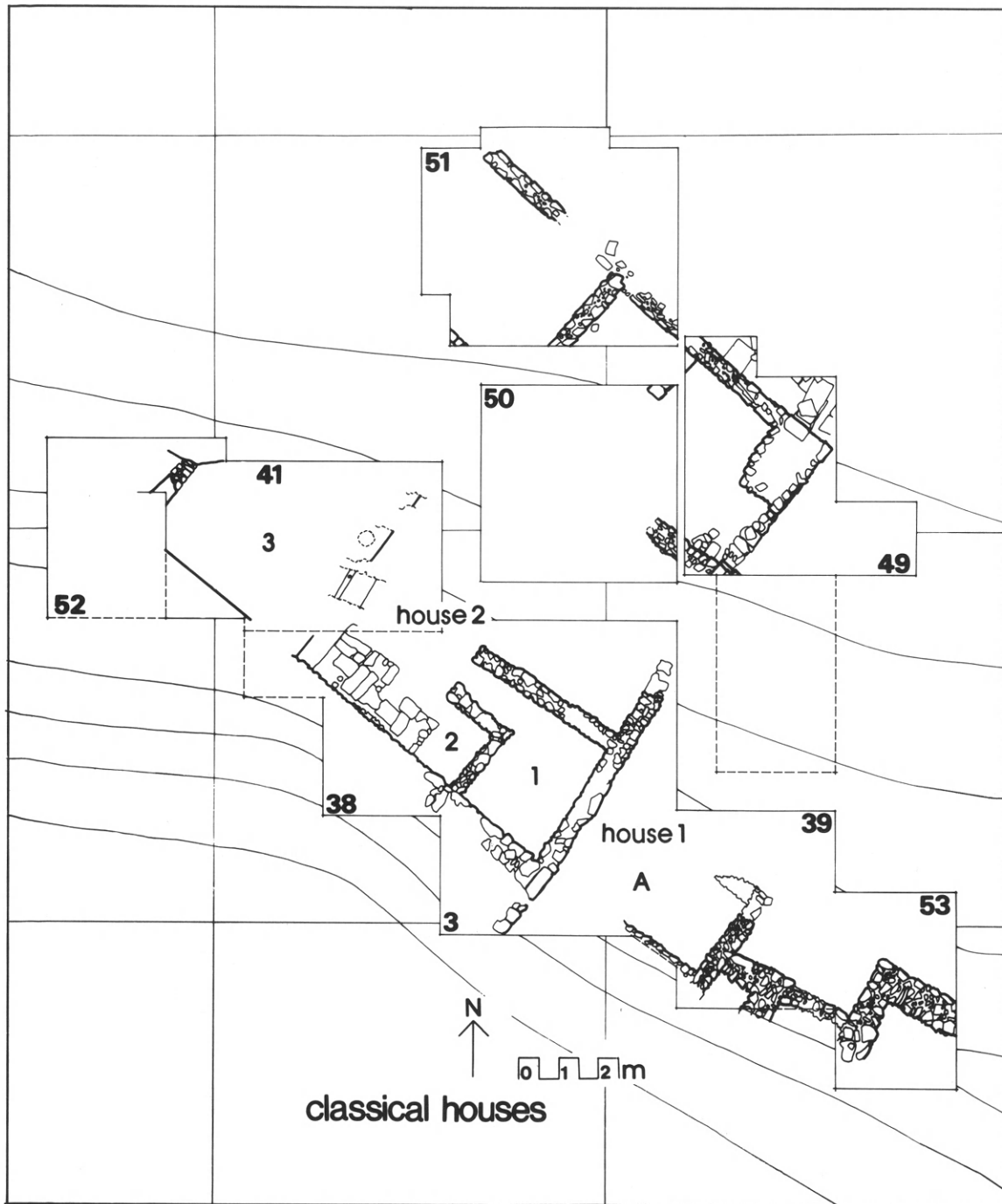

Fig. 5. Terrace IV. Plan of the Classical domestic structures.

Fig. 6. Terrace IV. a. View from W. of the trenches at the conclusion of the 1982 campaign. b. Trench 41 at the conclusion of the 1984 campaign showing Late Roman tombs. View from SW.

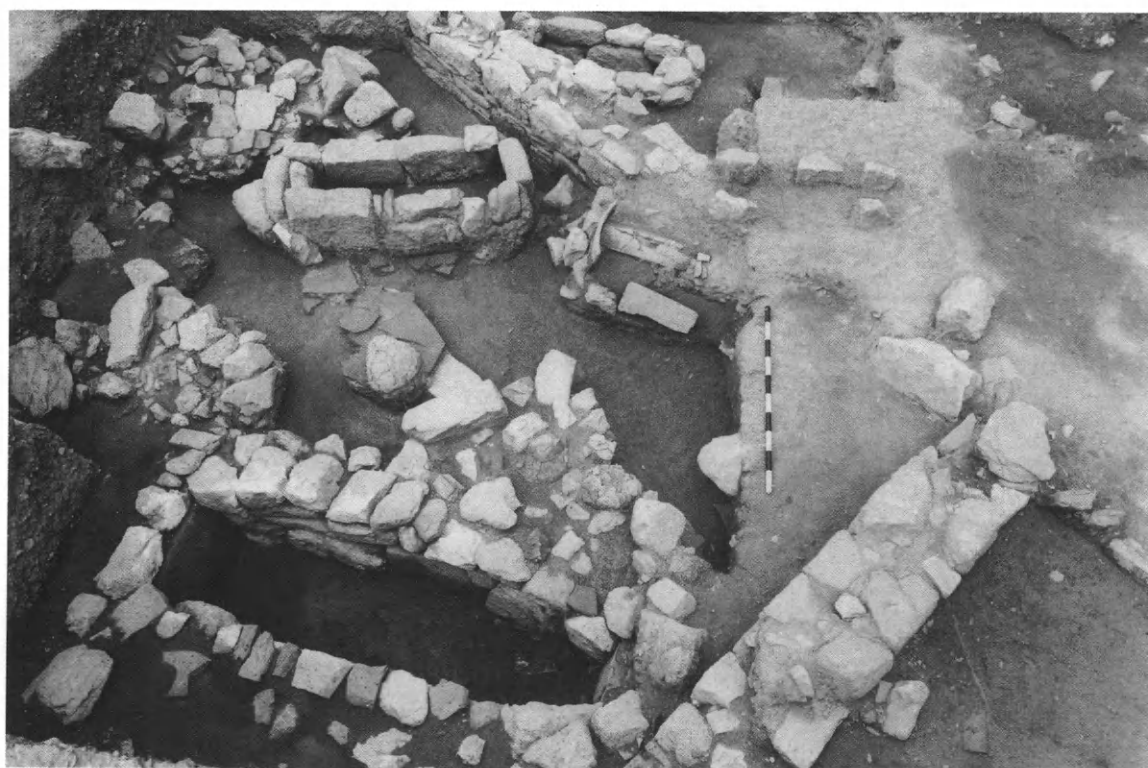
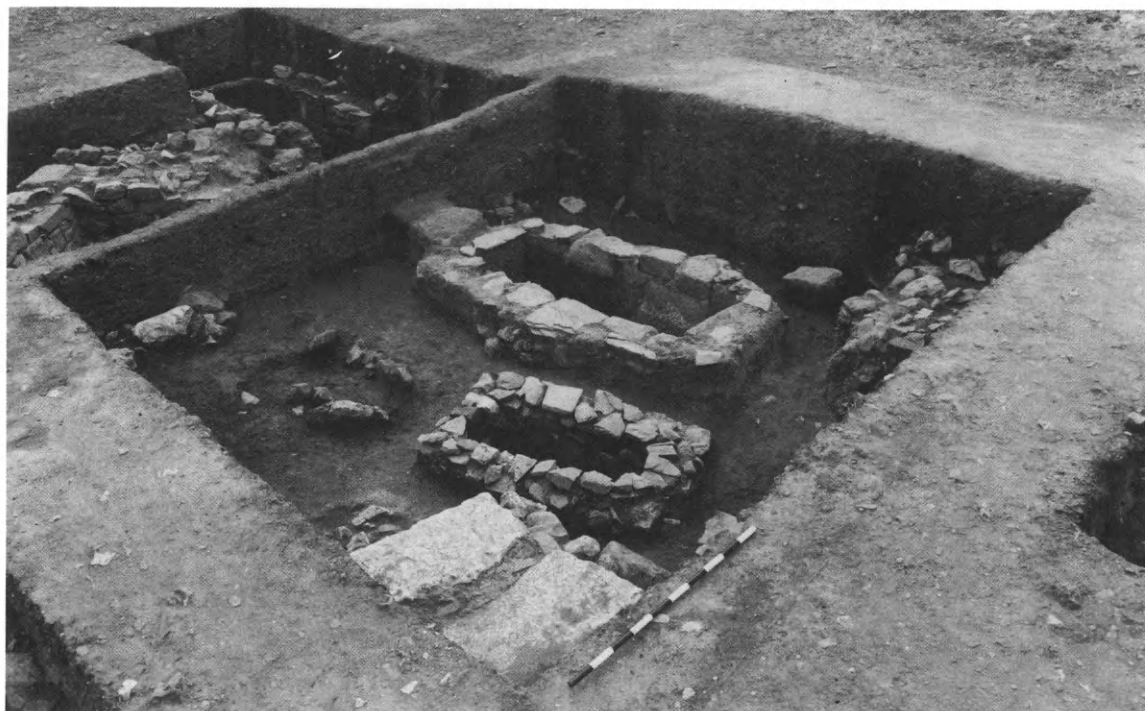

Fig. 7. Terrace IV. a. Trench 50 at the conclusion of the 1984 campaign showing Late Roman tombs. View from NW. b. Trench 51 at the conclusion of the 1984 campaign showing Late Roman tombs. View from S.

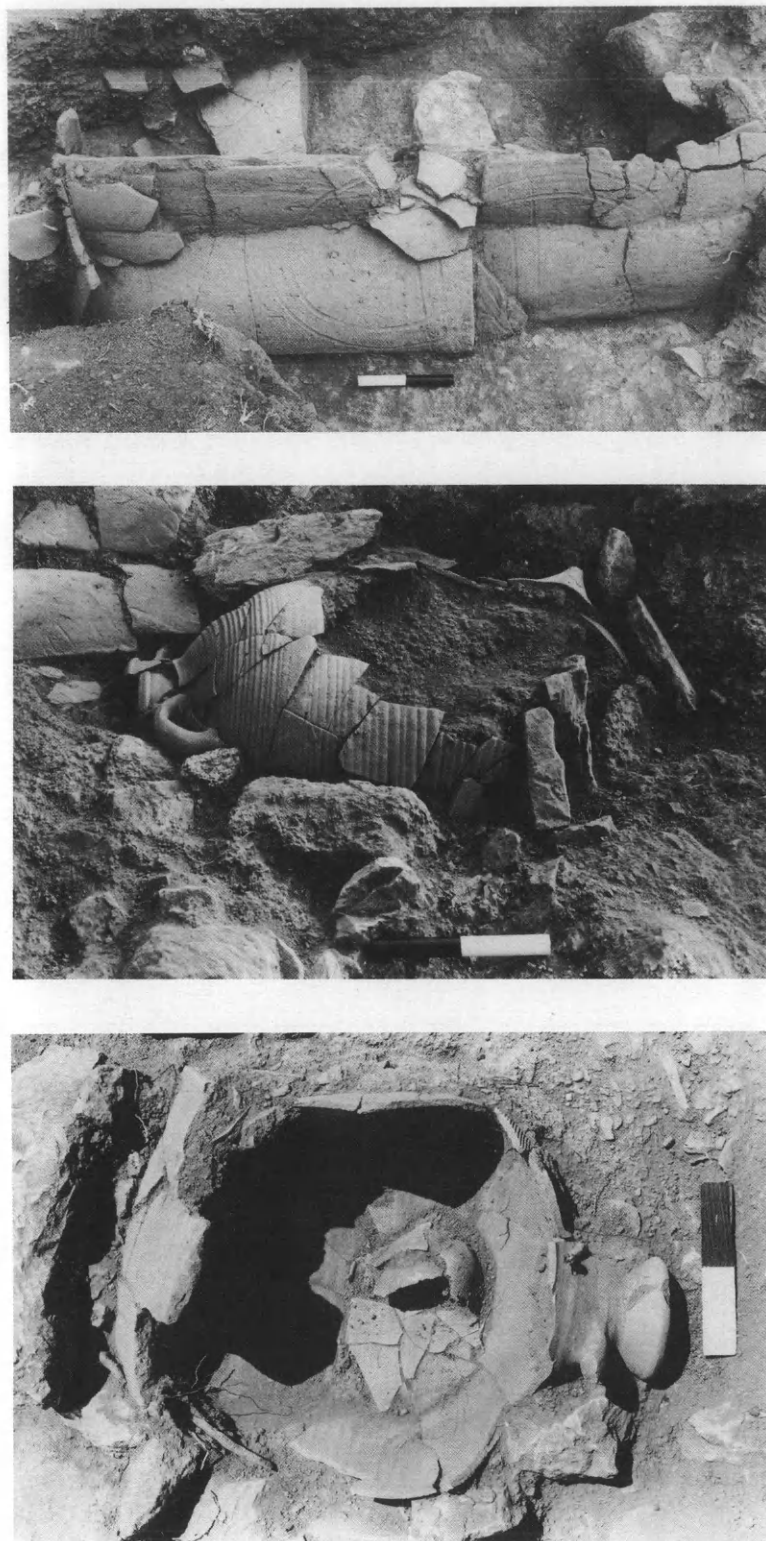

Fig. 8. Terrace IV. a. Typical Late Roman Tile Burial. b. Amphora Burial (TR 38, Tomb 1). View from S. Amphora no. 5 (Torone Type III). c. Amphora Burial (TR 10 (1)). View from N. Amphora no. 2 (Torone Type I).

Fig. 9. a. Terrace IV. Amphora Burial (TR 39, Tomb 1), as first encountered. View from S. Two amphorae, including no. 1 (both Torone Type I). b. As above, after partial clearance.

There appears to have been little preparation of the ground prior to inhumation; a shallow pit was dug into earth into which the amphora serving as inhumation container was placed²⁰. In some cases, only one amphora was used (fig. 8b-c), while in others two amphorae were employed (figs. 9a-b, 10). Where only one amphora was used, the common practice was to break off the base and part of the lower body of the vessel in order to allow the insertion of the deceased. The opened, lower, end of the amphora would then be sealed either by stones, large sherds, or roof tile fragments set on edge; in some instances small, unworked stones would also be placed at various points around the vessel (fig. 8b-c). More rare was the case of the amphora no. 5, where the deceased was first laid out in the tomb pit dug into earth and the amphora, broken along its length, was then placed over the body as a cover, rather than being used as a "container".

Figures 9a-b, 10 illustrate two examples of amphora burials where two vessels were used. In the case of the tomb illustrated on figure 9a-b, the base and lower body of the first amphora was broken to allow for inhumation while the second, complete, amphora was placed partly into the first in order to seal the tomb; both amphorae are of Type I (see below). In the case of the tomb illustrated on figure 10, the upper part of the large Type VI amphora no. 11 was broken off to accommodate the deceased and a smaller amphora (Type II, not catalogued) was placed into the broken end of it in order to seal the tomb. It is interesting to note that in all of these burials the amphorae were oriented east-west, with their rims facing west²¹. *Kterismata* associated with amphora burials were very rare²².

THE AMPHORAE

In the following pages a summary is presented of the main types of transport and storage amphorae of the Roman period found at Torone and some idea of their respective quantities. The typology presented should be viewed as preliminary and provisional since excavations at the site are ongoing. The presentation of such a typology seemed to be useful since not all of the discerned types of amphorae found at Torone are conveniently assembled in any publication known to me. The amphorae here labelled Types III and VII, for example, do not appear in any of the eastern, or western, Mediterranean typologies nor in the recent classification of Roman amphorae by Peacock and Williams who bring together a total of 55 classes of common amphorae²³. Moreover, Torone represents for the time being the only systematically excavated site in

20. The tomb pit was normally dug into the pre-existing Classical levels or into earth which had accumulated over them. Occasionally a bedding of sand would be placed in the tomb pit. It is worth noting that there is no evidence for the use of Terrace IV in the period between the late 4th century B.C. and the time of the earliest Late Roman burials.

21. It would seem not unlikely that the persons buried in the Terrace IV burial ground, or at least some of their number, were of the Christian faith. Among the indications for this is an inscribed cross on one of the stone blocks, in secondary use, built into a large tomb containing multiple burials. Furthermore, a number of vessels, notably Type I amphorae, were inscribed with Christian

graffiti, including the *XP* monogram on the amphora no. 2, although such graffiti need not have been incised by Toroneans. A North African lamp, A. Cambitoglou, *IIAE* 1981, pl. 53δ, bearing a *XP* monogram in relief was found as an offering in another tomb, but does not necessarily establish its owner as a Christian.

22. One of the few offerings found in an amphora burial was a small one-handled mug placed inside the amphora no. 4. The vessel may be compared to a similar mug from Thessaloniki, Ph. Petsas, *AA* 22, B2, 1967, pl. 296 top row (middle).

23. Peacock and Williams 79-211, with an appendix of unclassified amphorae (nos. 56-66) on pp. 212-7.

Chalkidike which has produced sufficient evidence of the period to permit such a qualitative and quantitative survey²⁴. Like many other Macedonian towns of the Roman era, it played only a minor rôle in the political history of the period overshadowed by the larger cities such as Philippi, Pella, Dion and Kassandria (named as Coloniae)²⁵, Stobi (as Municipium)²⁶ and, of course, Thessalonike²⁷. Nevertheless, the material recovered so far from the excavations at Torone affords a glimpse, however incomplete, of the various types of imported wares used at a site

24. Contemporary material from other Chalkidic sites is lacking. Well known is the Classical and pre-Classical material from Olynthos, see D.M. Robinson *et al.*, *Excavations at Olynthos* (I-XIV, 1929-1952), but after that city was destroyed by Philip II in 348/7 B.C. occupation of the site ceased altogether or was witnessed only by small-scale squatter resettlement. It was only during the Byzantine period that Olynthos was again settled to any major extent, with the settlement largely confined to the south projection of the Meghali Toumba, see A. Xyngopoulos in: D. M. Robinson, *Excavations at Olynthos*, V. *Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthos Found in 1928 and 1931* (1933) 285-92. Pottery of the Roman period was not recorded from the excavations, although mention is made of coins dating to the reign of Justinian: D. M. Robinson, *Excavations at Olynthos*, III. *The Coins Found at Olynthos in 1928* (1931) 119-20. Mention is also made of a cemetery, believed to be of Roman date, located near the modern church of Aghios Athanasios where an inscription dating to the 3rd century A.D. was found: D. M. Robinson, *Excavations at Olynthos*, II (1930) 117; excavations, however, were not conducted there. Apart from Olynthos and Torone, the only sites in Chalkidike which have seen systematic excavations are Akanthos (modern Hierissos), the site of the Temple of Ammon Zeus near Aphytis, Sane and, more recently, Mende, Polychrono and Kouko (Sykia), in addition to the excavations of Walter Heurtley earlier this century: W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939) especially xxii-iii for the list of Prehistoric Chalkidic sites. At Akanthos, the work begun in the 1960's at the Archaic and Classical cemetery is still ongoing; at last count 2,781 tombs had been excavated: G. Touchais, *BCH* 108, 1984, 803; see further E. Trakosopoulou-Salakidou, *AEMΘ* 1, 1987, 295-304. The Temple of Ammon Zeus was built in the 4th century B.C. with additions in the 3rd and remodelling during the 2nd and 1st centuries B.C.; earlier material was found in the nearby Sanctuary of Dionysos and the Nymphs, in use from as early as the 8th century B.C., see Ph. Petsas, *ΑΔ* 24, B2, 1969, 312 (under Nea Kallitheia); *id.*, *ΑΔ* 25, B2, 1970, 354-61; E. Gioure, *ΑΑΑ* 4, 1971, 356ff; J.-P. Michaud, *BCH* 96, 1972, 730, 735f. For Sane see I. Vokotopoulou, *AEMΘ* 1, 1987, 279-80. Excavations at Mende were begun in 1986 under the direction of Dr. I. Vokoto-

poulou, as were those at Kouko; for preliminary reports see *AEMΘ* 1, 1987, 279-93. For Polychrono see I. Vokotopoulou in J.-P. Descœudres (ed.), *EΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou* (1990) 79-86. In addition, small-scale excavations, rescue digs, and chance finds, particularly of the Late Classical and Hellenistic periods, have been conducted or brought to light at a number of other Chalkidic sites. This material is summarized by Chr. Makaronas, *Makedonika* 1, 1940, 463-96, especially 493-4; *id.*, *Makedonika* 2, 1941-1952, 590-678, especially 622-5; Ph. Petsas, *Makedonika* 7, 1966-1967, 277-368, especially 310-3; *id.*, *Makedonika* 9, 1969, 101-224; *id.*, *Makedonika* 14, 1974, 212-381; *id.*, *Makedonika* 15, 1975, 171-355, especially 220-55 and in later issues of *ΑΔ*. Of these sites only a few such as Potidaia/Kassandria, Platania and Nea Mechaniona have yielded small, but important, quantities of Roman pottery. For Potidaia see S. Pelekides, *ΕΕΦΠΘ* IV (1950 repr.) 1-47; Ph. Petsas, *ΑΔ* 21, B2, 1966, 342-3; G. S. Korres, *ΑΕ* 1970, 119-122; J. A. Alexander, *Potidaea, Its History and Remains* (1963) *passim*. For Platania see especially Ph. Petsas, *ΑΔ* 24, B2, 1969, 291-312, especially 308-9; for Nea Mechaniona Ph. Petsas, *ΑΔ* 24, B2, 1969, 304, pl. 314.

25. See especially D. Kanatsoulis, *Makedonika* 6, 1964-65, 1-61, especially p. 1; *id.*, *Makedonika* 13, 1973, 1-38. See further J. A. O. Larsen, Roman Greece, in: T. Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, IV (1938) especially 294ff; S. A. Cook *et al.* (eds.), *The Cambridge Ancient History*, VIII. *Rome and the Mediterranean 218-133 B.C.* (1930) especially chapter 8, 241-78. For Macedonia from the Late Roman through Byzantine periods see especially G. I. Theodorides, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)* (1980) *passim*.

26. Kanatsoulis *ibid.* For the excavations at Stobi see J. Wiseman *et al.*, *Studies in the Antiquities of Stobi*, I (1973); II (1975); III (1981); also *AJA* 75, 1971, 395-411; *AJA* 76, 1972, 407-24; *AJA* 77, 1973, 391-403; *JfA* 1978, 391-429.

27. For excavations in Thessaloniki see especially I. Vokotopoulou *et al.* (eds.), *Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑΝ* (1985) *passim*.

Fig. 10. Terrace IV. Amphora Burial (TR 3, Amphora Burial 2). View from N. Two amphorae, including no. 11 (Torone Type VI) and Torone Type II (not catalogued).

in this corner of the eastern Mediterranean. It reflects the complex and intense trading network that existed during the years of the Empire and the nature and extent of the involvement of such a relatively small settlement. Of particular importance is the fact that Torone offers one of the few all-weather anchorages along the entire Thracian coastline²⁸ and is ideally situated with regard to the potentially hazardous circumnavigation of the southern tip of Akte where, in 492 B.C., Darius' fleet was wrecked by the storm vividly related by Herodotos²⁹ and which led to Xerxes' decision to cut the canal through the neck of the peninsula in 483-481 B.C.³⁰ Indeed, perhaps the most salient characteristic of the site is its strategic position towards the southern tip of Sithonia, and its fine harbour³¹. In any discussion of maritime trade, the geographical setting of Torone with regard to the Aegean, the Black Sea and the Mediterranean beyond must always be borne in mind.

Among the amphorae, imports from as far afield as North Africa (Tunisia) and Palestine are easily distinguished. In the present state of knowledge it is difficult to establish the precise nature and mechanisms of this trade and to what extent the presence of particular amphora types represent direct or indirect imports from the centre, or centres, producing them, whether they carried commodities from that centre or else sold empty, and to what extent redistribution took place³². Particularly informative in this respect is the evidence furnished by shipwrecks, espe-

28. Leake (*supra* n. 6); Meritt (*supra* n. 2).

29. VI 44.

30. VII 22-24.

31. See especially Oberhummer (*supra* n. 2).

32. Peacock and Williams 54ff, especially 57-9; and generally D.P.S. Peacock, *Pottery in the Roman World: an ethnoarchaeological approach* (1982) especially 152-9.

cially that of the 4th and 7th century wrecks off Yassi Ada, which show that cargo amphorae of different types, manufactured at different centres, were happily carried by the one merchant-man³³. Of more particular interest is the occurrence at Torone of a number of amphora types thought to be of Aegean or, conceivably, Black Sea origin. Significant, for example, is the fact that Torone represents the only site so far known where the amphora type here labelled Type I predominates³⁴. Further discussion, however, of aspects of the nature and mechanisms of trade specific to Torone is best treated along with the Fine, Cooking and Other wares found at the site, while more general discussion for trade in the Aegean and eastern Mediterranean can only proceed with more statistical studies of similar material, especially from Aegean sites.

Seven main types of imported transport and storage amphorae are presented here. All are represented either by complete or near complete examples, or else by fragments preserving a sufficient portion of the vessel to determine details of form. Exceptional are the small fragments of Type V, but with these the fabric itself is so distinctive as to permit identification. Other types may well exist. There are, for instance, 5,598 body fragments of amphorae (or, rather, large closed vessels), many of which preserve wheel-ridging, from the trenches excavated in the Isthmus and Lower City areas in 1976 and 1978, which cannot be confidently assigned to any of the recognized types³⁵. The fragmentary state of the material makes it difficult, at present, to establish other classes of amphorae with any degree of conviction. No local Chalkidic amphora type can be distinguished with certainty among the finds recovered so far.

A meaningful quantitative analysis of the Roman amphorae from Torone is greatly impeded not only by the fragmentary state of the material, but also by the fact that it largely derives from uninformative contexts. Nevertheless, a useful statistical survey is offered by the material recovered from the Isthmus and Lower City areas in 1976 and 1978. This will be presented in more detail in *Torone I* where the relative quantities of all the pottery of the period are discussed. For the purposes of this paper the material may be listed as follows³⁶:

33. *Yassi Ada I*; Bass and van Doorninck 27-37. Indeed, one can visualize such merchantmen travelling from Point A to Point B to Point C, each time selling and/or buying goods. It is a sad fact that the evidence from such wrecks has not been fully appreciated; there is, for example, no mention whatsoever of either of the *Yassi Ada* published wrecks in the standard work of Peacock and Williams.

34. Riley (1981) 122. The same type predominates among the cargo amphorae of the 7th century shipwreck off *Yassi Ada*, *Yassi Ada I* 161, classified as Type 2; see also F. H. van Doorninck in: *BCH Suppl. XVIII* 247-57.

35. Some of these may be of Type III (see below), but without the panacea of petrological or chemical analysis, statements based on visual observation of body sherds alone would be hazardous and misleading.

36. In the following list the term "diagnostic" refers to fragments which can be assigned to recognized types with confidence, such as rim, handle and base fragments. "Body fragments" refers to sherds which are probably of the type under which they are listed. Although pottery context lots at Torone are both weighed and counted, I have opted for a quantification of the material based on counts, since weights are comparatively more misleading. As a rough estimate, an amphora of Type VI, for example, may weigh six or more times that of an amphora of Type II. The primary aim in the following list is to establish some idea of the *minimum* number of amphorae of each type. Perhaps the best survey of the methodology and importance of quantification studies with respect to Roman amphorae is Riley (1979) especially 97-111.

Type I	Diagnostic fragments	350	Type V	Diagnostic fragments	39 (mostly very small)
	Body fragments	3,628		Body fragments	379
	Total	3,978		Total	418
Type II	Diagnostic fragments	245	Type VI	Diagnostic fragments	2
	Body fragments	472		Body fragments	28
	Total	717		Total	30
Type III	No certain examples ³⁷		Type VII	Diagnostic fragments	3
				Body fragments	10
				Total	13
Type IV	Diagnostic fragments	25	Other body fragments	Many of which bear	
	Body fragments	60		wheel-ridging	5,598
	Total	85			

On the basis of both the diagnostic fragments and the body fragments listed above it is clear that Type I predominates. Amphorae of Type II are also common whereas the examples of the remaining types are comparatively rare, especially those of Types VI and VII. As already noted, the quantification of Type III amphorae is problematic (see ns. 35-7). The respective quantities of the fragments listed above may be tabulated and compared as follows (the lists do not include the amphorae from the Terrace IV cemetery):

Table 1. Percentages of all amphora sherds counted

Type I	36.70%	Type V	3.86%
Type II	6.61%	Type VI	0.28%
Type III	-----	Type VII	0.12%
Type IV	0.78%	Other	51.65%

Table 2. Percentages of all sherds of recognized amphora types

Type I	75.90%	Type V	7.98%
Type II	13.68%	Type VI	0.57%
Type III	-----	Type VII	0.25%
Type IV	1.62%		

Table 3. Percentages of minimum number of recognized amphora types (diagnostic fragments only)

Type I	52.71%	Type V	5.87%
Type II	36.90%	Type VI	0.30%
Type III	-----	Type VII	0.45%
Type IV	3.77%		

37. There are no diagnostic fragments of this type from the Isthmus and Lower City trenches excavated in 1976 and 1978. Among the 5,598 wheel-ridged body fragments already noted, some may be of Type III.

Type series

Type I (nos. 1-2; fig. 11a-e)

This is the most common amphora type at Torone. It corresponds to Class 43 in the classification of Peacock and Williams³⁸ and has also been classified in the following typologies: Carthage³⁹ and Benghazi⁴⁰, Late Roman Amphora Type 2; Scorpan Type VII, A⁴¹; Kuzmanov Type XIX⁴²; Popovic Type II⁴³; Keay Type LXV⁴⁴; Type B(i) in the British typology⁴⁵; and to Type 2 of the cargo amphorae from the seventh-century shipwreck off Yassi Ada⁴⁶. It is the second most common amphora type at Tocra⁴⁷. The principal content is not known⁴⁸, though Hautumm prefers to see them as amphorae for oil⁴⁹. The presence of a lining of mastic, or some other resinous substance, on the interior of some of the amphorae of this type at Torone may suggest wine rather than oil (see below). A specific commodity, however, should not necessarily be assumed⁵⁰.

Although its origin remains uncertain⁵¹, an Aegean source is generally assumed⁵², though some scholars prefer a Black Sea origin (see below)⁵³. Radulescu has suggested the Halikarnassos area as a possibility⁵⁴; Munn has published a possible kiln site near Kounoupi in the Argolid⁵⁵, and Peacock and Williams in summarizing the available evidence have also argued for a source at no great distance from Athens on the basis of the occurrence there of coarse-ware shapes, such as jugs, in similar fabric⁵⁶. The possibility that this type of amphora was produced at more than one centre is highly likely⁵⁷.

The shape is characterized by a globular body which is large; the point of maximum diameter tends to be towards the upper part of the body. The base is rounded and has a small projecting toe or knob⁵⁸. The neck slopes inwards and is surmounted by a thickish flaring rim which is

38. Peacock and Williams 182-4.

39. Riley (1981) 122 and 117 fig. 10 no. 2.

40. Riley (1979) 217-9.

41. Scorpan (1977) 274ff and especially 275 fig. 10 no. 3; 293 fig. 40 nos. 2-3.

42. Kuzmanov 14-21 fig. 1 Type XIX.

43. Popovic 16 fig. 13 no. 6 (English résumé pp. 35-7).

44. Keay I 352-7.

45. C.A.R. Radford in: D. B. Harden (ed.), *Dark-Age Britain: Studies presented to E.T. Leeds* (1956) 59-70, especially 60; A. C. Thomas, *Medieval Archaeology* 3, 1959, 89-111, especially 91-2.

46. *Yassi Ada* I 157-60.

47. *Tocra* II 116.

48. Peacock and Williams 183.

49. W. Hautumm, *Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit* (1981) 21ff.

50. On this aspect see especially M. C. Rothschild-Boros in: G. Barker and R. Hodges (eds.), *Archaeology and Italian Society. Prehistoric, Roman and Medieval Studies*, BAR International Series 102 (1981) 79-89.

51. Peacock and Williams 182.

52. *Ibid*; Riley (1981) 122; *Tocra* II 116.

53. Such as Scorpan (1977) 274; Scorpan (1976) 177-8.

54. A. Radulescu, *Pontica* 6, 1973, 203; cf. Scorpan (1977) 274; Riley (1981) 122.

55. M. L. Z. Munn, *AJA* 89, 1985, 342-3. The type appears to be well represented at Porto Cheli (Halieis), W. W. Rudolph, *Hesperia* 48, 1979, 306 fig. 3.

56. Peacock and Williams 182.

57. Munn (*supra* n. 55) 342-3. J.-Y. Empereur and M. Picon (*infra* n. 99) have shown that the amphora classified here as Type II was produced at some twenty sites spanning an area from Rhodes to Antioch. A similar situation may well have been the case for the production of Torone Type I. Dr. Paul Arthur is of the opinion (personal communication) that the kiln site on Chios excavated by A. N. Tsaravopoulos may have produced this type of amphora, see *Horos* 4, 1986, 124-44, especially 135-41; P. Arthur in *BCH Suppl. XVIII* 82 n. 2. It is worth noting that the most common amphora type from the fortress floor at Byzantine Emporio is our Type I, see I. Ballance *et al.*, *Byzantine Emporio*, BSA Suppl. Vol. 20 (1989) 106ff nos. 236-9.

58. On later examples of the type, such as those from the 7th-century shipwreck, *Yassi Ada* I 158-9 figs. 8.4-8.5, the small basal knob is done away with.

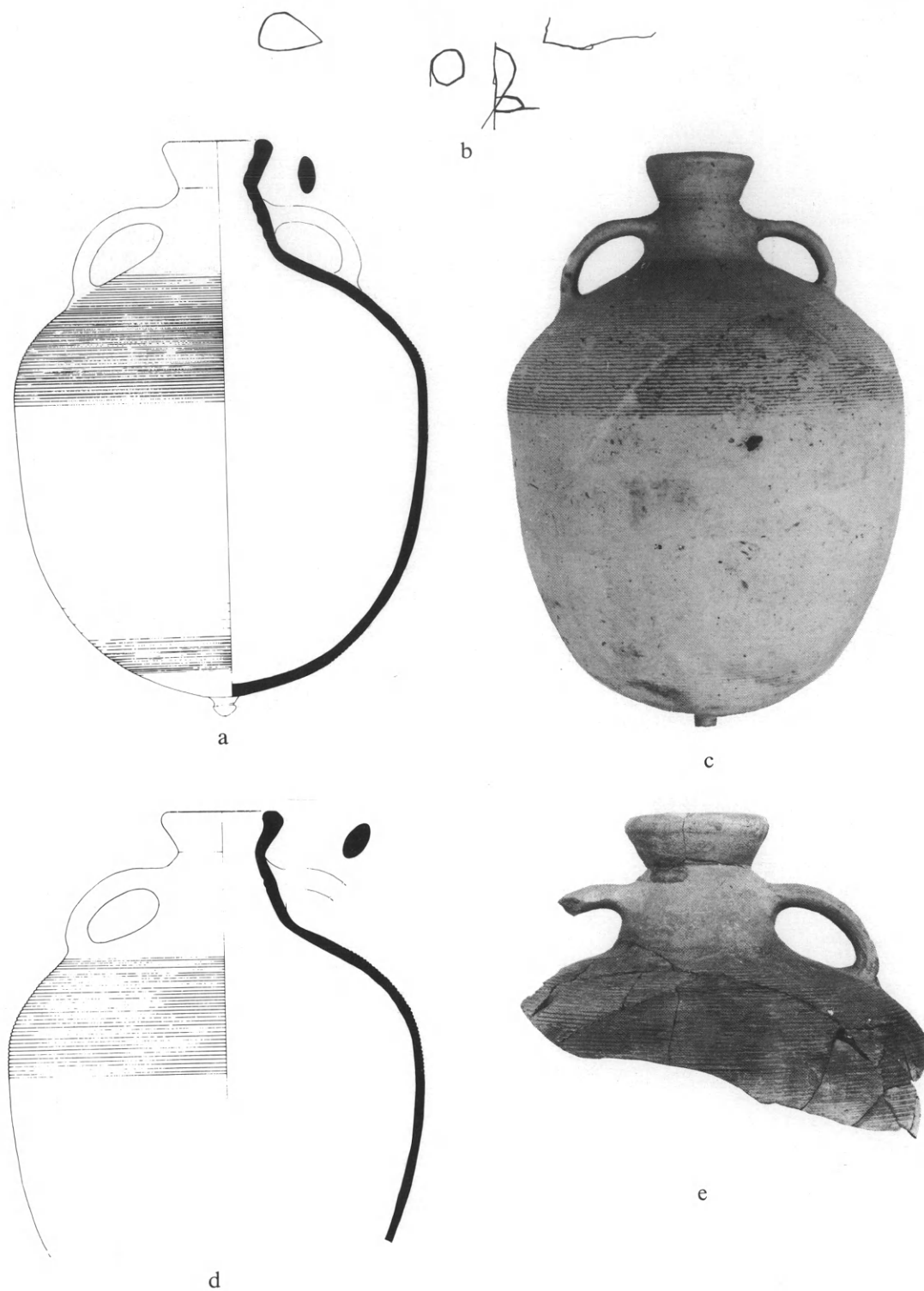

Fig. 11. a, c. Amphora no. 1, Torone Type I. b. Detail of graffito on one side of the above amphora. d. Amphora no. 2, Torone Type I. e. As 11d, amphora only partially reconstructed.

usually concave on the interior. The lip is rounded and normally slightly thickened on the inside. A characteristic feature is a band of close-set spiral-grooving on the shoulder which extends onto the upper part of the body⁵⁹. On the amphora no. 1 there is a second band of spiral-grooving near the base⁶⁰. The handles are vertical, attached from the upper shoulder to the neck, and are normally oval in section.

Among the many fragments of this type found at Torone the fabric tends to be fairly consistent in terms of visible impurities, but the fired colour of the clay can vary considerably. The colour is often a light brown or buff (close to light brown 7.5YR 6/4 and very pale brown 10YR 7/4-8/4), but many pieces have fired red or dark red (between reddish brown 2.5YR 5/4 -red/light red 2.5YR 5/6-6/6). The most common inclusions, readily visible in the majority of fragments, are small and largish pieces of white limestone and small specks of mica. The fabric is fine-grained and hard; complete amphorae of the type are heavy and sturdy. The exterior surface is generally smoothed, except where spirally-grooved, and "self-slipped"⁶¹.

Quite a few pieces, including the fragmentary amphora no. 2, preserve a coating of a dark resinous substance (mastic ?) on the interior of the vessel⁶². Peacock and Williams discuss the various uses of resins, both as a sealant for reducing the porosity of the earthenware, and for the flavouring of wine⁶³.

A proportionately high number of fragments of Type I amphorae from Torone preserve graffiti, including both pieces catalogued here⁶⁴. The inscriptions were invariably incised after firing and were usually confined to the neck or shoulder of the vessel. In some cases the graffiti was incised on the handle arch, and on one fragment (not catalogued) it appears on the body of the vessel below the band of spiral-grooving⁶⁵. Among the extant graffiti which may be read, numerical notations and Christian scribbles in the form of crosses or *XP* monograms are most common⁶⁶.

Chronologically, Torone provides little conclusive evidence with which to establish, or better define, the date range of the type. The large majority of pieces can only be broadly dated to the period between the fourth (if not earlier) to the later sixth or early seventh century A.D. The

59. It is clear from many fragments of this type found at Torone that the spiral-grooving was executed prior to the attachment of the handles. For spiral-grooving see *Agora V* 6. In some later examples of the type from other sites the grooving was executed in a wavy-line fashion, cf. Keay I 355 fig. 165; I. Barnea, *Dacia N.S.* 10, 1966, 251 fig. 12 no. 7.

60. This is a rare feature; apart from *Agora V* pl. 29 M 272 another possible instance is published by Barnea *ibid.* 256 fig. 15 no. 7.

61. For the term "self-slip" see *Agora V* 5. There are two ways in which "self-slip" can originate. First, as described by O.S. Rye, *Pottery Technology; Principles and Reconstruction* (1981) 75, where water added during forming produces a slurry, which is distributed over the surfaces of the pot. Secondly, shortly after throwing, the potter may finish the surface of the pot with wet hands, a wet sponge, or something similar. This process may create a thin layer of slip. In both instances, the slip is not a-

plied but originates during the process of manufacture from the clay from which the pot was thrown. As such, the term "self-slip" is not an inaccurate one.

62. The term mastic is used by Robinson, *Agora V* 8 n. 2.

63. Peacock and Williams 49ff, where reference is made to Pliny's discussion of the properties of resins, *Naturalis Historia* XIV. 25. According to Peacock and Williams 183, resins referred to in *tituli picti* on Romanian finds could be the result of reuse.

64. Cf. A. Radulescu, *Pontica* 6, 1973, 193-207, especially 202-3; D. Tudor, *Apulum* 7, 1968, 391-9.

65. *Torone* 1 14/395-14/411; only one fragment (14/412) preserves a dipinto.

66. The majority of inscriptions tabulated by Radulescu (*supra* n. 64) 202-3 are numerical notations. See also F. H. van Doorninck in *BCH Suppl. XVIII* 247-58, especially 251 fig. 2.

fragmentary amphora no. 2, reused for an infant burial, was partly laid over one of the cover slabs of a stone-constructed tomb which contained five bronze coins, all late issues of Constantine the Great, and was subsequently covered by a layer of earth in which the latest identifiable pottery was of the late fourth or early fifth century A.D.⁶⁷ The vessel, therefore, must date to the fourth or, at latest, the early fifth century A.D. The evidence from most other sites in the eastern Mediterranean where the type is recorded suggests a slightly later date range. At Carthage it is the latest amphora of those classified, first occurring in the late fifth century and continuing well into the seventh⁶⁸. Similarly, at Tocra, the type was the second most common during the same period⁶⁹. The evidence from several Black Sea centres indicates a sixth to seventh-century date⁷⁰, although the type is recorded in fourth-century A.D. deposits at Tomis (Constanta)⁷¹. Its occurrence in fourth-century deposits is also recorded at Athens⁷². Most scholars assume that production of the type ceases in the seventh century A.D.⁷³

As Riley has pointed out⁷⁴, although this amphora type is widespread throughout the Mediterranean, including southern France⁷⁵, and is also found in Britain⁷⁶, it does not predominate at any site so far published. Bass has drawn attention to the great number of Type I amphorae from Black Sea sites⁷⁷, citing especially the large concentration of about 120 examples of the type found in the vaulted rooms of the great Mosaic-Floored Edifice at Tomis⁷⁸, but it is uncertain whether the type was the most common at that site. The more recently published figures from Svetinja (Viminacium) are noteworthy since fragments of Torone Type I (= Popovic Type II) account for 42.3% of the total number of amphorae, outnumbered only by fragments of Torone Type II (=Popovic Type I) which accounts for 54.3% of the total⁷⁹. Further west in Pannonia the type is rare⁸⁰. For the Aegean it has been recorded at a number of sites including Argos, Athens, Chios, Corinth, Halieis, Kythera, Samos, Thasos, and Thessalonike, to name only a few⁸¹, but evidence for its quantification is sadly lacking and it remains difficult to establish any statistical framework for the occurrence of the type in the Aegean. The type occurs at

67. The latest pottery from this deposit includes a base fragment of a Phocaeian Red Slip Ware open vessel decorated with stamped palm-branches, dating to A.D. 360-450, cf. Hayes (*supra* n. 7) 350 fig. 72 motif 1.

68. Riley (1981) 118, 122.

69. *Tocra* II 116.

70. Scorpan (1977) 274.

71. A. Radulescu, *Pontica* 9, 1976, 114 listed under no. 7.

72. *Agora* V 109 pl. 29 M 272 (late 4th century).

73. Peacock and Williams 184; cf. Fulford and Peacock 119; see further J. W. Hayes, *DOP* 22, 1968, 215.

74. Riley (1981) 122.

75. M. Bonifay and F. Villedieu in *BCH Suppl. XVIII* 25-7 and fig. 6.

76. For distribution see Peacock and Williams 183 fig. 102.

77. *Yassi Ada* I 163f.

78. *Ibid.* 164 n. 15.

79. Popovic 36; the figures for Type I (=Popovic Type II) may be slightly too high since the figure includes fragments of "all amphorae with combed ornaments".

80. T. Bezeczký, *Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia*, BAR International Series 386 (1987) *passim*; O. Bruckner, *Rimska keramika u Jugoslavenskom delu Provincije donje Panonije* (1981) pl. 160 no. 53.

81. Argos: C. Abadie in *BCH Suppl. XVIII* 51 fig. 7. Athens: e.g. *Agora* V pl. 29 M 272, pl. 40 P 4129. Corinth: e.g. C. K. Williams and O. H. Zervos, *Hesperia* 52, 1983, pl. 10 no. 72; J. C. Biers, *Corinth XVII. The Great Bath on the Lechaion Road* (1985) 80 fig. 6 pls. 34a-b nos. 128-9; B. Adamsheck, *Kenchreai. Eastern Port of Corinth, IV. The Pottery* (1979) 114-5, pl. 26 no. RC14. Halieis: Rudolph (*supra* n. 55). Chios: Ballance *et al.* (*supra* n. 57); Kythera: J. N. Coldstream and G. L. Huxley (eds.), *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (1972) 172 fig. 52 pl. 49 nos. 49-53, 55. Samos: e.g. Hautumm (*supra* n. 49) 182-8, figs. 17-41 nos. 1-20; Thasos: e.g. G. Daux, *BCH* 89, 1965, 947 and fig. 22. Thessalonike: e.g. Ph. Petsas, *AA* 21, B2, 1966, pl. 343 various fragments illustrated along with Turkish pottery and Roman Fine Ware.

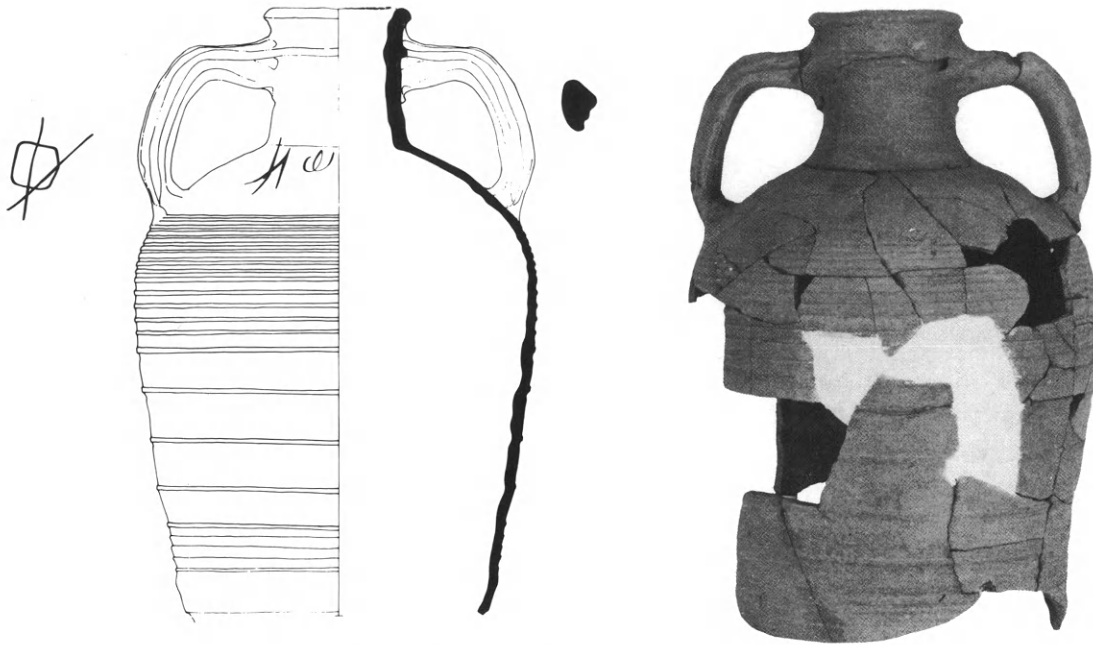

Fig. 12. Amphora no 3, Torone Type II.

Constantinople, where it is outnumbered by fragments of Torone Types II and V⁸².

The clear preponderance of Type I amphorae at Torone is therefore important for the question of distribution and lends further support for an Aegean origin, although, as has been noted above, the type may well have been produced at more than one centre.

Type II (no. 3; fig. 12a-b)

Type II amphorae are also common at Torone though less so than Type I. No. 3 is a typical example of Peacock and Williams Class 44⁸³, and corresponds also to the following: British B (ii)⁸⁴; Ballana Type 6⁸⁵; Kuzmanov Type XIII⁸⁶; Scorpan Type VIII, B⁸⁷; Carthage⁸⁸, and Benghazi⁸⁹ Late Roman Type 1; Keay Type LIII⁹⁰; and Popovic Type I⁹¹. It is the most common amphora type at Tocra⁹², and the second most common among the cargo amphorae on the

82. J. W. Hayes, *DOP* 22, 1968, 215 Type 3 (ca. 2-3% of total amphora fragments).

83. Peacock and Williams 185.

84. Thomas (*supra* n. 45) 91-2.

85. W. B. Emery and L. P. Kirwan, *The Royal Tombs of Ballana and Qustul*. Mission archéologique de Nubie 1929-1934 (1938) 388 and pl. 111 no. 6; S. Farid, *Excavations at Ballana 1958-1959* (1963) 138 fig. 70 no. 6.

86. Kuzmanov 14-21 fig. 1 Type XIII.

87. Scorpan (1977) 277f, especially fig. 12 no. 3; Scorpan (1976) pls. VIII and XXXIII.

88. Riley (1981) 120 and 117 fig. 10 no. 1.

89. Riley (1979) 212-6 pl. XXXV nos. 346-7, fig. 91 nos. 337-47.

90. Keay I 268-78.

91. Popovic 16 fig. 13 nos. 1-5 and p. 36.

92. Tocra II 116.

seventh-century Yassi Ada wreck⁹³. The type is particularly common in Egypt⁹⁴, but also enjoyed a widespread distribution throughout the Mediterranean (especially eastern) and Black Seas⁹⁵. The principal commodity remains uncertain, although oil, among other commodities, has been suggested⁹⁶.

An Egyptian origin for the type had once been assumed⁹⁷, but was shown as unlikely by petrological analysis which suggested several sources in the eastern Mediterranean, including North Syria⁹⁸. The latter was generally accepted, but recently Empereur and Picon have published the location of some twenty production sites which span an area from Antioch in the east to Rhodes in the west⁹⁹. A similar situation occurs earlier in the Roman period with the amphora type Dressel 2-4¹⁰⁰ (= Peacock and Williams Class 10)¹⁰¹. The form of the latter was based on prototypes from Kos, but for the period from the first century B.C. to the first century A.D., several production locations have been distinguished, mostly in the western Mediterranean, including Campania, Latium and Etruria in Italy, Catalonia and Baetica in Spain, as well as southern and central France; Brockley Hill in England has also been suggested as a production centre¹⁰². Such a situation is in direct contrast with that of amphora production in the Classical and Hellenistic periods when, as Empereur and Picon state, "each large centre was intent on emphasizing the difference in appearance of its product with respect to those of its neighbours"¹⁰³. The ramifications of this cannot be stressed enough and the possibility of more than one production centre may well apply to other classes of Roman amphorae, especially Torone Type I.

The shape of no. 3 is characteristic of the type and may be taken as typical of many of the more fragmentary pieces found at Torone. The body is wheel-ridged¹⁰⁴, with widely spaced ridging towards the middle, gradually narrowing at the shoulder and base. The point of maximum diameter is at the shoulder and there is a slight tapering in towards the base¹⁰⁵. Where

93. Yassi Ada I 155-7.

94. E. Quibell, *Excavations at Saqqara IV* (1912) 140 and pl. 48 no. 3; W. Y. Adams, *Kush* 10, 1962, 245-88; M. Egloff, *La poterie copte. Quatre siècles d'artisanat et d'échanges. Recherches Suisses d'Archéologie Copte* 3 (1977) 111-2, pls. 105ff Type 164, also pl. 57 nos. 4-6 (Types 164-166).

95. Riley (1981) 120; Peacock and Williams 186; for the Black Sea see especially Yassi Ada I 163 n. 8; cf. D. Tudor, *Dacia* 7-8, 1937-1940, 384 no. 16, 383 fig. 15e; J. Cangova, *Bulletin de l'Institut Archéologique Sofia* 22, 1959, 243-62, especially 245 fig. 1 no. 8, 247 fig. 3; A. L. Jacobsen, *Sovetskaia Archeologia* 15, 1951, 329 fig. 3 no. 14. For its occurrence in southern France see M. Bonifay and F. Villedieu in *BCH Suppl. XVIII* 22-5 fig. 1.

96. Peacock and Williams 187. The existence of a thriving contemporary oil trade at Antioch may suggest that this amphora type was used for that commodity, see J.H.W.G. Liebeschuetz, *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire* (1972) 79-81.

97. For example J. A. Riley in: J. H. Humphrey (ed.), *Excavations at Carthage 1975 Conducted by the Univer-*

sity of Michigan, I (1976) 116.

98. D. F. Williams, *Archaeometry* 21, 1979, 177-82, especially 181.

99. J.-Y. Empereur and M. Picon in: R. E. Jones and H. W. Catling (eds.), *New Aspects of Archaeological Science in Greece. Proceedings of a Meeting held at the British School at Athens January 1987*, BSA Fitch Laboratory Occasional Paper 3 (1988) 33 and 35 fig. 21. To be published more fully in: *Actes du Colloque de Sienne sur les amphores 1986* (in press).

100. H. Dressel, "Di un grande deposito di anfore rinvenuto nel nuovo quartiere del Castro Pretorio", *Bull. della Commissione archeologica comunale di Roma* 7, 1879, 36-112, 143-95.

101. Peacock and Williams 105-6.

102. *Ibid.* (with full references).

103. *Supra* n. 99, 33.

104. For the term "wheel-ridged" see *Agora* V 6.

105. Peacock and Williams 185 fig. 104 following Riley (1979) 212-6 distinguish a larger and a smaller version labelled A and B (= Riley Type 1 and 1a).

preserved the base is rounded and the vessel relatively thin-walled. The vertical neck is surmounted by a rim which may be plain, slightly flaring, or slightly thickened; the lip is usually rounded. In the majority of pieces there is a small ridge approximately 3 cm. below the lip, normally corresponding with the point of the upper handle attachment. The vertical handles are attached from the upper neck at a point directly below the lip to the shoulder. The handles are invariably marked by a deep groove or slash, sometimes two as on no. 3, on top of the handle and usually to one side. Sometimes the handles may be placed asymmetrically.

The fabric of most of the examples found at Torone is consistent. The clay body is quite gritty with limestone inclusions, and is normally described as "sandy"¹⁰⁶; mica is visible on some examples. Clay colour can range from reddish yellow 5YR 6/6 to very pale brown 10YR 8/4-7/4. Judging from fragments preserving the junction of the body and neck, it is evident that the neck was made separately from the body and subsequently attached.

The majority of pieces from Torone, including no. 3, derive from mixed levels which include both second century A.D. material as well as pottery of the late sixth or early seventh century. Dating evidence from other sites in the eastern Mediterranean indicates a range for Type II amphorae from the early fifth century (or slightly earlier) to the early seventh. At Carthage the type first appears around A.D. 425, in Egypt ca. A.D. 400, and is very common during the sixth century¹⁰⁷. The earliest dated piece from Torone is an almost complete amphora, inv. 81.825 (not catalogued), from the same amphora burial as the Type VI amphora no. 11. The latter is identified (see below) as an Africana II "Grande", an amphora type which dates from the late second century A.D. to at least the late fourth¹⁰⁸.

Type III (nos. 4-5; fig. 13a-b)

Two examples of this type are presented here, both used for amphora burials. Fragments of this type were not encountered among the deposits excavated in 1976 and 1978, although many of the 5,598 wheel-ridged fragments listed above may possibly be of this type.

Nos. 4 and 5 are similar to one another in details of shape and fabric and may be considered as representative. The body is ovoid, thin-walled and wheel-ridged. On no. 4 there is a pronounced offset at the junction of body and shoulder, at which point the ridging is more widely spaced. No. 5 lacks this offset and the ridges are more evenly spaced. The neck is vertical and short and is surmounted by a knobbed rim (i.e. a rim which is slightly thickened on both the interior and exterior), which may be either flat (no. 4) or rounded (no. 5) on top. The handles are almost loop-shaped, oval in section, and are attached from the neck to the upper shoulder. The form of the base is unknown, but comparative material, especially from Samos (see below), would suggest a short spike blunt on end.

Visible impurities in the fabric include both white inclusions (conceivably limestone) and darker ones, as well as mica¹⁰⁹. The fabric of no. 4 is somewhat more "gritty" than that of no. 5; blow-outs are visible on both. The fired colour of the clay is close to light red 2.5YR 6/6-6/8 and reddish yellow 5YR 7/6-6/6. The exterior is coated with a fine clay slip, more readily noticeable

106. For example Peacock and Williams 187.

107. Riley (1981) 120; cf. *Tocra* II 116.

108. Peacock and Williams 155-7 Class 34.

109. The darker impurities noted vary in colour from dark brown to black, as well as red. The mica, more readily visible in the clay body of no. 4 is golden.

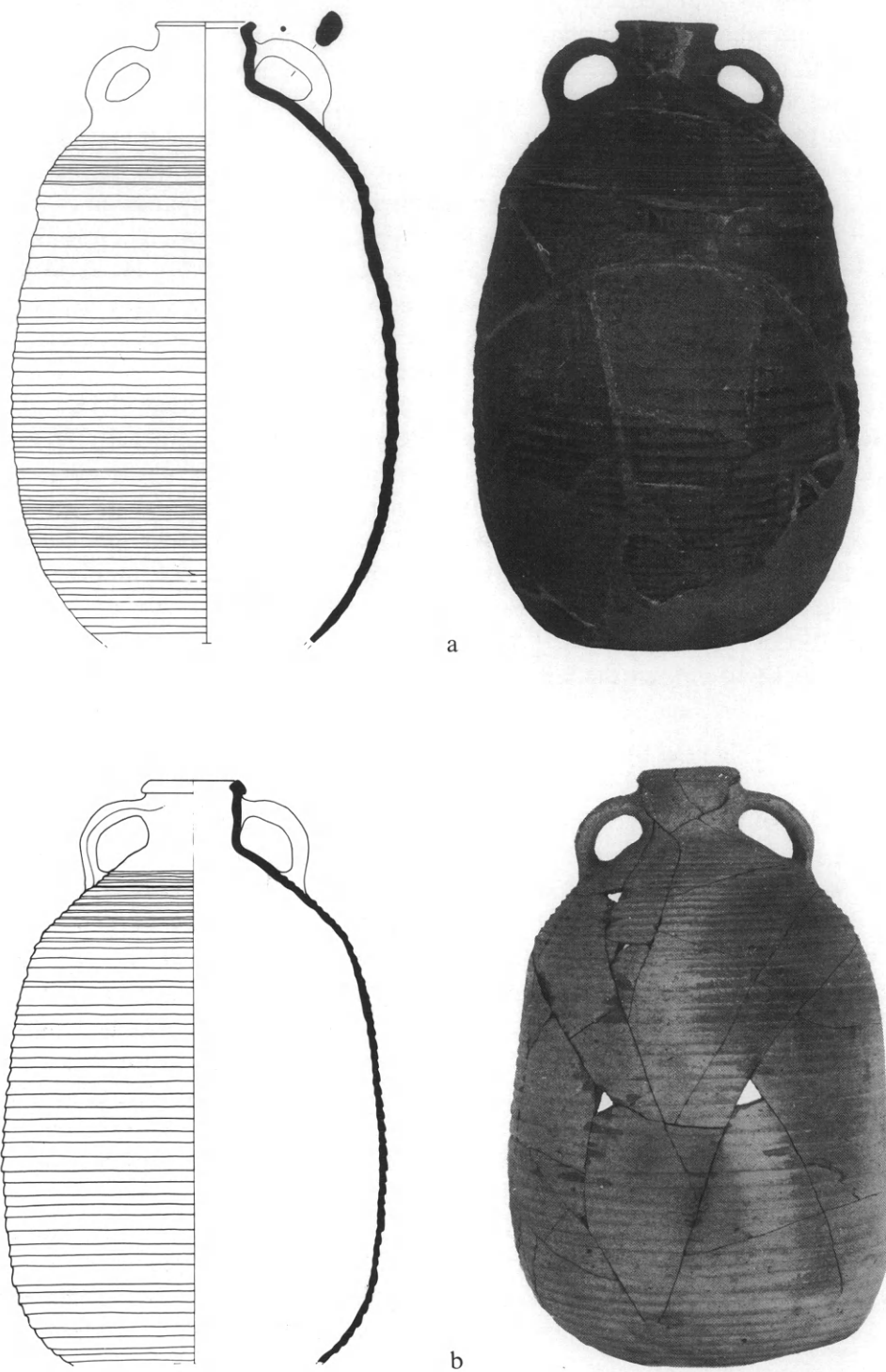

Fig. 13. a. Amphora no. 4, Torone Type III. b. Amphora no. 5, Torone Type III.

than that on most other amphora types discussed here; the slip is much lighter in colour to that of the body clay, approaching an off-white where best preserved¹¹⁰.

Type III amphorae are unclassified among the recognized types from sites in the Levant and North Africa¹¹¹, nor is the type classified among the more common amphorae assembled by Peacock and Williams. Amphorae similar, if not identical, to Torone Type III from Tomis in the Black Sea are listed by Scorpan, who provides the most detailed account of this form under the heading Type III¹¹², while similar amphorae from Bulgaria are presented by Kuzmanov also as Type III¹¹³. The evidence presented by Scorpan and Kuzmanov indicates a fourth or fifth century A.D. date for those examples similar to nos. 4 and 5, though later, developed, varieties continue, it would appear, into the sixth century A.D.¹¹⁴ The type is known at a number of other Black Sea centres¹¹⁵.

On the question of origin Scorpan states: "A l'origine se trouve un type d'amphore de Samos, au profil plus régulier, datant des IIIe-IVe siècles. Quelques exemplaires tardifs ont pu être produits localement, dans l'espace istro-pontique"¹¹⁶. Beyond the Black Sea, Scorpan lists the occurrence of the type in the Aegean, citing examples from Athens¹¹⁷ and from the fourth-century shipwreck off Yassi Ada¹¹⁸. The latter is of particular importance since three types of cargo amphorae were distinguished among the 1,100 or so that were plotted from the wreck. Of these the closest in details of form to the Toronean examples are those of Type I, although Type II are of similar fabric, ribbing and dimensions¹¹⁹; both of these are considered by Scorpan under his Type III¹²⁰. Elsewhere in the Aegean, published examples of the type have been recorded from Samos¹²¹, Thessalonike¹²², a chance find recovered from the sea between Lesbos and Lemnos¹²³, and perhaps also from Corinth¹²⁴. Of these, the most notable and most frequent are those from Samos. The largest single group of the type published from the island were found in a Late Roman cistern at the site of the Heraion¹²⁵. Isler publishes a total of eleven complete or near

110. In the range of very pale brown 10YR 8/3, 8/4, 7/3 and 7/4.

111. The only complete published amphora which is possibly, if not probably, of this type is one from Benghazi listed by Riley under the heading of miscellaneous Late Roman amphorae, Riley (1979) 233 no. D377, pl. XXXV and fig. 94.

112. Scorpan (1977) 272 fig. 5 nos. 1-2, 292 fig. 39 nos. 3 and 5; Scorpan (1976) 176 and pl. III Type III.

113. Kuzmanov 16 and fig. 1 Type III.

114. Scorpan (1977) 272; Scorpan (1976) 158, 176; *id.*, *Pontica* 8, 1975, 269-70.

115. Cf. I. B. Zeest, *Materijali i issledovanija po arheologii SSSR* 83, 1960, pl. XXXI, 75; B. Böttger, *Klio* 48, 1967, 275-6 pl. XV no. 57; E. Condurachi, *Histria I* (1954) fig. 378; D. Belov, *Kratkie Soobschenja* 116, 1969, 83 fig. 24.

116. Scorpan (1977) 272 with reference to V. R. Grace, *Hesperia* 10, 1956, 170.

117. Scorpan (1977) 272 n. 13 lists *Agora V* pl. 29 M 305 (probably meaning pl. 30 M 305) and pl. 32 M 328 as examples of the type. The following are closer to the Toronean examples: *Agora V* 68 and pl. 15 (K 112) dated to

the middle of the 3rd century A.D. and considered as a possible descendant of the more common 1st and 2nd century type illustrated by pl. 8 G 197 and H 20; pl. 29 M 273.

118. Bass and van Doorninck 34, pl. 2 figs. 8-9; T. Oguz Alpözen, *Türk Arkeoloji Dergisi* 22, 1975, 12-3, 21 Levha 5 nos. Sek. 7-8, 28 nos. 7-8.

119. Bass and van Doorninck 34.

120. Scorpan (1977) 272.

121. A. M. Schneider, *AM* 54, 1929, 127 nos. 1-2, Beilage XLVIII, 1; H. P. Isler, *AM* 84, 1969, 206f pls. 85-88; cf. U. Jantzen and W.-R. Megow, *AM* 92, 1977, 187 Abb. 12.

122. Ph. Petsas, *AA* 21, B2, 1966, pl. 349γ.

123. H.-G. Buchholz, *Methymna. Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nordlesbos* (1975) pl. 26(c).

124. Cf. C. K. Williams and O. H. Zervos, *Hesperia* 52, 1983, 15, pl. 7 no. 28, though the fabric of this amphora is not unlike that of Torone Type VII, no. 13 (see below).

125. Isler (*supra* n. 121) 202-30.

complete amphorae from the cistern, which were found in association with Phocaean Red Slip Ware, largely of the sixth century A.D.¹²⁶, as well as two bronze coins probably dating to the reign of Justinian (A.D. 527-65)¹²⁷. These so-called *Spitzamphoren* vary in height from 55 to 70 cm., are wheel-ridged in a manner identical to nos. 4 and 5, and many preserve the characteristic offset on the upper body as seen on no. 4¹²⁸; with the exception of two amphorae, the diameter of the rims of the Samian examples is proportionately wider than those from Torone¹²⁹. Where preserved, the bodies of the amphorae from Samos taper to a narrow spike, of variable length, blunt on end. In a recent paper, Arthur has nominated the type as "the Samos cistern type" and notes examples from Naples, Rome, Kaukana (Sicily), Cuma and Albania¹³⁰. The principal content remains uncertain.

Significantly, the fabric of the Samian examples is similar to that of other coarse-ware vessels, notably pithoi and "Kannen", found in the cistern¹³¹. On the basis of this evidence, coupled with the distribution of the type which, despite examples from central and southern Italy, Sicily and Albania, is primarily confined to the Aegean and Black Seas, it is tempting to see Samos as a production centre.

Type IV (nos. 6-7; fig. 14a-b)

Nos. 6 and 7 are typical examples of the well-known amphora type — Peacock and Williams Class 49¹³² — generally thought to have come from Gaza in Palestine¹³³. Torone IV corresponds to Ballana Type 10¹³⁴; Almagro¹³⁵, Beltran Lloris¹³⁶ and Keay¹³⁷, Type 54 (LIV); Carthage Late Roman Type 4¹³⁸; Benghazi Late Roman Type 3¹³⁹; Scorpan¹⁴⁰ and Kuzmanov¹⁴¹ Type XIV; and Popovic Type VI¹⁴². A useful characterization of the fabric, accompanied by notes on manufacturing techniques, is published by Schuring based on the finds from San Sisto Vecchio in Rome¹⁴³.

The shape is characterized by a long cylindrical or "torpedo"-shaped body with a comparatively broad hole mouth and a short upright collar rim which is everted. Vertical loop-handles, often set askew, are placed on the shoulder. On complete examples there is a band of wheel-ridging on the shoulder and another near the base. The body tapers to a rounded or flattened base (no. 7). The accretions of clay around the upper shoulder and rim of no. 6 are a characteristic

126. *Ibid.* 206-7 for the amphorae; 222-3 figs. 43-56 for the Phocaean Red Slip Ware.

127. *Ibid.* 229.

128. Cf. especially *ibid.* pl. 85 no. 1 (K 3798), pl. 86 nos. 1-2 (K 3792, K 3793), pl. 87 no. 3 (K 3997).

129. The two exceptions are *ibid.* pl. 85 nos. 1-2 (K 3798 and K 3799).

130. P. Arthur in *BCH Suppl. XVIII* 83-4 fig. 4.

131. Cf. Isler (*supra* n. 121) pls. 83-4, pls. 89-90.

132. Peacock and Williams 198-9.

133. J. A. Riley, *BASOR* 218, 1975, 25-63, especially 29; A. Zemer, *Storage jars in ancient sea trade* (1977) 61.

134. Emery and Kirwan (*supra* n. 85) 390 pl. 111 no. 10; cf. Farid (*supra* n. 85) 138 fig. 70 no. 8.

135. M. Almagro, *Las Necropolis Ampurias, II. Necropolis Romanas y Necropolis Indigenas* (1955) 320 no. 58.

136. Beltran Lloris 547-8.

137. Keay I 278-85.

138. Riley (1981) 120 and 117 fig. 10 no. 4; cf. Fulford and Peacock 121-2 fig. 35 no. 12-3.

139. Riley (1979) 219-23.

140. Scorpan (1977) 279-81, especially 281 fig. 19 no. 4, 291 fig. 41 nos. 5-6; Scorpan (1976) 180 pl. XIII and pl. XXI no. 4. Not all of the amphorae listed by Scorpan under his Type XIV are the same, cf. Fulford and Peacock 121.

141. Kuzmanov 18 and fig. 1 Type XIV.

142. Popovic 17 fig. 14 nos. 3-4, p. 36.

143. J. M. Schuring, *BABesch* 59, 1984, 172ff, 187 fig. 11; recently republished in *ead.*, *Experimental Studies on Roman and Medieval Ceramics* (1989) 137-195.

feature, to be seen on all rim fragments of the type from Torone¹⁴⁴. These accretions are explained by Schuring by the fact that once the upper part of the pot (which was made first) was cut away from the wheel, it was turned upside down and put in a chuck so that it could be fixed to the wheel and thereby allow the lower part of the vessel to be thrown¹⁴⁵.

The fabric of all examples of the type found at Torone is consistent; the fired colour of the clay is invariably brown, close to 5YR 5/6-6/6, sometimes closer to strong brown 7.5YR 5/6¹⁴⁶.

The distribution of the type and *testimonia* referring to Gaza products likely to have been carried in the amphorae are discussed by Riley, as is the dating evidence¹⁴⁷. Gaza amphorae are common in Egypt as early as ca. A.D. 400¹⁴⁸, while at Carthage they first occur in the late fourth and continue into the sixth century A.D.¹⁴⁹

Type V (nos. 8-9; fig. 14c-d)

Only small fragments of this type have been found at Torone, no. 9 being the largest, but the fabric is so distinctive as to permit straightforward identification. Amphorae, and jars, of this type have been referred to since the 1950's as "micaceous water jars", a term coined by Robinson on account of numerous examples from the Athenian Agora, many found in wells, preserving filling holes and as such thought to have been reused for drawing water from cisterns or wells¹⁵⁰. Robinson traces the long development of the shape from the first century B.C. to the late sixth century A.D.¹⁵¹ The type corresponds to Peacock and Williams Class 45¹⁵² and has also been presented in the following typologies: British B(iv)¹⁵³; Ballana Type 13a¹⁵⁴; Kuzmanov Type VIII¹⁵⁵; Scorpan Type V¹⁵⁶; Zeest Type 95¹⁵⁷; Carthage Late Roman Type 3¹⁵⁸; Benghazi Late Roman Type 10¹⁵⁹; and Keay Type LIV bis.¹⁶⁰ A number of sources have been suggested including Egypt¹⁶¹, Byzantium¹⁶² and Thasos¹⁶³, but the most probable origin is western Asia Minor,

144. *Torone* 1 14/422-14/428.

145. Schuring (*supra* n. 143) 173. The fact, however, that the accretions were not subsequently removed or smoothed seems an oddity and it is possible that they served a specific function such as permitting a grip for a cover/lid of, say, cloth to be attached.

146. Cf. *ibid.* 172; Peacock and Williams 199.

147. See especially Riley (1979) 219-22; see also D. Whitehouse *et al.*, *BSR* 53, 1985, 203.

148. Egloff (*supra* n. 94) 111, 116-7, pl. 60 no. 3, pls. 99-100 Type 182.

149. Riley (1981) 120; Riley (1979) 220.

150. *Agora* V 17. Similar filling holes were encountered on examples of the type from San Sisto Vecchio in Rome, and were probably necessary on account of the small size of the mouth, cf. M. B. Annis in: *Festoen. Op-gedragen aan A. N. Zadoks-Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardag*, *Scripta Archaeologica Groningana* 6 (1975) 29-40.

151. *Agora* V 17 and pl. 41. The earliest example in Robinson's series is F 65, the latest M 373. Peacock and Williams 189 wrongly state that the one-handed version first appears in the late 1st century A.D., citing evidence

from Ostia, cf. Panella 460-2; cf. M. Lang, *Hesperia* 24, 1955, 277-8.

152. Peacock and Williams 188-90.

153. Thomas (*supra* n. 45) 93; for the occurrence of the type in southern France see M. Bonifay and F. Villedieu in *BCH Suppl. XVIII* 26-7 fig. 7.

154. Emery and Kirwan (*supra* n. 85) 390 pl. 111 no. 13a; cf. Farid (*supra* n. 85) 138 fig. 70 no. 9.

155. Kuzmanov 17 and fig. 1 Type VIII.

156. Scorpan (1977) 272-3 fig. 7; Scorpan (1976) 158-9, 177, pl. V. See also Barnea (*supra* n. 59) 237-59, especially 246 fig. 8 no. 2, 251 fig. 12 no. 1.

157. Zeest (*supra* n. 115).

158. Riley (1981) 118 and 117 fig. 10 no. 3.

159. Riley (1979) 229-30.

160. Keay I 286ff.

161. V. R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (1961) fig. 67, right hand side.

162. A. C. Thomas, *Proc. Royal Irish Academy* 76, 1976, 245-55, especially 246.

163. Cited by Bass in *Yassi Ada* I 183 no. P 74, cf. O. Picard and J.-P. Sordini, *BCH* 96, 1972, 948 fig. 46.

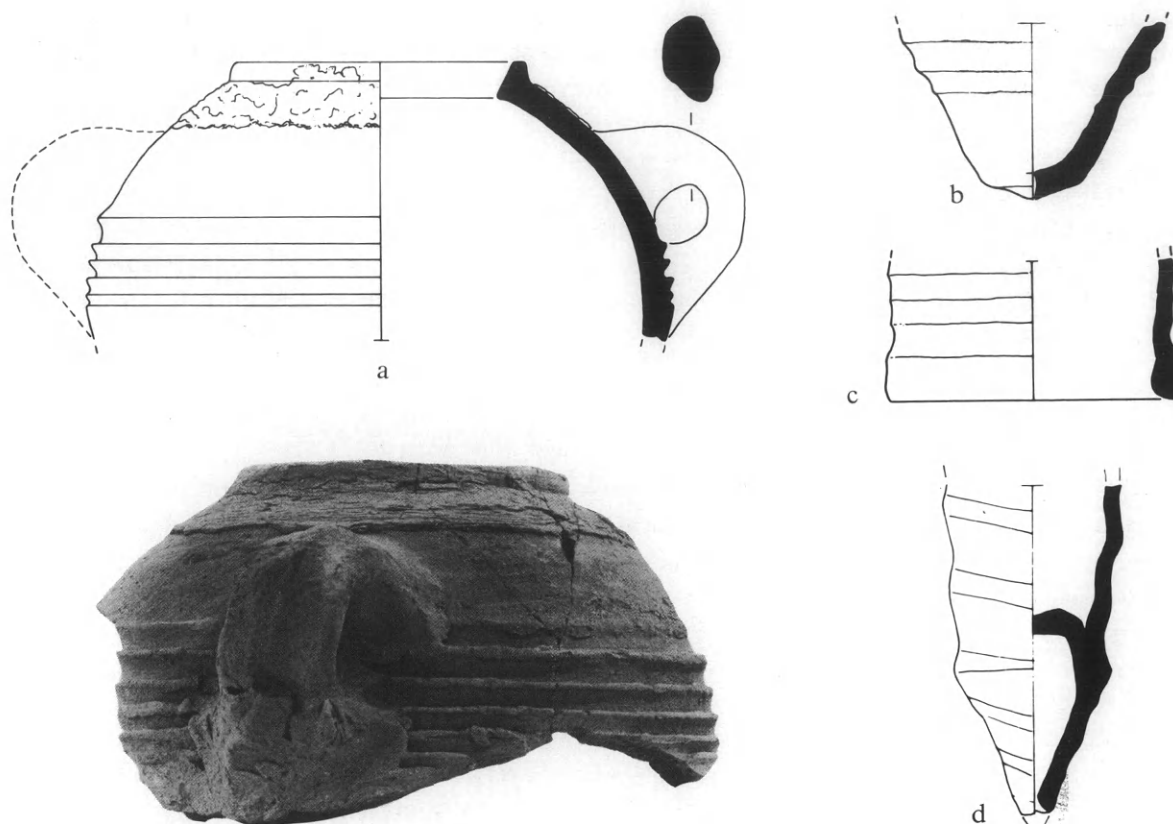

Fig. 14. a. Rim fragment, amphora no. 6, Torone Type IV. b. Base fragment, amphora no. 7, Torone Type IV. c. Rim fragment, amphora no. 8, Torone Type V. d. Base fragment, amphora no. 9, Torone Type V.

first proposed by Hayes and supported by petrological analysis¹⁶⁴. Various scholars have narrowed the source to the Meander Valley¹⁶⁵; the type is particularly common at Ephesos¹⁶⁶. Rothschild-Boros has determined that the principal content was probably an unguent¹⁶⁷.

The fabric is characterized by a distinctive reddish brown colour, close to reddish brown 2.5 YR 5/4, and loaded with fine mica. The slightly thickened rim of no. 8 is typical¹⁶⁸, as is the hollow base of no. 9 which was sealed with a disk of clay pushed into position during manufacture¹⁶⁹. The majority of body fragments of the type found at Torone are wheel-ridged, normally with the ridges set diagonally¹⁷⁰.

164. *Tocra* II 117; Peacock and Williams 188-90.

165. For example: C. K. Williams and O. H. Zervos, *Hesperia* 51, 1982, 139; Rothschild-Boros (*supra* n. 50) 79.

166. I am grateful to Dr. Veronika Mitsopoulos-Leon for this information. For the type in Pergamon see, for instance, W. Radt, *Türk Arkeoloji Dergisi* 23, 1976, 95 fig. 35.

167. *Supra* n. 50, 86.

168. Peacock and Williams 188 fig. 107; Williams and Zervos (*supra* n. 165) 139 n. 35 following Zemer (*supra* n.

133) note that everted or thickened rims are an earlier characteristic which disappears in the 5th and 6th centuries.

169. This is sometimes hollow and open as, for example, the piece published by Annis (*supra* n. 150) 31 fig. 1, 32 fig. 5, or else hollow with the sides pushed slightly in as, for example, L. Neuru, *Antiquités africaines* 16, 1980, pl. VI no. 35.

170. This is a characteristic feature of the type, cf., for example, C. Abadie in *BCH Suppl. XVIII* 48 fig. 2.

As already noted, the type has a long history from the first century B.C. through the late sixth A.D. The one-handled version (jar) is the earliest, the production of which continues at least as late as the fourth century as is testified by an example from the fourth-century Yassi Ada shipwreck¹⁷¹. Peacock and Williams, following Riley, cite an example dating to the end of the fourth century A.D. from San Sisto Vecchio in Rome as the earliest of the two-handled variety¹⁷². The pieces from Torone are too fragmentary to permit any closer dating.

Type VI (nos. 10-12; figs. 15a-b, 16a-d)

Although no. 10 is completely preserved, and no. 11 missing only its upper parts, it is clear that this type is comparatively rare at Torone, and apart from the three pieces presented here only a small quantity of body sherds was recovered.

Most informative is the small neck fragment no. 12 which preserves the greater part of a stamped incuse inscription in Latin. In the top line are the letters which abbreviate the place name, *Colonia Hadrumetum* in the Roman province of Byzacena, now the Sahel region of central Tunisia¹⁷³. The bottom line abbreviates the name of the officinator, which is probably *Flaccus*¹⁷⁴. Such stamps may be found on both Africana I "Piccolo"¹⁷⁵ and Africana II "Grande"¹⁷⁶ amphorae, though no. 12 probably belongs to the latter type. Although not uncommon in the eastern Mediterranean, Africana I and II amphorae are widely distributed in the western Mediterranean¹⁷⁷ and the occurrence of a stamped fragment at Torone is an important addition to the known stamps from Aegean sites¹⁷⁸.

No. 10 is a classic example of an Africana II "Grande", which corresponds to Peacock and Williams Class 34¹⁷⁹; Beltran Lloris Form 56¹⁸⁰; Keay Types IV-VII¹⁸¹; and Ostia Type III¹⁸². The form has been divided into four sub-types by Panella, labelled A-D, largely on the basis of details of the necks and rims of examples found at Ostia¹⁸³. The neck, rim, handles and body of no. 10 are more consistent with sub-type A¹⁸⁴. No. 11 is very similar, but since only portion of

171. Bass and van Doorninck pl. 2 fig. 25.

172. Peacock and Williams 189; Riley (1979) 229; Riley (1981) 118. The type also occurs in a deposit dated A.D. 390-420 at Kellia, Egloff (*supra* n. 94) 111 and 116, pl. 99 Type 181, pl. 60 no. 2.

173. Cf. F. Zevi and A. Tcherna, *Antiquités africaines* 3, 1969, 173-214; Beltran Lloris 549ff; Panella 580ff; Peacock and Williams 153ff; L. Foucher, *Hadrumetum* (1964) 108.

174. Cf. especially Zevi and Tcherna *ibid.* 192 fig. 16b; Beltran Lloris 553 no. 10(e) Form 56; Foucher *ibid.*; D. Manacorda in A. Carandini and C. Panella (eds.), *Ostia, IV. Le terme del Nuotatore. Scavo dell'ambiente XVI e dell'area XXV*, Studi Miscellanei 23, 1972-1976 (1977) 192 and 198 no. 44.

175. Beltran Lloris Form 57; C. Panella in *Recherches sur les amphores Romaines*. Collection de l'Ecole Française de Rome 10, 1972, 69-106 Type IV; Keay I 100ff Type III; Peacock and Williams 153-4 Class 33.

176. Beltran Lloris 549-56 Form 56; Panella *ibid.* Type III; Keay I Types IV-VII; Peacock and Williams 155-7 Class 34.

177. For the distribution of Africana I and II amphorae see Peacock and Williams 154, 156; Manacorda (*supra* n. 174) 117-254, especially 124-5.

178. Zevi and Tcherna (*supra* n. 173) especially 183 n. 7 list only two stamps from the Aegean, both from the Athenian Agora, see further *Agora V* 69 K 116 and K 117, both from a deposit dating to the middle of the 3rd century A.D.

179. Peacock and Williams 155-7.

180. Beltran Lloris 549-56.

181. Keay I 110-126.

182. Panella 580ff.

183. *Ibid.*; Keay I 110-126 Types IV-VII follow Panella's A-D.

184. Panella 269, 581-5, 629 fig. 27; Keay I 79 fig. 19 nos. 5 and 7, 80 fig. 20 no. 2.

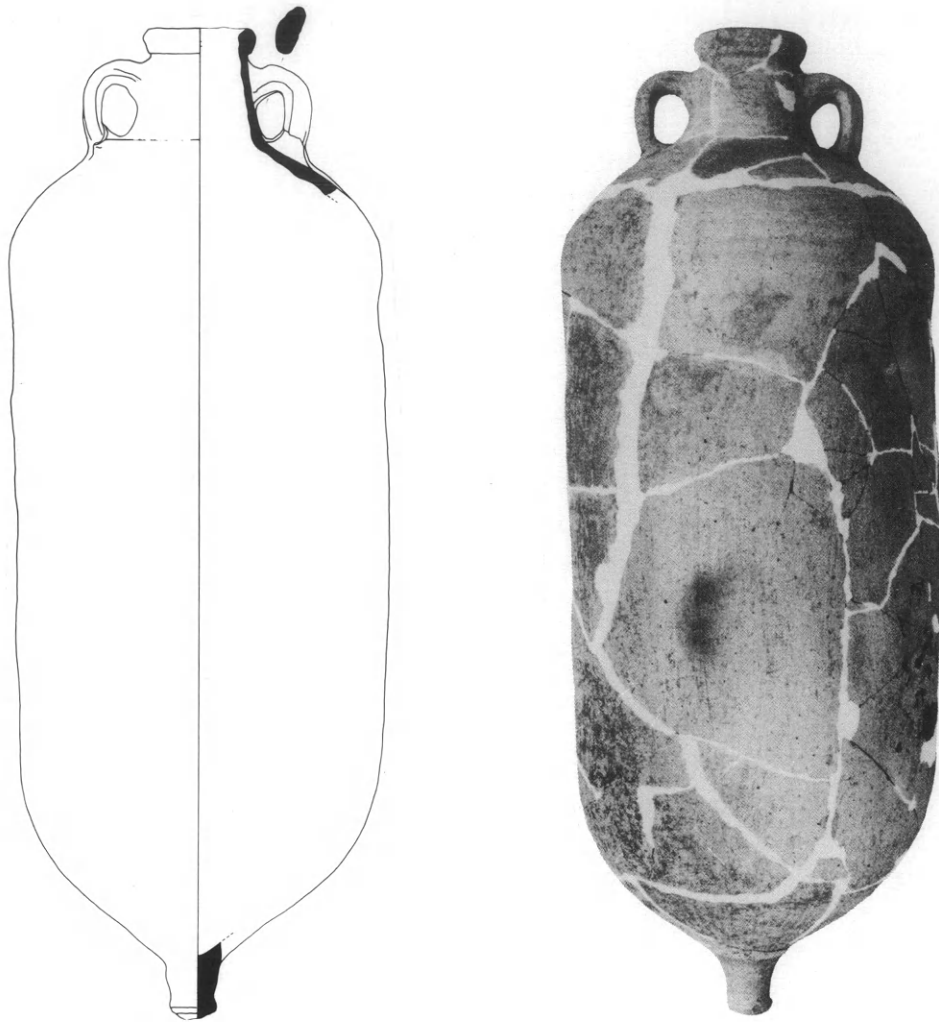

Fig. 15. Amphora no. 10. Torone Type VI.

its body and toe survive, it is difficult to assign it more specifically. It should be noted, however, that later Tunisian amphora types produced between the late fourth and sixth centuries A.D. are sometimes not unlike the earlier examples; these later types are conveniently assembled by Peacock and Williams under the heading of Class 35¹⁸⁵, following the typology presented by Keay¹⁸⁶. The possibility that nos. 10 and 11 are of the later types is highly unlikely on account of details of shape, the treatment of the surface, and the visual characteristics of the fabric, which make them consistent with Africana II "Grande"¹⁸⁷.

185. Peacock and Williams 158-65.

186. Keay I, 179ff (e.g. Types XXIV, XXVII-XXXII, XXXV, XLVI, LV, LVII, LVIII, LX, LXII, LXXXIX) and various illustrations on pp. 86ff figs. 26ff.

187. The most detailed and informative account of many of the characteristics of this class is that of Schuring (*supra* n. 143) 154ff Fabric A Shape 2.

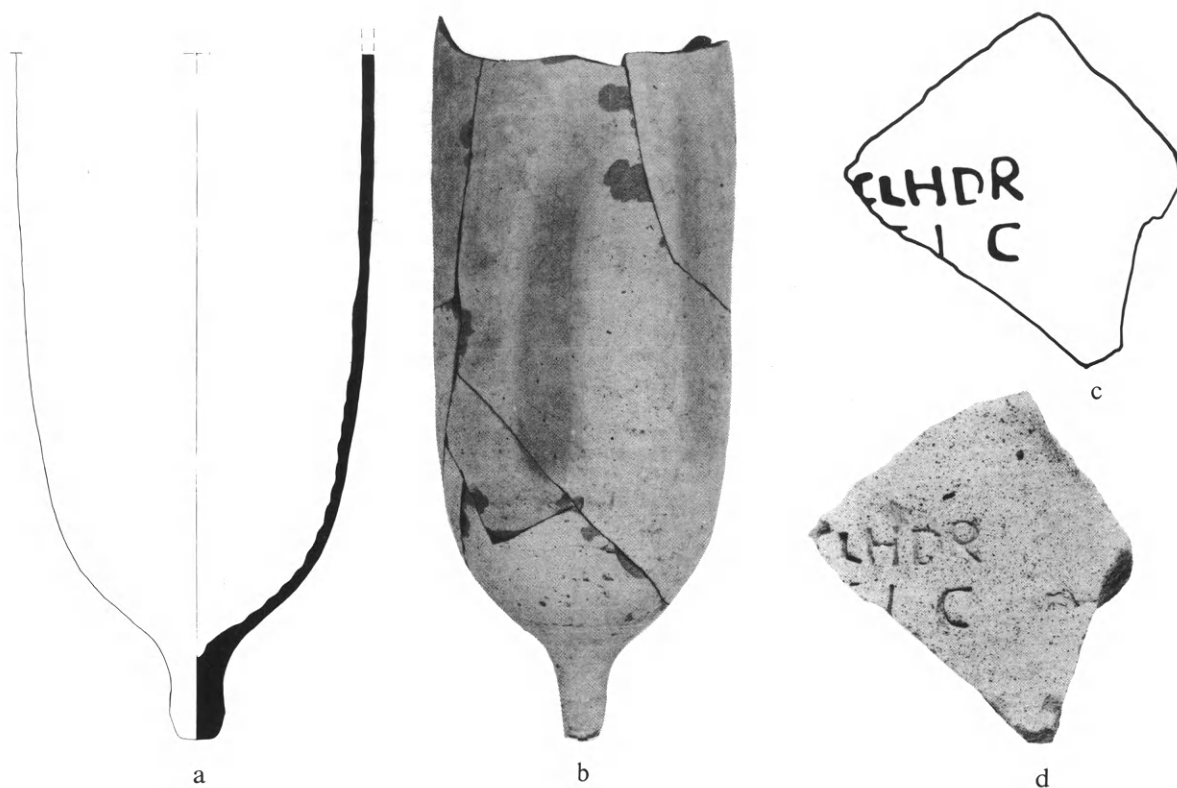

Fig. 16. a-b. Lower part, amphora no. 11, Torone Type VI. c-d. Neck fragment, amphora no. 12, Torone Type VI, with stamped inscription in Latin.

The fabric of nos. 10 and 11 is hard; the fired colour of the clay is close to light red 2.5 YR 6/6-6/8 and in the case of no. 11 there are traces of a slightly darker outer zone (close to light brown 7.5YR 6/4, approaching grey at points). The exterior surface of both amphorae is an off-white colour (between very pale brown 10YR 8/3 and pink 7.5YR 7/4 on no. 10, and more evenly very pale brown 10YR 8/3-8/4 on no. 11), and bears vertical smoothing marks, features which are all typical for Africana II amphorae¹⁸⁸. Characteristic also are the pronounced "ridges" on the interior of the vessels which would suggest that the bodies of both nos. 10 and 11 were made by a combined process of throwing and coiling; this aspect is well treated in Schuring's detailed study¹⁸⁹.

Africana II amphorae enjoyed a wide distribution especially in the western Mediterranean,

188. *Ibid.* See further Peacock and Williams 154 where the characteristic surface is described as a "white skin", which is thought to be the result of the use of saline water during manufacture. The phenomenon is normally termed "scum" in potters' circles, or else "bloom" or "efflorescence", cf. Rye (*supra* n. 61) 57; F. Hamer, *The Potter's*

Dictionary of Materials and Techniques (1975) s. v. scum; Schuring (*supra* n. 143) 153; *ead.*, *BABesch* 63, 1988, 1-68, especially 38.

189. Schuring (*supra* n. 143) 155f and especially 155 n. 79.

but are also to be found in the eastern Mediterranean¹⁹⁰, the Black Sea¹⁹¹, and in Britain¹⁹². They normally date from the late second to at least the late fourth century A.D. at most sites where they are found¹⁹³, and between the late third and fifth century A.D. on Catalan sites¹⁹⁴.

Olive oil has traditionally been considered as the commodity carried by this type of amphora, though some scholars have also suggested fish products¹⁹⁵. Rothschild-Boros, however, using a method referred to as High Sensitivity Sequential Chromatography, has shown that the examples of the type analyzed by her carried both wine and oil, in addition to nothing, and thereby suggested that this amphora type need not be commodity specific¹⁹⁶.

Type VII (no. 13; fig. 17a-b)

Apart from no. 13, which was reconstructed from fragments recovered from the Lower City area, only a few sherds could be positively assigned to this type. The form is not unlike that of Type III amphorae, but there are sufficient differences in details of shape and especially fabric to warrant a separate heading.

The shape of no. 13 is characterized by an ovoid, slightly sagging, body with the point of maximum diameter towards the lower half of the vessel. The body tapers to a short, narrow spike which is somewhat thicker towards the top and blunt on end. The vessel has a comparatively tall and narrow neck which is surmounted by a rolled rim¹⁹⁷, offset from the neck and rounded on top and on the exterior. The vertical handles, oval in section, are attached from the upper shoulder to the neck below rim. The lower two-thirds of the body are wheel-ridged. On the shoulder on one side there is a dipinto in red paint which is perhaps a monogram, though it remains unidentified; a similar dipinto is found on an uncatalogued body fragment which probably belongs to this amphora type¹⁹⁸.

The fabric is highly distinctive and somewhat finer than that of Types I-VI. The clay body is thin-walled and contains a few visible impurities, primarily white and light-coloured; there is some fine silvery mica visible on the surface, but noticeably less in the breaks. Blow-outs are to be seen all over the vessel. The fired colour of the clay may be described as cream or off-white, close to very pale brown 10YR 7/3-7/4; the surface has fired a slightly lighter hue, closer to very pale brown 10YR 8/3.

As far as I am aware, this amphora does not appear in any of the typologies from published sites in the Mediterranean and Black Seas, nor is it classified among the common amphora types

190. Peacock and Williams 157 fig. 82.

191. For example Scorpan (1977) 271, some of the amphorae listed under his Type II.

192. See especially D.P.S. Peacock in *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude typologique des amphores. Actes du Colloque de Rome, 27-29 Mai 1974*. Collection de L'Ecole Française de Rome 32, 1977, 261-78, especially 270ff and 277 fig. 5.

193. Peacock and Williams 156. At Ostia Africana II amphorae are very common from the second quarter of the third into the fourth century A.D., Panella 580ff; see also A. Carandini and C. Panella in A. King and M. Henig (eds.), *The Roman West in the Third Century*,

BAR Int. Series 109 (1981) 487-503.

194. Keay I 392.

195. Peacock and Williams 156; see also Whitehouse *et. al.*, (*supra* n. 147) 202-3. For olive oil production in Libya, Tunisia and Spain see, most recently, D.J. Mattingly, *Journal of Roman Archaeology* 1, 1988, 33-56.

196. Rothschild-Boros (*supra* n. 50) 86.

197. That is, one shaped by folding the rim outwards and down. This appears to be fairly standard practice in the manufacture of a number of Roman amphora types, Schuring (*supra* n. 143) Fabrics A2, C, D, E and G.

198. *Torone* 1 14/442.

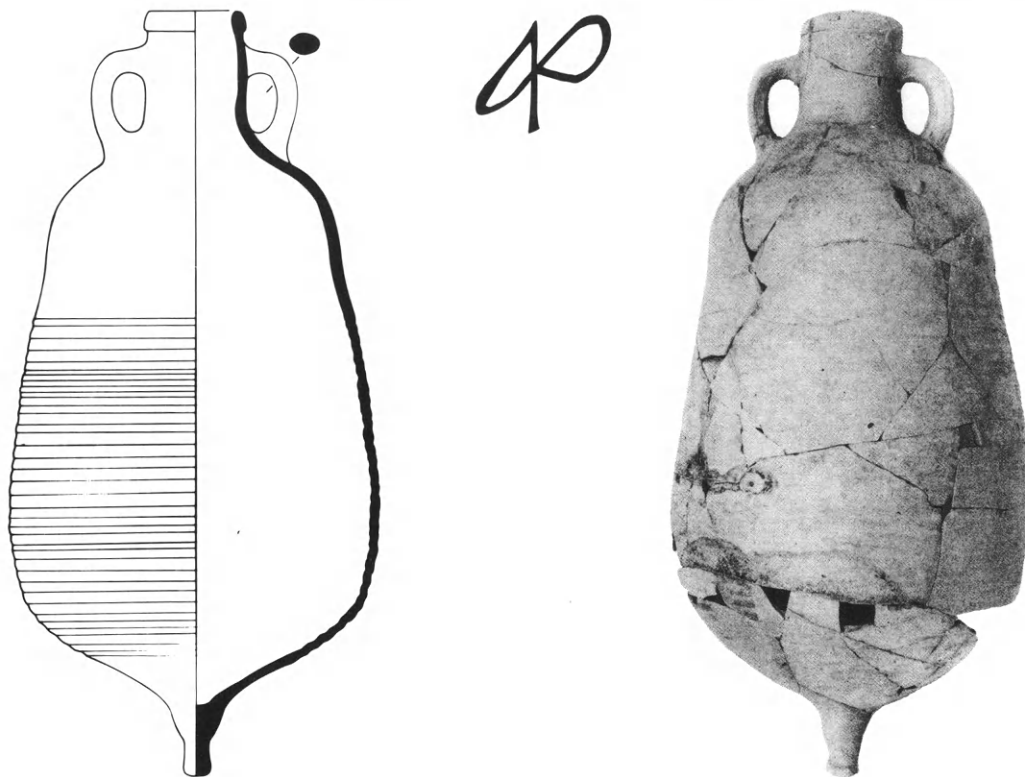

Fig. 17. Amphora no. 13, Torone Type VII.

assembled by Peacock and Williams. The fabric of no. 13 is not unlike that of an amphora found at Corinth (inv. C-1982-11), already referred to above, the shape of which has been compared to that of Torone Type III¹⁹⁹. Another amphora from Corinth may be cited (inv. C-1982-120), closer in shape to no. 13 but missing its foot; the wheel-ridging is very similar to that of no. 13 and there are traces of dipinto in red paint on the plain shoulder²⁰⁰. It is worth noting that the form of no. 13 bears a general likeness to an amphora classified by Kuzmanov as Type IV²⁰¹, though normally referred to as Robinson Type M238²⁰², but the foot is different, as is the fabric²⁰³.

199. Williams and Zervos (*supra* n. 124) 15, where the fabric is described as "fine, sandy cream clay, towards 7.5YR 7/4 at core".

200. *Ibid.* 29 and pl. 11 no. 76.

201. Kuzmanov fig. 1 Type IV.

202. *Agora* V 106 and pl. 28 no. M 238, the piece is compared by Robinson to L 55 and M 305-306 (pls. 17 and 30); cf. M. Bonifay and F. Villedieu in *BCH Suppl. XVIII* 36 fig. 14 no. 16; C. Abadie in *BCH Suppl. XVIII* 48 fig. 3 (Argos 77. 3046.15 = *BCH Suppl. VI* 465, A12).

203. Cf. also the fragmentary amphora from Thasos, encountered in one of the rooms of a fifth-century A.D.

villa, O. Picard and J.-P. Sodini, *BCH* 96, 1972, 941-9. A *terminus post quem* for the construction of the villa was established on the basis of coins dating to the beginning of the 5th century A.D. (p. 947). The amphora in question is illustrated on p. 948 fig. 45 and was found in the *salle nord* of the villa. The published photograph is far from clear and until further details of it are known it is best to consider the comparison a tentative one; the amphora may well be of the type here classified as Torone Type V, such as the fragments illustrated on p. 948 fig. 46.

No. 13, along with the fragments of the type found at Torone, derive from contexts which permit no more precise dating than Late Roman. Provenance and principal commodity await to be determined.

Select Catalogue of Illustrated Pieces²⁰⁴

Type I

1. (82.120) Fig. 11a-c.

Terrace IV, Amphora Burial TR 39 (2) 507.

AMRHORA, ALMOST COMPLETE. GRAFFITI.

Ht. 0.680; diam. (rim) 0.130; max. diam. (body) 0.492.

Reconstructed from frr.; complete except for missing chips.

Clay: close to very pale brown 10YR 7/4, with many white inclusions. Self-slipped.

Short projecting toe or knob; large body with point of max. diam. on upper half near shoulder. Inward sloping neck; thick flaring rim; rounded lip. Vertical handles, oval in section, attached from shoulder to neck. Band of spiral grooving on shoulder and on lower wall near base. Grooving executed prior to attachment of handles.

Graffiti on neck on both sides, incised after firing:

a) AAK

b) O (?) OBζ

a) may refer to a name (?)

b) numerical notation, 72 1/2. To the left an almond-shaped graffito (perhaps O).

Capacity, measured with loosely packed polystyrene balls: 61.5 litres to base of neck; 62.3 litres to rim top.

Torone 1 14/378.

Cf. especially B. Adamsheck, *Kenchreai. Eastern Port of Corinth IV. The Pottery* (1979) 114-5 and pl. 26 no. RC 14. Also C. Abadie in *BCH Suppl. XVIII* 51 fig. 7. *Agora V* pl. 29 M 272, pl. 40 P 1429.

2. (81.682) Fig. 11d-e.

Terrace IV, Amphora Burial TR 10 (1)

FRAGMENTARY AMPHORA. GRAFFITO.

Pres. ht. 0.515; diam. (rim) 0.144; max. diam. (body) 0.520.

Base, lower body and parts of upper body not preserved.

Clay: close to red 2.5YR.5/6, with many white inclusions and mica; slip slightly lighter.

Shape as 1.

Thin coating of dark resinous substance (mastic ?)

over parts of interior.

Graffito on neck on one side: OΔ with *chi-rho* monogram (on its side) flanked by A and Ω. OΔ= numerical notation, 74. Cf. the numerical notation on 1 (72 1/2); the two vessels are of similar proportions, though no. 2 has a greater max. diam. of body.

Torone 1 14/379.

Cf. no. 1 and, among others, C. K. Williams and O. H. Zervos, *Hesperia* 52, 1983, pl. 10 no. 72; W. W. Rudolph, *Hesperia* 48, 1979, 306 especially nos. 2-3.

Type II

3. (81.740) Fig. 12a-b.

Lower City TR 5 (2).

FRAGMENTARY AMPHORA. GRAFFITI.

Pres. ht. 0.456; diam. (rim) 0.110; max. diam. (body) 0.300.

Reconstructed from frr.; base and lower wall not preserved.

Clay: close to reddish yellow 5YR 6/6, with many light-coloured inclusions and some mica. Self-slipped. Body almost cylindrical, tapering slightly towards base; point of max. diam. at shoulder. Vertical neck, made separately from body and subsequently attached; plain, slightly flaring, rim with rounded lip. Small ridge 0.030 below lip. Vertical handles attached from shoulder to upper neck and marked by two deep grooves or slashes on outer face to one side. Body wheel-ridged with ridges widely spaced at mid-point and close set near shoulder and towards base. Unidentified graffiti on shoulder on both sides.

Torone 1 14/413.

Cf., among others, C. Abadie in *BCH Suppl. XVIII* 53 fig. 10 (also fig. 9); *Agora V* pl. 32 no. (M 333); C. K. Williams and O. H. Zervos, *Hesperia* 52, 1983, 29 pl. 11 nos. 77-8; *Yassi Ada* I 155-7.

Type III

4. (81.322) Fig. 13a.

Terrace IV, Amphora Burial TR 3 Pot Burial 1.

204. The following abbreviations are used in the catalogue: diam.= diameter/ht.= height/est.= estimated/max.=

maximum/fr(r)= fragment(s)/pres.= preserved.

FRAGMENTARY AMPHORA.

Pres. ht. 0.550; diam. (rim) 0.090; max. pres. diam. (body) 0.340.

Reconstructed from fr.; base and lower body not preserved.

Clay: close to reddish yellow 5YR 7/6, with some inclusions, including mica. Slip lighter in colour, but poorly preserved.

Tall ovoid body, with point of max. diam. near middle. Short vertical neck; knobbed rim, flat on top. Short vertical handles, oval in section, attached from upper shoulder to neck. Body wheel-ridged, with ridges tending more widely spaced near mid-point. Pronounced offset on upper body near shoulder.

Deeply impressed dot, executed before firing, on arch of one handle.

Torone 1 14/420.

Cf. H. P. Isler, *AM* 84, 1969, especially pl. 85 no. 1, pl. 86 nos. 1-2, pl. 87 no. 3; Scorpan (1977) 273 fig. 5 Type III no. 2.

5. (82.1369) Fig. 13b.

Terrace IV, Amphora Burial TR 38 W ext (26) 468, Tomb II.

FRAGMENTARY AMPHORA.

Pres. ht. 0.544; diam. (rim) 0.097; max. diam. (body) 0.356.

Reconstructed from fr. Base not preserved; one half of body of vessel intentionally broken lengthways to accommodate inhumation.

Clay: close to light red 2.5YR 6/6 and reddish yellow 5YR 6/6, with small white inclusions and mica; occasional blow-outs. Slip lighter in colour, close to reddish yellow 7.5YR 7/6, but partially discoloured at one point.

Shape as no. 4, but with rim rounded on top; wheel-riding more evenly spaced.

Torone 1 14/421.

Cf. no. 4; also *Agora V* pl. 15 no. (K 112), pl. 29 no. M 273.

Type IV

6. (81.710) Fig. 14a.

Lower City TR 5 (2).

RIM, SHOULDER AND HANDLE FRR.

Pres. ht. 0.102; diam. (rim) 0.106.

Four joining fr. preserving portion of rim, shoulder and one handle.

Clay: close to strong brown 7.5YR 5/6 and reddish yellow 5YR 6/6. Many impurities, primarily small grey-coloured inclusions. Self-slipped.

Cylindrical body; short upturned collar rim. Vertical ring handles (one preserved), set slightly askew. Band of wheel-riding on shoulder. Accretions of clay on

exterior of rim and upper body above handle attachment.

Torone 1 14/422.

Cf. C. K. Williams and O. H. Zervos, *Hesperia* 51, 1982, 140-1 fig. 3 and pl. 44 nos. 73-4; C. Abadie in *BCH Suppl. XVIII* 55 fig. 11; M. Bonifay and F. Villedieu in *BCH Suppl. XVIII* 28 fig. 8 nos. 6-7.

7. (78.3441) Fig. 14b.

Lower City TR 3 (3).

BASE FRR.

Pres. ht. 0.050; max. pres. diam. 0.074.

Two joining fr. preserving base.

Clay: as 6 but fired closer to light reddish brown 5YR 6/4. Self-slipped.

Cylindrical body tapering to rounded base with no increase in wall thickness. Band of wheel-riding on lower wall near base.

Torone 1 14/429.

Cf. L. Neuru, *Antiquités africaines* 16, 1980, 202 pl. VII no. 49; M. Bonifay and F. Villedieu in *BCH Suppl. XVIII* 28 fig. 8 no. 6.

Type V

8. (78.3374) Fig. 14c.

Lower City TR 2 (1).

RIM FR.

Pres. ht. 0.039; diam. (rim) est. 0.060-0.080(?)

Clay: micaceous, thin-walled and hard, fired close to reddish brown 2.5YR 5/4 and red 2.5YR 4/6-4/8. Self-slipped.

Vertical neck, faintly wheel-ridged. Plain rim, slightly thickened and rounded on top.

Torone 1 14/433.

Cf. especially *Agora V* 119 pls. 34 and 41 no. M 373 and pl. 40 no. P 12861; L. Neuru, *Antiquités africaines* 16, 1980, 201 pl. VI no. 34; M. B. Annis in *Festo. Opedragen aan A. N. Zadoks-Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardag* (1975) 31 fig. 1.

9. (78.3448) Fig. 14d.

Lower City TR 3 (3).

BASE FRR.

Pres. ht. 0.092; max. pres. diam. 0.046.

Clay: as 8, but fired closer to red 2.5YR 5/6. Self-slipped.

Toe of fusiform wheel-ridged amphora, tapering almost to a point. Hollow base sealed with disk of clay pushed into position during manufacture, accounting for small ridge in profile.

Torone 1 14/434.

Cf. Neuru *ibid.* (no. 8) 202 pl. VI no. 35; Annis *ibid.* (no. 8) 31 fig. 1, 32 figs. 5-6; P. Delougaz and R. C. Haines, *A Byzantine Church at Khirbat al-Karak*

(1960) pl. 54 no. 18; Keay I 288 fig. 124 no. 16; *Agora V* pls. 40-1 (especially the toes of vessels cited for no. 8).

Type VI

10. (84.401) Fig. 15a-b.
Terrace IV, TR 50 Tomb 5.
AMPHORA. COMPLETE.
Ht. 1.077; diam. (rim) 0.120; max. diam. (body) 0.403.
Reconstructed from frr.; complete. Exterior surface and breaks worn. Small hole at one point on body with traces of pitch around it.
Clay: with many inclusions of various colour and a very small quantity of mica. Clay evenly fired close to light red 2.5YR 6/6. Surface fired close to very pale brown 10YR 8/3 and pink 7.5YR 7/4.
Tall cylindrical body tapering to short spike. Short vertical neck, slightly inward sloping; slight ridge at junction of shoulder and neck. Rounded rim, thickened on the exterior and with the inner edge obliquely cut. Two short vertical handles, almost loop-shaped, oval to plano-convex in section, attached from the upper neck to the shoulder. Wheel-marks/ ridges prominent on interior. Smoothing/finishing marks, running vertically, visible on exterior.
Cf. Keay I 79 fig. 19 nos. 5 and 7, 80 fig. 20 no. 2; and, generally, Panella 629 no. 27.
11. (81.1111) Fig. 16a-b.
Terrace IV, TR 3 Amphora Burial 2.
FRAGMENTARY AMPHORA.
Pres. ht. 0.850; max. diam. (body) 0.410.
Reconstructed from frr. Upper body, neck, rim and handles not preserved (intentionally broken to allow for inhumation of infant).
Clay: hard, with many small dark-coloured and some light-coloured inclusions; a little mica. Clay fired close to light red 2.5YR 6/6-6/8; traces of a thin darker outer zone visible at certain points. Surface, off-white in colour, close to very pale brown 10YR 8/4-7/4.
Tall cylindrical body tapering to long spike, blunt on end. Wheel-marks/ridges prominent on interior. Smoothing/finishing marks, running vertically, visible on exterior.
Torone 1 14/435.
Cf. J. Schuring, *BABesch* 59, 1984, 151-8 Fabric A

Shape 2, pp. 154ff; Keay I 121-6 cf. the shape of Type IV; V. R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (1961) fig. 37 P 14618 (labelled Spanish).

12. (78.3425) Fig. 16c-d.
Lower City TR 2 (1).
NECK FR. STAMPED INSCRIPTION.
Pres. ht. 0.052; Pres. width 0.049.
Single fr., broken on all sides, preserving small portion of neck.
Clay and surface: not unlike 11, but with clay more gritty.
Fr. vertical in profile.
Stamped inscription; Latin, incuse, in two lines:
CLHDR
[F]LC
Top line: C(o)L(onia) H(a)DR(umetum)
Bottom line: L and C are preserved, but only portion of F is visible at break, probably: [F]L(a)C(cus).
Torone 1 14/437.
For the stamp cf. F. Zevi and A. Tchernia, *Antiquités africaines* 3, 1969, 192 fig. 16b and 181 (*Ostia* inv. 14692); Beltran Lloris 553 no. 10(e) Form 56; D. Manacorda in A. Carandini and C. Panella (eds.), *Ostia IV. Le terme del Nuotatore. Scavo dell'ambiente XVI e dell'area XXV*, *Studi Miscellanei* 23, 1972-1976 (1977) 192 and 198 no. 44.

Type VII

13. (81.687) Fig. 17a-b.
Lower City TR 4 (2).
AMPHORA. DIPINTO.
Ht. 0.579; diam. (rim) 0.078; max. diam. (body) 0.278.
Complete, reconstructed from frr.
Clay: close to pale brown 10YR 7/3-7/4; thin-walled with only a few small light-coloured inclusions and mica. Slip lighter in colour.
Narrow spike, blunt at end; body slightly sagging with point of max. diam. towards lower half. Vertical neck; rolled rim. Vertical handles, oval in section, attached from upper shoulder to neck. Lower two-thirds of body wheel-ridged.
Unidentified dipinto in red paint on shoulder on one side (monogram?)
Torone 1 14/439.
Perhaps cf. C. K. Williams and O. H. Zervos, *Hesperia* 52, 1983, 29 pl. 11 no. 76.

J. K. PAPAPOPOULOS

Concordance of Inventory and Catalogue Numbers:
78.3374=8/78.3425=12/78.3441=7/78.3448=9/81.322=4/
81.682=2/81.687=13/81.710=6/81.740=3/81.1111=11/82.120
=1/82.1369=5/84.401=10.

BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS

Note the following bibliographical abbreviations used in addition to the usual ones (titles of papers published in Russia, Bulgaria, Yugoslavia and Romania are given in the language of the résumés):

- AEMΘ*: Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη (Vol. 1, 1987).
- Agora V*: H. S. Robinson, *The Athenian Agora* Vol. V. *Pottery of the Roman Period: Chronology* (1959).
- Bass and van Doorninck: G. F. Bass and F. H. van Doorninck, Jr., A Fourth-Century Shipwreck at Yassi Ada, *AJA* 75, 1971, 27-37.
- BCH Suppl. XVIII*: V. Déroche and J.-M. Spieser (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du colloque organisé par l'Ecole Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II*. *BCH Supplément XVIII* (1989).
- Beltran Lloris: M. Beltran Lloris, *Las anforas Romanas en España* (1970).
- Fulford and Peacock: M. G. Fulford and D.P.S. Peacock, *Excavations at Carthage. The British Mission* Vol. 1, 2. *The Avenue du President Habib Bourguiba, Salamambo: The Pottery and Other Ceramic Objects from the Site* (1984).
- Keay I-II: S. J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study; the Catalan evidence*, BAR International Series 196 (i-ii) (1984).
- Kuzmanov: G. Kuzmanov, Typologie et chronologie des amphores de la Haute époque byzantine, *Arkeologiya* 15 (1), 1973, 14-21.
- Meditarch*: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World* (Vol. 1, 1988).
- Panella: C. Panella, Anfore, in A. Carandini *et al.* (eds.), *Ostia III: Le terme del Nuotatore, Scavo dell' ambiente V et di un saggio nell'area SO*, *Studi Miscellanei* 21, 1973, 463-633.
- Peacock and Williams: D.P.S. Peacock and D. F. Williams, *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide* (1986).
- Popovic: M. Popovic, Svetinja - Contribution to the Study of Early Byzantine Viminacium, *Starinar* N. S. 38, 1987, 1-37.
- Riley (1979): J. A. Riley, The coarse pottery from Benghazi, in: J. A. Lloyd (ed.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, Vol. II (1979) 91-497.
- Riley (1981): J. A. Riley, The pottery from the cisterns 1977.1, 1977.2 and 1977.3, in: J. H. Humphrey (ed.), *Excavations at Carthage Conducted by the University of Michigan*, Vol. VI (1981) 85-124.
- Scorpan (1976): C. Scorpan, Origines et lignes évolutives de la céramique romano-byzantine (IVe-VIIe siècles) de l'espace Méditerranéen et Pontique, *Pontica* 9, 1976, 155-85.
- Scorpan (1977): C. Scorpan, Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe-VIIe siècles) dans l'espace Istro-Pontique, *Dacia* N.S. 21, 1977, 269-97.
- Tocra II*: J. Boardman and J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits II and Later Deposits*, BSA Suppl. Vol. 10 (1973).
- Torone 1*: A. Cambitoglou *et al.*, *Excavations at Torone* Vol. 1. *The 1975, 1976 and 1978 Seasons* (forthcoming)
- Yassi Ada I*: G. F. Bass and F. H. van Doorninck, Jr., *Yassi Ada*, Vol. I, *A Seventh-Century Byzantine Shipwreck* (1982).

ILLUSTRATIONS of the pottery are at various scales and the reader is referred to the dimensions given in the catalogue.

NOTE SUR UN PEINTRE ATHÉNIEN NOVATEUR OU DU BON USAGE DE LA PASSION CHEZ LES DIEUX

Dans un article, paru récemment¹, Heide Mommsen a présenté une étude minutieuse concernant deux remarquables amphores attiques à figures noires, acquises par l'Antikenmuseum und Sammlung Ludwig de Bâle (fig. 1a-b, 2), datées de 550-540 av. J.-C.²

La lecture de cette étude si riche est à l'origine de cette note très brève dont la raison n'est point d'y ajouter quoi que ce soit, loin s'en faut, sur l'essentiel; tant l'érudition de l'auteur est prouvée dans un texte rigoureux accompagné de notes abondantes, remplies de détails foisonnants et des listes bien ordonnées, qui s'adressent aussi bien aux spécialistes confirmés qu'à ceux qui entament leur chemin dans cette forêt dense de la bibliographie en archéologie grecque.

En vérité, le plaisir procuré par cette lecture fut si vif et l'attention que l'auteur force agréablement le lecteur à y attacher se révéla si passionnante que le regard devient scrutateur des images déployées sur la panse des ces amphores, en particulier celles sur la seconde (fig. 1a-b)³. Ainsi quelques observations jaillissent, lesquelles méritent peut-être qu'on les expose ici.

En effet, en suivant Heide Mommsen dans son application à cerner de plus près le peintre de l'amphore BS 496, on apprend chemin faisant à le connaître. D'emblée, sa personnalité s'impose. Sa façon d'animer ses images dévoile un conteur passionné par des situations fortes, dramatiques, qu'il exprime en inventant au besoin pour ses personnages des gestes aussi brusques que leurs sentiments. Ses tableaux sont allongés en zones presque sous la pression des nombreuses figures robustes, auxquelles les visages dévorés par des yeux trop grands, insondables, confèrent une vitalité provocante. Sans que cela ôte à ses images une exaltation sereine, une jubilation, une volupté mesurée dans le lyrisme qui naît non de l'accumulation des figures mais de l'affinement graduel de la lumière sur leur traits, de la recherche de leur impact magique. Il retrace ainsi le récit vibrant d'une tension lumineuse, d'un monde dont la magie opère toujours, aussi bien par les mouvements violents et la monumentalité des personnages, que par la force de son dessin. Car, dessinateur ambitieux, infatigable, il ne néglige rien, même les détails ornementaux, soit sur les vêtements — admirables broderies sur les peplis des femmes, drôle de couvre-chef d'Eileithyie — soit sur le mobilier — trônes de Zeus et Héra.

Or, formidable inventeur d'images nouvelles, il ne se contente pas de rester limité dans le seul domaine de la peinture, son art propre, mais, comme poussé par l'inextricable alambic de sa création, il manifeste une étonnante curiosité envers l'ensemble de la création artistique de son temps, que ce soit les poèmes homériques ou encore la sculpture architecturale⁴.

1. *AntK* 1989, 118-145.

2. Inv. BS 495 et 496. *Para* 187, 3.

3. BS 496. H. Mommsen *loc. cit.* 134, note 96.

4. *Id. loc. cit.* 138, notes 108-110.

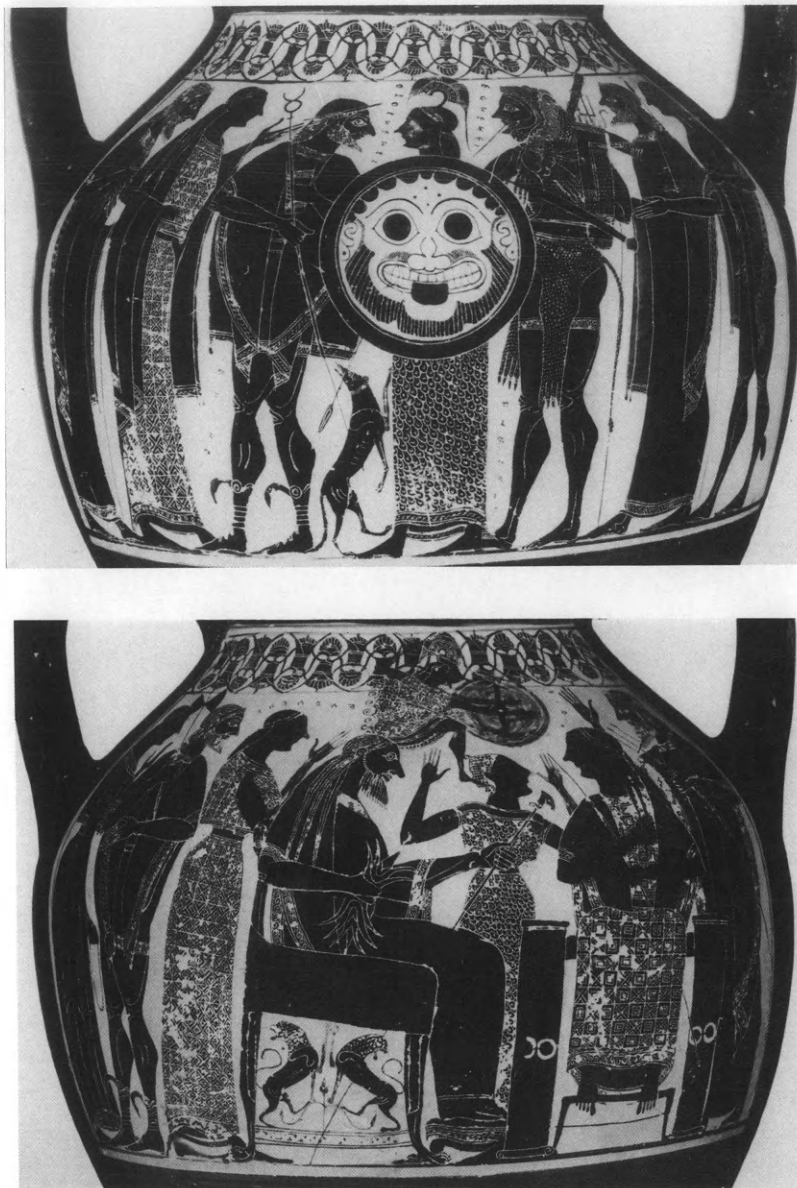

Fig. 1. Amphore à panse, Bâle BS 496. a. Introduction d'Héraclès dans l'Olympe (face B). b. Naissance d'Athéna (face A).

Il s'agit donc d'un peintre réfléchi, qui se mêlant de ce qui ne le regarde pas fait œuvre d'intellectuel, selon la définition sartrienne du terme⁵.

Défi que relève pourtant avec brio et tout en puisant son inspiration dans les légendes d'un passé déjà lointain, il reste toutefois très actuel dans ses préoccupations, solidement enraciné au

5. J. P. Sartre, *Plaidoyer pour les intellectuels* (1972)
124 sqq.

Fig. 2. Assemblée des Dieux, amphore à panse, Bâle BS 495.

temps présent, attentif aux courants de pensée et aux idées qui sont dans l'air à Athènes dans les années autour du milieu du VIe siècle.

Les questions donc qui se posent sont les suivantes: un peintre de cette trempe aurait-il pu faire preuve d'un tel égarement au point d'oublier de dessiner l'avant-bras et la main "gauche" d'Héraclès, héros principal de l'introduction dans l'Olympe⁶? (fig. 1a). Peut-on concevoir qu'il aurait laissé la massue, un des attributs par excellence d'Héraclès, flotter dans le vide derrière son dos ou bien la faire tenir avec un bras complètement contorsionné? Serait-il satisfaisant de croire que cela est dû à la disposition compliquée, "komplizierte Unterbringung", de tous les armes et attributs que le peintre aurait dessinés si minutieusement sur la poitrine du héros? Même s'il a plus d'un tour dans son sac, avide de toutes les formes, soucieux de tous les brassages, même s'il n'est pas à une originalité près, ce peintre ne mérite pas pour autant qu'on l'affuble d'une telle maladresse; elle ne serait pas conforme ni à son génie d'imagier — si bien révélé tout au long de cette étude — ni à la maîtrise de sa technique de dessinateur — qui n'est pas à démontrer.

Il faudrait peut-être chercher l'explication de cette étrangeté qu'est en effet l'adjonction massive de tout cet attirail dans un autre terrain: celui de l'innovation, si caractéristique de ce peintre. Imaginer plutôt qu'il ait fait pivoter le torse d'Héraclès de sorte qu'il soit vu de dos. De cette façon les armes trouvent leur place habituelle sur le dos, et l'avant-bras droit plié devant la poitrine, la main droite tenant la massue de la manière canonique, reste ainsi cachée au spectateur. Quant au bras gauche, si l'on accepte cette posture d'Héraclès, on peut supposer, grâce à elle précisément, que, caché par Athéna et libre de tout arme ou attribut, il était tendu pour saluer Hermès dont le torse fait exactement le même mouvement en sens inverse.

Sur ce point on peut ajouter un autre détail qui plaide pour cette lecture du dessin: la posi-

6. Comme l'explique l'auteur *loc. cit.* 138.

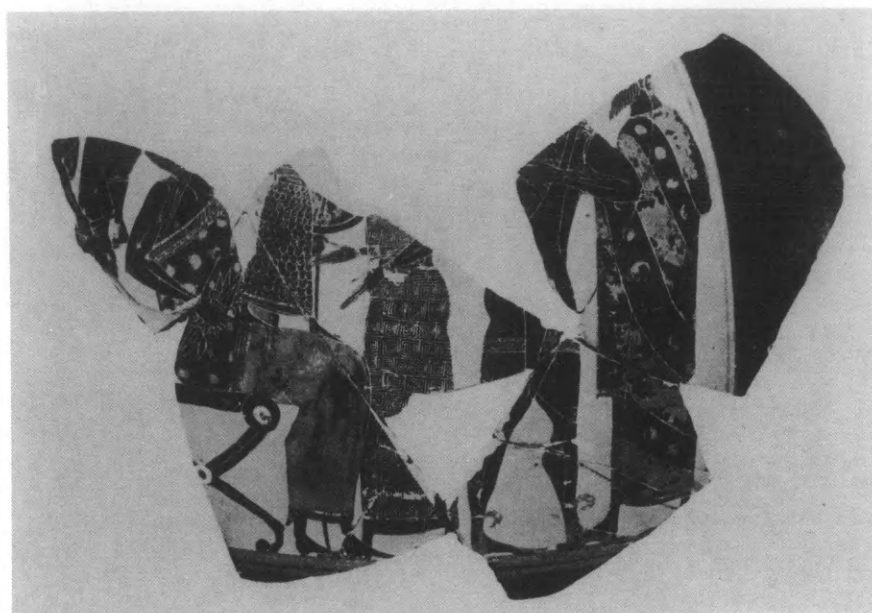

Fig. 3. Naissance d'Athéna, amphore à panse (fragment), Reggio di Calabria, Museo Nazionale 4018.

tion du nœud de la léonté, lequel, lorsqu'il n'est pas placé devant au milieu de la poitrine, est habituellement dessiné sur l'épaule gauche. Cet emplacement semble tellement canonique au point de déterminer à lui seul, selon le cas, le dos ou la poitrine d'une figure.

Ainsi, il a suffi au peintre de l'autre amphore de Bâle (BS 495, présentée dans le même article) (fig. 2) de corriger après coup — on voit nettement les traces — l'emplacement du nœud de la nébride d'Hermès⁷, pour indiquer que le dieu est représenté de dos. "Als der Maler diese Inkonsequenz bemerkte, hat er versucht, die Brust in einem Rücken umzuwadlen, indem er das Fell über die andere Schulter gelegt hat" remarque judicieusement Heide Mommsen.

Ajoutons à cela une autre observation: l'importance que devait avoir pour les peintres de deux amphores de Bâle, plus que la façon de tenir les armes et attributs, la direction de la tête et la position des jambes, par conséquent le rythme du mouvement caché des figures apparemment si statiques.

Ainsi Hermès arrivant devant Zeus⁸, marchant vers la gauche la tête tournée vers la même direction et la jambe gauche largement avancée, ne peut avoir le torse tourné de face; ce qui est possible pour Hermès qui s'éloigne vers la droite retournant la tête et avançant la jambe gauche sur le fragment de Reggio di Calabria⁹ (fig. 3) du même peintre.

Soulignons, en outre, que faire pivoter selon les besoins du récit les torsos des personnages de cette façon peu confortable n'est pas chose rare, en particulier à cette époque, chez les peintres du groupe E par exemple. C'est pourquoi Hermès, figuré sur la face A de l'amphore de Richmond, Virginia¹⁰ (fig. 4) d'un peintre de ce groupe, et le même dieu, dans un degré moindre, sur

7. Scène de l'assemblée des Dieux *ibid.* 126, pl. 23, 2.

8. *Ibid.* pl. 23, 2.

9. *Ibid.* pl. 24, 1.

10. Inv. 60.23, Para 56, 48ter.

Fig. 4. Naissance d'Athéna, amphore (type B), Richmond (Virginia) 60.23, groupe E.

l'amphore de New York¹¹ du peintre de Princeton, a exactement la même posture que Héraclès sur l'amphore de Bâle BS 496. On observe la même chose, corrigée après coup, plus d'une fois chez le peintre d'Amasis: sur la face A de son amphore L 19 à Bâle¹² (fig. 5a-b) et sur celle, fragmentaire, à Berlin¹³ — pour ne citer que deux exemples —, le guerrier nu, derrière la femme, à droite, tourne le dos au spectateur, en accord avec le mouvement de sa tête et pour pouvoir tenir normalement son arme; bien que les traces d'une intention première, plus que d'une hésitation, du peintre — les incisions indiquant les clavicules et les pectoraux d'un torse vu de face — soient visibles¹⁴. Tous ces repentirs apportés par les peintres à leur dessin en cours d'exécution sont même observés bien avant, ainsi que certaines figures de Lydos en témoignent. Citons à titre d'exemple les lutteurs sur les deux faces de la coupe miniaturiste d'Oxford, signée de Nikosthénès, où les incisions indiquant l'omoplate restent, témoins d'une intention première du peintre de représenter les lutteurs de dos, à la place de celles de la poitrine sur un torse vu de face. En raison peut-être du rendu de la draperie posée sur le bras droit des personnages^{14a}.

D'ailleurs, sur l'autre face de la première de ces deux amphores (Bâle L19, face B, fig. 5b), la figure d'Hermès nous montre quelle pouvait être la position du même dieu sur la BS 496 si la

11. Met. Mus. 53.11.1, *ABV* 298, 5.

12. Antikenmuseum und Sammlung Ludwig L 19, *Para* 65; D. von Bothmer, *The Amasis Painter and his World* (1985) Cat. no. 6.

13. Staatliche Museen, Antikenmuseum F 1692, von Bothmer *op. cit.* Cat. no. 10.

14. von Bothmer *op. cit.* 84 et 93 "the painter has mis-

takenly threatened the back of the nude warrior ..." et "turned his back view into a front view by incising the clavicles...".

14a. Ashmolean Mus. 1966.768, Coll. Beazley; M. Τιβέριος, *Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του* (Athènes 1976) 58, notes 251-2, pl. 47. Je remercie M. Tiverios pour cette précision.

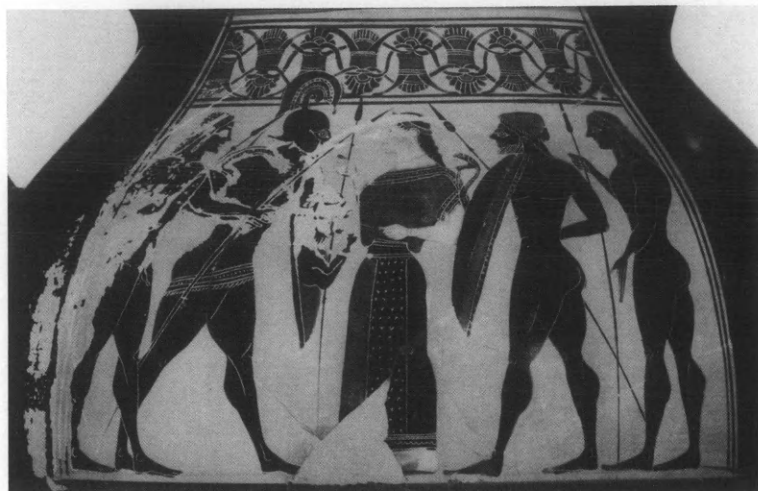

Fig. 5. Amphore (type B), Bâle L19, peintre d'Amasis. a. Athéna entourée de deux guerriers et de deux éphèbes.
b. Zeus assis reçoit Hermès entouré d'un homme et de deux éphèbes.

tête n'était pas tournée vers l'arrière, à savoir le torse vu de dos. Or, ici la nécessité de montrer le beau gobelet que Hermès tient devant sa poitrine, destiné à la libation de la bienvenue du héros élevé au rang des dieux d'une part, les liens étroits qui unissent le trio occupant le centre inviolable de l'image d'autre part ont fait que le peintre a inversé avec audace les mouvements correspondants à ceux des jambes, aussi bien d'Héraclès que d'Hermès. C'est ainsi que le peintre C n'a pas hésité à représenter Hermès de la même façon, et pour les mêmes raisons, sur la pyxide tripode du Louvre¹⁵ (fig. 6).

15. Inv. CA 616, *ABV* 58, 122 (85) et *Para* 23, naissance d'Athéna.

Fig. 6. Naissance d'Athéna, pyxis, Louvre CA 616, peintre C.

Que l'on songe également à des postures identiques chez le peintre de la Gorgone du Louvre¹⁶ (fig. 7a) ou bien chez Clitias¹⁷.

Du silence des archives de l'imaginaire remonte ainsi l'image qui, par une alchimie secrète, une cristallisation imprévisible, prend peu à peu, subtilement, tout son sens. La narration et ses nécessités se révèlent aussi fortes que le souci du naturel anatomique, dont les "erreurs" des peintres ne font, du reste, que confirmer l'existence. Le respect ou la recherche d'un équilibre fragile montre que les peintres archaïques se laissaient parfois imprégner par une autre mémoire qui complétait et compliquait la leur.

Ainsi, plus que les "erreurs" de Lydos ou du peintre d'Amasis ne démontrent l'assurance d'un maître du dessin, ces pivotements extrêmes du torse des figures du peintre de l'amphore de Bâle en question ne sont que signes d'une belle désinvolture de virtuose. Virtuose aussi bien qu'inspiré, ce peintre est de surcroît un pléthorique, porté de toute évidence plutôt vers le plus que le moins. C'est pourquoi il ne se soucie guère si son Athéna surgissant de la tête de Zeus est figurée munie de deux bras gauches tenant le bouclier dont il a manifestement changé l'emplacement en le dessinant plus bas qu'il ne l'avait initialement prévu, la petite Eileithyie lui laissant finalement suffisamment d'espace. Ainsi les deux bras de son protagoniste contribuent à la fois à accentuer le caractère extraordinaire du δρώμενον, de l'événement qui se déroule, et à ajouter un

16. Dinos E 874, *ABV* 8, 1 et *Para* 6, 1, guerrier de droite, duel, *Dev*⁴ (1986) pl. 14,5.

17. Cratère de Florence 4209, *ABV* 76, 1, *Para* 29, 1, homme debout sur la proue de bateau, *Dev* 27, 1.

Fig. 7. a. *Duel*, dinos, Louvre E 874, peintre de la Gorgone. b. *Naissance d'Athéna*, coupe à lèvres, Londres B 424, signée du potier Phrynos.

élément de plus à la signification de cette image, dévoilant en même temps le tempérament véritable de son auteur¹⁸.

Les figures aux gestes violents, incontrôlés, et aux passions à fleur de peau sur la coupe signée de Phrynos de Londres¹⁹ (fig. 7b) confirment son goût immodéré pour les situations fortes et plaident pour le rapprochement. Il en va de même pour les personnages sur l'amphore de

18. Les deux bras gauches d'Athéna trahissent la recherche du peintre pour trouver la position optimale du bouclier et dévoilent en même temps d'une manière émouvante son itinéraire pictural. Ainsi on peut imaginer qu'il a commencé son tableau en peignant d'abord Zeus

et Athéna, la naissance elle-même, avant de dessiner les autres personnages. Le pied d'Athéna pietinant, si on peut dire, le couvre-chef d'Eileithyie en est une preuve.

19. B 424, *ABV* 168, *Para* 70, 3.

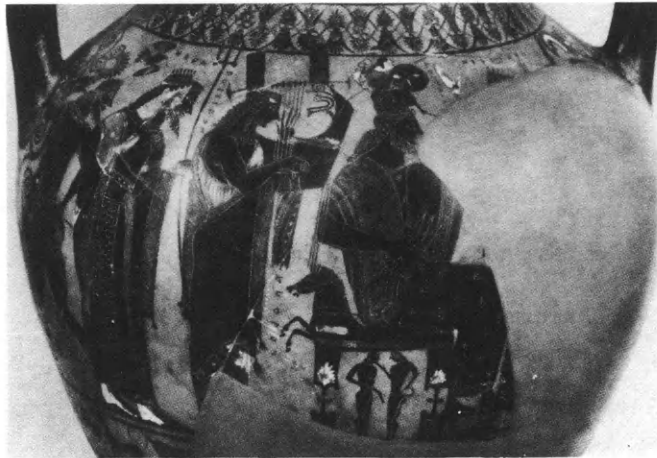

Fig. 8. Naissance d'Athéna, amphore (type B), Londres B 147, groupe E.

Würzburg²⁰ qui témoignent du même lignage quant au dessin et l'esprit. Animés par des passions trop humaines, plongés dans l'anonymat du quotidien, ces personnages réussissent pourtant par leur pureté archaïque et leur force à insuffler aux images le sens de l'épopée. Sans qu'il oublie, à l'inverse, d'introduire dans ses images épiques ou mythologiques une note de tendresse, allusion à la vie quotidienne, comme le chien trépignant d'Athéna en est un exemple. Manifestement, le programme pictural de ce peintre s'élabore dans l'esprit de ce que l'on pourrait appeler une pédagogie fondée sur les élans du cœur. Les choix sont singuliers, personnels. Ainsi que d'autres peintres de cette époque, il fait partie de ceux pour qui l'essentiel est du domaine du discours, sans toutefois consentir que le pictural lui soit asservi, pétri comme il est de tant d'inventions audacieuses.

En plus, ne pourrait-on pas signaler des affinités particulières décelées tout d'abord entre les peintres des amphores de Londres B 147²¹ (fig. 8) et de Richmond (fig. 4) du groupe E, dont l'on aimerait voir s'imposer le rapprochement, ne serait-ce qu'en raison de l'étonnante similitude des trônes de Zeus au décor fabuleux dans la scène de la naissance d'Athéna? Mais on comprendrait les prudentes réserves dont il pourrait être assorti. Néanmoins, il y règne le même esprit: mêmes visages aux yeux énormes, obsédants, même violence des mouvements, même goût d'inventions étourdissantes qu'on retrouve, on l'a vu, chez le peintre de l'amphore de Bâle BS 496, leur frère et leur proche.

Si l'on observe l'image de la naissance d'Athéna, représentée sur les trois vases, on découvre, hormis les émotions encore enfouies ou les passions explosant dans la violence des gestes, un autre élément commun: la frontalité²², introduisant un effet de rupture par rapport à la norme du profil. Rupture qui est à mettre en parallèle avec celle que représente dans la vie personnelle ou sociale la passion. Forme de violence, la passion est une cassure, un défi à tous les codes ou

20. Martin von Wagner Museum der Universität L 241.

21. Brit. Mus. *ABV* 135, 44.

22. En dernier lieu sur la question cf. Yvonne Kor-

shak, *Frontal Faces in Attic Vase Painting of the Archaic Period* (Chicago 1987).

systèmes officiels, culturels, religieux, politiques ou bien picturaux, qui, en revanche, s'efforcent de la neutraliser. Ici, elle est une invention du peintre, comme dans la tragédie une invention du poète; invention essentielle donc. Or si l'émotion est une conduite magique selon le philosophe, la passion, elle, est une expérience de l'imprévisible. Et c'est exactement ce que le peintre met en image ici avec les moyens qui lui sont propres et dont la frontalité fait partie. Car, rien ne saurait faire oublier l'impressionnante figure de Zeus sur l'amphore de Richmond (fig. 4). Assis de face sur un trône presque "bondissant" — tellement l'avant-train de deux chevaux prêts à bondir dont il est flanqué crée l'illusion qu'il va se mettre en mouvement²³ — il donne à Athéna, au milieu des cris et des chuchotements émerveillés, une naissance frontale. Rien en effet ne donne cette sensation, quoique de nature différente, sauf la merveilleuse dans son humanité figure d'Héra sur l'amphore de Bâle BS 496 (fig. 1b). Assise sur son trône, de face, elle tient son sceptre, symbole dérisoire d'un pouvoir fuyant, et serre les poings sur la poitrine comme pour empêcher son cœur d'éclater; elle regarde silencieuse vers le centre, là où se déroule l'événement, figure bouleversante dans le deuil éclatant de son bonheur d'épouse. Elle est dessinée d'une manière si subtile que le temps d'un instant fugitif on croit y voir transparaître sa fragilité dissimulée — que seul le frémissement de ses orteils laisse soupçonner — et sa colère devant cet événement dont elle est exclue. Exclusion qui se manifeste par l'emplacement de son trône un peu en avant les autres, un peu à part. Le peintre réussit à montrer ici qu'il possède le lieu et la formule des destinées. Celle d'Héra, elle n'a jamais été représentée ainsi, sauf sur le fronton en pierre de l'Acropole²⁴, sur lequel l'absence du visage laisse le mystère entier. Héra découvre ici le terrible constat d'une naissance extraordinaire, noyée dans une symphonie de cris et de gestes qui contraste avec le silence de son âme. Silence fait d'une succession des soliloques étincelants que le peintre a su mettre en peinture, fin connaisseur des arcanes et des écueils de son art.

Athéna, en revanche, il la fait naître en action, au centre d'une image en action, dans le sens du film d'action. Expulsée comme par une explosion volcanique de la tête de son père, ayant traversé l'éblouissement de ce jaillissement, elle ne peut plus retenir son élan et s'apprête déjà à courir au loin, munie de tout son armement.

La force qu'anime cette petite figure (fig. 1b) est accentuée par l'éclat, la brillance des motifs incisés sur le casque, l'égide et le peplos. Le jeu de la lumière plaît, certes, à notre peintre, si l'on juge par la prodigieuse richesse des incisions sur les peploi des déesses. Que l'on songe à cette luminosité créée par ce même procédé, comme si les figures étaient illuminées de l'intérieur, invention qu'Exékias a su porter à la perfection.

D'ailleurs, la délicieuse figure de la petite Eileithyie le rappelle, si besoin était. Sa frayeur est à la mesure de l'utopie réalisée. Exigence insensée qui conduit le peintre à devenir à la fois le "scribe" et le témoin d'expériences singulières dont aucune autorité n'a besoin de garantir la validité. Son désir de retrouver la transparence du mythe à sa lisière immaculée du temps donne à ses images une ampleur légendaire; il réinvente alors les destinées des dieux, s' imagine témoin de leur naissance, dont l'Hymne Homérique 28 avait déjà conté l'histoire.

Mais pour le peintre il faut que "l'histoire soit la politesse du style", soutenue par un regard d'une constante tendresse. C'est ce qu'il réussit à faire en peignant les images de cette amphore que Heide Mommsen a su magistralement nous faire aimer.

NASSI MALAGARDIS

23. La similitude des trônes sur les amphores de Londres et de Richmond, Virginia ne doit être non plus une

coïncidence.

24. H. Mommsen *loc. cit.* note 147.

ΚΡΙΚΟΙ - ΠΡΟΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Στή θέση Φοῦρνοι τῆς κοινότητας Ἀνάβρας Φθιώτιδος τὸ 1977, κατὰ τὴν ἐκχέρσωση ἀγροῦ ἰδιοκτησίας Σιλεοῦ, βρέθηκε νεκροταφεῖο τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς¹. Ἐρευνήθηκαν συνολικὰ 22 κιβωτιόσχημοι τάφοι, οἱ ὁποῖοι ἀπέδωσαν πολλὰ χάλκινα κτερίσματα.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ περισσότερα εἶναι χάλκινοι κρίκοι. Αὐτὰ τὰ ἀπλὰ στὴ σύλληψη καὶ τὴν κατασκευὴ τους ἀντικείμενα, πού ἔχουν βρεθεῖ ἀφθονά σὲ πολλὲς ἀνασκαφές κυρίως σὲ ἱερὰ καὶ σὲ τάφους, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία, εἴτε δὲν ἔχουν ἀπασχολήσει καθόλου τοὺς μελετητὲς εἴτε ἔχουν γίνεи ἐλάχιστες προσπάθειες γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους. Ἐνδεικτικὸ ἐξάλλου εἶναι καὶ τὸ ὅτι διαφέρει συχνὰ καὶ τὸ ὄνομα πού τοὺς δίνουν, ἄλλοι τοὺς ὀνομάζουν κρίκους καὶ ἄλλοι δαχτυλίδια. Ἡ ἀσάφεια πού ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τους ὀφείλεται καὶ στὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔγινε προσπάθεια τυπολογικοῦ τους διαχωρισμοῦ. Στὸ παρὸν ἄρθρο γιὰ πρώτη φορὰ ἐπιχειρεῖται ἡ διάκριση τῶν κρίκων σὲ τύπους καὶ προτείνεται μία νέα ἄποψη σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τους μὲ βάση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μορφή τους, καὶ τὴ θέση τους στοὺς τάφους τῆς Ἀνάβρας².

Οἱ τύποι

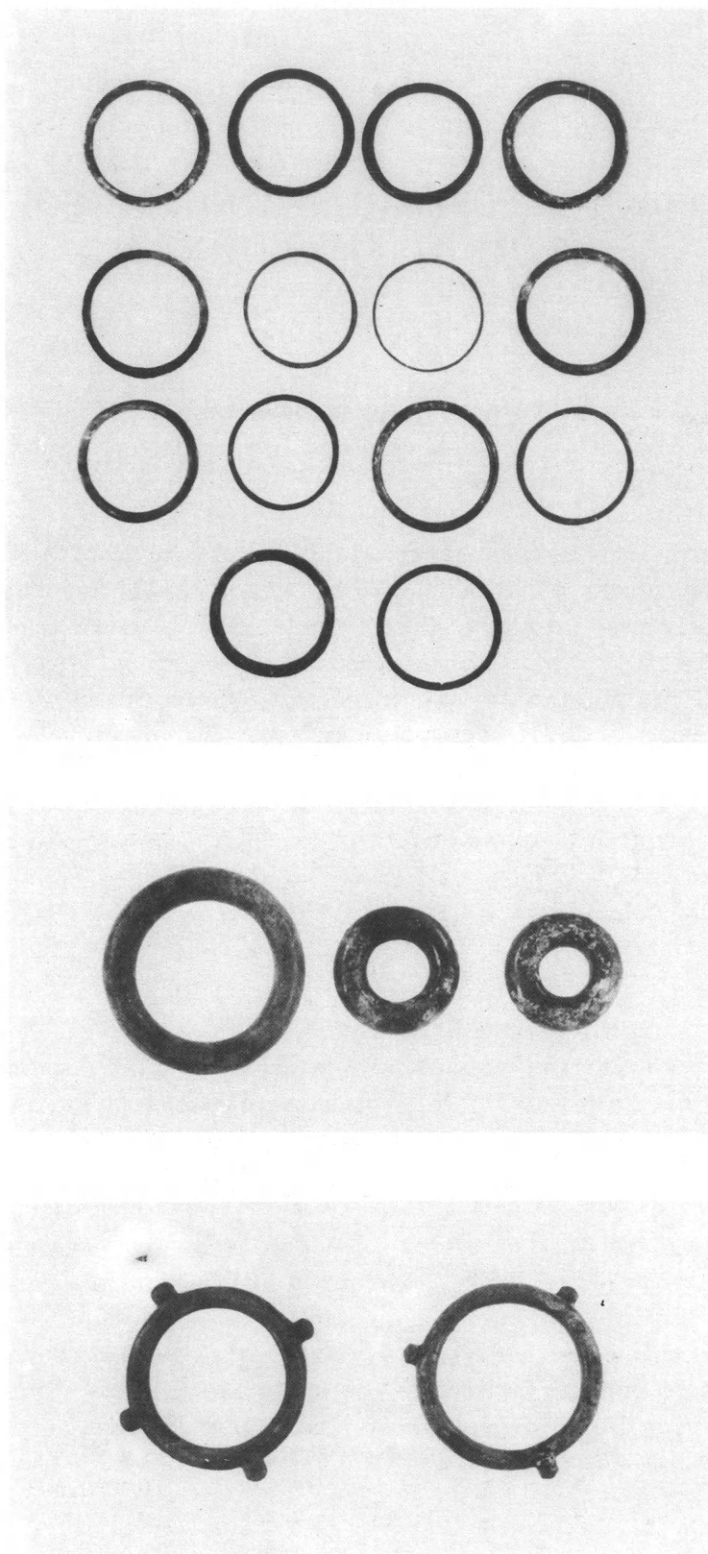
Οἱ ἀπλοὶ κρίκοι διακρίνονται σὲ δύο βασικοὺς τύπους:

Ὁ τύπος Α περιλαμβάνει κρίκους (εἰκ. 1α) πού εἶναι κατασκευασμένοι (α) εἴτε ἀπὸ πλακαρὸ σύρμα (β) εἴτε εἶναι χυτοὶ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ τους ὄψη ἐπίπεδη καὶ τὴν ἐξωτερικὴ κυρτὴ (μὲ τομὴ δηλ. ἐπιπεδόκυρτη). Ἔχουν πάντα διάμετρο ἀπὸ 0.021 ἕως 0.025 μ. καὶ βρέθηκαν στὴν Ἀνάβρα κατὰ κανόνα περασμένοι στὰ δάχτυλα τῶν νεκρῶν. Τὸ βάρος τους κυμαίνεται ἀπὸ 1 ἕως 3 γραμ.

Μικρὸς ἀριθμὸς κρίκων ὁμοῦ αὐτοῦ τοῦ τύπου βρέθηκε στὴν Ἀνάβρα καὶ μέσα σὲ φιάλες στὸ στήθος τοῦ νεκροῦ, καὶ ἓνας βρέθηκε κοντὰ στὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν (τάφος XV).

Στὸν τύπο Β ἀνήκουν κρίκοι πού ἔχουν εἴτε πολὺ μικρὴ διάμετρο εἴτε πολὺ μεγάλη, χαρακτηριστικὸ πού τοὺς καθιστᾷ ἀκατάλληλους γιὰ δαχτυλίδια, καὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ κρίκοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπικρατεῖ ἀσάφεια ὡς πρὸς τὴ χρήση καὶ ἀπροθυμία ἐκ μέρους πολλῶν μελετητῶν νὰ ἐκφράσουν σαφὴ ἄποψη. Οἱ κρίκοι τοῦ τύπου Β (εἰκ. 1β) εἶναι χυτοί, βαριοὶ καὶ ἔχουν τομὴ κυκλικὴ ἢ ἑλλειψοειδῆ, διάμετρο πού κυμαίνεται ἀπὸ 0.023 ἕως 0.056 μ. καὶ βάρος ἀπὸ 3 ἕως 35 γραμ.

1. Φ. Δακορώνια, Ἀνάβρα, ΑΔ 32, 1977, Β1, 104 κέ. τοὺς πρώτους τάφους, πού εἶχαν διαταραχθεῖ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ χώρου μὲ μηχανικὰ μέσα.
2. Πολλοὶ κρίκοι βρέθηκαν στὰ μάζα γύρω ἀπὸ

Είκ. 1. Χάλκινοι κρίκοι: α. τύπου Α, β. τύπου Β, γ. τύπου Γ.

Βρέθηκαν πάντα είτε μέσα σε χάλκινες φιάλες, τοποθετημένες στο στήθος του νεκρού (τάφοι IV, VIII και XVIII), ή συσσωρευμένοι δίπλα στο κρανίο του νεκρού.

Ένας τρίτος τύπος (τύπος Γ) έχει μορφή πιό πολύπλοκη. Πρόκειται για χάλκινους κρίκους μεγάλης συνήθως διαμέτρου (0.03-0.066 μ.), μεγάλου βάρους (7-59 γραμ.), κυκλικής ή ελλειψοειδούς τομής με τρεις ή τέσσερις σύμφυτες προεξοχές (εικ. 1γ).

Και οι κρίκοι του τύπου αυτού βρέθηκαν είτε μέσα σε φιάλες είτε συσσωρευμένοι δίπλα στο κρανίο του νεκρού είτε τοποθετημένοι ό ένας πάνω στον άλλον επίσης δίπλα στο κρανίο.

Ἡ χρήση τους

Οι κρίκοι του τύπου Α έχουν βρεθεί σε όλα τα μέρη της Ελλάδας μέσα σε τάφους και όταν, όπως στην Ανάβρα, βρίσκονται περασμένοι στα δάχτυλα, δεν υπάρχει αμφιβολία για τη χρήση τους ως κοσμήματα και μπορούν να ονομαστούν δαχτυλίδια.

Οι βαριοί κρίκοι του τύπου Β, που είναι ακατάλληλοι για δαχτυλίδια, έχουν βρεθεί σε μεγάλους αριθμούς κυρίως σε ιερά σε όλόκληρη την Ελλάδα³ και σπανιότερα σε τάφους, και όπως συνάγεται από τη βιβλιογραφία στην Ανάβρα απαντώνται για πρώτη φορά σε τάφους σ' αυτήν την εποχή και σε τέτοιους αριθμούς. Στην Όλυνθο μόνον σε πολύ μεταγενέστερους χρόνους βρέθηκαν μερικοί τέτοιοι κρίκοι σε διάφορα σημεία μέσα σε τάφους⁴.

Οι κρίκοι του τύπου Β εμφανίζονται στη γεωμετρική εποχή⁵ και η παρουσία τους είναι έντονη στο τέλος της περιόδου και την αρχή της αρχαϊκής, εξακολουθούν όμως να βρίσκονται σε μικρότερους αριθμούς μέχρι και την ελληνιστική εποχή⁶.

Ἡ ἔρμηνεία τους έχει απασχολήσει περιστασιακά τους αρχαιολόγους και ενώ μερικοί αποφεύγουν να τους ταυτίσουν⁷ άλλοι δίνουν διάφορες ἔρμηνειες⁸. Ἡ δυσκολία πάντως μιάς ἀσφαλούς ταύτισης, έχει ἀναγνωριστει⁹. Τὸ γεγονός ἐπίσης ὅτι στὰ ἱερά ἔχουν βρεθεῖ μαζί κρίκοι ὄλων τῶν τύπων ἐπέτεινε τὴ σύγχυση.

Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀνάβρας πιστεύουμε ὅτι εἶναι διδακτικὸ καὶ μᾶς ἐπιτρέπει τὴ διατύ-

3. Π.χ. στην Ὀλυμπία, Α. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia IV* (1890) 63 ἄρ. 454 κέ. Hanna Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia* (1981) 139 κέ.· στην Περαχώρα, Η. Payne, *Perachora I* (1940) 161 κέ.· στὸ Ἡραῖον τοῦ Ἄργους, Η. F. de Cou στὸ Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum* (1905) 251 κέ.· στὴ Δωδώνη, Δ. Εὐαγγελίδης, *ΠΑΕ* 1952, 293 εἰκ. 18.· στὸ Νεκρομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντα, Σ. Δάκαρης, *ΠΑΕ* 1964, 51, πίν. 50β· στὸ Κωρύκιον Ἄντρον στοὺς Δελφούς, Ρ. Amandry, *CRAI* 1972, 262· στὸ Σούνιο, Β. Στάης, *ΑΕ* 1917, 194 εἰκ. 7· στὸ Ἀμυκλαῖο, Χρ. Τσουντας, *ΑΕ* 1892, 12-13· στὸ Ἱερό τῆς Φίλιας στὴ Θεσσαλία ΚΙ. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, *PBF* XIV,2 (1975) 173· στὸ Καλαπόδι, R. Felsch, *Apollon und Artemis, Kalapodi Bericht 1973-1977*, *AA* 1980, 81, 89· στὶς Ἀλές, Η. Goldman, *Hesperia* 9, 1940, 417· στοὺς Δελφούς, Ρ. Perdrizet *FdD V* 132 κ.ἄ.

4. David Robinson, *Excavations at Olynthus X* 191,

239, πίν. LXIII, 232, 240, σημ. 198.

5. Δαχτυλίδια με μορφή ἀπλῶν κρίκων ἀπὸ πλατὺ στέλεχος ἐμφανίζονται σὲ τάφους ἤδη ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, σπάνια ὁμως μέχρι καὶ τὴν πρωτογεωμετρικὴ, βλ. E. Bielefeld, *Schmuck, Arch. Hom.* I, C, 59.

6. Βλ. παραδείγματα σημ. 3.

7. *ΠΑΕ* 1964, 51, πίν. 50β· *ΑΕ* 1917, 194· *ΑΕ* 1892, 12-13· Kilian ὁ.π. 173. *Perachora I* 161 κ.ἄ.

8. Π.χ. ὡς περιάρπτα σὲ συνδυασμὸ με χάνδρες *Olynthus X* 232 ἢ ὡς κοσμήματα ρούχων *Olynthus X* 240· ὡς διακοσμητικὰ γενικὰ Η. F. de Cou ὁ.π. 251· ὡς κοσμήματα ποὺ κρέμονταν ἀπὸ σύρμα ἢ πόρπες *Olympia IV* 63· ὡς δαχτυλίδια καὶ λαβὲς Chr. Blinkenberg, *Lindos I, Les petits objets* (1931) 120· ὡς κοσμήματα κόμης Μ. Ἀνδρόνικος, *Βεργίνα I* (1969) 241· ὡς μικρὰ βραχιόλια οἱ κρίκοι με μεγαλύτερη διάμετρο, C. Blegen, *Prosymna, Remains of Post-Mycenaean Date*, *AJA* 43, 1939, 413-414.

9. Philipp ὁ.π. 140, Bielefeld ὁ.π. 59. *Olynthus X* 132.

πωση κάποιων θεωριών. Έτσι στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι αποδεδειγμένο ότι οι κρίκοι του τύπου Β δεν είχαν χρησιμεύσει ως δαχτυλίδια και βρέθηκαν πάντα είτε δίπλα στο κρανίο είτε μέσα σε φιάλες. Για παρόμοιους ειδικά κρίκους ή Η. Philipp εκφράζει την άποψη ότι είχαν προσφερθεί στα ιερά μόνον για την αξία που αντιπροσώπευαν¹⁰ και την ίδια άποψη εκφράζει ο R. Felsch¹¹, ενώ ο Σ. Δάκαρης για τους όμοιους έλληνοιστικούς του Νεκρομαντείου του 'Αχέροντα εικάζει ότι ήταν σταθμά¹². Προς τις δύο αυτές απόψεις πλησιάζει και η γνώμη της γράφουσας, ότι οι κρίκοι του τύπου αυτού, ακατάλληλοι, όπως προαναφέρθηκε, για δαχτυλίδια, πρέπει να ήταν μία προνομισματική μορφή χρήματος.

Ο κρίκος ως μέσο ανταλλαγής, δηλ. χρήμα, δεν είναι άγνωστος στην ιστορία, και το γεγονός έχει αποδειχθεί για πολλούς άλλους πολιτισμούς της Μεσογείου με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Στην εποχή του χαλκού κρίκοι από μόλυβδο, που βρέθηκαν στην Κύπρο, έρμηνεύθηκαν ως μέσο ανταλλαγής, πρακτική που οι Κύπριοι της εποχής υιοθέτησαν από τη Μ. 'Ασία¹³.

Στην εποχή του χαλκού επίσης και μέχρι το τέλος της στην Αίγυπτο κρίκοι συγκεκριμένου βάρους από χαλκό και άλλα μέταλλα¹⁴ αποτελούσαν μορφή χρήματος. Στο τέλος της εποχής του χαλκού και έως τον 6ο αι π.Χ. στην κεντρική, δυτική και βόρεια Ευρώπη κρίκοι κυρίως από χαλκό χρησιμοποιούνταν ως χρήμα¹⁵. Για τους 'Ιουδαίους και άλλους ασιατικούς λαούς η πρακτική αυτή είναι αποδεδειγμένη¹⁶.

Οι κρίκοι και σε μορφή δαχτυλιδιών και σε μορφή σφηκωτήρων είναι δεκτοί από τους νομισματολόγους ως προνομισματική μορφή χρήματος για ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο, από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου ως την 'Ιταλία και την Κεντρική Ευρώπη¹⁷.

Για την Κύπρο και την Κρήτη οι μορφές αυτές χρήματος θεωρούνται βέβαιες αλλά και τα ανάλογα εύρηματα της μυκηναϊκής εποχής από τον έλλαδικό χώρο — κρίκοι, σφηκωτήρες, δαχτυλίδια —, έχουν τύχει παρόμοιας έρμηνείας¹⁸.

Έφ' όσον λοιπόν είναι γνωστό από τις πηγές ότι και άλλα μέταλλα σκεύη χρησίμευαν ως άμοιβή-χρήμα¹⁹, καθώς και μέταλλα γενικότερα²⁰, είναι απόλυτα έπιτρεπτό και θεμελιωμένο να δούμε αυτούς τους βαρείς κρίκους της 'Ανάβρας και τους παρόμοιους που έχουν βρεθεί σε ιερά ως μία μορφή χρήματος, και μάλιστα προχωρημένη σε σχέση με άλλα μέσα συναλλαγής (π.χ. τρίποδες κ.ά.), έφ' όσον έχουν το πλεονέκτημα να μπορούν να μεταφέρονται εύκολα περασμένοι σ' ένα κορδόνι στον λαιμό ή στο χέρι²¹ και να υποδιαιρούνται, γεγονός αδύνατο όταν πρόκειται για τρίποδες ή λέβητες.

10. Philipp ό.π.

11. Felsch ό.π. 81.

12. Δάκαρης ό.π. 51-52.

13. H. G. Buchholz, Das Metall Blei in der ägäischen und ostmediterranen Bronzezeit, *Acts of the International Archaeological Symposium "The Mycenaean in the Eastern Mediterranean"*, Nicosia 1972 (Nicosia 1973) 281.

14. *Reallexikon der Vorgeschichte* IV (1926), λ. Geld (K. Regling). 'Α. Κύρου, 'Η εξέλιξις του νομίσματος εις την 'Ιστορίαν της 'Ελλάδος, *ΝομΧρον.* 1, 1972, 69. Ch. Seltman, *Greek Coins* (1952) 4. A. J. Evans, Minoan Weights and Mediums of Currency from Crete, Mycenae and Cyprus, *Corolla Numismatica in Honor of Barclay V. Head* (Oxford 1906) 339.

15. *Reallexikon der Vorgeschichte* ό.π. 215.

16. *RE* XIII 972, λ. Geld (K. Regling). E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines* (1901) 63-68. 'Α. Κύρου ό.π.

17. Laura Breglia, I precedenti della moneta vera e propria nel bacino del Mediterraneo, *Congresso Internazionale di Numismatica* (Roma 1961) 7-8. A. Hingston Quiggin, *A Survey of Primitive Money* (1963) 279 κέ. Seltman ό.π.

18. Αυτόθι και Evans ό.π. 362, H. Schliemann, *Mycenae* (1880) 401. W. Dörpfeld, *Troia und Ilion I* (1902) 330-342, 362. Χρυσό τάλαντο σε μορφή κρίκου έχει βρεθεί σε λακκοειδή τάφο. Seltman ό.π. 12.

19. 'Ομ. Θ 122-123 κ.ά.

20. 'Ομ. Ζ 48, Η 473, Κ 379, α 184, φ 10.

21. 'Ο τρόπος αυτός μεταφορᾶς θεωρήθηκε ως η αι-

Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι συχνὰ αὐτοὶ οἱ βαριοὶ κρίκοι βρίσκονται μαζί μὲ διπλοὺς πελέκεις²², πού γνωρίζουμε ὅτι χρησίμευαν ὡς μέσο ἀνταλλαγῆς, δηλαδή χρῆμα²³, πέρα ἀπὸ τὸν ὁποιοδήποτε συμβολικὸ καὶ ἱερὸ χαρακτήρα τους. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ἐξάλλου ἐνισχυτικὸ τῶν ἀνωτέρω εἶναι ἡ θέση τους στοὺς τάφους, δηλαδή ὅτι βρίσκονταν εἴτε συσσωρευμένοι μέσα στὶς φιάλες εἴτε κοντὰ στὸ κρανίον, πράγμα πού δὲν εὐνοεῖ τὴν ταύτισή τους μὲ κοσμήματα κόμης ἢ στολῆς.

Τίθεται ὁμως τὸ ἐρώτημα τί ἀξία ἀντιπροσωπεύουν οἱ κρίκοι αὐτοὶ καὶ σὲ τί μετρικὸ σύστημα ἀντιστοιχοῦν.

Μία πρώτη παρατήρηση πού μπορεῖ νὰ γίνει εἶναι ὅτι οἱ ἴδιας ἢ παραπλήσιας διαμέτρου κρίκοι ἔχουν σχεδὸν τὸ ἴδιο βάρος μὲ ἀπόκλιση 1/2 ἢ 1 γραμμαρίου, π.χ. πολλοὶ κρίκοι διαμέτρου 0.03-0.035, ἔχουν βάρος 7-8 γραμ. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὴν ἐπίδραση τῆς ὀξειδωσῆς στὸ σημερινὸ βάρος τῶν κρίκων, τὸ γεγονός ὅτι ἀσφαλῶς οἱ δυνατότητες ἀκριβείας τῆς μετρήσεως τοῦ βάρους δὲν ἔφθαναν στὸ μισὸ γραμμάριο κατὰ τὴν γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὰ μεταγενέστερα παγιωμένα μετρικὰ συστήματα ἀποκλίσεις βάρους παρουσιάζονται μεταξύ νομισμάτων τῆς ἴδιας ἀξίας, μεγέθους καὶ κοπῆς, ἢ ἀνωτέρω διαφορὰ τοῦ 1/2 ἢ 1 γραμμαρίου γιὰ τοὺς κρίκους τῆς Ἀνάβρας δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητη.

Ἡ σχέση διαμέτρου-βάρους εἶναι σχετικὰ σταθερὴ σὲ μερικὰ μεγέθη κατὰ ομάδες, καὶ ὡς πρὸς τὸ βάρος μποροῦμε νὰ διακρίνουμε κάποιες ὑποδιαίρεσεις. Μία χαλαρὴ ἐξάλλου σχέση μεγέθους-βάρους διακρίνουμε σὲ ὄλους τοὺς κρίκους μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἐκεῖνοι πού ἔχουν τὶς μεγαλύτερες διαμέτρους ἔχουν καὶ τὸ μεγαλύτερο βάρος, π.χ. κρίκοι μεγάλης διαμέτρου (0.05-0.056 μ.) ἔχουν μεγάλο πάντα βάρος, ἀπὸ 32 γραμ. ἕως 35 γραμ. Ἀποτελοῦν ἐξαιρεση δύο κρίκοι οἱ ὁποῖοι μὲ διάμ. 0.025-0.024 ἔχουν βάρος 17 γραμ.

Οἱ ἴδιες παρατηρήσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ τοὺς κρίκους μὲ τὶς τρεῖς ἢ τέσσερις προεξοχές τοῦ τύπου Γ.

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ μετρικοῦ συστήματος μὲ τὸ ὁποῖο ἔχουν ζυγιστεῖ εἶναι πρόβλημα τὸ ὁποῖο χρῆζει μεγάλης ἔρευνας καὶ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Πάντως διακρίνονται κάποιες τάσεις, δηλ. τὸ βάρος τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς κρίκους εἴτε εἶναι 7-8 γραμ. εἴτε κάποια ὑποδιαίρεση ἢ πολλαπλάσιο τοῦ βάρους αὐτοῦ. Μετρικὸ σύστημα μὲ βάση τὰ 7 γραμ. ἢ λίγο περισσότερο γνωρίζουμε ὅτι ἦταν τὸ εὐβοϊκόν, πάνω στὸ ὁποῖο βασίστηκαν τὰ πρῶτα λυδικὰ ἢ ἰωνικὰ νομίσματα²⁴. Ἡ Εὐβοία εἶναι ἡ πλησιέστερη περιοχὴ πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Λοκρίδα, στὰ ὄρια τῆς ὁποίας βρίσκεται ἡ Ἀνάβρα, πού ἔχει δικό της μετρικὸ σύστημα.

Ὡς πρὸς τὴν κατηγορία τῶν κρίκων τοῦ τύπου Γ, γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπίσης ἔχουν προταθεῖ διάφορες ἐρμηνεῖες²⁵, παρατηρεῖται ὅτι βρίσκονται κυρίως σὲ ἱερά. Θεωροῦνται βόρειας προέλευσης²⁶ καὶ εἶναι γεγονός ὅτι στὴ νοτιότερη Ἑλλάδα καὶ στὴν Πελοπόννησο εἶναι σπάνιοι, π.χ. μόνον δύο ἀναφέρονται στὴν Ὀλυμπία²⁷. Τὸ νοτιότερο σημεῖο στὸ ὁποῖο βρέ-

τία πού αὐτοὶ οἱ κρίκοι ὅταν βρίσκονται στοὺς τάφους στὶς ἀνάλογες θέσεις ἐρμηνεύτηκαν ὡς στοιχεῖα κοσμημάτων. Βλ. Quiggin ὁ.π. 280.

22. Π.χ. στὸν Ἀετὸ βλ. W. A. Heurtley - M. Robertson: Excavations in Ithaca V: The Geometric and Later Finds from Aetos, *BSA* 43, 1948, 1 κέ.· στὸ Ἀμυκλαῖο, *AE* 1892, 12-13· στὸ Καλαπόδι, βλ. Felsch ὁ.π. 54-56.

23. Regling ὁ.π., Quiggin ὁ.π. 272, 275.

24. Seltman ὁ.π. 19-20.

25. Π.χ. ὅτι ἦταν ἐξαρτήματα στολῆς (Kilian ὁ.π. 178-179) ἢ ἱπποσκευῆς (Kilian ὁ.π., Jan Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes* (1973) 159 κέ.) ἢ περιὰπτα (*Olynthus* X 511, P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos* ἀρ. 181, 182).

26. *Olympia* IV 64, Kilian ὁ.π. 179.

27. *Olympia* IV 64 ἀρ. 458, 459.

θηκαν σὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ εἶναι οἱ Δελφοί²⁸. Δὲν ἀναφέρονται σὲ τάφους νοτιότερα τῆς Μακεδονίας καὶ στὴν Ἀνάβρα εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἀπαντῶνται τόσο νότια, ὅσο μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία. Ἡ θέση τους μέσα στοὺς τάφους τῆς Ἀνάβρας δὲν δικαιολογεῖ τὴν ταύτισή τους ὡς κοσμήματα στολῆς ἢ κόμης. Ἀντίθετα ἡ συνύπαρξή τους μὲ κρίκους τοῦ τύπου Β καὶ τὸ ὅτι οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ ἐκείνους μποροῦν νὰ ἰσχύσουν καὶ γι' αὐτούς, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε ἀντικείμενα συναλλαγῆς.

Μὲ δεδομένη τὴ χρήση τῶν περιγραφέντων κρίκων ὡς μέσων συναλλαγῆς - χρήματος τίθεται τὸ ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ σχέση τους μὲ τὰ ἔθιμα ταφῆς τῆς ἐποχῆς. Ἦταν δηλαδὴ ἀπλῶς ἓνα δεῖγμα ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸν νεκρὸ, ἐπίδειξη πλοῦτου τῶν συγγενῶν, ἢ μήπως πρόκειται γιὰ τὴ βεβαιωμένη στὰ μεταγενέστερα χρόνια συνήθεια προσφορᾶς στὸν νεκρὸ νομισμάτων γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν πορθμείων στὸν Χάροντα; Ἄν καὶ τὸ ἔθιμο καταγράφεται ἔντονα γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα²⁹, ἐν τούτοις δὲν ἀπουσιάζουν σποραδικὰ φαινόμενα κατάθεσης στοὺς τάφους νομισμάτων σὲ προγενέστερες ἐποχὲς³⁰ ἢ προνομισματικῶν μορφῶν χρήματος, π.χ. ὀβολῶν³¹. Καὶ ἐφ' ὅσον ἤδη ὁ Ἀριστοφάνης μιλάει γι' αὐτὴν τὴν πρακτικὴ στὴν κωμῶδία τοῦ «Βάτραχοι»³², τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἦταν ἤδη τότε παγιωμένο καὶ γνωστό. Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὡς ἐνισχυτικὸ ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἀπόψεων ὅτι στὴν Ὀλυνθο βρέθηκε τάφος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπου στὸ στόμα τοῦ νεκροῦ εἶχαν τοποθετηθεῖ συγχρόνως ἓνα χάλκινο νόμισμα καὶ ἓναν χάλκινο κρίκο³³, γεγονός ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι καὶ οἱ κρίκοι ἀντιπροσώπευαν χρῆμα καὶ ὅτι τὸ ἔθιμο ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ ποὺ κυριαρχοῦσε αὐτὴ ἡ χρήση τους.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

28. P. Perdrizet, *Monuments figurés*, *FdD* V 132.

29. J. Boardman - D. Kurtz, *Greek Burial Customs* (1971) 166.

30. Στὴν Ὀλυνθο τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Boardman-Kurtz ὅ.π. 204, στὴν Καμαρίνα τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὅ.π. 216.

31. Π.χ. στὸ Ἄργος στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ *AA* 27,

1972, B1, 192, P. Courbin, *Tombes géométriques d'Argos* I (1974) 11.

32. *Βάτραχοι* 140, 270· τὸ ἔργο παίχτηκε στὰ Λήναια τὸ 405 π.Χ. *Kleine Pauly* I 575 κέ. λ. Ἀριστοφάνης.

33. *Olynthus* X 191, τάφος 44.

ΜΙΝΩΙΚΗ ΑΓΚΥΡΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΕΤΡΑ ΣΗΤΕΙΑΣ*

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1988 ἀποτοιχίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τέταρτης ἀνασκαφικῆς περιόδου στὸν μινωικὸ οἰκισμὸ τοῦ Πετρᾶ Σητείας¹ λίθινη ἄγκυρα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἐντοιχισμένη σὲ σύγχρονο ἀναλημματικὸ τοῖχο. Ἡ «πέτρα μὲ τὴν τρύπα» χρησίμευε ὡς «δέσπρα» γιὰ τὸν γάιδαρο τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ οἰκοπέδου.

Ὁ Πετράς, ὁ μινωικὸς οἰκισμὸς στὴν πόλη τῆς Σητείας, εἶναι παράλιος καὶ ἐκτείνεται σὲ ἕναν χαμηλὸ λόφο, περίπου 1.500 μ. στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης. Μιὰ μεγάλη κοιλάδα, στὰ δυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ, σχηματισμένη ἀπὸ τὶς προσχώσεις τοῦ ποταμοῦ Παντέλη ἢ Στόμιον, φαίνεται πὼς ἦταν στὴν ἀρχαιότητα καλυμμένη μὲ νερό, σχηματίζοντας ἔτσι ἕνα βαθὺ καὶ ἀσφαλὲς λιμάνι. Στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου ὑπάρχει μιὰ ἄλλη μικρότερη κοιλάδα, ἐπίσης σχηματισμένη ἀπὸ ἐκβολὴ χειμάρρου, ἡ ὁποία καλυπτόταν καὶ αὐτὴ πιθανότατα ἀπὸ νερὸ στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ Πετράς φαίνεται πὼς ἦταν λοιπὸν τότε μιὰ χερσόνησος μὲ δύο λιμάνια. Γεωλογικὲς ἔρευνες ξεκίνησαν στὸν χῶρο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1988, μὲ σκοπὸ νὰ καθορισθοῦν τὰ ὄρια τῆς προϊστορικῆς ἀκτογραμμῆς. Τὰ ἀποτελέσματα, ἀκόμα προκαταρκτικά, ἂν καὶ θὰ χρειασθοῦν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ στήριξή τους πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἀνακοίνωση, εἶναι πάντως ἐνθαρρυντικά: φαίνεται πὼς ἡ θάλασσα ἔφθανε κατὰ τὴ Νεοανακτορικὴ περίοδο περίπου 1.500 μ. νοτιότερα ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὄριό της, πρὸς τὸ Πισκοκέφαλο, στὸ σημεῖο ὅπου ἔχει ἀνασκαφεῖ μιὰ μινωικὴ βίλα ἀπὸ τὸν Ν. Πλάτωνα, στὴ θέση Κληματαριά².

Δὲν εἶναι γνωστὲς πολλὲς μινωικὲς ἄγκυρες, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐφόσον δὲν ἔχουν γίνεи στὴν Κρήτη ἔρευνες στὸ φυσικὸ περιβάλλον τέτοιων ἀντι-

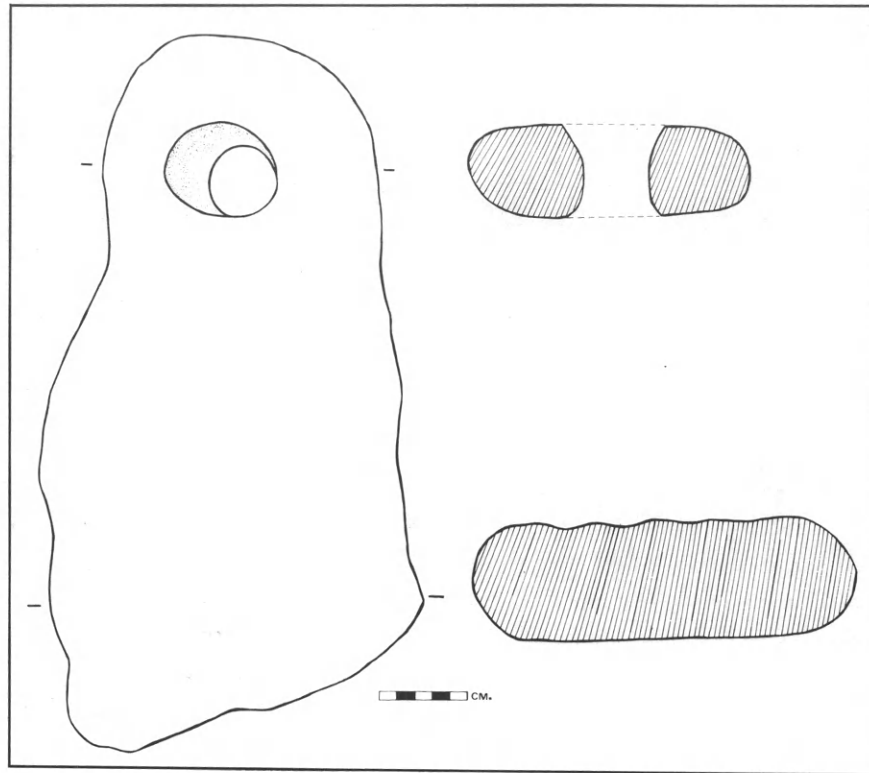
* Ἡ σύντομη αὐτὴ μελέτη γράφτηκε στὸ Bristol, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου ἄδειας. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸ Ἰνστιτοῦτο γιὰ τὴν Προϊστορία τοῦ Αἰγαίου τῆς Νέας Ὑόρκης (INSTAP) γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση, πὺ κατέστησε δυνατὴ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Πετρᾶ κατὰ τὸ 1987 καὶ 1988, καθὼς καὶ τῆς μελέτης μου στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀγγλία. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. P. M. Warren γιὰ ὅλη τὴ βοήθεια, τὴ συνεχῆ ἐνθάρρυνση καὶ τὴν ὑποστήριξή του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης μου στὸ Bristol. Στὸν δρ. Κ. Δαβάρια ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴ θέση, γιὰ τὴν εὐκαιρία πὺ μοῦ πρόσφερε νὰ ἐρευνήσω τὴ μινωικὴ Σητεία, ὅταν μοῦ ἐμπιστευθῆκε τὶς ἀνασκαφὲς στὴν Ἁγία Φωτιά καὶ τὸν Πετρά, καὶ ἀκόμα γιὰ ὅλη τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴν πολύτιμη ἐνθάρρυνσή του τὰ

τελευταία χρόνια. Ὁ ἴδιος ἐξἄλλου μὲ τὴ δημοσίευση τῆς ἄγκυρας τοῦ Μακρυγιαλοῦ ἀπλοποίησε κατὰ πολὺ τὸ ἔργο ὁποιοδήποτε θελήσει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ λίθινες ἄγκυρες τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Τὸ σχέδιο καὶ οἱ φωτογραφίες τῆς ἄγκυρας τοῦ Πετρᾶ ἔγιναν ἀπὸ τὴ γράφουσα.

1. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πετρᾶ βλ. τὶς προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις, Μ. Τσιποπούλου, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ μινωικὴ κατοίκηση στὴν περιοχὴ τῆς πόλης τῆς Σητείας, *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Χανιά 1986* (ὑπὸ ἐκδοσῆ) ἢ ἴδια, Μινωικὰ εὐρήματα στὴν πόλη τῆς Σητείας, οἱ ἔρευνες τῶν πέντε τελευταίων ἐτῶν, *Ἀρχαιολογία* 28, 1988, 44-49 καὶ ἐπίσης, Ἐρευνα στὸν Πετρά Σητείας, 1987, *AAA* (ὑπὸ ἐκδοσῆ).

2. Ν. Πλάτων, *ΠΑΕ* 1952, 636-639· *ΠΑΕ* 1953, 288-291· *ΠΑΕ* 1954, 361-363.

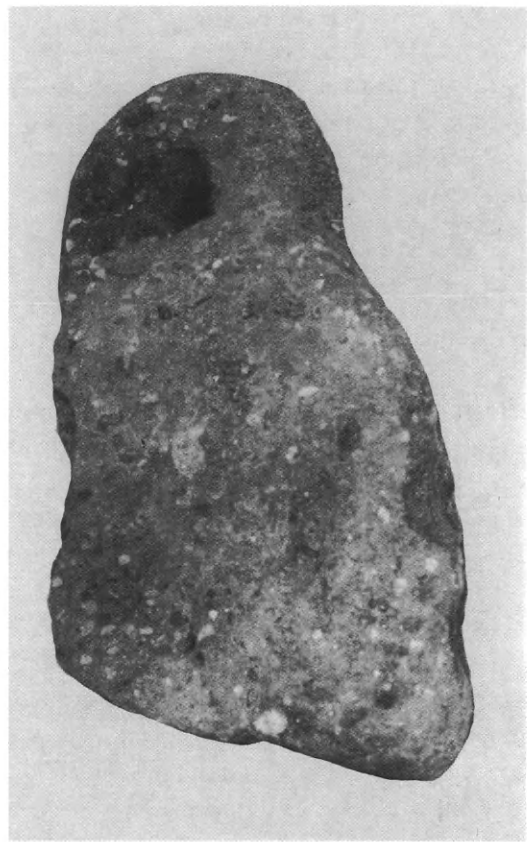
κειμένων, δηλαδή στη θάλασσα³. Ο D. E. McCaslin, στη συνολική μελέτη του για τις λίθινες άγκυρες, που δημοσιεύθηκε το 1980, αναφέρει τα παραδείγματα της γνωστής κνωσιακής άγκυρας από πορφυρίτη, με το ανάγλυφο χταπόδι, άλλα τρία από το ανάκτορο τῶν Μαλίων, καὶ ἄλλη μία, πιθανή, ἀπὸ τὸν Κομμό⁴. Σ' αὐτὲς προστέθηκε, τὴν ἴδια χρονιά, καὶ ἡ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη άγκυρα ἀπὸ τὸν Μακρυγιαλὸ Σητείας, πὸ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Δαβάρ⁵.

3. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ ὀδήγησε μάλιστα μιὰ εἰδικὴ τῆς ὑποβρύχιας ἀρχαιολογίας νὰ παρατηρήσει: «One begins to suspect that the Minoans did not have a fleet — let alone a thalassocracy The anchor with an octopus in bas-relief (Herakleion Museum, *PM* IV 650 ff. fig. 635) looks votive; otherwise insufficient anchors have been found either at sea or on land. On land one cannot hope for a large dated group like those found in Levantine Bronze Age temples, because the Minoans only had domestic shrines. I am very keen to get more anchors from Crete and I hope that archaeologists will check through their collections for them». Πρόκειται γιὰ παρατήρηση τῆς Η. Frost, μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ J. H. Betts μετὶ τίτλο «Ships on Minoan Seals» στὸ Συνέδριο γιὰ τὴ Ναυτικὴ

Ἀρχαιολογία, πὸ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Bristol τὸ 1971. Βλ. D. J. Blackman (ἐκδ.), *Marine Archaeology* (London 1973) 338. Ἐς ἐλπίσουμε ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὴ μινωικὴ θαλασσοκρατία ἔχει ἄρκετὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ τὴ στηρίξουν, ὅσο θὰ ψάχνουμε σὲ ξηρὰ καὶ θάλασσα γιὰ άγκυρες ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἴδια τὰ λείψανα τῶν πλοίων.

4. D. E. McCaslin, *Stone Anchors in Antiquity: Coastal Settlements and Maritime Trade-routes in the Eastern Mediterranean ca 1600-1050 B.C.* (Göteborg 1980) 33-34.

5. C. Davaras, Une ancre minoenne sacrée?, *BCH* 104, 1980, 47-71.

Εἰκ. 1-2. Ἡ λίθινη ἄγκυρα ΜΕ 88/428 τοῦ Μουσείου Σητείας.

Δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε γενικὰ στὶς λίθινες ἄγκυρες τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴ Μεσόγειο⁶, τίς «εὐνές», σύμφωνα μὲ τὸν ὀμηρικὸ ὄρο⁷. Θὰ περιορισθοῦμε στὸ ἴδιο τὸ παράδειγμά μας καὶ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει. Συγκεκριμένα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ὁ τύπος τῆς ἄγκυρας τοῦ Πετρᾶ καὶ ἡ σχέση της μὲ τίς ὑπόλοιπες κρητικές, τὸ ὕλικό της, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ χρῆση της.

Ἡ ἄγκυρα τοῦ Πετρᾶ ἔχει σχῆμα τραπεζοειδές, πεπλατυσμένο, μὲ στρογγυλεμένο τὸ ἄνω ἄκρο της. Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ beach rock. Φέρει ἀποκρούσεις σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἐπιφάνειάς της, καὶ στὸ ἄνω μέρος της ὀπῆ διαμ. 0.057 μ. Οἱ διαστάσεις της εἶναι 0.40 × 0.205 × 0.07 μ. καὶ τὸ βάρος της 8.600 γραμ. Ἄρ. ἀνασκαφῆς ΜΕ 88/428. (Εἰκ. 1-2)

Ὡς πρὸς τὸν τύπο, ἡ ἄγκυρά μας ἀνήκει στὶς λεγόμενες συνήθως weight-anchors, ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητάς τους μὲ βαρίδια καὶ ἐπίσης λόγω τοῦ συχνὰ μεγάλου βάρους τους. Ὅλες οἱ γνωστὲς κρητικὲς ἄγκυρες (ἐξαιρώντας τὸ ἀμφίβολο παράδειγμα τοῦ Κομμοῦ) ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο⁸. Ὅμοιες ἢ ἀνάλογες ἀπαντοῦν σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ Αἰγαίου, στὴν Κύπρο, τὴ Συρο-παλαιστινιακὴ ἀκτὴ καὶ τὴν Κεντρικὴ Μεσόγειο⁹. Πιθανῶς τὸ πλησιέστερο παράλληλο γιὰ τὴν ἄγκυρα τοῦ Πετρᾶ εἶναι αὐτὴ τοῦ Μακρυγιαλοῦ, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη, φαίνεται ὅτι εἶχε τὴν ὀπῆ της τοποθετημένη πολὺ ὑψηλά. Ἄν καὶ αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα μοιάζει ἀρκετὰ εὐλογη, ἐφόσον οἱ δύο θέσεις βρίσκονται κοντὰ ἢ μία στὴν ἄλλη, δὲν χρειάζεται ἀσφαλῶς νὰ τῆς ἀποδοθεῖ ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ ἄγκυρες μὲ τὴν ὀπῆ τοποθετημένη στὴν ἴδια θέση ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Μεσογείου.

Ὡς πρὸς τὸ ὕλικό, πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ γνωστὲς κρητικὲς ἄγκυρες εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ ἀσβεστολιθικὰ πετρώματα, ἂν καὶ ὁ ὄρος εἶναι ἀρκετὰ γενικὸς καὶ ἴσως δὲν θὰ ἱκανοποιῶσε τοὺς γεωλόγους. Ἀναφέρεται «ἀσβεστόλιθος» γιὰ τὸ δεῖγμα τοῦ Μακρυγιαλοῦ¹⁰, «ἀμμούδα» (ψαμμίτης) γιὰ αὐτὰ τῶν Μαλιῶν¹¹, ἐνῶ ἡ ἄγκυρα τῆς Κνωσοῦ εἶναι, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀπὸ πορφυρίτη¹². Ἄν καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Πετρᾶ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀσβεστόλιθος δύο τύπων, γκριζὸς σκληρὸς καὶ κιτρινωπὸς μαλακότερος, ποὺ φαίνεται πῶς ἦταν εὐκόλα προσιτὸς στοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς, ὅμως γιὰ τὴν ἄγκυρα

6. Ἀναφέρουμε παρακάτω, ἐνδεικτικὰ, μερικὸς τίτλους. Στὶς μονογραφίες καὶ τὰ ἄρθρα αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ ἐξαντλητικὸς βιβλιογραφικὸς καταλόγους καὶ πλῆθος παραπομπῶν. D. E. McCaslin ὅ.π., C. Davaras ὅ.π., H. Frost, *Under the Mediterranean* (London 1963), ἡ ἴδια, *Some Cypriot Stone Anchors from Sites and from the Sea*, *RDAC* 1970, 14-23, ἡ ἴδια, *Anchors, the Potsherds of Marine Archaeology: on the recording of pierced Stones from the Mediterranean*, στὸν τόμο *Marine Archaeology* 397-409, J. N. Green, *An Underwater Archaeological Survey of Cape Andreas, Cyprus 1969-1970: a Preliminary Report*, στὸν ἴδιο τόμο, 141-179, V. Tusa, *Ancore antiche nel Museo di Palermo*, στὸν ἴδιο τόμο, 411-437.

7. Ὁμ. Α 436, Ξ 77, ι 137, ο 498. Ὡς πρὸς τίς ἀναφορὲς σὲ ἄγκυρες στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία γενικὰ, βλ. D. E. McCaslin ὅ.π. 123-135 καὶ ἐπίσης C. Davaras ὅ.π. 54.

8. D. E. McCaslin ὅ.π. 33-34, ἐπίσης C. Davaras ὅ.π.

9. Γιὰ weight-anchors, λίγο ὡς πολὺ ἀνάλογες μὲ τὸ παράδειγμά μας, βλ. D. E. McCaslin ὅ.π. 31-33 (γιὰ τὸ

Αἰγαῖο), 21-31, εἰκ. 10, I, 11, ἀρ. 6, 7, εἰκ. 12, 13, 15, 17 (γιὰ τὴν Κύπρο), σ. 34-39, εἰκ. 22, 23 (γιὰ τὴν Αἴγυπτο), σ. 39-44, εἰκ. 25, II (γιὰ τὴν Χαναάν), σ. 44-45, εἰκ. 27 (γιὰ τὴν Βύβλο), σ. 45-47, εἰκ. 28, ἀρ. 1, 6, 7 (γιὰ τὴν Οὐγκαρίτ)· H. Frost 36-43, εἰκ. 2 καὶ 3, ἀρ. 1 (γιὰ τὸν ναὸ τῶν Ὁβελίσκων στὴ Βύβλο), σ. 44-45, εἰκ. 6 (γιὰ τὴ Μάλτα)· ἡ ἴδια, *RDAC* 1970, εἰκ. I, ἀρ. 5 (Χαλὰ Σουλτὰν Τεκκέ), εἰκ. II (Κίτιον), εἰκ. III, ἀρ. 1 (Σαλαμίνα) ἀρ. 3 (Ἀμμόχωστος), εἰκ. IV, ἀρ. 1 (Ἀμμόχωστος) καὶ ἐπίσης ἀρ. 2-6· ἡ ἴδια στὸ *Marine Archaeology* εἰκ. 1, σ. 402 (γιὰ τὴ Σικελία)· J. N. Green ὅ.π. εἰκ. 7, εἰκ. 30, 31A, 31B (γιὰ τὴν Κύπρο)· V. Tusa ὅ.π. εἰκ. 1-11, σ. 413-417 (γιὰ τὴ Σικελία).

10. C. Davaras ὅ.π. 48.

11. H. Frost, *Under the Mediterranean* 10· ἡ ἴδια στὸ *Marine Archaeology* 401, καὶ ἐπίσης O. Pelon, *Fouilles exécutées à Mallia, Exploration des maisons et quartiers d'habitation (1963-1966)*, *Etudes Crétoises XVI* (Paris 1970) πίν. VII, ἀρ. 2.

12. A. Evans, *PM IV 2* (1935) 650-652, εἰκ. 635.

προτιμήθηκε beach-rock. Τὸ πέτρωμα αὐτὸ ὑπάρχει σὲ μεγάλη ποσότητα σὲ γειτονικὴ παραλία, στὴ θέση Καραβόπετρα, περίπου 300 μ. στὰ ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καὶ εἶναι πιὸ εὐκόλο στὸ κόψιμό του ἀπὸ τὸν ἀσβεστόλιθο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πολὺ μικρὰ στρογγυλεμένα βότσαλα, συνδεδεμένα μὲ χονδρὴ ἄμμο¹³.

Ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ τὸ βάρος της, ἡ ἄγκυρα τοῦ Πετρᾶ εἶναι πραγματικὰ πολὺ μικρὴ. Πρέπει πάντως νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι, ἐπειδὴ τὸ ὑλικό της εἶναι κάπως εὐθρυπτο, θὰ μπορούσε ἀρχικὰ νὰ ζύγιζε κάπως περισσότερο, πάντως ὅμως ὄχι πάνω ἀπὸ 10 κιλά. Συνήθως οἱ ἀνάλογές της ἔχουν βάρος τουλάχιστον 40 κιλά καὶ ὑπάρχουν ἀκόμα παραδείγματα ποὺ φθάνουν τὸν μισὸ τόνο¹⁴.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ κυριότερο πρόβλημα, δηλαδὴ τὴ χρήση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε πραγματικὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἄγκυρα ἀπὸ ἓνα σκάφος, ὅσο μικρὸ καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι ἦταν αὐτό; Βεβαίως ἔχουμε ὑπόψη ὅτι τὰ πλοῖα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ δὲν εἶχαν ποτὲ μόνον μιὰ ἄγκυρα, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ γνωστὰ ναυάγια, συχνὰ μάλιστα εἶχαν ἄγκυρες διαφόρων τύπων, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀνάλογα μὲ τὴ σύσταση τοῦ βυθοῦ¹⁵. Πάντως, ἀκόμα καὶ μιὰ μικρὴ βάρκα, θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ χρειασθεῖ μιὰ ἄγκυρα 10 κιλῶν, ἔστω καὶ μαζί μὲ ἄλλες; Δηλαδὴ πρόκειται γιὰ πραγματικὸ ἀντικείμενο ἢ γιὰ ὁμοίωμα ἄγκυρας;

Γιὰ τὰ δείγματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν ξηρὰ εἶναι συνήθως εὐκόλο νὰ διαπιστωθεῖ ἂν εἶχαν πραγματικὰ χρησιμοποιηθεῖ, ἐξετάζοντας τὴ φθορὰ τοῦ ὑλικοῦ. Καὶ μάλιστα, κατὰ μιὰ περιέργη σύμπτωση, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς γνωστὲς κρητικὲς ἄγκυρες δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν μπεῖ ποτὲ στὸ νερό¹⁶. Δυστυχῶς τόσο τὸ ὑλικό, ὅσο καὶ ἡ σύγχρονη χρήση τοῦ ἀντικειμένου τοῦ Πετρᾶ, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγή κανενὸς ἀσφαλοῦς συμπεράσματος. Ἀφενὸς τὸ πέτρωμα εἶναι σχετικὰ εὐθρυπτο καὶ ἀφετέρου μέσα ἀπὸ τὴν τρύπα περνοῦσε σχοινὶ ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα γιὰ τὴν πρόσδεση τοῦ ζώου. Ἀξίζει ἀκόμα νὰ προστεθεῖ ὅτι στὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε τοποθετημένη ἡ πέτρα μας, στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο, δὲν ὑπάρχει καθό-

13. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Γεωλογίας καὶ Παλαιοντολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας κ. Μ. Δερμιτζάκη γιὰ τὴν πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸ πέτρωμα. Ὁ ἴδιος, ποὺ συνεργάστηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1988 στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πετρᾶ καὶ ἔκανε γεωτρήσεις γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ὀρίων τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ, ἦταν παρὼν κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀφαίρεσης τῆς ἄγκυρας ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο καὶ μοῦ ὑπέδειξε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πετρώματος στὴ θέση Καραβόπετρα. Σχετικὰ μὲ τὸ beach-rock, τὸ Συμπλήρωμα τοῦ Λεξικοῦ τῆς Ὁξφόρδης ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «A conglomeration of calcareous beach sand cemented into rock formation on coral reefs... Cementation of beach sand by calcium carbonate is very common in tropical seas generally. The product may be called beach-rock... On tropical beaches the sand, or even coarse shingle, are commonly cemented into a hard rock, called beach-rock or conglomerate, by carbonate of lime precipitated from sea-water». Δὲν ἔχουμε ὑπόψη ἂν ὑπάρχει ἐλληνικὴ λέξη γιὰ τὸ πέτρωμα. Οἱ ντόπιοι ὀνομάζουν «πλάκες» τὴν παραλία τῆς Καραβόπετρας. Στὸ πολὺ χρήσιμο ἄρθρο τοῦ Ε. Πλατάκη, Δημόδη ὀνόματα

ὀρυκτῶν καὶ πετρωμάτων τῆς Κρήτης, *Κρητολογία* 12-13, 1981, 8-162, τὸ μόνον πέτρωμα ποὺ μοιάζει στὴν περιγραφή μὲ τὸ beach-rock εἶναι ἴσως αὐτὸ ποὺ εἶναι γνωστὸ μὲ τὴ λέξη «κούσκουρας» στὴ Σητεία. Αὐτόθι 138: «Ἀρμένιοι Σητ. πέτρα ἀπὸ ἄμμο καὶ χαλίκια, μαλακὴ, σκληρὴ ἢ πολὺ σκληρὴ. Ζῆρος Σητ., Ἁγία Τριάδα Σητ. χῶμα ἀπὸ ἀνάμικτα χαλίκια σὰν τοῦ γυαλοῦ. Ζάκρος Σητ. κολλημένα χῶματα καὶ χαλίκια». Ἀλλά, ἐπειδὴ ἡ λέξη «κούσκουρας» χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Κρήτης γιὰ τὴ δῆλωση τοῦ μαλακοῦ ἀσβεστόλιθου ὅπου συνήθως σκάβονται οἱ λαξευτοὶ τάφοι, εἶναι ἴσως προτιμότερο νὰ ἀποφύγουμε τὴ χρήση τοῦ ὄρου στὴν περίπτωσή μας, γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ σύγχυση.

14. Βλ. C. Davaras ὁ.π. 53, μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία.

15. J. N. Green ὁ.π. εἰκ. 30.

16. C. Davaras ὁ.π. 53, γιὰ τὴν ἄγκυρα τοῦ Μακρυγυαλοῦ, D. E. McCaslin ὁ.π. 33 (μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία) γιὰ τὶς ἄγκυρες τῶν Μαλιῶν.

λου σκιά, πράγμα πού ανάγκαζε τὸ ταλαίπωρο ὑποζύγιο νὰ κινεῖται συνεχῶς, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ σχοινί του νὰ προκαλεῖ ὄλο καὶ περισσότερη φθορὰ στὸ πέτρωμα. Ἐπομένως μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀντικείμενο ὁμοιο στὸ σχῆμα μὲ ἄγκυρα, τὸ ὁποῖο πιθανότατα δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ σὲ μινωικὸ πλοῖο.

Ἡ Η. Frost, ἐξετάζοντας τὸ πρόβλημα πότε μία τρυπημένη πέτρα δὲν εἶναι ἄγκυρα, σημειώνει καταρχὴν ὅτι τὸ κυριότερο — εὐνόητο — ἐπιχείρημα γιὰ πραγματικὴ χρῆση εἶναι ἡ εὕρεσή του σὲ θαλάσσιο περιβάλλον. Αὐτὴ βέβαια δὲν εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ δείγματος τοῦ Πετρᾶ. Ἀντίθετα, συνεχίζει, σὲ παραθαλάσσιες θέσεις, θὰ μπορούσαν νὰ ὑποστηριχθοῦν ἄλλες χρήσεις, ὅπως σὲ κατάφλια γιὰ τὴ στερέωση θυρῶν, ἢ γιὰ τὴν πρόσδεση ζώων (κατὰ σύμπτωση ἢ σύγχρονη χρῆση τοῦ ἀντικειμένου πού μᾶς ἀπασχολεῖ) ἢ γιὰ νὰ συγκρατοῦν πυρσοὺς, ἢ ὡς βαρίδια σὲ ἐλαιοπιεστήρια, ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ ἐξῆς. Αὐτὸ κυρίως γιὰ μετὰ τὴ χρῆση στὴ θάλασσα, ἰδιαίτερα ἂν οἱ ἄγκυρες εἶχαν στὸ μεταξὺ σπάσει, θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ ἓναν οἰκισμό, ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη γιὰ μιὰ σχετικὰ βαριὰ τρυπημένη πέτρα¹⁷.

Μήπως λοιπὸν ἡ ἄγκυρα τοῦ Πετρᾶ ἦταν ἓνα ἀπλὸ βαρίδι, κατασκευασμένο γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο, γιὰ παράδειγμα γιὰ χρῆση σὲ μιὰ τροχαλία, κατὰ τὴ μινωικὴ ἐποχὴ ἢ καὶ ἀργότερα, καὶ τὸ σχῆμα τῆς ὀφείλεται σὲ ἀπλὴ σύμπτωση; Ὁ μελετητὴς τῆς ἄγκυρας τοῦ Μακρυγιαλοῦ ἀναγκάσθηκε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ἴδιο πρόβλημα, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου εἶναι τόσο σαφὲς καὶ ἀποκλειστικὰ χαρακτηριστικὸ, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτισή¹⁸. Ὁ ἴδιος προχωρώντας ὑποστηρίζει τὴν ὑπόθεση μιᾶς πιθανῆς ἀναθηματικῆς χρήσης γιὰ τὸ δείγμα τοῦ Μακρυγιαλοῦ, στηριζόμενος σὲ δύο πραγματικὰ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ στίς γραπτὲς πηγὲς καὶ τὰ ἀνατολίτικα παράλληλα ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα τοῦ Κ. Δαβάρα εἶναι τὸ σχετικὰ μικρὸ βάρος τῆς ἄγκυρας, τὸ ὁποῖο ὑπολογίζει 30-60 κιλά. Ὅπωςδήποτε αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ ἀπὸ μόνο του νὰ ἀποκλείσει πραγματικὴ χρῆση, ἀφοῦ εἶδαμε ὅτι τὸ βάρος αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ ἄλλες ἄγκυρες τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, χρησιμοποιημένες πολλὲς μαζὶ στὸ ἴδιο σκάφος. Ἐξᾶλλου καὶ ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι εἶναι πιθανὸ ἡ ἄγκυρα νὰ ἀφιερῶθηκε μετὰ τὸ σπάσιμό της. Τὸ δεύτερο, ἴσως ἰσχυρότερο, ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι ἡ βίλα τοῦ Μακρυγιαλοῦ ἔχει προσφέρει ἀρκετὲς ἐνδείξεις ὅτι κάποιοι χῶροι τῆς ἦταν ἱεροί, καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βωμὸ στὴν κεντρικὴ αὐλὴ της, ἔχει ἀποδώσει καὶ κινητὰ εὐρήματα ὑψηλῆς ποιότητος σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία. Πάντως τὸ ἐρωτηματικὸ στὸν τίτλο τῆς μελέτης τῆς ἄγκυρας αὐτῆς δείχνει ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι βέβαιος, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ μελετητὴς τῆς προτίμησε νὰ κρατήσῃ μερικὲς ἀμφιβολίες.

Πρὶν ἐπιχειρήσουμε τὴ μεταφορὰ τῆς ἴδιας σειρᾶς ἐπιχειρημάτων στὴν περίπτωση τοῦ Πετρᾶ, ἂς δοῦμε κατὰ πόσον μπορεῖ, μὲ κάποια σχετικὴ ἀσφάλεια, νὰ καθορισθεῖ ἡ χρονολόγησή της. Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ ἐντατικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ἔχουν δείξει ὅτι ὁ λόφος κατοικήθηκε ἀπὸ τὴν Πρωτομινωικὴ ΙΙ φάση, πιθανότατα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Μεσομινωικῆς, καὶ ὅτι κατὰ τὴ Νεοανακτορικὴ περίοδο, πού ὑπῆρξε καὶ ἡ φάση τῆς ἀκμῆς του, ἔγιναν ἐκτεταμένες ἐργασίες διαμόρφωσης καὶ κατασκευῆς σημαντικῶν κτιρίων. Μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἐγκατάλειψη, κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἓνα τμῆμα του ξανακατοικήθηκε στὴν Ὑστερομινωικὴ ΙΙΙΑ. Στὸν χῶρο πού ἀνασκάπτεται δὲν ἔχουν βρεθεῖ λείψανα νεότερης ἀρχαίας κατοίκησης, ἂν καὶ αὐτὰ δὲν λείπουν γενικὰ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ¹⁹. Ἐφόσον

17. Η. Frost στὸ *Marine Archaeology* 404.

18. C. Davaras ὁ.π. 48 καὶ 69.

19. Ν. Παπαδάκης, Ἐπιφανειακὴ καὶ μνημεῖα Ἀνατολικῆς Κρήτης, Πετρὰς Σητείας, ΑΔ 34, 1979, Β2, 409-

αὐτὸς ὁ τύπος ἄγκυρας εἶναι γενικὰ χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, δὲν ὑπάρχει, νομίζουμε, σοβαρὸ πρόβλημα νὰ δεχθοῦμε ὅτι καὶ τὸ παράδειγμά μας κατασκευάστηκε αὐτὴν τὴ χρονολογικὴ περίοδο, καὶ μάλιστα πιθανότατα κατὰ τὴ Νεοανακτορικὴ φάση, ὅπως εἶναι σχεδὸν βέβαιο λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχήματος μὲ τὴν ἄγκυρα τοῦ Μακρυγιαλοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν πιθανότητα ἀναθηματικῆς χρήσης, ἃς σημειωθεῖ καταρχὴν πόσο δύσκολη εἶναι ἡ θέση τῶν σημερινῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι, ὀπλισμένοι μὲ τὴ γενικὴ τάση ἀμφισβήτησης, προσπαθοῦν νὰ ἀντιπαρατεθοῦν σ' αὐτοὺς τῶν παλαιότερων γενεῶν, ποὺ δὲν δίσταζαν νὰ χαρακτηρίζουν «ιερὸ» ὅτιδήποτε ἔμοιαζε κάπως «περίεργο». Ἔχει κανεὶς τὴν ἀπαισιόδοξη ἐντύπωση ὅτι ὅσο περισσότερα ἀντικείμενα τῆς ζωῆς τῶν μινωικῶν ἀνθρώπων ἔρχονται στὸ φῶς, τόσο λιγότερο τοὺς γνωρίζουμε, ἢ τουλάχιστον τόσο περισσότερο ἀναγκαζόμεστε νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντί τους, πρὶν νὰ ἐκφράσουμε κατηγορηματικὰ συμπεράσματα. Θὰ δυσκολευθοῦμε πολὺ νὰ συμφωνήσουμε πάνω στὸ τί ἦταν ἱερὸ στὴ μινωικὴ ἐποχὴ καὶ τί ὄχι, καὶ ἡ ἀναζήτησις μιᾶς «μέσης ὁδοῦ» ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα θὰ συνεχίσει νὰ εἶναι ἐν πολλοῖς προσωπικὴ ὑπόθεση τοῦ κάθε μελετητῆ, ἢ ἴσως, πολὺ περισσότερο, τῆς κάθε γενιᾶς μελετητῶν.

Εἶναι δυνατόν ἡ ἄγκυρα τοῦ Πετρά νὰ εἶχε κατασκευασθεῖ γιὰ ἀναθηματικὴ χρῆσι; Κομμάτια πήλινων εἰδωλίων ταύρων, ἓνα ἐπίσης πήλινο ἀνδρικό εἰδῶλιο, καθὼς καὶ δύο ζεύγη ὁμοιωμάτων κεράτων καθοσιώσεως μικροῦ μεγέθους, ἀπὸ πηλὸ καὶ λίθο ἀντίστοιχα, δείχνουν ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ I εἶχε κάποια σχέση μὲ τὴ λατρεία. Ὅπως δὲν ὑπάρχει σοβαρὸς λόγος νὰ συσχετισθοῦν αὐτὰ μὲ τὴν ἄγκυρά μας, ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν, ἀκόμα τουλάχιστον, ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀνάθεση τέτοιων ἀντικειμένων σὲ μινωικὰ οἰκιακὰ ἱερά. Ἐξάλλου καὶ οἱ ἄγκυρες τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Μαλίων, ἂν καὶ γιὰ τὴν πρώτη ὁ ἀναθηματικὸς χαρακτήρας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, δὲν ἔχουν βρεθεῖ σὲ χώρους ἱεροῦς²⁰. Στὴν Κρήτη δὲν ὑπάρχουν τὰ μεγάλα ἱερά τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου οἱ ναυτικοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἀφιερῶσουν τὶς ἴδιες τὶς ἄγκυρές τους, ἀκέραιες ἢ σπασμένες²¹, ὅπως ἐξάλλου ἀναφέρεται ὅτι ἔκαναν καὶ οἱ Ἀργοναῦτες²², ἢ ἀκόμα καὶ ὁμοιώματά τους. Ἴσως μάλιστα αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ κυριότερη αἰτία γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ σπανιότητα τέτοιων ἀντικειμένων στὸ νησί.

410, ὅπου ἀναφέρεται ἡ εὑρεση ρωμαϊκῶν τάφων στὴν περιοχή τοῦ Πετρά, 1 χλμ. νότια (:) τῆς Σητείας.

20. Ἄς σημειωθεῖ μὲ τὴν εὐκαιρία ὅτι οἱ ἄγκυρες τῶν Μαλίων χρονολογοῦνται στὴν Παλαιοανακτορικὴ φάση. Μὲ βάση τὸ δεδομένο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ἐντελῶς ἡ πιθανότητα ἡ ἄγκυρα τοῦ Πετρά νὰ ἦταν ἐπίσης τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἐφόσον ὁ χώρος ἔχει δώσει βέβαιες ἐνδείξεις κατοίκησης κατὰ τὴ Μεσομινωικὴ περίοδο.

21. Γιὰ τὸν ναὸ τῶν ὀβελίσκων στὴ Βύβλο, βλ. H. Frost, *Under the Mediterranean* 42-44. Ἐπίσης γιὰ τὸν συσχετισμὸ ἀγκυρῶν μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ, μὲ βάση τὶς μεταγενέστερες ἑλληνικὲς πηγὲς αὐτόθι 44. Γιὰ τὶς ἄγκυρες ποὺ προῆλθαν ἀπὸ ναοὺς τῆς Μάλτας αὐτόθι 45. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα τῶν ἀναθηματικῶν ἀγκυρῶν στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου βλ. C. Davaras ὁ.π. 58-59 καὶ γιὰ τὴ Βύβλο αὐτόθι 60-61.

22. Ἀπολλ. Ρόδ. *Ἀργοναυτικά* I 955-960. Ἄς ἀναφέρουμε, μὲ τὴν εὐκαιρία, ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἀργοναῦτες, ποὺ πραγματοποιοῦσαν πρὶν μερικὰ χρόνια τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸν Βόλο μέχρι τὴ Γεωργία, στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, μὲ ἓνα πλοῖο-ἀντίγραφο αὐτῶν τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἀναφέρουν ὅτι βρῆκαν τὴν «κρήνη τοῦ Ἰάσονα» στὴν περιοχή τοῦ χωριοῦ Erdék (Ἀρτάκη) τῆς Προποντίδας. Ἐνδιαφέρον μάλιστα γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς παράδοσης, μετὰ ἀπὸ τόσες χιλιετίες εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας γέρος ψαράς, πρόσφυγας ἀπὸ τὴν Ἀρτάκη, στὴ Νέα Ἀρτάκη τῆς Εὐβοίας, θυμόταν ὅτι τὸ 1906 μιὰ βρετανικὴ θαλαμηγὸς εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸ λιμάνι καὶ τὴ νύχτα κάποιος πῆραν αὐτὴν τὴν πέτρα, «ποὺ ἦταν στρογγυλὴ, ἀνοιγμένη στὸ κέντρο καὶ μέσα εἶχε περίεργα γράμματα, ποὺ κανεὶς δὲν μπορούσε νὰ διαβάσει». Βλ. T. Severin, *The Jason Voyage; The Quest for the Golden Fleece* (New York 1985) 112-117.

Τὸ θέμα τοῦ μικροῦ βάρους, ποὺ φαίνεται μὲ μία πρώτη ματιὰ νὰ ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα ἐναντίον μιᾶς χρήσης στὴ θάλασσα, δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυρό. Ἡ Η. Frost ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνο νὰ μὴν ταυτισθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ἀνάλογα ἀντικείμενα, ἰδιαίτερα ὅταν αὐτὰ ἐντοπίζονται στὴν ξηρά, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν συμφωνοῦν μὲ τὶς προκατασκευασμένες ιδέες τοὺς²³. Οἱ πιθανότητες χρήσης ὡς βαρίδια γιὰ δύτες ἢ ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ δίχτυα, εἶναι μόνον δύο ἀνάμεσα σὲ πολλές ἄλλες.

Πάντως, εἴτε εἶναι γνωστὲς οἱ ἄγκυρές τους, εἴτε ὄχι, μινωικὰ πλοῖα καὶ μινωίτες ναυτικοὶ ὑπῆρξαν. Πολὺ πιθανὸ εἶναι κάποτε νὰ αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη νὰ κατασκευάσουν ἀναθηματικές ἄγκυρες, εἴτε δανειζόμενοι τὴν ἰδέα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή εἴτε ὄχι. Τὸ γεγονὸς ἐξάλλου τῆς ὑπαρξῆς στὸν χώρο τοῦ Αἰγαίου μερικῶν χανδρῶν ἢ ἴσως περιάπτων, σὲ σχῆμα ὅμοιο μὲ αὐτὸ τῶν λίθινων ἀγκυρῶν, ἔχει ἀσφαλῶς τὴ σημασία του²⁴. Ἡ θέση τῆς ἄγκυρας τοῦ Πετρᾶ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κάπου ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὰ περιάπτα, ποὺ κάποιοι ναυτικοὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ κρέμασαν στὸν λαιμὸ τους καὶ στὶς πραγματικές ἄγκυρες, ποὺ εἶχαν στὰ σκάφη τους.

Ὅπως σὲ τόσες ἄλλες περιπτώσεις, δὲν μπορούμε ἀκόμα νὰ καταλήξουμε σὲ ἀσφαλῆ καὶ γενικὰ ἀποδεκτὸ συμπέρασμα. Ἄς εὐχηθοῦμε μόνον ἢ συνέχιση τῆς ἐρευνας νὰ προσφέρει σὺντομα νέα στοιχεῖα²⁵.

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

23. Η. Frost στὸ *Marine Archaeology* 405.

24. Γιὰ τὰ ἀγκυρόσχημα αὐτὰ περιάπτα, βλ. D. E. McCaslin ὁ.π. 52. Ἔχουν βρεθεῖ στὴν Τροία, τὸ Θερμὶ τῆς Λέσβου, τὸ Gözlü Kule τῆς Κιλικίας, τὰ Μάλια, τὴν Εὐτρηση καὶ ἄλλοῦ. Περισσότερες πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὰ κρητικὰ δείγματα, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μοιάζουν νὰ χρονολογοῦνται στὴν Πρώιμη καὶ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, C. Davaras ὁ.π. 59 καὶ σημ. 104. Ἡ γράφουσα ἔχει ὑπόψη ἀδημοσίευτα, πιθανότατα προανακτορικά, ἀνάλογα περιάπτα ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Κ. καὶ Μ. Μητσοτάκη.

25. Ἡ ὑπόδειξη τῆς Η. Frost, βλ. παραπάνω σημ. 3, νὰ ψάξει δηλαδὴ κανεὶς στὶς ἀποθήκες τῶν Μουσείων, μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ πολὺ χρησιμὴ. Πάντως, ὅπως οἱ περιπτώσεις τοῦ Μακρυγιαλοῦ καὶ τοῦ Πετρᾶ ἔδειξαν, δὲν ἀποκλείεται νὰ κρύβονται καὶ ἄλλες μινωικὲς ἄγκυρες ἀνάμεσα στοὺς «τρόχαλους» ἢ καὶ στὰ ἀναθηματικὰ τοιχάκια, γύρω καὶ μέσα στοὺς ἀρχαιολογικοὺς μας χώρους. Ὅπωςδὴποτε πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ ἀνάγκη γιὰ σωστὰ ὀργανωμένες, συστηματικὲς καὶ ἐντατικὲς ἐπιφανειακὲς ἐρευνες στὸ νησί.

ΔΥΟ ΣΑΜΙΑΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ (ΚΛΑΜΑΔΟΣ ΚΑΙ ΒΛΑΜΑΡΗ)

Σ τὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας ὑπάρχει ἓνα ψήφισμα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη (EM 6592) σωζόμενο ἀποσπασματικά (εἰκ. 1), μὲ τὸ ὁποῖο ἀποφασίζεται νὰ ἀπευθυνθεῖ ἔπαινος πρὸς τοὺς Σαμίους, ἐπειδὴ ἀπήλλαξαν τὴν πατρίδα τοὺς ἀπὸ ἐκείνους τοὺς συμπατριῶτες τοὺς ποὺ ἤθελαν νὰ φέρουν τοὺς Πελοποννησίους στὴ Σάμο. Ἐν συνεχείᾳ ἀποφασίζεται ἢ ἐπικυρώνεται ἡ ἐκμίσθωση τοῦ κτήματος ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῶν Πελοποννησίων, γιὰ νὰ στέλνονται οἱ πρόσοδοι στὴν Ἀθήνα, προφανῶς ὡς μέρος τοῦ φόρου ποὺ πλήρωναν οἱ Σάμιοι. Ἡ φράση ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ καὶ ποὺ διακόπτεται στὴ μέση μιᾶς λέξης εἶναι ἡ ἐξῆς: *ΤΟΝ ΑΓΡΟΝ ΤΟΝ ΚΛΕΟΜΕΔΕΟΣ ΤΟΝ ΕΝ ΚΛΑΜΑΔΩ...*¹.

Τὸ ψήφισμα ἔχει ἐπανειλημμένως δημοσιευθεῖ, σχολιασθεῖ, συμπληρωθεῖ καὶ μνημονευθεῖ. Πρῶτος τὸ δημοσίευσε ὁ Πιττάκης τὸ 1840, κατόπιν τὸ σχολίασε ὁ Ραγκαβῆς τὸ 1842 καὶ ἡ πιὸ πρόσφατη δημοσίευση καὶ ἀποκατάστασή του ἔγινε ἀπὸ τὸν Lewis στὸ *IG I³* τὸ 1981².

Ὁ Κλεομήδης ποὺ ἀναφέρεται στὸ ψήφισμα εἶναι πιθανότατα, κατὰ γενικὴ ὁμοφωνία, ὁ γνωστὸς συνεργάτης τῶν Πελοποννησίων, ποὺ πολέμησε μαζὶ μὲ τὸν Λύσανδρο ἢ κατὰ κάποιον τρόπο τὸν βοήθησε στὴ ναυμαχία τῶν Αἰγὸς Ποταμῶν τὸ 405 π.Χ. Ὁ περιηγητὴς Παυσανίας ὕστερα ἀπὸ 600 χρόνια, τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀνδριάς τοῦ Κλεομήδους, ἔργο τοῦ Σικυωνίου Ἀλύπου, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀνδριάντες τῶν συνεργατῶν τοῦ Λυσάνδρου ποὺ τὸν πλαισίωσαν στὸ μνημεῖο τῆς νίκης του ποὺ εἶχε στηθεῖ στοὺς Δελφούς³.

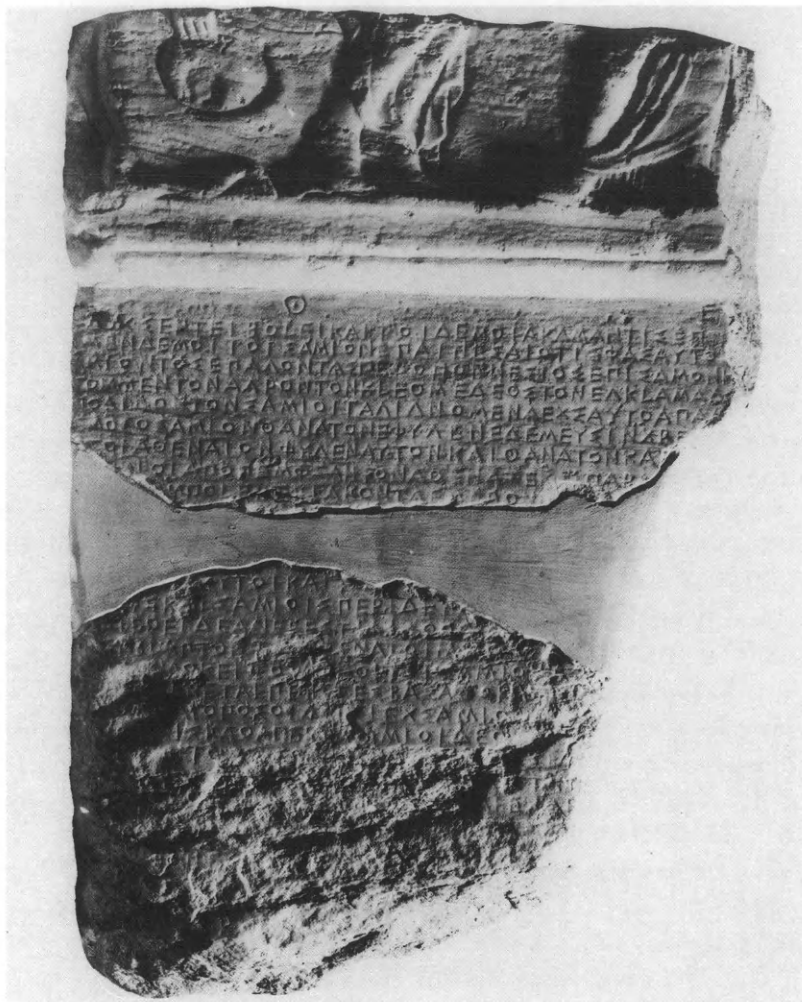
Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ ψηφίσματος, οἱ περισσότεροι μελετητὲς καταλήγουν ὅτι ἐκδόθηκε τὸ 412-411 π.Χ., μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀθηναίων στὶς Συρακοῦσες, ἑπτὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῶν Αἰγὸς Ποταμῶν, τότε δηλαδὴ ποὺ μὲ ἐπανάσταση καὶ μὲ σφαγὴ

1. Εὐχαριστῶ τὴν κυρία Ντίνα Πέππα-Δελμούζου, διευθύντρια τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ποὺ μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσω ἀπὸ κοντὰ τὴν ἐπιγραφή καὶ νὰ τὴ φωτογραφίσω.

2. Κ. Σ. Πιττάκης, *AE* 1840, 345-346 ἀριθ. 421. R. A. Rangabé, *Antiquités helléniques ou Répertoire d'inscriptions et d'autres antiquités découvertes depuis l'affranchissement de la Grèce* (Athènes 1842) 337-341, ἀριθ. 257, πίν. VIII 1. Ἐ. Ἰ. Σταματιάδης, *Συλλογὴ Σαμιακῶν ἐπιγραφῶν* κε' - κς' ἀριθ. 23. *IG I³* 96, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, I. *Phonology* (Berlin-New York 1980) 580 καὶ 619. R. Meiggs, *The Athenian Empire* (Oxford 1972) 190, σημ. 4 καὶ σ. 357-358. A. Andrews, στὸ A. W. Gomme, A. Andrews, K. J. Dover, *A His-*

torical Commentary on Thucydides, V (Oxford 1981) 46-47. T. J. Quinn, *Athens and Samos, Lesbos and Chios: 478-404 B.C.* (Manchester 1981) 21, σημ. 50. G. Shipley, *A History of Samos, 800-188 B.C.* (Oxford 1987) 124-130, 280, ἀριθ. 17 καὶ 14 καὶ σ. 282. Ἡ πιὸ πρόσφατη ἀπεικόνιση τῆς ἐπιγραφῆς στὸ E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* (Athens 1977) εἰκ. 158.

3. Ἡ βάση τοῦ μνημείου σώζεται σήμερα στοὺς Δελφούς μὲ τὸ ἀναθηματικὸ ἐπίγραμμα καὶ τὰ ὀνόματα πολλῶν ἀπὸ τοὺς 28 ναυάρχους. Τοῦ Κλεομήδης ὁμοῦς τὸ ὄνομα δὲν σώζεται. Ἡ ἀνάγνωση ἑνὸς γράμματος ὡς Σ καὶ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ὀνόματος [*Κλεομήδης* / ...] / Σ[*άμιος*] δὲν ἔχει γίνει ἀποδεκτὴ. Βλ. M. N. Tod, *Greek Historical Inscriptions* (Chicago 1985) 228-230 ἀριθ. 94.

Εἰκ. 1. Ἡ ἐπιγραφή EM 6592.

τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐγκαθιδρύθηκε ἡ δημοκρατία στὴ Σάμο⁴. Τελευταῖα ὅμως ὁ Quinn ὑποστήριξε τὴν ἰδέα ὅτι τὸ ψήφισμα θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴ ναυμαχία τῶν Αἰγὸς Ποταμῶν, βασιζόμενος σὲ χωρίο τοῦ Ξενοφῶντος, ὁ ὁποῖος διηγούμενος τὰ μετὰ τὴν καταστροφή ἀναφέρει: *εὐθὺς δὲ καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλάς ἀφειστήκει Ἀθηναίων μετὰ τὴν ναυμαχίαν πλὴν Σαμίων· οὗτοι δὲ σφαγὰς τῶν γνωρίμων ποιήσαντες κατεῖχον τὴν πόλιν*⁵.

4. Βλ. καὶ H. B. Mattingly, Athens and Eleusis: Some New Ideas, *Φόρος, Tribute to B. D. Meritt*, ed. by D. W. Bradeen and M. F. MacGregor (Locust Valley 1974) 103, ὅπου μὲ δεδομένο τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς στὸ 412-411 ἀποκαθίσταται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος Καλλίου τοῦ Σκαμβωνίδου.

5. Quinn ὁ.π. 21, σημ. 50. Μ' αὐτὴ τὴ χρονολόγηση

τὸ ψήφισμα θὰ ἦταν σύγχρονο μὲ τὸ πρωτότυπο ἐνὸς ἄλλου ψηφίσματος γιὰ τοὺς Σαμίους, ποὺ βρέθηκε ἐπίσης στὴν Ἀκρόπολη (Tod ὁ.π. ἀριθ. 96). Ἐν τούτοις ὁ Shipley ὁ.π. 124-130, διατηρώντας τὴ χρονολόγηση στὸ 412-411 ἐρμηνεύει τὸ χωρίο διαφορετικὰ, δηλαδὴ ὅτι οἱ δημοκρατικοὶ τῆς Σάμου δὲν ἔκαμαν σφαγὴ τῶν ὀλιγαρχικῶν τὸ 405 μετὰ τοὺς Αἰγὸς Ποταμούς, ἀλλὰ ὅτι μπό-

Ὡς πρὸς τὸ τοπωνύμιο *Κλαμαδο*, ἡ λέξις αὐτή, πού ἀφ' ἐνὸς σώζεται ἑλλιπής ἀφ' ἑτέρου δὲν ἀπαντᾷ παρὰ μόνο στὸ παρὸν ψήφισμα, ἔχει διαβαστεῖ ποικιλοτρόπως ὡς *Κλαμαδός* ἢ *Κλαμάδος* (θηλυκοῦ γένους), *Κλαμαδὸν* ἢ *Κλαμάδον* (οὐδετέρου γένους), *Κλαμαδοί* (ἀρσενικὸ πληθυντικοῦ), *Κλαμαδαί* (θηλυκὸ πληθυντικοῦ) ἢ *Κλαμάδου* (κυριώνυμο). Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μάλιστα τοῦ Hiller von Gaertringer⁶ ἀποκαθίσταται στὴ λέξις ἓνα ν καὶ περισπᾶται ἡ τελευταία συλλαβὴ θεωρούμενη ὡς κατάληξις τῆς γενικῆς πληθυντικοῦ, δηλαδὴ *Κλαμαδῶν*. Ἐξ ἄλλου ἡ πρόθεσις *εγ*, πού προηγεῖται τοῦ τοπωνυμίου, μεταγράφεται ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς μελετητές (Πιττάκης, Ραγκαβῆς καὶ Büchner) σὲ *ἐν*, ὅπως εἶναι φυσικὸ λόγω τῆς συχνῆς τροπῆς τοῦ ν σὲ γ πρὸ τοῦ οὐρανικοῦ κ⁷. Οἱ νεώτεροι μελετητὲς ἀφήνουν τὸ *εγ* ὡς ἔχει καὶ δὲν διευκρινίζουν ἂν νοεῖται ἡ πρόθεσις *ἐν* ἢ *ἐκ*. Μόνο ὁ Threatte διευκρινίζει ὅτι θεωρεῖ ὡς πιθανὴ τὴν πρόθεσις *ἐν* σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ γενικὴ πληθυντικοῦ (*ἐν Κλαμαδῶν*) καὶ ὄχι μὲ δοτικὴ ἐνικοῦ (*ἐν Κλαμαδῶ*)⁸.

Ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου, ὁ Ραγκαβῆς τὸ 1842 τὸ θεώρησε κυριώνυμο, *Κλαμάδου*, παραγόμενο ἀπὸ τὸ ὄνομα Κλεομήδης, πού, ὅπως λέει, ἴσως νὰ προφερόταν *Κλαμάδης* στὴ Σάμο⁹. Ὁ Büchner ὅμως διερωτᾷται κατὰ πόσον μπορούσε τὸ ὄνομα Κλεομήδης νὰ προφέρεται Κλαμάδης στὴ Σάμο, ὅπου ἡ ὀμιλούμενη διάλεκτος ἦταν ἡ ἰωνικὴ¹⁰, καὶ σὲ μεταγενέστερο ἄρθρο του γιὰ τὴ Σάμο ὑποστηρίζει ὅτι τὸ τοπωνύμιο εἶναι ἡ *Κλαμαδός* ἢ τὸ *Κλαμαδόν*, ὅτι τὸ ψήφισμα ἀνέγραφε *εγ Κλαμαδῶ*, δηλαδὴ *ἐν Κλαμαδῶ* (δοτικὴ ἐνικοῦ), καὶ ὅτι ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο κλαμαρά, πού κατὰ τὸ λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου σημαίνει πλαδαρά, ἀσθενής. Καὶ καταλήγει στὸ ὅτι Κλαμαδός θὰ ὀνομαζόταν μία ὑγρὴ ἔκτασις γῆς¹¹.

ρεσαν νὰ κρατήσουν τὴν ἐξουσία ἐπειδὴ εἶχε προηγηθεῖ σφαγὴ τῶν ὀλιγαρχικῶν τὸ 412-411. Καὶ ὑποδεικνύει ὅτι στὸ χωρίο τοῦ Ξενοφῶντος χρησιμοποιεῖται ὁ παρατατικὸς *κατεῖχον τὴν πόλιν* καὶ ὄχι ὁ ἀόριστος *κατέσχον τὴν πόλιν*. Αὐτὸ ὅμως δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα, γιατί τὸ *κατεῖχον τὴν πόλιν* εἶναι ἓνας περιγραφικὸς παρατατικὸς, πού σημαίνει ὅτι ἐσφαζαν τοὺς ὀλιγαρχικοὺς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν τὴν πόλιν. Αὐτὸ δηλώνει καὶ ἡ χρῆσις τοῦ μορίου *δέ*: *οὔτοι δὲ σφαγὰς τῶν γνωρίμων ποιήσαντες κατεῖχον τὴν πόλιν*. Ἄν ἤθελε ὁ Ξενοφῶν νὰ αἰτιολογήσει ὅτι κρατοῦσαν τὴν πόλιν ἐπειδὴ πρὶν ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια εἶχαν σφάζει τοὺς ὀλιγαρχικοὺς, θὰ ἔλεγε μᾶλλον: *οὔτοι γὰρ σφαγὰς τῶν γνωρίμων ποιήσαντες κατεῖχον τὴν πόλιν*. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετοχὴ ἀορίστου *ποιήσαντες* εἶναι κάπως ἄτονη γιὰ νὰ δηλώσει ἔτσι ἀπλὰ χωρὶς κανένα πιὸ συγκεκριμένο χρονικὸ προσδιορισμὸ ἓνα γεγονὸς πού εἶχε συμβεῖ πρὶν ἑπτὰ χρόνια. Ἄλλωστε μὲ τὶς σφαγὰς τοῦ 412-411 δὲν θὰ εἶχαν ἐξοντωθεῖ ὅλοι οἱ ὀλιγαρχικοὶ καὶ τὰ παιδιὰ τους (πολλοὶ θὰ εἶχαν σωθεῖ στὴ γειτονικὴ Ἀναΐα).

6. IG I² 101.

7. A. N. Jannaris, *A Historical Greek Grammar Chiefly of the Attic Dialect* (London 1897) 95, παράγρ. 189 καὶ 77 παράγρ. 203b.

8. Threatte ὁ.π. 619 καὶ 579-580. Ἔτσι ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς ἀναγνώσεις:

Πιττάκης, ΑΕ 1840, 345 ἀριθ. 421 *ἐν Κλαμαδο...*

Rangabé ὁ.π. ἀριθ. 257

Σταματιάδης ὁ.π. ἀριθ. 23

IG I 56

E.S. Roberts - E.A. Gardner, *An Introduction to Greek Epigraphy*,

II. *The Inscriptions of Attica*

(Cambridge 1905) ἀριθ. 22

IG I² 101

SEG XIV 9

IG I³ 96

Threatte ὁ.π. 580 καὶ 619

Ὁ Σταματιάδης μιλᾷ γιὰ χωρίον Κλαμάδον (ὁ.π. κε' - κς', ἀριθ. 23). Ὁ Büchner τὸ 1896 πιθανολογεῖ τοπωνύμιο *Κλαμαδ(οι;)* καὶ ἐπομένως ἀποκαθιστᾷ *ἐν Κλαμαδο[ις;]*, ἐνῶ τὸ 1920 πιθανολογεῖ τοπωνύμιο *Κλαμαδὸν* ἢ *Κλαμαδός* καὶ ἀποκαθιστᾷ *ἐγ Κλαμαδῶ* = *ἐν Κλαμαδῶ* (L. Büchner, *Das ionische Samos* II (München 1896) 43-45 καὶ RE λ. Samos, στ. 2198. Ὁ Shipley θεωρεῖ ὡς πιθανὴ τὴ μορφὴ ΚΛΑΜΑΔΑΙ (ὁ.π. 280, ἀριθ. 14 καὶ 17, καὶ σ. 282).

9. Rangabé ὁ.π. (σημ. 2) 340.

10. Büchner, *Das ionische Samos* II 43-44.

11. RE λ. Samos, στ. 2198. Καὶ ὁ Shipley ἐξ ἄλλου (ὁ.π. (σημ. 2) 280, ἀριθ. 17) θεωρεῖ τὴν ἐτυμολογία ἀπὸ τὸ ὄνομα Κλεομήδης ὡς ἀπίθανη. Ἐπίσης ἀπίθανη θεωρεῖ τὴν προέλευσις τοῦ τοπωνυμίου ἀπὸ λανθασμένη ἀντιγραφή τοῦ τοπωνυμίου ΚΑΛΑΜΟΙ (ὁ.π. 280, ἀριθ. 14).

ἐν Κλαμάδου

ΕΝΓ ΚΛΑΜΑΔΟ

ἐγ Κλαμάδο

ἐγ Κλαμάδο

ἘΓ ΚΛΑΜΑΔῶΝ

ἐγ Κλαμαδῶ

ἐγ Κλαμαδῶ

ἐν Κλαμαδῶ

Εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τοῦ Büchner ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο ἀπαντᾷ ἡ φράση *πλαδαρά ἄρουρα*, δηλαδὴ πλαδαρὴ γῆ, ποὺ μεταφράζεται στὸ λεξικὸ Liddell-Scott ὡς clayey, δηλαδὴ πηλώδης¹². Ὁ δὲ Ἡσύχιος θεωρεῖ τὶς λέξεις *πλαδαρά* καὶ *κλαμαρά* ὡς συνώνυμες. Βέβαια ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος εἶναι ποιητής. Τὸ χωρίο του πάντως ἀποτελεῖ μιὰ σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι τὸ ἐπίθετο ταιριάζει σὲ μιὰ ὑγρὴ καὶ ἐλώδη γῆ. Ἐξ ἄλλου ἓνα τοπωνύμιο *Κλαμαδὸς* ἢ *Κλαμαδαί*, ποὺ νὰ παράγεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *κλαμαρά* ἀποδιδόμενο στὴ γῆ, φαίνεται πολὺ πιθανό. Ἡ δὲ κατάληξη -δὸς μὲ τονισμό στὴ λήγουσα ὑπάρχει ἀρκετὲς φορὲς σὲ τοπωνύμια, ὅπως π.χ. Λυχνιδὸς, Λυκανδὸς, Ποδανδὸς. Στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, ἂν δηλαδὴ τὸ τοπωνύμιο δὲν εἶναι κυριώνυμο, τότε εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ βρισκεται σὲ γενικὴ πληθυντικὴ (*ἐν Κλαμαδῶν*) καὶ εἶναι πιθανότερη μιὰ ἀποκατάστασις σὲ δοτικὴ ἐνικὴ (*ἐν Κλαμαδῶ*)¹³.

Στὴν προσπάθειά του νὰ βρεῖ μιὰ θέση γιὰ τὸ τοπωνύμιο ὁ Büchner προτείνει ἢ τὴν ἐλώδη τοποθεσίαν Νεροτρουβιά κοντὰ στὸ χωριὸ Μύλους, στὶς δυτικὲς παρυφὲς τῆς πεδιάδος τοῦ Ἡραίου, ἢ μιὰ ἄλλη τοποθεσία ἐπίσης ἐλώδη στὰ ἀνατολικά τοῦ Μεσόκαμπου, τὴν Ἀλυκίη, περίπου 3 χλμ. ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ Πυθαγορείου (δηλαδὴ τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας τῆς Σάμου) (εἰκ. 2)¹⁴. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς εἰκασίαις ἔχει υἱοθετηθεῖ σὲ μερικὸς σημερινὸς χάρτες¹⁵. Στὴν ταύτισιν ὅμως αὐτὴ δὲν συνηγορεῖ κανένα ἄλλο στοιχεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐλώδες τοῦ τόπου.

Τὸ δεύτερο τοπωνύμιο, ἡ *Βλαμαρῆ*, εἶναι νεώτερο καὶ ἐν χρήσει σήμερα¹⁶. Ἀνήκει σὲ ἓνα μικρὸ, πολὺ εὐφορο καὶ πολὺ ἐλώδες ὄροπέδιο σὲ ὑψόμετρο περίπου 100 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα, 5 χλμ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Βαθὺ καὶ περίπου 10 χλμ. ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ Πυθαγορείου, τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας. Τὸ χῶμα του εἶναι προσχλωσιγενὲς σὲ μεγάλο βάθος καὶ παρ' ὅλο ποὺ ὑπάρχει ἐκεῖ μιὰ καταβόθρα, αὐτὴ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἀποστράγγισιν τῶν νερῶν. Στὸ ὄροπέδιο βρίσκεται τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Ζώνης, ἰδρυμένο τὸ 1695¹⁷, καὶ δύο μικροὶ οἰκισμοί. Ὁ ἓνας, πρὸς τὰ νότια, εἶναι ἀραιὰ δομημένος γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι καὶ φέρει τὸ ὄνομά του, Ἁγία Ζώνη, ἐνῶ ὁ ἄλλος, πρὸς τὰ βόρεια, εἶναι ἓνα πάρα πολὺ μικρὸ ἀλλὰ συμπαγὲς χωριουδάκι μὲ τὸ ὄνομα Καμάρα. Σὲ διάφορα σημεία τῆς Βλαμαρῆς ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ τυ-

12. Liddell-Scott, Supplementum (1968) λ. *πλαδάω*.

13. Liddell-Scott λ. *ἐν* μὲ δοτικὴ καὶ μὲ γενικὴ.

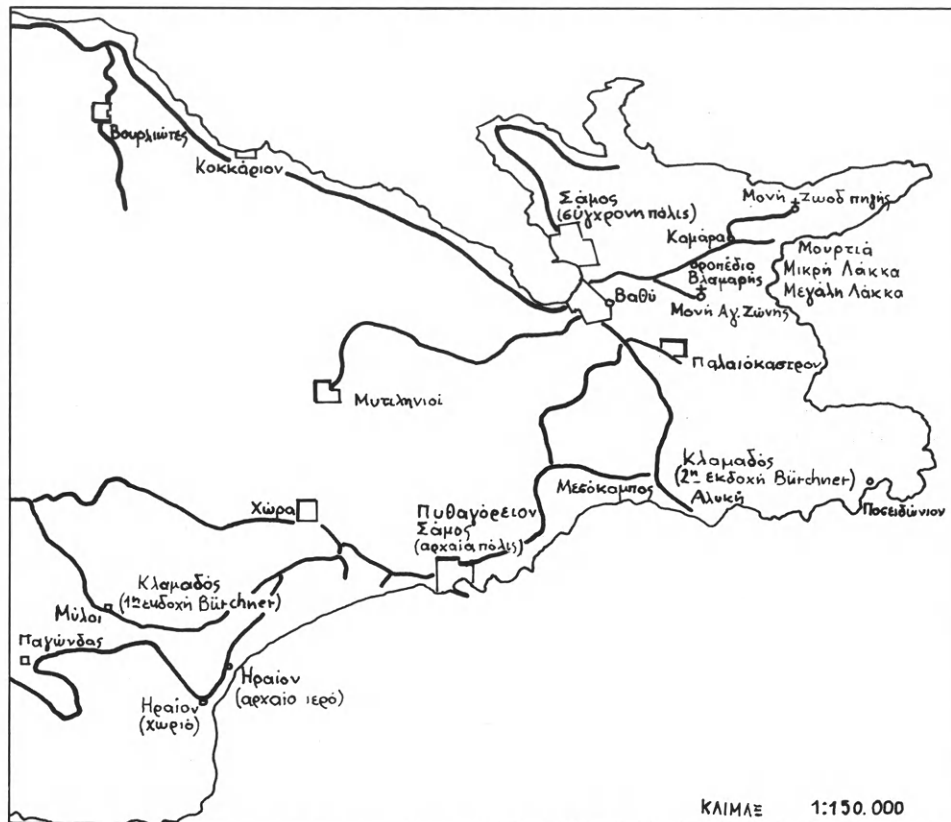
14. RE λ. *Samos*, στ. 2198.

15. Τουριστικὸς ὁδηγὸς Δ. Γ. Δάβαρη, *Σάμος, Τὸ νησί τοῦ Πυθαγόρα* (Ἀθήνα χ.χ.) 89. Τουριστικὸς χάρτης Σάμου Δ. Γ. Δάβαρη. Μορφολογικὸς χάρτης Σάμου Δ. καὶ Β. Λουκοπούλου.

16. Ἐ. Κρητικίδης, *Περίβασιν Σαμίου τινὸς εἰς τὰς μονὰς καὶ τὰ μετόχια τῆς Σάμου*² (Ἐρμούπολις 1873) 83-95. RE λ. *Samos*, στ. 2175. Ἐ. Ἰ. Σταματιάδης, *Σαμακά, Ἱστορία τῆς Σάμου*² IV (Ἀθήνα 1970) 18 κέ. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ἰωάννης (Πάπαλης), *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σάμου* (Σάμος 1967) 13 καὶ 208-249. Shipley ὁ.π. (σημ. 2) 196 καὶ 265, ἀριθ. 2408 καὶ 2508. Ν. Νόος, *Σάμος, ἡ γῆ μας* (Ἀθήνα 1976) 159. Κ. Γ. Καμπούρης, *Τὸ Χρονικὸ τῆς Σάμου*, II (Ἀθήνα 1977) 266-267.

17. V. Guérin, *Description des îles de Patmos et de Samos* (Paris 1856) 254, ὅπου γίνεται παρερμηνεία τοῦ

ὀνόματος καὶ τὸ μοναστήρι ὀνομάζεται Ἁγία Ζωή. Ἐ. Κρητικίδης, *Τοπογραφία ἀρχαία καὶ σημερινὴ τῆς Σάμου* (Ἐρμούπολις 1869, Ἀθήνα 1982²) 50-51. Ἐ. Κρητικίδης, *Περίβασιν* ὁ.π. (σημ. 16) 83. L. Büchner, *Das ionische Samos I* (Amberg 1892) χάρτης. Ἰ. Δ. Βακιρτζῆς, *Ἱστορία τῆς Σάμου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1834* (Σάμος 1912) 123 καὶ 339. RE λ. *Samos*, στ. 2175. Σταματιάδης, *Σαμακά*² IV 18 καὶ 349-369. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου ὁ.π. 208-232. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα νήσων Αἰγαίου, AD 23, 1968, Β', 400. S. Rossiter, *Greece, Blue Guide* (London 1981) 639. B. Kronabeter, *Chios-Lesbos-Samos, Inseln der Seligen* (Salzburg 1983) 211-212. Shipley ὁ.π. (σημ. 2) 265, ἀριθ. 2408. Ν. Μ. Κοντολέων, Φ. Κόντογλου, Ἐ. Σταματιάδης, *Σάμος, Πόλεις καὶ τοπία τῆς Ἑλλάδας* (Ἀθήνα 1959) εἰκ. σ. 18. Ν. Νόος ὁ.π. 135-136. Κ. Γ. Καμπούρης ὁ.π. II 267-270.

Εἰκ. 2. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Σάμου.

χαῖα εὐρήματα, μαρμάρια, πήλινα καὶ νομίσματα, ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά. Ἐπίσης γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφές εἶναι ἐντοιχισμένα στὶς ἐκκλησίες ἢ φυλάσσονται στὶς αὐλές τους¹⁸. Στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ βόρεια τῆς Βλαμαρῆς βρίσκεται τὸ μοναστήρι τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἰδρυμένο τὸ 1756¹⁹, ἐνῶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὴ θάλασσα κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ Βλαμαρῆ, ἀνοίγονται τρία λιμανάκια, ἡ Μουρτιά, ἡ Μικρὴ Λάκκα καὶ ἡ Μεγάλῃ Λάκκα. Στὸ ἓνα ἀπ' αὐτά, τὴ Μεγάλῃ Λάκκα, βρέθηκε τὸ 1983 θησαυρὸς ἀπὸ 300 χρυσὰ βυζαντινὰ νομίσματα καὶ δύο ζεύγη χρυσὰ σκουλαρίκια. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τῆς περιοχῆς συμπεραίνεται ἡ ὑπαρξὴ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸν 2ο ὡς τὸν 7ο μ.Χ. αἰ. καὶ ἴσως καὶ προκυμαίας²⁰.

18. Κρητικίδης, *Τοπογραφία* 50-51. Κρητικίδης, *Περίβασις* 83. Σταματιάδης, *Σαμιακά*² IV 349 καὶ 369. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου ὁ.π. 208 καὶ 231. Shipley ὁ.π. (σημ. 2) 265, ἀριθ. 2408, ὅπου ἀφοῦ παραπέμπει στοὺς ἀνωτέρω κάνει μία παράδοξη παρατήρηση περὶ ἀπουσίας ἀρχαίων εὐρημάτων.

19. Guérin ὁ.π. (σημ. 17) 254. Κρητικίδης, *Τοπογραφία* 50-51. Κρητικίδης, *Περίβασις* 86. Büchner, *Das ionische Samos I* χάρτης. Βακτριζῆς ὁ.π. (σημ. 17) 123 καὶ 339. Σταματιάδης, *Σαμιακά*² IV 18 καὶ 369-386. Μητρο-

πολίτης Σιδηροκάστρου ὁ.π. (σημ. 16) 232-252. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 23, 1968, Β', 400. S. Rossiter ὁ.π. (σημ. 17) 639. B. Kronabeter ὁ.π. (σημ. 17) 211-212. Shipley ὁ.π. (σημ. 2) 265, ἀριθ. 2408. Ν. Μ. Κοντολέων, Φ. Κόντογλους, Ἐ. Σταματιάδης ὁ.π. εἰκ. σ. 22-23. Ν. Νόος ὁ.π. (σημ. 16) 134-135. Κ. Γ. Καμπούρης ὁ.π. (σημ. 16) II 270-276.

20. M. Oeconomides - P. Drossoyianni, A Hoard of Gold Byzantine Coins from Samos, *RevNum.*, 6 s., 31, 1989, 145-182, εἰκ. 1-3, πίν. XI-XVI. Shipley ὁ.π. (σημ. 2) 265, ἀριθ. 2508 καὶ σ. 196, σημ. 59.

Ἡ Βλαμαρὴ λίγες φορές ἀναφέρεται στὴν Ἱστορία ἀλλὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τῆς ἱστορίας της εἶναι ἐντυπωσιακά. Ὁ Büchner, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Shipley, εἰκάζει ὅτι τὸ 191 π.Χ. τὸ ἄγλημα τῶν Σελευκιδῶν ποὺ κύκλωσε τὶς δυνάμεις τῶν Ροδίων στὴν Πάνορμο, ταυτιζόμενη μὲ τὸ σημερινὸ Βαθύ, πρέπει νὰ ἀνέβηκε ἀπὸ ἓνα ἀπὸ τὰ λιμανάκια, ἴσως τὴ Μουρτιά, καὶ νὰ πορεύθηκε διὰ τῆς Βλαμαρῆς καὶ διὰ τῆς στενωποῦ ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ Βλαμαρὴ στὸ Βαθύ. Ὁ Shipley μάλιστα παρατηρεῖ ὅτι ἡ φράση *per agros* ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Λίβιος γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀγήματος ταιριάζει ἀπόλυτα στὸ εὐφορο καὶ καλλιεργούμενο ὄροπέδιο τῆς Βλαμαρῆς²¹.

Καὶ ἐπειδὴ ἡ Ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται, σὲ ἓνα παρακλάδι τῆς ἴδιας στενωποῦ ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Βαθύ, στὴ θέση Στίνια ἀνάμεσα στὸν Γαλατᾶ καὶ στὸν Κουτσόμυλο, ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῶν Τούρκων τὸ 1912 ἓνα τμῆμα τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ Θεμιστοκλῆ Σοφούλη, ποὺ κήρυξε τὴν ἐλευθερία τῆς Σάμου²².

Ἐξ ἄλλου τὸ 1821, στὴν ἀρχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, οἱ πυρπολητὲς ποὺ ἀνατίναξαν μιὰ τουρκικὴ κανονιοφόρο ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἐφέσου ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς²³, ἐνῶ στὴ συνέχεια τὸ μοναστήρι διετέλεσε καταφύγιο τῶν ἀμάχων, γιὰτὶ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης τὸ νησί ἔζησε ὑπὸ τὴν ἄμεση ἀπειλὴ μιᾶς τουρκικῆς ἀπόβασης, ποὺ ἐπανειλημμένα ἐπιχειρήθηκε ἀλλὰ πάντα ἀνεπιτυχῶς²⁴.

Τέλος τὸ 1943, στὸ δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο, τὴ Σάμο ἀπελευθέρωσαν Ἑλληνες ἀλεξιπτωτιστές^{24α}, ποὺ ἔπεσαν νύχτα στὴ Βλαμαρὴ ὄχι χωρὶς θυσίες· γιὰτὶ ἀρκετοὶ ἔπεσαν στὴ θάλασσα καὶ χάθηκαν μέσα στὴ νύχτα λόγω τῆς βαρειᾶς ἐξάρτυσής τους.

Τὸ τοπωνύμιο ἀπαντᾶ σὲ πέντε πατριαρχικὰ σιγίλλια 17ου-19ου αἰ. Σὲ δύο ἀπ' αὐτά, τοῦ 1696 καὶ τοῦ 1779, ἀναφέρεται μὲ τὸν τονισμό Βλαμάρη, ἐνῶ σὲ τρία ἄλλα, τοῦ 1776, 1797 καὶ τοῦ 1816, ἀναφέρεται μὲ τὸν τονισμό Βλαμαρῆ²⁵.

Στὸ τοπωνύμιο ἔχουν ἀποδοθεῖ δύο μᾶλλον ἀπίθανες ἐτυμολογίες: ἡ πρώτη, εὐρύτατα διαδεδομένη, εἶναι ἀπὸ τὴ φράση *βίγλα μαρῆ*, δηλαδὴ μιὰ προτροπὴ πρὸς μιὰ γυναίκα προσφωνούμενη *μαρῆ* (=μωρῆ) γιὰ νὰ κατοπτεῦει ἂν τυχὸν ἔρχονται ἐχθροί. Ἔχει μάλιστα δύο παραλλαγές. Κατὰ τὴν πρώτη ἢ προτροπὴ διημεῖβετο μεταξὺ δύο γυναικῶν, μητέρας καὶ κόρης, ποὺ εἶχαν βρυκολακιάσει καὶ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σὲ δύο ἀντικριστὰ βουναὶ πάνω ἀπὸ τὴ Βλαμαρῆ²⁶. Ἡ ἄλλη παραλλαγή δίνει τὴν ἐξήγηση ὅτι, ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ ὄροπέδιο τῆς Βλαμαρῆς δὲν ὑπῆρχε ὄρατότης πρὸς τὴ θάλασσα, ἀνέθεταν σὲ γυναῖκες νὰ κατοπτεῦουν ἀπὸ κατάλληλα σημεῖα γιὰ τυχὸν ἐπέλευση Τούρκων ἢ πειρατῶν καὶ ὅτι συχνὰ τοὺς φώναζαν τὴν προτροπὴ αὐτῆ²⁷.

21. Shipley ὁ.π. (σημ. 2) 196.

22. Ν. Ἀ. Δημητρίου, *Ἱστορία τῆς Σάμου* (Σάμος 1979) 109-110. Κ. Ἰ. Πτίνης, *Ἀγῶνες Ἐλευθερίας, Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τῆς Σάμου, 1900-1913* (Σάμος 1983) 285.

23. Γ. Δημητριάδης, *Ἱστορία τῆς Σάμου* (Χαλκίς 1866) 85.

24. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου ὁ.π. (σημ. 16) 242 σημ. 209, ποὺ παραπέμπει στὸν Βακιρτζῆ ὁ.π. (σημ. 17) 250.

24α. Ν. Νόος ὁ.π. (σημ. 16) 41-42. Κ. Ἰ. Πτίνης, *Χρόνια τῆς Κατοχῆς* (Σάμος 1985) 276.

25. Ἐ. Ἰ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, Ἱστορία τῆς Σάμου*

IV (Σάμος 1891) 343-344, 364, 347-348, 351, 356-357 (β' ἐκδ. IV, Ἀθήνα 1970, 353-354, 374, 357-358, 361-362, 366-367).

26. Αὐτόθι (1970) 18. Ν. Ἰ. Ζαφειρίου, *Τοπωνύμια τῆς Σάμου, Ἀρχεῖον Σάμου* 1, 1946, 197.

27. Σταματιάδης, *Σαμιακά*² IV 18. *RE* λ. *Samos*, στ. 2175. Ν. Ἰ. Ζαφειρίου ὁ.π. 197. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου ὁ.π. (σημ. 17) 208. Κ. Γ. Καμπούρης ὁ.π. (σημ. 16), ὅπου στὴν ἀνωτέρω ἐτυμολογία προστίθεται καὶ μιὰ ἄλλη, ὅτι δηλαδὴ Γάλλος περιηγητὴς ὅταν εἶδε τὸν τόπο μὲ τὰ λιμνάζοντα νερὰ εἶπε «Μὰ αὐτὴ εἶναι *vallée marin*» (sic).

Ἡ ἄλλη ἐτυμολογία, ἀπὸ τῆ λέξη *βλάμης*, ἔχει προταθῆ ἀπὸ τὸν γυμνασιάρχη Ν. Ι. Ζαφειρίου²⁸. Στὴ μελέτη του γιὰ τὰ τοπωνύμια τῆς Σάμου ὁ Ζαφειρίου παράγει ἀπὸ τῆ λέξη *βλάμης* (= ὑψηλόφρων) ἓνα χαϊδευτικό, τὸ *βλαμάρι*, ἀπὸ αὐτὸ ἓνα κύριο ὄνομα ὁ *Βλαμάρης*, ἀπὸ αὐτὸ τὸ κυριώνυμο τοῦ *Βλαμάρη*, ἀπὸ αὐτὸ τὸ τοπωνύμιο ἢ *Βλαμάρη* (θηλυκοῦ γένους) καὶ ἀπὸ αὐτὸ πάλι μὲ καταβιβασμὸ τοῦ τόνου τὸ τοπωνύμιο ἢ *Βλαμαρή*. Γιὰ νὰ ἀποδείξει μάλιστα ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία ἦταν Βλαμάρη καὶ ὅτι ἀργότερα ἔγινε Βλαμαρή, ἀναφέρει τὰ δύο παλαιότερα σιγίλλια τῆς Μονῆς Ἁγίας Ζώνης, τῶν ἐτῶν 1696 καὶ 1779, ὅπου ἀπαντᾷ ὁ τονισμὸς *Βλαμάρη*, καὶ τὰ δύο μεταγενέστερα τῶν ἐτῶν 1797 καὶ 1816, ὅπου ἀπαντᾷ ὁ τονισμὸς *Βλαμαρή*. Ἄγνοεῖ ὅμως ἓνα σιγίλλιο τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἐπίσης δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Σταματιάδη, ὅπου ὁ τονισμὸς εἶναι *Βλαμαρή*. Τὸ δὲ σιγίλλιο αὐτὸ εἶναι τοῦ 1776. Ἔρχεται δηλαδὴ δεύτερο στὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν σιγιλλίων²⁹.

Τέλος γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴ θεωρία του ὁ Ζαφειρίου ἀναφέρει ὅτι σὲ ἓνα ἄλλο μικρὸ ὀροπέδιο, νότια τῆς Βλαμαρῆς, ὀνομαζόμενο τοῦ Παλαιοκάστρου, ἡ λέξη *βλάμης* χρησιμοποιεῖται ὅπως τοῦ ἐγνώρισε ὁ καθηγητῆς Βαμβουδάκης ὡς ἐπίθετο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχε οἰκογενειακὸ ἐπωνύμιο καὶ τοπωνύμιο κυριώνυμο *Βλάμης* στὸ Παλαιόκαστρο. Καὶ τὸν μὲν Ἁγιο Γεώργιο, τοῦ ὁποῦ ὑπάρχει ἐκκλησία στὸ Παλαιόκαστρο, πράγματι τὸν ἀποκαλοῦν βλάμη. Στὴ Βλαμαρῆ ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ ἐπωνύμου καὶ τοπωνυμίου κυριωνύμου Βλάμης στὸ Παλαιόκαστρο, ἡ ἔρευνα πού ἔκαμα ἀπέβη ἀρνητικὴ. Μία περαιτέρω ἀρνητικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀνωτέρω ἐτυμολογία εἶναι ὅτι τὰ κυριώνυμα τοπωνύμια, πὸ μάλιστα ἀφθονοῦν στὴ Σάμο, παρουσιάζουν σχηματισμοὺς ἐντελῶς διαφορετικοὺς ἀπὸ τῆς λέξης *Βλαμαρή*³⁰.

Στὴ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια* ἡ ὀνομασία τῆς τοποθεσίας ἀναγράφεται *Βλαμερῆ* καὶ ὄχι *Βλαμαρῆ*, πράγμα πὸ κατευθύνει τὴ σκέψη πρὸς ἓνα φυτώνυμο ὅπως π.χ. *Μουρτερῆ* ἀπὸ τὸ *μουρτιά*. Πουθενὰ ὅμως ἄλλου, ἀπὸ ὅ,τι ξέρω τουλάχιστον, οὔτε στὶς πηγές, οὔτε στὴ βιβλιογραφία, οὔτε στὴν καθομιλούμενη γλῶσσα, δὲν ἀπαντᾷ ἡ μορφή αὐτὴ *Βλαμερῆ*.

Μία νέα ἐξήγηση πὸ προτείνω, μὲ μεγάλη βέβαια ἐπιφύλαξη, εἶναι ὅτι ὑπάρχει μία ἐτυμολογικὴ σχέση μεταξὺ τοῦ σημερινοῦ τοπωνυμίου Βλαμαρῆ καὶ τοῦ ἀρχαίου ἐπιθέτου κλαμαρὸς -ἄ -όν, χρησιμοποιουμένου γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸν τόπο (π.χ. κλαμαρὰ γῆ). Ὁ Büchner ἔχει ἤδη προτείνει τὴν προέλευση τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου *Κλαμαδός* ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ ἐπίθετο κλαμαρὸς -ἄ -όν³¹. Ἄν τὰ δύο τοπωνύμια *Κλαμαδός* (ἢ *Κλαμαδόν*) καὶ *Βλαμαρῆ* ἔχουν πράγματι τὴν ἴδια προέλευση, τότε εἶναι πιθανὸν νὰ ἀναφέρονται στὸν ἴδιο τόπο.

Ἡ μετατροπὴ τῶν δύο ἀρχικῶν γραμμάτων κλ σὲ βλ, παρουσιάζει βέβαια δυσκολία. Ναὶ μὲν ἀνάλογες ἐναλλαγές ὑπάρχουν μεταξὺ κ καὶ γ καὶ μεταξὺ γ καὶ β ἰδίως ὅταν, ὅπως συμβαί-

28. Ν. Ἱ. Ζαφειρίου ὁ.π. 197-198. Σύμφωνα μὲ τὴ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια* ἡ λέξη *βλάμης*, ἀλβανικῆς προελεύσεως, ἐσήμαινε ἀρχικὰ τὸν ἀδελφοποιτό. Ἀπὸ ἐκεῖ κατέληξε νὰ σημαίνει τὸν φίλο, σύντροφο, τὸν ὑψηλόφρονα, ἀνδρεῖο, φιλότιμο, ἀλλὰ καὶ τὸν φίλερι καὶ εὐέξαπτο. Βλάμηδες ὀνομάζονταν καὶ τὰ κατώτερα μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, πὸ ὀρκίζονταν ἀπὸ ἓναν ἱερέα χωρὶς νὰ τοὺς γίνεταί γνωστὸς ὁ σκοπὸς τῆς Ἐταιρείας. Τέλος Βλάμηδες ἦταν τὸ ὄνομα μιᾶς πατριωτικῆς ἑταιρείας πὸ ἰδρύθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1820, ἓνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Πολλὰ μέλη τῆς κατέφυγαν στὴ Σάμο καὶ ἀπὸ κεῖ στὴν

Πελοπόννησο καὶ Κρήτη. Αὐτοὶ πάντως δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸ τοπωνύμιο, γιὰ τὴ ἑταιρεία ἰδρύθηκε τὸ 1820, ἐνῶ τὸ τοπωνύμιο ὑπάρχει τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1696.

29. Ἱ. Σταματιάδης, *Σαμιακά* IV 364 (1970² 374).

30. Πρβ. Δρακαῖοι, Κοσμαδαῖοι, Μυτιληνιοὶ, Τσουρλαῖοι, Σπαθαραῖοι, Μαυρατζαῖοι, Κουμαραδαῖοι, Νικολοῦδες, Σουρῆδες, Νενέδες, Σταυρινῆδες, Μανωλάτες, Μαργαρίτες, Γιάννηδες, Ἀρβανίτες, Βουρλιῶτες, Κοντακέικα, Κοντέικα, Σακκουλέικα, Σεβαστέικα, Γεωργαλεῖκα.

31. Βλ. ἀνωτέρω σ. 131 καὶ σημ. 11.

νει και ἐδῶ, ἔπεται λ (ἢ ρ)³². Πρβ. και τὴν παροῦσα ἐπιγραφὴ, ὅπου τὸ τελικὸ ν μετὰ τὰ ἀρχικὰ κλ (ἐν Κλαμαδῶ) τρέπονται σὲ γκλ (ἐγ Κλαμαδῶ). Ἡ μετατροπὴ ὁμως τοῦ κλ σὲ βλ φαίνεται δύσκολη.

Ἡ μεταβολὴ τῶν δύο ἀρχικῶν γραμμάτων κλ σὲ βλ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ σὲ σύμφυση συνωνύμων λέξεων³³. Καὶ ἴσως σὲ μιὰ τέτοια σύμφυση νὰ ἔχουν ὀδηγήσει οἱ συνώνυμες καὶ παραπλήσιες ἠχητικὰ λέξεις βλαδαρός -ἀ -όν καὶ πλαδαρός -ἀ -όν, ποὺ σημαίνουν ἔλλειψη συνοχῆς καὶ χαλαρότητα ὀφειλόμενη σὲ ὑγρότητα. Τὸ ἐπίθετο πλαδαρός -ἀ -όν, ὅπως παρατηρήθηκε ἤδη ἀνωτέρω, ἔχει ἀποδοθεῖ μιὰ φορὰ τουλάχιστον, σὲ ποιητικὸ λόγο, στὸ χῶμα³⁴. Τὸ ἐπίθετο βλαδαρός -ἀ -όν³⁵ κατὰ τὸν Chantraine βρίσκεται ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον μόνο σὲ ἰατρικὰ κείμενα³⁶. Ὁ Ἡσύχιος ὁμως παραθέτει τόσες πολλὲς μορφὲς τῆς λέξεως, βλαδά, βλαδάν, βλαδαρά, βλαδαρόν, βλάδον, βλαδεῖς, βλάζειν³⁷, ὥστε φαίνεται μᾶλλον ὅτι σὲ μεταγενέστερους χρόνους ἢ χρῆση τῆς λέξης εἶχε γενικευθεῖ καὶ τὸ νόημά της διευρυνθεῖ.

Ὡς πρὸς τὴ μετατροπὴ τῆς κατάληξης τοῦ θηλυκοῦ -α (κλαμαρὰ) σὲ -η (Βλαμαρῆ) εἶναι πολὺ φυσιολογικὴ στὰ νέα ἑλληνικά³⁸. Εἶναι δὲ σχεδὸν ὑποχρεωτικὴ στὰ ἐπίθετα ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ χαρακτήρας εἶναι ρ³⁹.

Σίγουρα λοιπὸν ὑπάρχουν δυσκολίες γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν δύο τοπωνυμίων Κλαμαδός (ἢ Κλαμαδὸν) καὶ Βλαμαρῆ, ἴσως ὁμως ὄχι ἀνυπερβλητες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὴν ἐτυμολογία αὐτὴ τὴν ἐνισχύουν: α) Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ὀροπέδιο τῆς Βλαμαρῆς εἶναι ἕνας ιδιαίτερα ὑγρὸς καὶ ἐλώδης τόπος καὶ β) Τὸ γεγονός ὅτι τὸ κτῆμα τοῦ Κλεομήδους πρέπει νὰ εἶχε σημαντικὸ μέγεθος καὶ εἶναι περισσότερο πιθανὸ νὰ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀστικὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας Σάμου καὶ ὄχι σὲ γειτονικὴ πρὸς αὐτὸ περιοχὴ, ὅπου ἢ ἐπὶ αἰῶνες καλλιέργεια ἀπὸ τὸν πυκνὸ πληθυσμὸ τῆς πρωτεύουσας πρέπει νὰ εἶχε καταλήξει σὲ μεγάλη κατάρτηση γῆς. Πρέπει δὲ νὰ εἶχε σημαντικὸ μέγεθος, ἀφοῦ ἀπέδιδε ἕνα ποσὸ σεβαστὸ γιὰ νὰ στέλνεται στὴν Ἀθήνα. Ἄλλωστε ὁ Κλεομήδης, ἀφοῦ ἦταν φίλος τῶν Πελοποννησίων καὶ ὀλιγαρχικὸς καὶ ἀφοῦ κατόρθωσε μάλιστα νὰ ἔχει καὶ κάποια ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, θὰ ἦταν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἕνας ἀπὸ τὴν τάξη τῶν πλουσίων γεωμόρων.

Ἡ ταύτιση αὐτὴ Κλαμαδοῦ (ἢ Κλαμαδῶν) καὶ Βλαμαρῆς, ποὺ βέβαια δὲν εἶναι σίγουρη, ἂν ἀποδειχθεῖ σωστὴ, δίνει ἀπάντηση σὲ δύο ἀνοιχτὰ ἐρωτήματα: 1) ποῦ βρισκόταν ἡ ἀρχαία θέση Κλαμαδός (ἢ Κλαμαδὸν) ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφή εἶχε τὸ ὄνομα καὶ 2) ποῖα εἶναι ἡ ἐτυμολογία τοῦ σημερινοῦ τοπωνυμίου Βλαμαρῆ.

ΦΑΝΗ ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ

32. Πρβ. Ἀκρόπολις-Ἀγρόπολις, Λέαγρος-Λέακρος, γλάγος-κλάγος (Threatte ὁ.π. (σημ. 2) 437, 556) καὶ βλέπω-γλέπω, βλέφαρον-γλέφαρον, βλήχων-γλήχων, σούβλα-σούβλα (Liddell-Scott καὶ K. Foy, *Lautsystem der Griechischen Vulgärsprache*, Leipzig 1879, 13-14).

33. Jannaris ὁ.π. (σημ. 7) 77, παράγρ. 116 (contamination). Γ. Χατζιδάκις, Περὶ Συμφύσεως καὶ Παρετυμολογίας, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 2, 1907, 502 κέ. Φιλίππου, *Γλωσσολογία καὶ Γλωσσογραφία Ἑλληνική*, II 232-236.

34. Βλ. ἀνωτέρω σ. 132 καὶ σημ. 12.

35. Στὸ λεξικὸ Liddell-Scott συσχετίζεται μετὰ τὸ ρῆμα μέλδομαι, ποὺ σημαίνει λιώνω ἢ μαλακώνω διὰ τοῦ βρασμοῦ (βλ. λ. βλαδαρός καὶ μέλδω).

36. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (Paris 1968), ἀμαλδύνω καὶ βλαδύς.

37. Ἡσύχιος, λ. βλαδὰ κέ.

38. Γ. Χατζιδάκις, Ἀκαδημικά Ἀναγνώσματα, II (Ἀθήναι 1904) 143-145.

39. A. Thumb, *Handbuch der Neugriechischen Volkssprache* (Strassburg 1895) 45-46. Jannaris ὁ.π. (σημ. 7) 139-140, παράγρ. 441 καὶ 442.

Η ΩΡΙΝΙΑΚΙΑ ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΕΛΑΙΟΧΩΡΙΟΥ ΑΧΑΪΑΣ

Κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιφανειακῆς ἔρευνας στὴν ἐπαρχία Πατρῶν¹ ἐντοπίστηκαν δύο παλαιολιθικὲς θέσεις, 700 μ. περίπου ΒΑ. τοῦ χωριοῦ Ἐλαιοχώρι, στὴν τοποθεσία «Κοκκινιά». Ἡ περιοχὴ αὐτὴ βρίσκεται στοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Μόβρη καὶ δεσπόζει τῆς παραλιακῆς πεδιάδας πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου, σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. ἀπὸ τὴ θάλασσα (εἰκ. 1).

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν πεδιάδα πρὸς τὴ Μόβρη γίνεται μὲ ὄλο καὶ ψηλότερους λόφους ἀπὸ εὐθρυπτους ψαμμίτες, ἄμμους καὶ μάργες, μὲ ἀραιὲς ἐνστρώσεις κροκαλοπαγῶν (Πλειόκαινο). Στὰ ψηλότερα σημεῖα συναντιῶνται ἀποσαθρώματα ἀπὸ τὸν φλύσχη τῆς Μόβρης (Ζώνη Γαβρόβου), ὁ ὁποῖος στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πηλίτες καὶ κροκαλοπαγὴ.

Οἱ δύο θέσεις, πού ὀνομάστηκαν «Ἐλαιοχώρι 1» (νότια) καὶ «Ἐλαιοχώρι 2» (βόρεια), ἀπέχουν μεταξύ τους περίπου 200 μ. καὶ βρίσκονται σὲ δύο διαδοχικὰ πλατώματα. Ἡ πρώτη θέση βρίσκεται 6-7 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ δεύτερη. Στὴν ἐνδιάμεση ἔκταση ἔχουν σχηματιστεῖ νεροσυρμὲς² οἱ ὁποῖες καταλήγουν σὲ ἓνα μεγάλο ρέμα πού περνάει δυτικὰ τῶν δύο θέσεων, μὲ διεύθυνση Ν.-Β. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (ὄχθη) αὐτοῦ τοῦ ρέματος διακρίνεται ἡ (γενικὴ) στρωματογραφία τῆς περιοχῆς, σὲ βάθος 20 μ. περίπου, ἡ ὁποία παρουσιάζεται, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ὡς ἑξῆς (εἰκ. 2):

1. Ἡ κοίτη τοῦ ρέματος ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπαγὲς κροκαλοπαγὲς πέτρωμα, συνέχεια αὐτοῦ τῆς Μόβρης.

2. Χαλαρὸ κροκαλοπαγὲς στρώμα μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὶς πολὺ μεγάλες κροκάλες ψαμμίτη. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία (πρὸς Ν.) ἐμφάνιση τῶν πλειοκαινικῶν στρωμάτων τῆς περιοχῆς.

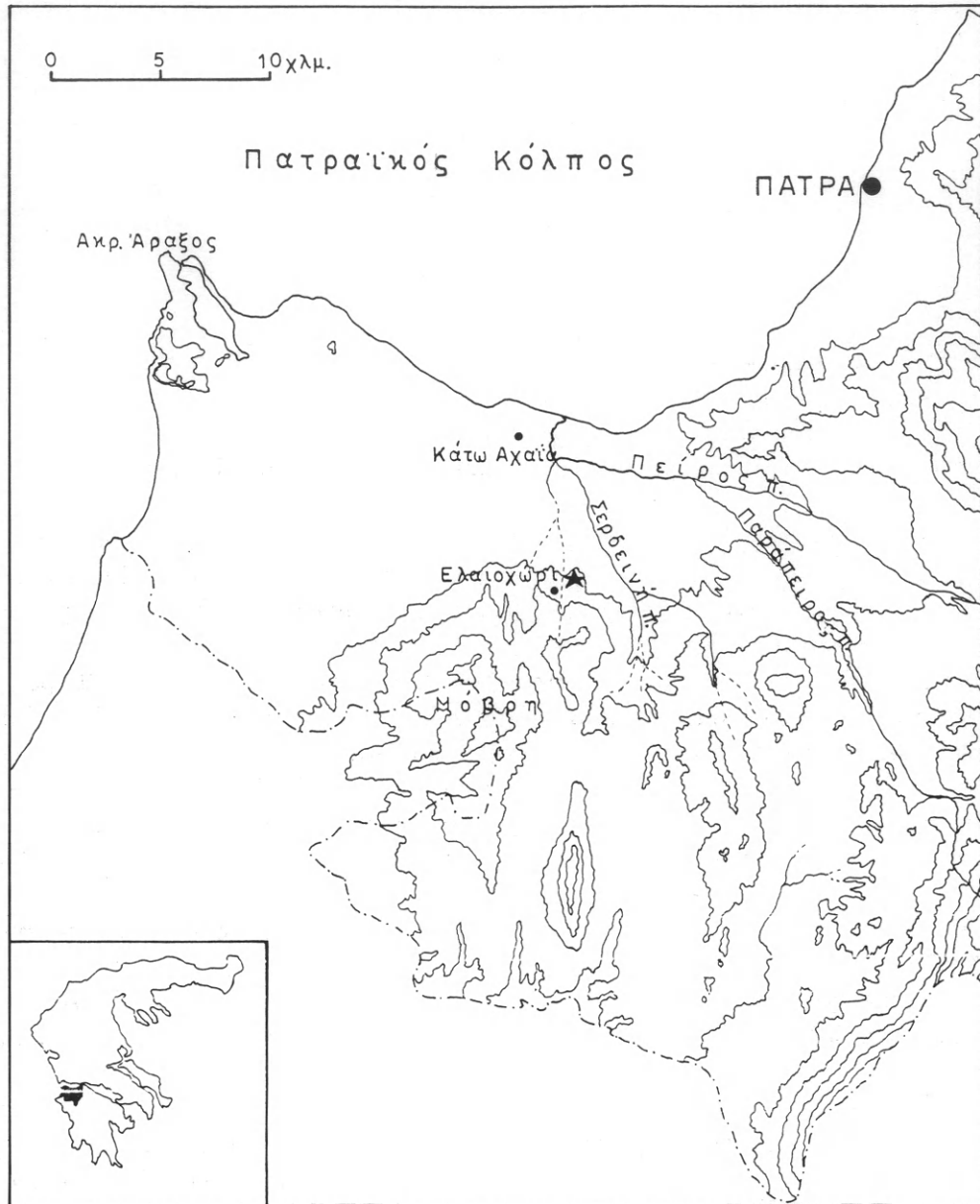
3. Κοκκινωπὸ ἄμμοαργιλῶδες στρώμα, μὲ μεγάλες λευκὲς κηλίδες ἀπὸ πολὺ λεπτὸ καὶ πλαστικὸ ὕλικό (ἀργιλικὰ) καθὼς καὶ ἀραιὲς κροκάλες χονδρόκοκκου πυριτόλιθου.

4. Κόκκινο ἄμμῶδες στρώμα, τὸ ὁποῖο περιέχει στὸ κατώτερο μέρος του ἓναν λευκοκίτρινο «καμένο» πυριτόλιθο, πού θρυμματίζεται δίνοντας πολλὰς λατύπες. Τὸ στρώμα αὐτὸ εἶναι, κατὰ τόπους, κατάστικτο ἀπὸ μαῦρες καὶ κίτρινες κηλίδες (ὀξειδία σιδήρου). Ἡ πυκνότητά καὶ ἡ ἔκταση τῶν λατυπῶν καὶ τῶν κηλίδων ποικίλλει ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο. Στὸ ἀνώτερο μέρος του τὸ στρώμα εἶναι πιὸ «καθαρό».

Καὶ στὶς δύο θέσεις τὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ 4ο στρώμα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μετὰ τῶν δύο θέσεων τὸ στρώμα αὐτὸ ἔχει «ξεπλυθεῖ» ἀπὸ τὶς νεροσυρμὲς.

1. Ἡ ἔρευνα ἔγινε μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἐφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας καὶ τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὰ εὐρήματα φυλάγονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πατρῶν.

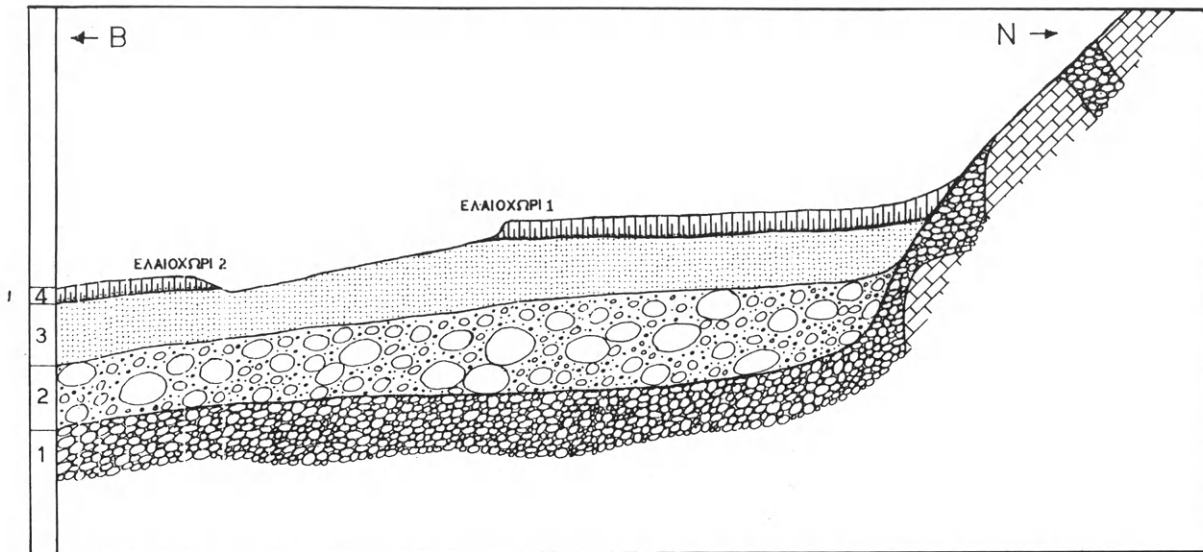
2. Ἡ ἔκταση αὐτὴ ἐκχερσώθηκε καὶ ἰσοπεδώθηκε πρόσφατα, μὲ σκοπὸ τὴν καλλιέργειά της. Ἐτσι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει σήμερα μιὰ ἐπίπεδη ἐπικλινῆς (πρὸς ΒΔ.) ἔκταση.

Εἰκ. 1. Ἐντοπισμὸς τῆς θέσης «Κοκκινιά» Ἐλαιοχωρίου.

Ἐλαιοχώρι 1

Ἡ θέση αὐτὴ βρίσκεται στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ψηλότερου πλατώματος (στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ὁποίου ἀρχίζει ἡ ἀνάβαση στὴν πλαγιὰ τῆς Μόβρης). Στὸ σημεῖο αὐτὸ σχηματίζεται ἓνα εἶδος φυσικῆς ἐξέδρας: τὸ πλάτωμα κόβεται ἀπότομα ἀπὸ μιὰ φυσικὴ τομὴ (ὕψους 2 μ. περίπου) καὶ στὴ συνέχεια μιὰ ἐλαφρῶς ἐπικλινῆς ἐπιφάνεια ὀδηγεῖ στὸ χαμηλότερο πλάτωμα. Στὴν τομὴ, ἡ ὁποία φτάνει ὡς τὴ βάση τοῦ 4ου στρώματος, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω ὑπάρχουν:

Εἰκ. 2. Σχηματική γεωλογική τομή τῆς «Κοκκινιάς» (1: Συμπαγές κροκαλοπαγές καὶ πηλίτες. 2: Χαλαρὸ κροκαλοπαγές. 3: Ἄμμος καὶ ἄργιλος. 4: Κόκκινη ἄμμος).

α. Λεπτὴ στρώση (5-10 ἐκ.) ἀπὸ λευκοκίτρινο «καμένο» πυριτόλιθο, ὁ ὁποῖος θρυμματίζεται δίνοντας πολλὰς λατύπες.

β. Κοκκινωπὴ ἄμμος (70-80 ἐκ.), κατάστικτη ἀπὸ μαῦρες καὶ κίτρινες κηλίδες (ὄξειδια σιδήρου), μὲ χαλίκια πυριτολίθου.

γ. Κόκκινη ἄμμος (60-80 ἐκ.) μὲ μικρὰ χαλίκια πυριτολίθου.

Στὴ βάση τῆς τομῆς καθὼς καὶ στὰ πρηνή, μπροστὰ ἀπὸ αὐτήν, τὰ λεπτὰ ἰζήματα ἔχουν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὰ νερά τῆς βροχῆς, ἀφήνοντας μιὰ ἐπιφάνεια κατάσπαρτη ἀπὸ λατύπες καί, ἀνάμεσά τους, ἐργαλεῖα. Στὴν τομῆ δὲν βρέθηκαν ἐργαλεῖα καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποῦ ἀκριβῶς προέρχονται.

Στὴ θέση αὐτὴ βρέθηκαν 235 λίθινα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

	Ἄδιαμόρφωτα	Διαμορφωμένα	ΣΥΝΟΛΟ
Ἄποκρούσματα	116	63	179
Λεπίδες	4	11	15
Ἄμορφα θραύσματα	6	10	16
Πυρῆνες	20	1	21
Κροκάλες	0	4	4
ΣΥΝΟΛΟ	146	89	235

Ὡς πρώτη ὕλη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὁ πυριτόλιθος σὲ μεγάλη ποικιλία ποιότητας καὶ χρωμάτων. Πρόκειται γιὰ τὰ εἶδη τοῦ πυριτολίθου ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ ὅλες τίς, ὡς τῶρα γνωστές, λιθοτεχνίες τῆς περιοχῆς. Παράλληλα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ, ὁ χονδρόκοκκος πυριτόλιθος ποὺ βρισκόταν ἐπιτόπου (Στρώμα 3) καὶ ὁ ὁποῖος θραύεται ἀκανόνιστα. Αὐτὸ τὸ πέτρωμα ἔχει δώσει τὰ περισσότερα ἄμορφα θραύσματα (débris).

Στην ἐπιφάνεια τῶν ἀντικειμένων ἔχει δημιουργηθεῖ πατίνα, ἀλλὰ οἱ ἀκμές διατηροῦν τὴ φρεσκάδα τους, ἔνδειξη ὅτι δὲν ἔχουν ὑποστεί ἀνακύληση (ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, τὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ ἀνακυλημένο). Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν τὶς χαρακτηριστικὲς ἀποκολλήσεις καὶ σκασίματα ποὺ προκαλεῖ στὸν πυριτόλιθο ἢ φωτιά.

Τεχνολογικὰ χαρακτηριστικὰ

Τὰ ἀποκρούσματα εἶναι μικρῶν διαστάσεων, ὅπως καὶ στὶς περισσότερες λιθοτεχνίες τῆς περιοχῆς. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ μικρὸ μέγεθος τῶν κροκαλῶν ποὺ ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ ὡς πρώτη ὕλη.

Ἐπὶ τῶν ἀποκρούσματος Λεβαλλουά (4%), μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὸ πολὺ μικρὸ πάχος (εἰκ. 3:2). Οἱ λεπίδες ἀντιπροσωπεύουν 8.6%, ἀλλὰ στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ λεπιδόμορφα ἀποκρούσματα. Οἱ πραγματικὲς λεπίδες (μὲ μῆκος ὑπερδιπλάσιο τοῦ πλάτους καὶ παράλληλες νευρώσεις) εἶναι ἐλάχιστες καὶ αὐτὲς πολὺ μικρές.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ συχνὴ παρουσία ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ τύπου ἀποκρουσμάτων, στὰ ὁποῖα ὁ φλοιὸς σχηματίζει ράχη (εἰκ. 3:3) στὴ μία μακριὰ πλευρὰ (ἢ ἀκόμη καὶ στὰ ἄκρα), ἐνῶ ἡ ἄλλη πλευρὰ εἶναι κοφτερὴ («μαχαίρι μὲ ράχη ἀπὸ φλοιό»). Ὅλα σχεδὸν τὰ ἀποκρούσματα αὐτοῦ τοῦ τύπου παρουσιάζουν ἔντονα ἴχνη χρήσης στὴν κόψη τους. Αὐτὸ δείχνει πιθανότατα ὅτι ἡ κατάτμηση ἦταν προσανατολισμένη, μεταξὺ ἄλλων, στὴν παραγωγή τέτοιων ἀποκρουσμάτων μὲ σκοπὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν, δίχως ἄλλη ἐπεξεργασία, ὡς ἐργαλεῖα.

Οἱ φτέρνες τῶν ἀποκρουσμάτων εἶναι κυρίως λεῖες (50.5%) ἢ ἀπὸ φλοιό (29.1%) καὶ σπανιότερα διέδρες (7.8%). Δὲν λείπουν ὅμως καὶ οἱ πολυέδρες (facettés: 6.8%), ἐνῶ ἀκόμη πιὸ σπάνιες εἶναι οἱ γραμμικὲς καὶ οἱ στιγμόμορφες (5.8%). Ἄρκετὰ συχνά (10.5%) ἡ φτέρνα ἔχει ἀφαιρεθεῖ γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ στὴ θέση τῆς ἓνα ἐργαλεῖο. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἔχει ἀφαιρεθεῖ μὲ ἓνα χτύπημα, σχηματίζοντας μιὰ ἐσοχή.

Στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἀποκρουσμάτων τὰ ἴχνη κρούσης εἶναι πολὺ ἔντονα, ὑποδηλώνοντας τὴ χρήση πέτρινου κρουστήρα. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀποκρουσμάτων ποὺ διατηροῦν τὴ φτέρνα τους, μόνο τρία μοιάζουν νὰ ἔχουν ἀποσπαστεῖ μὲ μαλακὸ κρουστήρα³.

Τυπολογία

Τὰ ἐργαλεῖα (89) ἀντιπροσωπεύουν 37.9% τοῦ συνόλου τῶν ἀντικειμένων, ποσοστὸ πολὺ σημαντικό. Τὰ 11 (ἢ 12.4%) ἀπὸ αὐτὰ ὅμως εἶναι τόσο ἀποσπασματικά, ὥστε δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω ὑπάρχει ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀποκρουσμάτων (συνήθως μικρῶν) ποὺ ἔχουν στὴν περιφέρειά τους πολλὰ μικρὰ ἀλλὰ ἀσυνεχῆ ρετούς⁴, τὰ

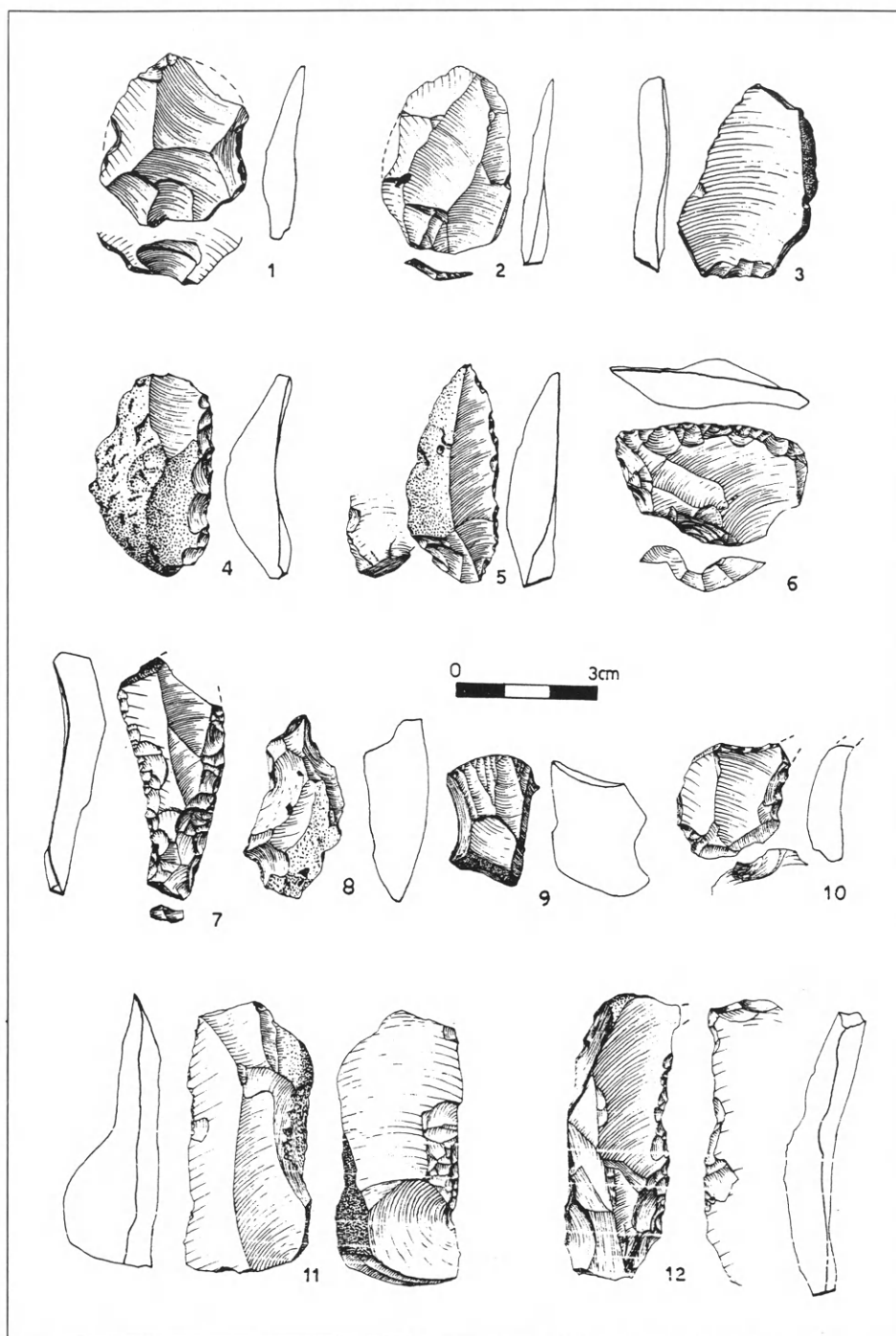
3. Γιὰ τοὺς διάφορους τρόπους ἀπόκρουσης τοῦ λίθου βλ. F. Bordes, *Etude comparative des différentes techniques de taille du silex et des roches dures*, *L'Anthropologie* 51, 1947, 1-29.

4. Ὁ ὄρος «retouche» μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὰ ἑλληνικὰ ἄλλοτε ὡς «ἐπεξεργασία» καὶ ἄλλοτε ὡς «ρετούς» (ἡ λέξη αὐτὴ ἔχει ἤδη καθιερωθεῖ στὴ γλώσσα μας καὶ δὲν ξενίζει).

Ὁ ὄρος «ἐπεξεργασία» δηλώνει τὴ φάση ἐκείνη τῆς

κατεργασίας κατὰ τὴν ὁποία ὁ λίθινος φορέας διαμορφώνεται σὲ ἐργαλεῖο (τὸ «ρετουσάρισμα»), ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολο τῶν ἴχνων (μικρῶν ἀπολεπίσεων) αὐτῆς τῆς ἐργασίας (π.χ. «ἀπόκρουσμα μὲ ἐπεξεργασία στὴ μία πλευρὰ»).

Ὁ ὄρος «ρετούς» εἶναι προτιμότερο νὰ χρησιμοποιεῖται ὅταν πρόκειται νὰ περιγραφεῖ ὁ τύπος τῆς ἐπεξεργασίας ἢ νὰ δηλωθοῦν τὰ ἴχνη τῆς ἓνα πρὸς ἓνα (π.χ. «φολιδωτὰ ρετούς»).

Εἰκ. 3. Ἐλαιοχώρι 1: 1, 2. Ἀποκρούσματα Λεβαλλουά. 3. Μαχαίρι με ράχη ἀπὸ φλοιό. 4, 5. Πλευρικές ράσπες. 6. Ἐγκάρσια ράσπα. 7. Διπλή ράσπα. 8. Ρύγχος. 9. Πυρηνόμορφο ξέστρο. 10. Ὀπέας. 11, 12. Λεπίδες με μία ἐπεξεργασμένη πλευρά.

ὅποια ἀκολουθοῦν τὸ περίγραμμα τοῦ φορέα (ἀποκρούσματος) δίχως νὰ διαμορφώνουν κάποιον τύπο ἐργαλείου καὶ συνεπῶς αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα δὲν συγκαταλέγονται στὰ ἐργαλεῖα.

Τὰ ἐργαλεῖα στὰ ὅποια βασίστηκε ἡ τυπολογικὴ μελέτη εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ξέστρα	10	12.9%
Ὅπεις	4	5.1%
Μπέκ	4	5.1%
Γλυφίδες	6	7.7%
Λεπίδες μὲ κολόβωση	3	3.8%
Ἐπεξεργασμένες λεπίδες	4	5.1%
Ὀδοντωτὰ	6	7.7%
Ἐσοχές	25	32.1%
Ράσπες	12	15.4%
Διάφορα	4	5.1%

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τύπους τῶν ρετοῦς ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐργαλείων πιὸ συχνὰ εἶναι τὰ κοινὰ φολιδωτὰ καὶ στὴ συνέχεια τὰ ἀβαθῆ. Σπάνια εἶναι τὰ λεπιδοειδῆ, ἐνῶ ἀπουσιάζουν τὰ κάθετα «συντριπτικά» (σὲ ἀμμόνι) καθὼς καὶ τὰ ρετοῦς μὲ πίεση.

Περιγραφή

Ξέστρα: Ἡ ποιότητά τους εἶναι μέτρια ἢ κακή. Ἄν καὶ τὰ μέτωπα εἶναι κανονικά, τὸ πάχος τους εἶναι πολὺ μικρό. Ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πυρηνόμορφο ξέστρο (εἰκ. 3:9), διαμορφωμένο μὲ λεπιδοειδῆ ρετούς, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι διαμορφωμένα μὲ κοντὰ φολιδωτὰ ρετούς.

Κακῆς ποιότητας εἶναι καὶ τὰ ρύγχη. Ξεχωρίζει ἓνα, τοῦ ὁποῖου τὸ ρύγχος τονίζεται πολὺ ἀπὸ δύο πλευρικὲς ἐσοχές (εἰκ. 3:8). Καὶ ἐδῶ ὅμως τὸ ρύγχος δὲν ἔχει κυρτὸ μέτωπο, ἀλλὰ μοιάζει μὲ πολὺ παχὺ μπέκ.

Ὅπεις, μπέκ: Οἱ δύο ἀπὸ τοὺς τέσσερις ὀπεις εἶναι καλῆς ποιότητας, σχηματισμένοι ἀπὸ δύο ἐπεξεργασμένες πλευρές (εἰκ. 3:10), ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο σχηματίζονται ἀπὸ τὴ συνάντηση μιᾶς ἐσοχῆς μὲ μιὰ ἀκατέργαστη πλευρά.

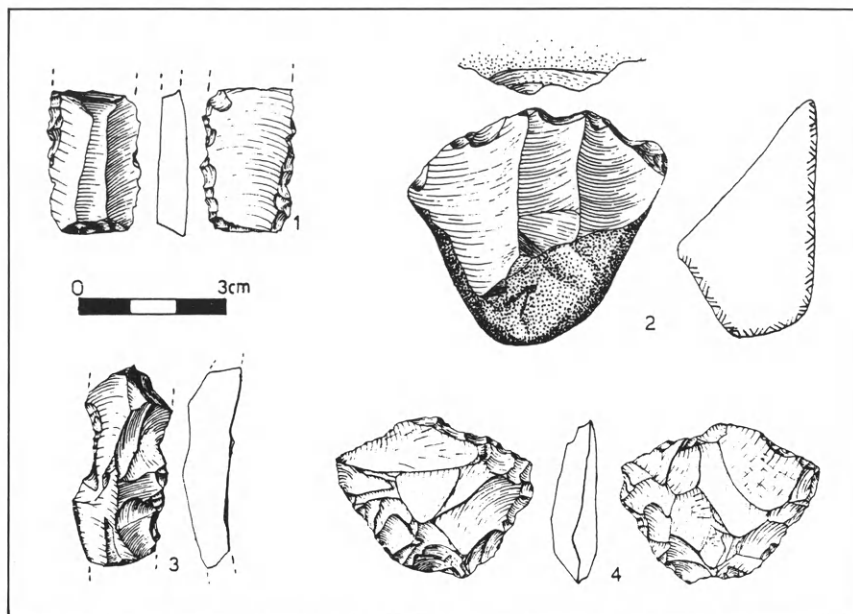
Τὰ μπέκ (ἢ ἀτυπικοὶ ὀπεις) εἶναι κακῆς ποιότητας καὶ ἔχουν διαμορφωθεῖ σὲ ἀκανόνιστους φορεῖς.

Γλυφίδες: Εἶναι ἀτυπικὲς καὶ σχηματίζονται ὅλες ἀπὸ ἓνα μόνο χτύπημα. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες τὸ χτύπημα ἔχει δοθεῖ σὲ ἓνα προετοιμασμένο σημεῖο, στὶς ὑπόλοιπες ἔχει δοθεῖ σὲ μιὰ ἀδούλευτη πλευρά.

Λεπίδες μὲ κολόβωση: Ξεχωρίζει ἓνα τμήμα λεπίδας μὲ δύο ὀδοντωτὲς πλευρὲς καὶ εὐθύγραμμη κολόβωση (εἰκ. 4:1), πολὺ καλῆς ποιότητας. Στὶς ἄλλες δύο περιπτώσεις δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὲς λεπίδες, ἀλλὰ γιὰ ἀποκρούσματα μὲ κάθετα ρετούς στὸ ἓνα ἄκρο τους.

Ἐπεξεργασμένες λεπίδες: Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ ἐπεξεργασία καλύπτει μιὰ μόνο πλευρά. Δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα (εἰκ. 3:11,12) εἶναι λεπιδόμορφα ἀποκρούσματα (ὄχι ὅμως πραγματικὲς λεπίδες) μὲ ἐπεξεργασία στὴ μιὰ πλευρά, ἐνῶ στὴν ἄλλη σχηματίζεται φυσικὴ ράχη.

Ὀδοντωτὰ: Ἡ ποιότητά τους εἶναι μέτρια ἕως κακή. Οἱ ὀδοντωτὲς κόψεις σχηματίζονται ἀπὸ λίγες καὶ πλατιές, συνεχόμενες ἐσοχές. Οἱ μόνες κανονικὲς ὀδοντωτὲς κόψεις εἶναι αὐτὲς τῆς λεπίδας μὲ κολόβωση (εἰκ. 4:1) ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω.

Εἰκ. 4. Ἐλαιοχώρι 1: 1. Λεπίδα με κολόβωση καὶ ὀδοντωτὲς πλευρὲς. 2. Λιάνιστρο διπλῆς ὄψης. 3. Λεπίδα με ὀδοντωτὸ καὶ ἔσοχῆ. 4. Ἐργαλεῖο διπλῆς ὄψης.

Ἐσοχές: Ἀποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα ἐργαλείων, ἀλλὰ ἐλάχιστες εἶναι καλῆς ποιότητος. Τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ ὅμως ἀντιμετωπίζονται πάντοτε με σκεπτικισμό, ἀφοῦ συχνὰ σχηματίζονται τυχαῖα ἢ ὀφείλονται σὲ ἀτυχήματα.

Ράσπες: Οἱ ράσπες ἀποτελοῦν, ποσοτικά, τὴ δεύτερη ὁμάδα ἐργαλείων μετὰ τὶς ἔσοχές. Ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη ὅμως εἶναι τὰ καλύτερα ἐργαλεῖα. Πρόκειται γιὰ καλὰ διαμορφωμένα ἐργαλεῖα πάνω σὲ κανονικοὺς φορεῖς. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι διαμορφωμένες σὲ παχιά ἀποκρούσματα. Πάντως οἱ ράσπες παρουσιάζονται περισσότερο ὡς μουστέριες ἐπιβιώσεις παρὰ ὡς μουστέρια ἐργαλεῖα: οἱ κόψεις τῶν περισσοτέρων εἶναι εὐθύγραμμες ἢ ἀκόμη καὶ κοῖλες, ἐνῶ λείπουν οἱ μουστέριες αἰχμὲς καὶ οἱ συγκλίνουσες ράσπες. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ μιὰ πλευρική ράσπα (εἰκ. 3:5), ἡ ὁποία οὐσιαστικά εἶναι αἰχμὴ με ἀσυνεχῆ ἐπεξεργασία (σποραδικὰ ρετοὺς) στὴ μία μόνο πλευρά.

Διάφορα: Ἐδῶ περιλαμβάνονται ἓνα ἐργαλεῖο διπλῆς ὄψης καὶ τρία κροκαλόμορφα:

Τὸ πρῶτο εἶναι ἓνα ἡμικυκλικὸ λεπτὸ ἐργαλεῖο, διαμορφωμένο με μεγάλες καὶ ἀβαθεῖς ἀπολεπίσεις στὶς δύο ὄψεις ἐνὸς ἀποκρούσματος (εἰκ. 4:4). Πρόκειται γιὰ τμήμα ἐνὸς μεγαλύτερου ἐργαλείου, τὸ ὁποῖο «ἐπισκευάστηκε» μετὰ ἀπὸ κάποιο σπάσιμο. Ἡ πλευρὰ ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὸ σπάσιμο διαμορφώθηκε σὲ κόψη.

Ἀπὸ τὰ κροκαλόμορφα ἐργαλεῖα, τὸ ἓνα εἶναι μιὰ κροκάλα με μία μόνο ἀπολέπιση, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο εἶναι λιάνιστρα διπλῆς ὄψης (chopping-tools). Τὸ ἓνα μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ (εἰκ. 4:2) εἶναι τὸ μοναδικὸ ἐργαλεῖο με ἀποστρογγυλεμένες ἀκμὲς, τὸ ὁποῖο εἶναι σαφῶς παλαιότερο ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη λιθοτεχνία.

Διάγνωση

Ἡ θέση Ἐλαιοχώρι 1 ἀποτελεῖ μιὰ συνηθισμένη περίπτωση ἐπιφανειακῆς θέσης, ὅπου

βρίσκει κανείς έναν μικρό αριθμό διαμορφωμένων εργαλείων, τὰ ὁποῖα δὲν ἀρκοῦν γιὰ ἀσφαλὴ διάγνωση.

Οἱ ἔσοχές (καὶ τὰ ὀδοντωτά), οἱ ράσπες καὶ τὰ ξέστρα ἀποτελοῦν τὶς τρεῖς κύριες ὁμάδες εργαλείων, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τύποι ἀντιπροσωπεύονται λιγότερο⁵. Αὐτὴ ἡ «ἰσομερὴς κατανομή» τῶν τριῶν ὁμάδων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη χαρακτηριστικῶν εργαλείων, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση τῶν εὐρημάτων σὲ κάποιον τύπο λιθοτεχνίας. Τὰ εργαλεῖα ποὺ συλλέχθηκαν ἀποτελοῦν ἓνα ἀνομοιογενὲς σύνολο, μὲ στοιχεῖα τόσο τῆς μέσης ὅσο καὶ τῆς ἀνώτερης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς.

Οἱ μουστέριοι χαρακτῆρες μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὸ τέλος τῆς μέσης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς: ἀκανόνιστοι δισκοειδεῖς πυρῆνες, πολὺ λεπτὰ ἀποκρούσματα Λεβαλλουά, ἀπουσία μουστέρων αἰχμῶν. Πρόκειται γιὰ χαρακτῆρες ποὺ συναντιῶνται σὲ πολὺ ἐξελιγμένες μουστέριες (ἢ μεταβατικὲς) λιθοτεχνίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπισημανθεῖ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ΒΔ. Πελοποννήσου⁶.

Τὰ εργαλεῖα τῆς ἀνώτερης παλαιολιθικῆς εἶναι περισσότερα, ἀλλὰ πολὺ σπάνια εἶναι τυπικὰ καί, τὸ κυριότερο, δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ κάποιας περιόδου.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ πάντως μποροῦν νὰ ἐκτιμηθοῦν καλύτερα μετὰ ἀπὸ τὴ μελέτη ἐκείνων τῆς θέσης Ἐλαιοχώρι 2.

Ἐλαιοχώρι 2

Ἡ θέση αὐτὴ βρίσκεται 200 μ. βόρεια ἀπὸ τὴν προηγούμενη, σὲ ἓνα δεῦτερο πλάτωμα, 6-7 μ. πρὸς χαμηλά⁷.

Ἐδῶ τὸ 4ο στρώμα (βλ. σ. 137) παρουσιάζεται, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ὡς ἑξῆς:

α. Κοκκινωπὴ ἀμμοαργιλώδης στρώση (40 ἐκ. περίπου) μὲ λατύπες «καμένου» πυριτόλιθου, χαλίκια καθὼς καί, ἀραιές, μαῦρες καὶ κίτρινες κηλίδες (ὄξειδια σιδήρου).

β. Κόκκινη ἄμμος (30 ἐκ. περίπου).

Στὸ νότιο τμήμα τῆς θέσης ὑπάρχει πολὺ ἐλαφρῶς κλίση πρὸς Ν. καὶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἔχουν παρασύρει τὰ λεπτὰ ἰζήματα, ἀφήνοντας μιὰ ἐπιφάνεια κατάσπαρτη ἀπὸ λατύπες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες βρίσκονται τὰ εργαλεῖα, ἐνῶ στὴν ὑπόλοιπη ἔκταση, ὅπου ἡ κόκκινη ἄμμος διατηρεῖται στὴ θέση της, τὰ εργαλεῖα βρίσκονται μέσα σὲ αὐτή. Ἔτσι δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὰ εργαλεῖα προέρχονται μόνο ἀπὸ τὸν ἀμμώδη ὀρίζοντα ἢ καὶ ἀπὸ τὸν κατώτερο.

Ἐδῶ βρέθηκαν 1343 λίθινα ἀντικείμενα⁸, τὰ ὁποῖα κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

5. Τὸ μεγάλο ποσοστὸ τῶν ἔσοχῶν δὲν προκαλεῖ ἐντύπωση, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἀπλὰ εργαλεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τυχαῖα.

6. J. Chavaillon - N. Chavaillon - F. Hours, Industries paléolithiques de l'Elide, *BCH* 91, 1967, 199 καὶ *BCH* 93, 1969, 147. Ἄ. Ντάρλας, Παλαιολιθικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Καλαμάκι Ἀχαΐας, *ΑΔ* 40, 1985 (ὕπὸ ἔκδοση).

7. Ἀρχικά, γιὰ λόγους ἀποδελτίωσης, εἶχε χωριστεῖ σὲ δύο θέσεις: Ἐλαιοχώρι 2 καὶ Ἐλαιοχώρι 3. Τὸ Ἐ-

λαιοχώρι 2 εἶναι θαμνώδης ἔκταση, ἐνῶ τὸ Ἐλαιοχώρι 3 εἶναι περιφραγμένη ἔκταση ποὺ καλλιιεργεῖται, συνέχεια τῆς προηγούμενης. Ἐκτὸς ὁμῶς ἀπὸ τὸν διαχωρισμὸ κατὰ ἰδιοκτησίες, οἱ δύο θέσεις δὲν παρουσιάζουν καμία διαφορά καὶ ἔτσι ἐξετάζονται μαζὶ ὡς μία θέση.

8. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸν δὲν περιλαμβάνονται τὰ πολὺ μικρὰ ἀποκρούσματα ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὴ διάμρφωση τῶν εργαλείων (éclats de retouche) καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι πολυάριθμα.

	ἸΑδιαμόρφωτα	Διαμορφωμένα	ΣΥΝΟΛΟ
ἸΑποκρούσματα	650	271	921
Λεπίδες	50	25	75
ἸΑμορφα θραύσματα	85	25	110
Πυρήνες	89	24	113
Κροκάλες	0	14	14
ἸΑπροσδιόριστα τμήματα	93	17	110
ΣΥΝΟΛΟ	967	376	1343

Ἡ ποσότητα αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ, ἂν ληφθεῖ μάλιστα ὑπόψη ὅτι προέρχεται ἀπὸ μιὰ σχετικὰ περιορισμένη ἔκταση (περίπου 3000 τ.μ.) καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι κάθε χρόνο συνεχίζει νὰ ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια (μὲ τὸ ὄργωμα καὶ τὶς βροχές) μεγάλος ἀριθμὸς ἀντικειμένων⁹.

Ἡ θέση αὐτὴ παρουσιάζει ἐντελῶς διαφορετικὴ εἰκόνα ἀπὸ ἄλλες ἐπιφανειακὲς θέσεις, ὅπου τὰ εὐρήματα εἶναι σποραδικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη τους πυκνότητα, τὰ εὐρήματα ἀντιπροσωπεύουν ὅλες τὶς φάσεις τῆς κατεργασίας τοῦ λίθου: ἀπὸ τὴν προετοιμασία τῶν πυρήνων ὡς τὴν τελικὴ διαμόρφωση τῶν ἐργαλείων. Ἡ καλὴ ἐξάλλου διατήρησή τους δείχνει ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ δὲν ἔχουν μεταφερθεῖ ἐδῶ ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες, ἀλλὰ βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους ἀπόθεση. Εἶναι βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ λειψανα ἐνὸς καταυλισμοῦ μὲ «ἐντονη δραστηριότητα». Ἡ ἀμώδης σύσταση ὅμως τοῦ στρώματος καὶ τὸ μικρὸ βάθος δὲν ἔχουν ἐπιτρέψει πιθανότατα τὴ διατήρηση λειψάνων ἀπὸ ὀργανικὲς ὕλες.

Ὡς πρώτη ὕλη τῆς λιθοτεχνίας ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κυρίως ὁ πυριτόλιθος, σὲ μεγάλη ποικιλία ποιότητας καὶ χρωμάτων, ὅπως σὲ ὅλες τὶς παλαιολιθικὲς λιθοτεχνίες τῆς περιοχῆς. Παράλληλα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ μικρὴ ποσότητα (56 ἀντικείμενα) μιὰ ποικιλία πυριτωμένου ψαμμίτη, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ 6 μόνις ἀντικείμενα ἀπὸ χαλαζία καὶ χαλαζίτη.

Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μικρὴ ποσότητα πυριτολίθου ποὺ βρισκόταν ἐπιτόπου (Στρῶμα 3), ἡ προέλευση τῆς πρώτης ὕλης δὲν εἶναι γνωστὴ. Πιθανὲς πηγὲς εἶναι οἱ ἀποθέσεις τοῦ χειμάρρου Σερδεινῆ (ἀπέχει 2 χλμ. περίπου) ἢ τοῦ μεγαλύτερου ποταμοῦ τῆς περιοχῆς, τοῦ Πείρου (ἀπέχει 5 χλμ. περίπου), καθὼς καὶ τὰ κροκαλοπαγῆ τῆς Μόβρης. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ πρώτη ὕλη βρισκόταν σὲ κροκάλες.

Στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἀντικειμένων ἔχει δημιουργηθεῖ πατίνα, ἀλλὰ στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία οἱ ἀκμὲς διατηροῦν τὴ φρεσκάδα τους, ἐνδειξὴ ὅτι δὲν ἔχουν ὑποστῆ ἀνακύληση. Μιὰ προσεκτικότερη ἐξέταση ὅμως δείχνει ὅτι ἡ ἐπιφάνεια ὄλων τῶν ἀντικειμένων δὲν εἶναι ἴδια: τόσο ἡ πατίνα ὅσο καὶ οἱ ἀκμὲς παρουσιάζουν ἐλαφριὲς διαφορὲς. Οἱ πολλὲς ποικιλίες πυριτολίθου ὅμως, ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζουμε ἂν οἱ διαφορὲς αὐτὲς φανερώνουν καὶ διαφορετικὲς περιόδους ἢ ἂν ὀφείλονται στὴ διαφορὰ ποιότητας τοῦ πυριτολίθου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο εἶναι ἀδύνατος ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἀντικειμένων ἀνάλογα μὲ τὴν πατίνα. Πάντως, τὰ στομωμένα ἢ περισσότερο πατιναρισμένα ἐργαλεῖα δὲν εἶναι ὀπωσδήποτε καὶ τυπολογικῶς ἀρχαιότερα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅμως, ὑπάρχουν μερικὰ ἀνακυλημένα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ παλαιότερα. Ἀντίθετα, δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν μέρος τῆς

9. Τὸν ἐπόμενο χρόνο στὴν ἴδια θέση καθὼς καὶ στὸ διπλὰν πρὸς ἸΑ. οἰκόπεδο (τὸ ὁποῖο εἶχε ὀργωθεῖ προ-

σφάτως), ἔκτασης 6500 τ.μ. περίπου, βρέθηκαν περισσότερα ἀπὸ 5.000 ἀντικείμενα.

γεωλογικῆς ἀπόθεσης ἢ ἂν συλλέχτηκαν ἄλλοῦ καὶ μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ καταυλισμοῦ. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὅλα σχεδὸν αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἔχουν ὑποστῆ δευτέρη ἐπεξεργασία, σύγχρονη μὲ αὐτὴ τῆς ὑπόλοιπης λιθοτεχνίας.

Πολλὰ ἀντικείμενα παρουσιάζουν τὶς χαρακτηριστικὲς ἀποκολλήσεις καὶ σκασίματα ποὺ προκαλεῖ ἡ φωτιὰ στὸν πυριτόλιθο (εἰκ. 8:12). Σὲ ὀρισμένα ἀντικείμενα μάλιστα ἔχει ἀποκολληθεῖ ὀλόκληρη ὄψη.

Ἐνα μεγάλο ποσοστὸ (66.9%) τῶν ἀντικειμένων βρίσκεται σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή. Ἀπὸ ἄλλα λείπει ἓνα μικρὸ τμήμα ἐνῶ ἀπὸ ἄλλα τὸ μεγαλύτερο, σὲ σημεῖο ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ τὸ εἶδος του. Τὰ περισσότερα σκασίματα εἶναι σύγχρονα μὲ τὴν κατασκευὴ καὶ χρῆση τῶν ἀντικειμένων. Ἀρκετὰ ὅμως εἶναι πρόσφατα καὶ ὀφείλονται στὴν καλλιέργεια τῆς θέσης. Στὴν καλλιέργεια, καθὼς καὶ στὸ ποδοπάτημα (ἀρχαῖο ἢ μεταγενέστερο), ὀφείλονται καὶ πολλὰ ἀκανόνιστα ρετοὺς στὶς κόψεις τῶν ἀντικειμένων.

Τεχνολογικὰ χαρακτηριστικὰ

Τὰ ἀποκρούσματα ἀντιπροσωπεύουν 83.3% τῶν προϊόντων τῆς κατάτμησης καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι ἀρκετὰ ἀκανόνιστα. Μεταξὺ αὐτῶν ὅμως ὑπάρχουν καὶ μερικὰ (2.5%) τύπου Λεβαλλουά. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὰ περισσότερα κανονικὰ καὶ μεγάλα ἀποκρούσματα εἶναι ἀπὸ πυριτωμένο ψαμμίτη. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι αὐτὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πιὸ συχνὰ ὡς φορεῖς ρασπῶν.

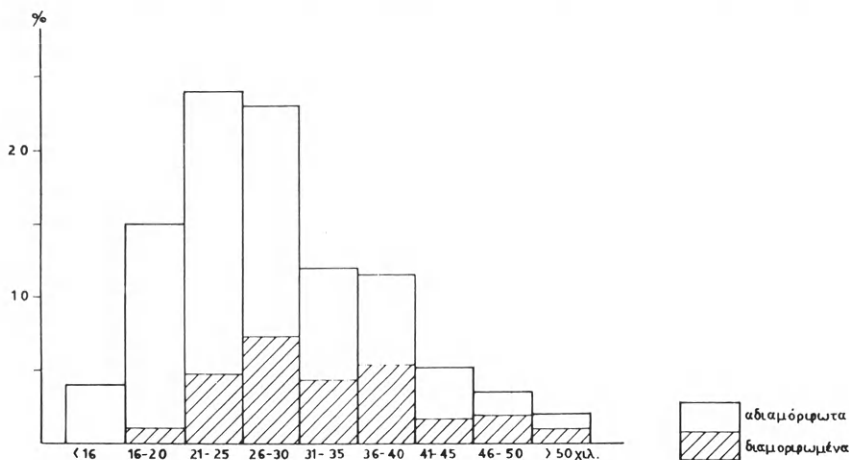
Οἱ λεπίδες ἀντιπροσωπεύουν 6.8% τῶν προϊόντων τῆς κατάτμησης. Ὅλες σχεδὸν εἶναι μικρὲς καὶ ὑπερβαίνουν ἐλάχιστα τὸ ὄριο λεπίδας-μικρολεπίδας (πλάτος 12 χιλ.). Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἔχουν ὑποστῆ ἐπεξεργασία. Ἀντίθετα, πολλὰ ἐργαλεῖα ποὺ ἀναφέρονται ὡς λεπίδες εἶναι διαμορφωμένα πάνω σὲ ἐπιμήκη ἀποκρούσματα.

Ἀποκρούσματα καὶ λεπίδες εἶναι γενικὰ μικρῶν διαστάσεων (ὅπως καὶ στὶς περισσότερες λιθοτεχνίες τῆς περιοχῆς) καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ μικρὸ μέγεθος τῶν κροκαλῶν ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρώτη ὕλη. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὰ προϊόντα τῆς κατάτμησης ποὺ εἶναι μικρότερα ἀπὸ 20 χιλ. ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἐλάχιστα (5%) ὡς φορεῖς ἐργαλείων καὶ αὐτὰ τῆς τάξης 21-30 χιλ. σὲ ποσοστὸ 25.8%, ἐνῶ τὰ μεγαλύτερα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ ποσοστὸ περίπου 43% (εἰκ. 5). Εἶναι δηλαδὴ προφανὲς ὅτι τὰ μεγαλύτερα προτιμοῦνταν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς φορεῖς ἐργαλείων.

Οἱ φτέρνες εἶναι πιὸ συχνὰ λείες (41.4%) ἢ ἀπὸ φλοιοῦ (20.4%), ἐνῶ ἀρκετὰ καλὰ ἀντιπροσωπεύονται καὶ οἱ πολυέδρες (facettés: 9.4%). Πιὸ σπάνιες εἶναι οἱ γραμμικὲς καὶ οἱ στιγμόμορφες (8.4%) καθὼς καὶ οἱ διέδρες (6.9%). Ἀρκετὰ συχνὰ (13.5% τῶν περιπτώσεων) στὴ θέση τῆς φτέρνας ἔχει διαμορφωθεῖ ἓνα ἐργαλεῖο. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μιὰ ἐσοχή, διαμορφωμένη μὲ ἓνα μόνο χτύπημα σὲ ὀρθὴ φορά (ἀπὸ τὴν κάτω πρὸς τὴν ἐπάνω ὄψη).

Τὰ ἴχνη κρούσης εἶναι στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία ἔντονα, ὑποδηλώνοντας τὴ χρῆση σκληροῦ (πέτρινου) κρουστήρα. Ἀντίθετα, ἡ χρῆση μαλακοῦ κρουστήρα ἀνιχνεύεται σὲ πολὺ λίγες περιπτώσεις καὶ κυρίως στὶς μικρὲς λεπίδες.

Τὰ ἄμορφα θραύσματα (débris) ἀντιπροσωπεύουν 9.9% τῶν προϊόντων τῆς κατάτμησης. Ἐνῶ ὅμως στὸ Ἐλαιοχώρι 1 τὰ περισσότερα ἄμορφα θραύσματα ἦταν ἀπὸ πέτρωμα κακῆς ποιότητας, ἐδῶ εἶναι ἀπὸ καλὸ πυριτόλιθο, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ὀρισμένες φορὲς χρησιμοποιοῦνταν ὡς μέθοδος κατάτμησης ἢ συντριβῆ τοῦ πυριτολίθου. Ἄλλες φορὲς, ἡ παραγωγή τέτοιων θραυσμάτων ὀφείλεται σὲ ρωγμὲς ἢ «ἐπίπεδα σχισμοῦ» ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴ μάζα τοῦ πυριτολίθου καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν κανονικὴ ἐκμετάλλευση τῆς πρώτης ὕλης.

Εἰκ. 5. Ἐλαιοχώρι 2. Συχνότητα τῶν ἀκέραιων προϊόντων τῆς κατάτμησης, σύμφωνα με τὴ μέγιστη διάστασή τους καὶ διαμόρφωσή τους σὲ ἐργαλεῖα.

Οἱ πυρῆνες ἀντιπροσωπεύουν σημαντικό μέρος (8.3%) τοῦ συνόλου τῆς λιθοτεχνίας καὶ ἀνήκουν σὲ διάφορους τύπους, με πῖο συχνὸν αὐτὸν με κεντρομόλες ἀπολεπίσεις (15.9% τῶν πυρῆνων). Οἱ πυρῆνες αὐτοὶ ὑπάγονται στὴν κατηγορία τῶν δισκοειδῶν, ἀλλὰ διαφέρουν ἀπὸ τοὺς μουστέριους δισκοειδεῖς, ἀφοῦ δὲν εἶναι τόσο κανονικοὶ ὅσο οἱ τελευταῖοι. Οἱ πυρῆνες αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀνήκουν σὲ δύο κατηγορίες: Αὐτοὶ τῆς πρώτης κατηγορίας ἔχουν κεντρομόλες, ἀλλὰ ὄχι κανονικές, ἀπολεπίσεις, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν μιὰ ἐλαφρῶς κωνικὴ ἐπιφάνεια, δίχως ὅμως νὰ ἔχουν σχέση με τοὺς κωνικοὺς πυρῆνες. Αὐτοὶ τῆς δευτέρης κατηγορίας εἶναι πολὺ λεπτοί, με ἀβαθεῖς ἀπολεπίσεις ποὺ σχηματίζουν μιὰ κοίλη ἐπιφάνεια.

Οἱ πυρῆνες Λεβαλλουά, ἂν καὶ σπάνιοι (2.6%), εἶναι ὅμως παρόντες καὶ παρουσιάζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δευτέρης κατηγορίας τῶν δισκοειδῶν πυρῆνων. Τὴν ἴδια συχνότητα με αὐτοὺς ἔχουν καὶ οἱ πυραμιδοειδεῖς.

Ἄρκετὰ συχνοὶ (12.4%) εἶναι καὶ οἱ πρισματοειδεῖς πυρῆνες (ἀνάμεσά τους καὶ μερικοὶ «πλακὲ» γιὰ λεπίδες), με ἓνα ἢ δύο ἐπίπεδα κρούσης. Παρόντες εἶναι καὶ οἱ σφαιροειδεῖς (3.5%), ἐνῶ ἓνα μεγάλο μέρος (30.1%) ἀντιπροσωπεύουν οἱ ἀτυπικοὶ πυρῆνες. Ἀπὸ τοὺς τελευταίους, πῖο συχνοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἔσπασαν σὲ κάποιο στάδιο τῆς ἐκμετάλλευσής τους καὶ ἡ κατάτμηση συνεχίστηκε «χωρὶς μέθοδο» πλέον. Ἀκόμη πῖο συχνοὶ (32.7%) εἶναι οἱ πυρῆνες τῶν ὁποίων ὁ τύπος δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ, εἴτε γιὰτὶ βρίσκονται σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση εἴτε γιὰτὶ ἔχουν διαμορφωθεῖ σὲ ἐργαλεῖα καὶ ἔχουν τροποποιηθεῖ σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε εἶναι ἀδύνατος ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τύπου τους.

Ἄξιζει, τέλος, νὰ σημειωθεῖ ὅτι 8.2% τοῦ συνόλου τῆς λιθοτεχνίας ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ πολὺ μικρὰ τμήματα ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν.

Τυπολογία¹⁰

Ὁ ἀριθμὸς τῶν διαμορφωμένων ἐργαλείων εἶναι ἄρκετὰ μεγάλος: 376 ἢ 28% τοῦ συνόλου

10. Γιὰ τὴν τυπολογία τῶν ἐργαλείων τῆς ἀνώτερης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς βλ. D. de Sonneville-Bordes-J. Perrot, *Lexique typologique du Paléolithique Supérieur*.

Outillage lithique, *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 51, 1954, 327-335· 52, 1955, 76-79· 53, 1956, 408-412 καὶ 547-559.

τῆς λιθοτεχνίας. Ἄρκετά (90) ἀπὸ αὐτὰ ὅμως εἶναι πολὺ ἀποσπασματικά καὶ δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν. Αὐτὰ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν, καὶ στὰ ὁποῖα βασίστηκε ἡ τυπολογικὴ μελέτη, φαίνονται στὸν παρακάτω πίνακα¹¹:

	Ἄριθ.	%		Ἄριθ.	%
1. Ξέστρο σὲ λεπίδα	8	2.8	29. Διέδρη γωνιακὴ γλυφίδα	4	1.4
2. Ἀτυπικὸ ξέστρο	7	2.45	30. Γωνιακὴ γλυφίδα σὲ σπᾶσιμο	8	2.8
3. Διπλὸ ξέστρο	2	0.7	31. Πολλαπλὴ διέδρη γλυφίδα	1	0.35
4. Ἀψιδωτὸ ξέστρο	2	0.7	32. Τροπιδωτὴ γλυφίδα	2	0.7
5. Ξέστρο σὲ ἐπεξεργασμένη λεπίδα	7	2.45	34. Γλυφίδα σὲ εὐθεία κολόβωση	2	0.7
7. Ριπιδίωτο ξέστρο	1	0.35	36. Γλυφίδα σὲ κοίλη κολόβωση	2	0.7
8. Ξέστρο σὲ ἀπόκρουσμα	5	1.75	38. Ἐγκάρσια γλυφίδα σὲ πλευρικὴ κολόβωση	3	1.05
11. Τροπιδωτὸ ξέστρο	3	1.05	39. Ἐγκάρσια γλυφίδα σὲ ἔσοχὴ	1	0.35
12. Ἀτυπικὸ τροπιδωτὸ ξέστρο	4	1.4	43. Πυρηνόμορφη γλυφίδα	3	1.05
13. Ρύγχος	19	6.63	44. Ὅριζόντια γλυφίδα	1	0.35
14. Λεπτὸ ρύγχος	13	4.55	58. Λεπίδα μὲ ὀλόκληρη ράχη	1	0.35
15. Πυρηνόμορφο ξέστρο	5	1.75	59. Λεπίδα μὲ μερικὴ ράχη	2	0.7
16. Rabet	3	1.05	60. Λεπίδα μὲ εὐθεία κολόβωση	6	2.1
17. Ξέστρο-γλυφίδα	5	1.75	61. Λεπίδα μὲ λοξὴ κολόβωση	3	1.05
21. Ὀπέας-ξέστρο	1	0.35	64. Λεπίδα μὲ διπλὴ κολόβωση	1	0.35
22. Ὀπέας-γλυφίδα	1	0.35	65. Λεπίδα μὲ μία ἐπεξεργασμένη πλευρὰ	20	6.99
23. Ὀπέας	12	4.2	66. Λεπίδα μὲ δύο ἐπεξεργασμένες πλευρὰς	7	2.45
24. Μπέκ	7	2.45	74. Ἐσοχὴ	29	10.13
25. Πολλαπλὸς ὀπέας	1	0.35	75. Ὀδοντωτὸ	26	9.09
26. Μικροπέας	1	0.35	76. Pièce esquillée	4	1.4
27. Διέδρη εὐθεία γλυφίδα	1	0.35	77. Ράσπα	31	10.83
28. Διέδρη λοξὴ γλυφίδα	4	1.4	93. Διάφορα	17	5.93

Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐργαλείων ἐπιτρέπει νὰ προχωρήσει κανεὶς σὲ λεπτομερῆ τυπολογικὴ μελέτη καὶ σὲ ὑπολογισμὸ ἀξιόπιστων στατιστικῶν δεικτῶν καθὼς καὶ στὴν κατάρτιση ἑνὸς ἀθροιστικοῦ διαγράμματος τῶν ἐργαλείων τῆς λιθοτεχνίας (εἰκ. 6). Τὸ διάγραμμα αὐτὸ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ὠρινιάκια λιθοτεχνία καὶ μάλιστα ἀρχαϊκοῦ τύπου, ἐξαιτίας τῶν πολλῶν ἀρχαϊκῶν ἐργαλείων καὶ τῆς ἔλλειψης λεπίδων¹².

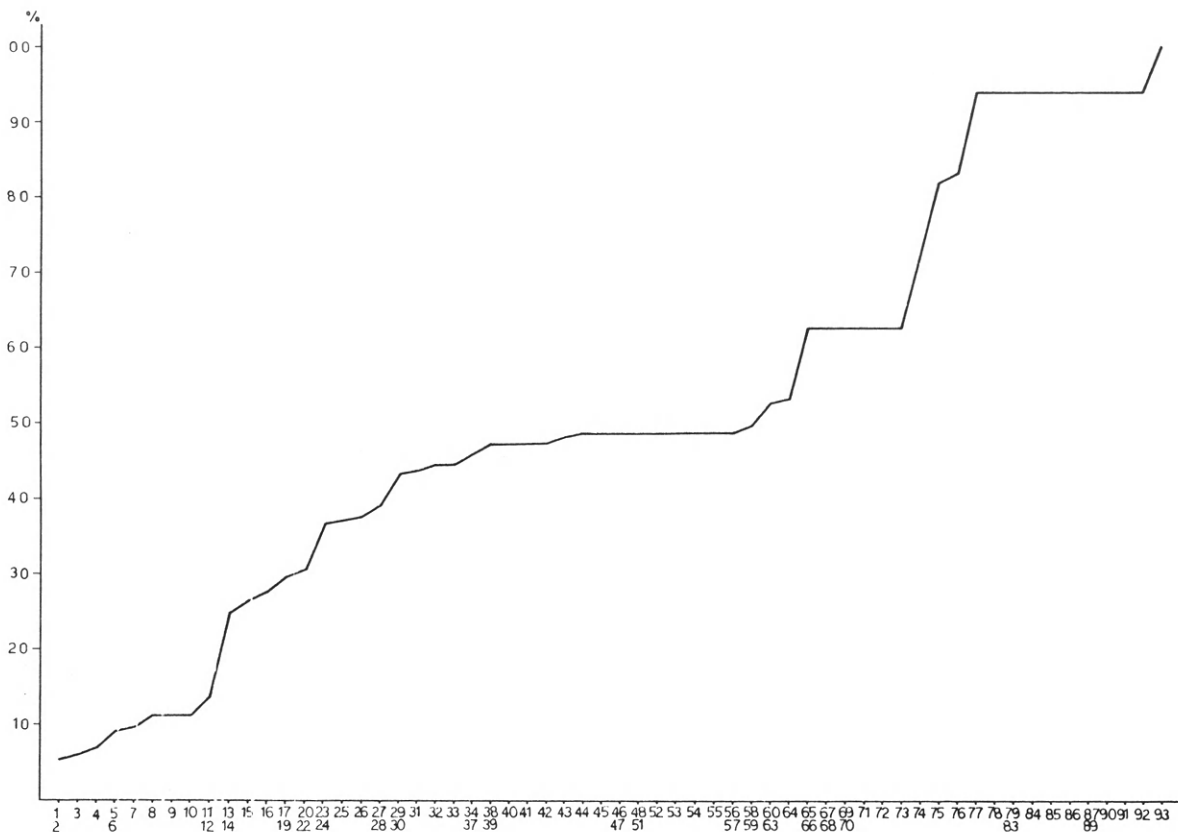
Τὰ ξέστρα καὶ οἱ γλυφίδες ἀντιπροσωπεύουν πολὺ μεγάλο μέρος (40.58%) τῶν ἐργαλείων, μὲ τὰ ξέστρα (27.63%) πολὺ πιὸ συχνὰ ἀπὸ τὶς γλυφίδες (11.2%). Ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ξέστρων, τὰ ὠρινιάκια (13.63%) εἶναι περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ βρίσκονται στὴν ἄκρη λεπίδας (9.45%). Ὅσον ἀφορᾷ τὶς γλυφίδες, οἱ διέδρες (6.3%) εἶναι ὑπερδιπλάσιες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔχουν σχηματιστεῖ μὲ χτύπημα σὲ κάποια ἐπεξεργασμένη πλευρὰ (2.9%).

Ἡ ὁμάδα τῶν ὀπέων καὶ μπέκ ἐκπροσωπεῖται καλὰ (7.35%). Ἄρκετὰ καλὰ ἐκπροσωποῦνται καὶ οἱ ἐπεξεργασμένες λεπίδες (9.44%), ἐνῶ οἱ λεπίδες μὲ κολόβωση (3.5%) ἢ μὲ ράχη (1.05%) εἶναι σπάνιες. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπουσιάζουν ἐντελῶς οἱ ὠρινιάκιες λεπίδες καθὼς καὶ οἱ μικρολεπίδες τύπου Dufour.

11. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα, ὑπάρχει ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀποκρουσμάτων μὲ σκόπιμα ρετούς, τὰ ὁποῖα ὅμως εἴτε περιορίζονται σὲ ἓνα μικρὸ τμήμα μιᾶς πλευρᾶς εἴτε εἶναι ἀραιὰ καὶ ἀκολουθοῦν τὸ περίγραμμα τοῦ φορέα. Ἄν καὶ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι προφανῶς ἐργαλεῖα, δὲν λαμβάνονται ὑπόψη στὴν τυπολογικὴ μελέτη, ἀφοῦ τὰ ρετούς δὲν διαμορφώνουν κά-

ποιους τύπους ἐργαλείων. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σχεδὸν ὅλα εἶναι πολὺ μικρὰ.

12. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ὠρινιάκιων λιθοτεχνιῶν βλ. D. Peyrony, *La Ferrassie, Préhistoire* 3, 1934, 1-92 καὶ H. Delporte, *Le grand abri de la Ferrassie. Fouilles 1968-1973* (Paris 1984) 145 κέ.

Εἰκ. 6. Ἐλαιοχώρι 2. Ἀθροιστικὸ διάγραμμα.

Ἐντονη εἶναι ἡ παρουσία τῶν ἐσοχῶν καὶ ὀδοντωτῶν (19.39%), καθὼς καὶ τῶν ρασπῶν (10.83%), πὺ δίνουσι τὸν ἀρχαῖκὸ χαρακτήρα τῆς λιθοτεχνίας.

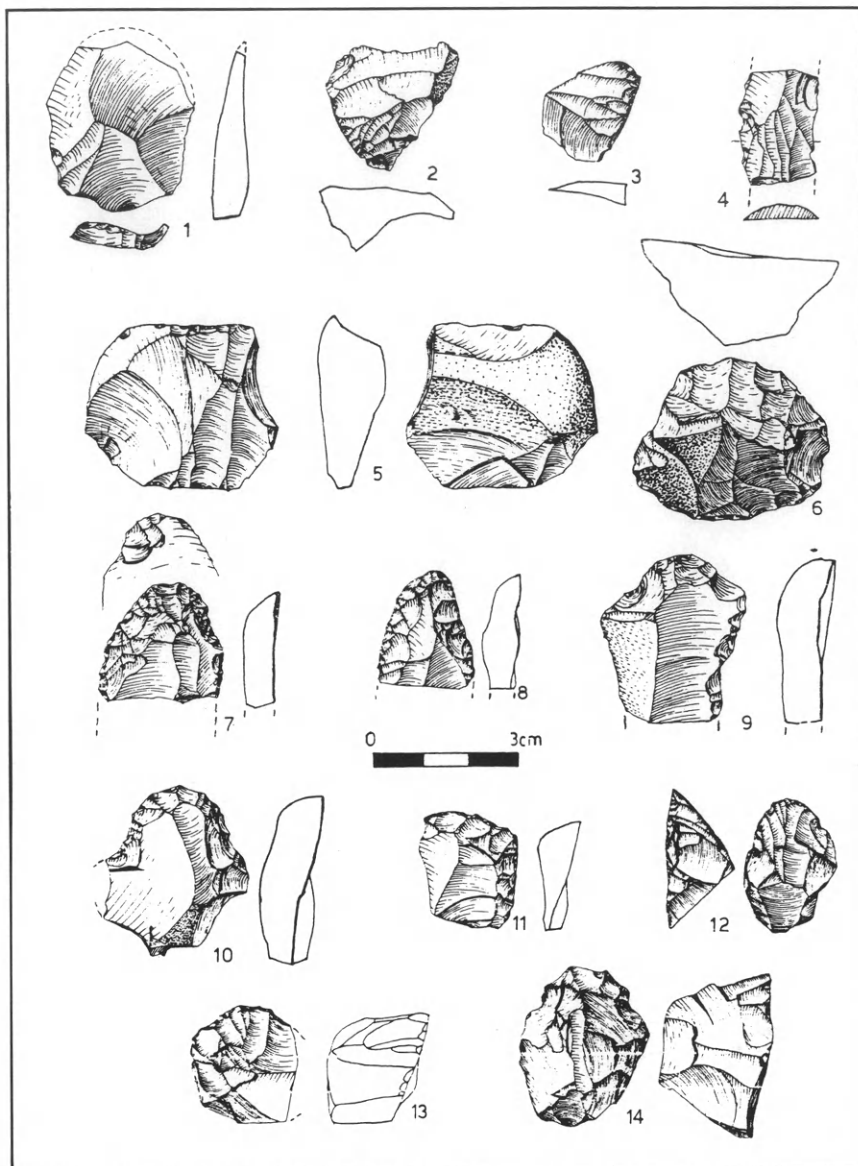
Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τύπους τῶν ρετούς πὺ ἔχουσι χρησιμοποιοθεῖ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐργαλείων, πολὺ συχνὰ εἶναι τὰ λεπιδοειδῆ καὶ τὰ ἀπλὰ φολιδωτά, ἐνῶ λιγότερα εἶναι τὰ ἀβαθή. Τὰ ρετούς μὲ πίεση εἶναι πολὺ σπάνια, ὅπως καὶ τὰ κάθετα «συντριπτικά» (σὲ ἀμμόνι).

Περιγραφή

Ξέστρα: Ἀποτελοῦν τὴν πιὸ πολυάριθμη ὁμάδα ἐργαλείων (27.63%) καὶ περιλαμβάνουσι ὅλους σχεδὸν τοὺς τύπους. Εἶναι καλὰ διαμορφωμένα καὶ σχηματίζουσι, ὄχι μόνο ποσοτικὰ ἀλλὰ καὶ ποιοτικὰ, τὴ σπουδαιότερη ὁμάδα ἐργαλείων. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουσι κανονικὸ καὶ παχὺ μέτωπο, διαμορφωμένο μὲ λεπιδοειδῆ ρετούς. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πολλὰ ξέστρα εἶναι διαμορφωμένα, μὲ καλὴ ἐπεξεργασία, πάνω σὲ ἀκανόνιστους φορεῖς, φαινόμενο πὺ παρατηρεῖται σὲ πολλὰς ὄρινιάκιες λιθοτεχνίες¹³.

Ξέστρα σὲ λεπίδα: Ἀπὸ τὰ 22 ἐργαλεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου, μόνο 4 ἔχουσι διαμορφωθεῖ πάνω

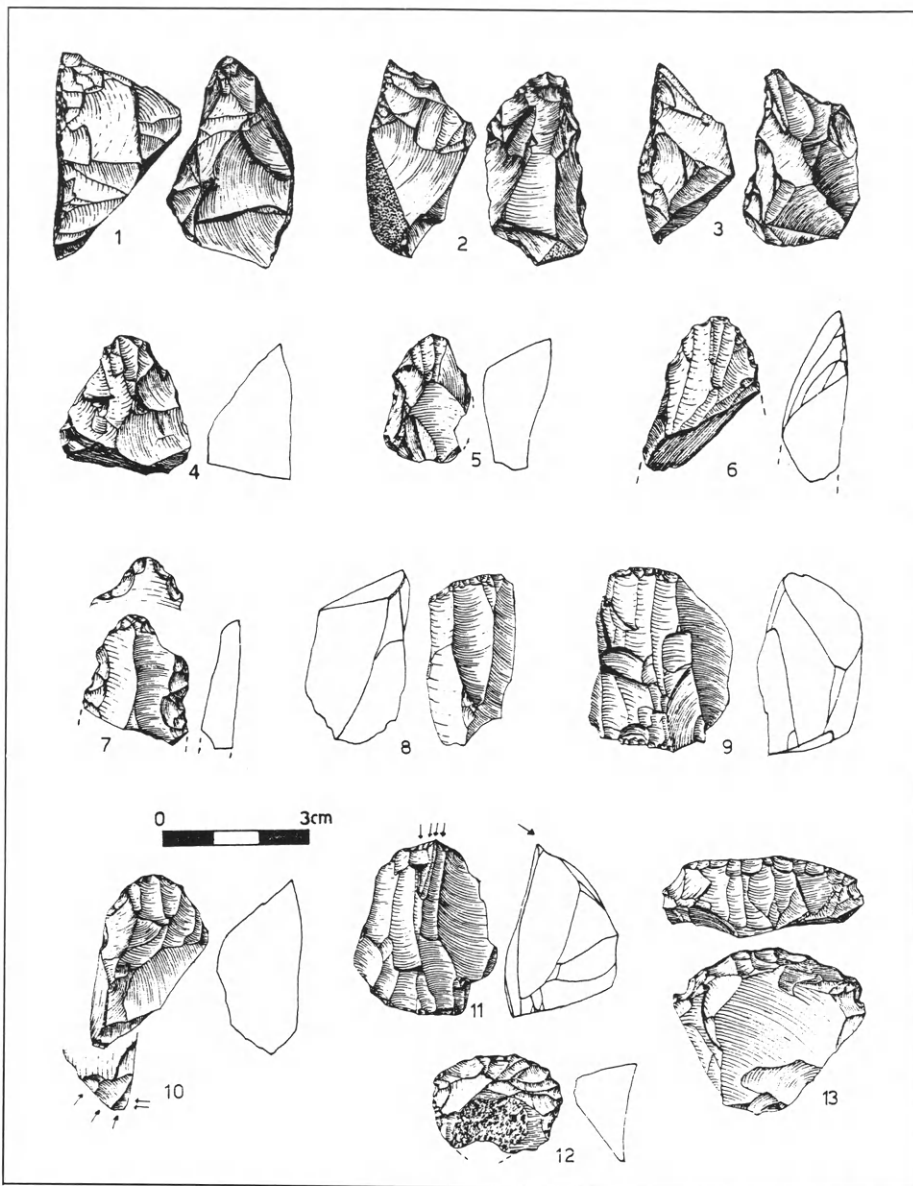
13. M. Perpère, Remarques sur l'Aurignacien en Poitou-Charentes, *L'Anthropologie* 76, 1972, 405.

Εἰκ. 7. Ἐλαιοχώρι 2: 1. Ἀπόκρουσμα Λεβαλλουά. 2, 3. Ἀποκρούσματα ἀπὸ τὴν περιφέρεια πυρήνων γιὰ λεπίδες (*flanc de nucléus*). 4. Λεπίδα. 5. Πυρήνας γιὰ λεπίδες καὶ στή συνέχεια γιὰ ἀποκρούσματα. 6. Κωνικός πυρήνας. 7-11. Ξέστρα σὲ ἐπεξεργασμένη λεπίδα. 12, 13. Τροπιδωτὰ ξέστρα. 14. Διπλὸ τροπιδωτὸ ξέστρο.

σὲ πραγματικὲς λεπίδες, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα βρίσκονται στὸ ἄκρο στενόμακρων ἀποκρουσμάτων (εἰκ. 7:7-11). Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἔλλειψη μεγάλων λεπίδων, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς φορεῖς τέτοιων ἐργαλείων.

Τροπιδωτὰ ξέστρα: Εἶναι διαμορφωμένα μὲ λεπιδοειδῆ ρετοῦς πάνω σὲ παχιά ἀποκρούσματα ἢ ἄμορφα θραύσματα (εἰκ. 7:12-14). Ἄν καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ μετώπου εἶναι συνήθως πολὺ κανονικό, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸ τροπιδωτὸ σχῆμα τους. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ περισσότεροι φορεῖς δὲν ἔχουν τὴν τριγωνικὴ τομῆ ἢ ὁποία θὰ συνέτεινε ὥστε νὰ

Εἰκ. 8. Ἐλαιοχώρι 2: 1-6. Ρύγγη. 7. Λεπτό ρύγχος. 8, 9. Rabots. 10, 11: Ξέστρα-γλυφίδες. 12, 13. Ξέστρα σὲ ἀπόκρουσμα.

συγκλίνουν οἱ ἀπολεπίσεις τῶν ρετοῦς πρὸς τὴν κεντρικὴ νεύρωση καὶ νὰ δοθεῖ ἔτσι τὸ σχῆμα τῆς ἀνεστραμμένης τρόπιδας.

Ρύγγη: Ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα αὐτά, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πιὸ πολυάριθμη ὁμάδα ξέστρων, περισσότερα καὶ χαρακτηριστικότερα εἶναι τὰ παχιά ρύγγη, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπὸ τὰ τελειότερα δείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου (εἰκ. 8:1-3). Τὰ λεπτὰ ρύγγη εἶναι συνήθως διαμορφωμένα πάνω σὲ κανονικά, λεπτὰ ἀποκρούσματα καὶ τὸ ρύγχος τονίζεται ἀπὸ μία ἢ δύο ἔσοχές, ποὺ σχηματίζουν ὄμο (εἰκ. 8:7). Τὸ ρύγχος δὲν βρίσκεται πάντοτε στὸν ἄξονα τοῦ φορέα, ἀλλὰ μπορεί νὰ στρέφεται πρὸς μιὰ πλευρά, ἐνῶ σὲ δύο περιπτώσεις βρίσκεται σὲ μιὰ μακριὰ πλευρά.

Πυρηνόμορφα ξέστρα, rabots: Τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ ἔχουν διαμορφωθεῖ κυρίως πάνω σὲ πρισματοειδεῖς πυρῆνες, ὅπου τὰ λεπιδοειδῆ ρετούς, συγχεόμενα μὲ τὶς προγενέστερες λεπιδοειδεῖς ἀπολεπίσεις, ἔχουν μετατρέψει ἓνα τμήμα τῆς περιφέρειας τοῦ ἐπιπέδου κρούσης σὲ κανονικὸ μέτωπο (εἰκ. 8:8,9).

Ἐκ τῶν ξέστρων τῶν ἄλλων τύπων, πιὸ σημαντικὰ εἶναι τὰ ξέστρα σὲ ἀπόκρουσμα, τῶν ὁποίων τὸ μέτωπο εἶναι πολὺ «ἀνοιχτό», ἐνῶ ἡ ἐπεξεργασία μπορεῖ νὰ ἐκτείνεται καὶ σὲ ἄλλα τμήματα τῆς περιφέρειας τοῦ φορέα (εἰκ. 8:12,13).

Ξέστρα-γλυφίδες: Στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὸ ξέστρο εἶναι ρύγχος λεπτὸ καὶ ἡ γλυφίδα διέδρη, ἐνῶ σὲ μιὰ ἄλλη πρόκειται γιὰ ἓναν πρισματοειδῆ πυρῆνα μὲ δύο ἐπίπεδα κρούσης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ ξέστρο καὶ τὸ ἄλλο σὲ γλυφίδα (εἰκ. 8:11). Εἶναι ἐργαλεῖα μέτριας ποιότητας.

Ἄκιδες, μπέκ: Ἄρκετὰ καλῆς ποιότητας, οἱ ὁποῖοι εἶναι διαμορφωμένοι συνήθως σὲ λεπτὰ καὶ κανονικὰ ἀποκρούσματα (εἰκ. 9:3). Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἀκίδα τοῦ ὁπέα εἶναι κοντὴ, ἀλλὰ καλὰ ἐπεξεργασμένη καὶ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ εἴτε δύο ἐσοχῶν εἴτε μιᾶς ἐσοχῆς καὶ μιᾶς πλευρᾶς (ἐπεξεργασμένης ἢ ὄχι). Λείπουν ὅμως οἱ τυπικοὶ ὁποῖοι μὲ πολὺ μακριὰ ἀκίδα, σχηματισμένη ἀπὸ δύο ἐπεξεργασμένες πλευρές.

Τὰ μπέκ ἀντιθέτως εἶναι διαμορφωμένα σὲ λιγότερο κανονικοὺς, ἢ ἀκόμη καὶ ἀκανόνιστους, φορεῖς. Ἡ ἀκίδα, κοντὴ καὶ παχιά, σχηματίζεται εἴτε ἀπὸ δύο ἐσοχῆς εἴτε ἀπὸ μιὰ ἐσοχὴ καὶ μιὰ ἐπεξεργασμένη πλευρά. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ τὸ διπλὸ μπέκ ποὺ βρίσκεται πάνω σὲ ἓνα κροκαλόμορφο ἐργαλεῖο (εἰκ. 9:2), μὲ ἀπολέπιση στὴν κάτω ὄψη τῆς μιᾶς ἀκίδας.

Γλυφίδες: Ἐκπροσωποῦνται καλά, ἀλλὰ λείπουν τὰ τυπικὰ δείγματα αὐτῶν τῶν ἐργαλείων, ἀφοῦ σχεδὸν καμία δὲν ἔχει τὴν προετοιμασία ἢ τὸ περίγραμμα τῶν τυπικῶν γλυφίδων. Οἱ περισσότερες βρίσκονται πάνω σὲ λεπτὰ ἀποκρούσματα, ἀλλὰ ὄχι κανονικὰ ἢ ὄχι ὁλόκληρα. Περισσότερες εἶναι οἱ διέδρες γλυφίδες, οἱ ὁποῖες ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ περίπτωση (εἰκ. 9:4), δὲν σχηματίζονται ἀπὸ δύο χτυπήματα, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα χτύπημα σὲ σπᾶσιμο (εἰκ. 9:5) ἢ σὲ μιὰ κάθετη πλευρά.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς γλυφίδες σὲ κολόβωση, σὲ καμία περίπτωση δὲν ξεκινοῦν ἀπὸ πραγματικὴ κολόβωση, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ἐπεξεργασμένο σημεῖο τῆς περιφέρειας (εἰκ. 9:6,7,9). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ μιὰ γλυφίδα (εἰκ. 9:8) ποὺ ἔχει ὡς φορέα τὸ ἀπολέπισμα ἄλλης γλυφίδας (*chute de burin*). Εἶναι τὸ μοναδικὸ ἐργαλεῖο αὐτοῦ τοῦ τύπου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀπολέπιση τερματίζεται ἀπὸ μιὰ μικρὴ ἐσοχή.

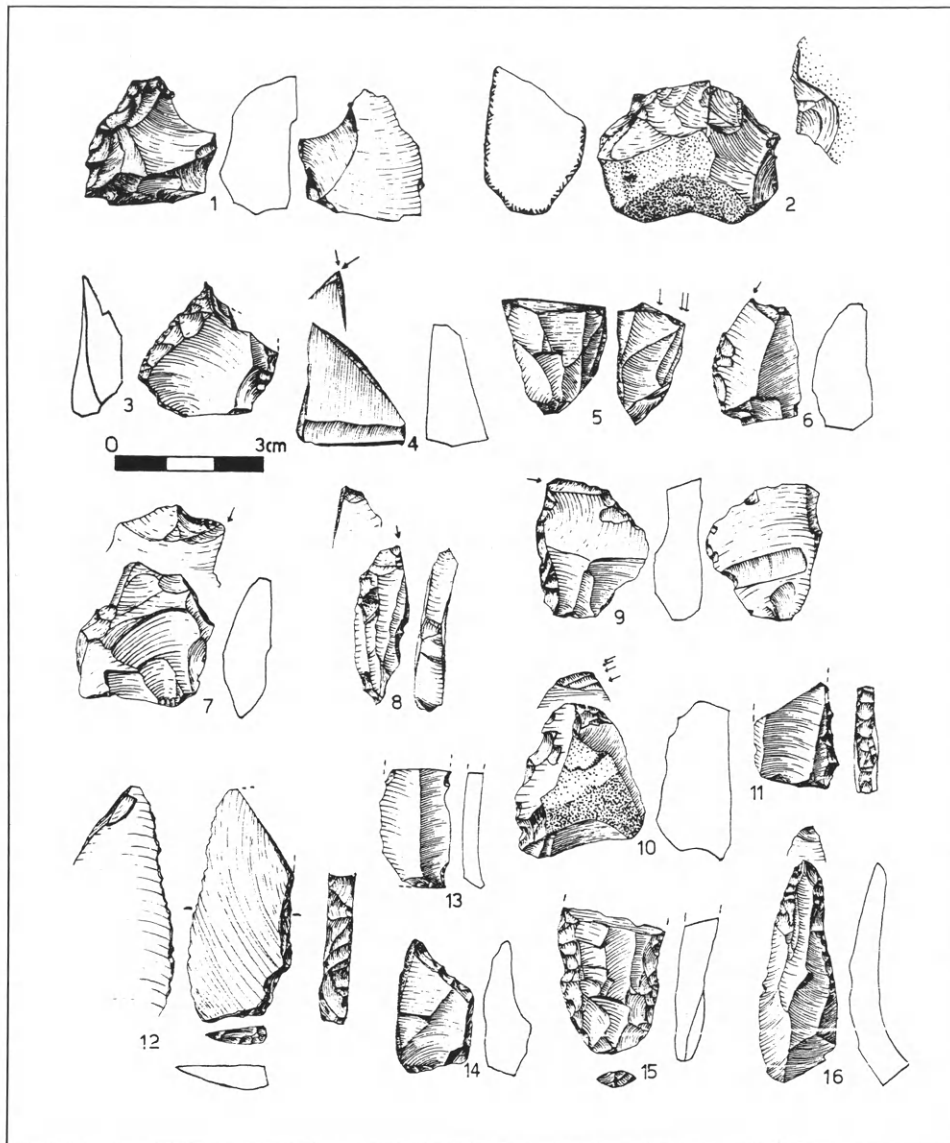
Ἐπὶ τῶν ἄλλων εἶναι δύο τροπιδωτὲς γλυφίδες (*burins busqués*), μέτριας ποιότητας (εἰκ. 9:10).

Λεπίδες μὲ ράχη: Ἐπὶ τῶν ἄλλων εἶναι ἓνα μόνο τυπικὸ δείγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου (εἰκ. 9:11). Στὶς ἄλλες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ στενόμακρα ἀποκρούσματα, στὰ ὁποῖα ἓνα μέρος μιᾶς μακριᾶς πλευρᾶς ἔχει διαμορφωθεῖ, μὲ κάθετα ρετούς, σὲ «μερικὴ» ράχη.

Λεπίδες μὲ κολόβωση: Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα εἶναι ἀτυπικά, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἀποκρούσματα μὲ κάθετα ρετούς σὲ ἓνα ἄκρο τους. Ξεχωρίζει ἓνα τυπικὸ ἐργαλεῖο (εἰκ. 9:13), διαμορφωμένο σὲ πραγματικὴ λεπίδα, καθὼς καὶ ἓνα ἄλλο μὲ πολὺ λοξὴ κολόβωση (εἰκ. 9:14) ποὺ μοιάζει μὲ ὁπέα.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἓνα ἐργαλεῖο μὲ ράχη καὶ κολόβωση (λείπει τὸ δευτέρου ἄκρο, τὸ ὁποῖο πιθανῶς νὰ ἦταν καὶ αὐτὸ κολοβωμένο), γνωστὸ ὡς *élément tronqué* (εἰκ. 9:12). Ἡ κόψη, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ράχη, ἔχει πολλὰ ἴχνη χρήσης.

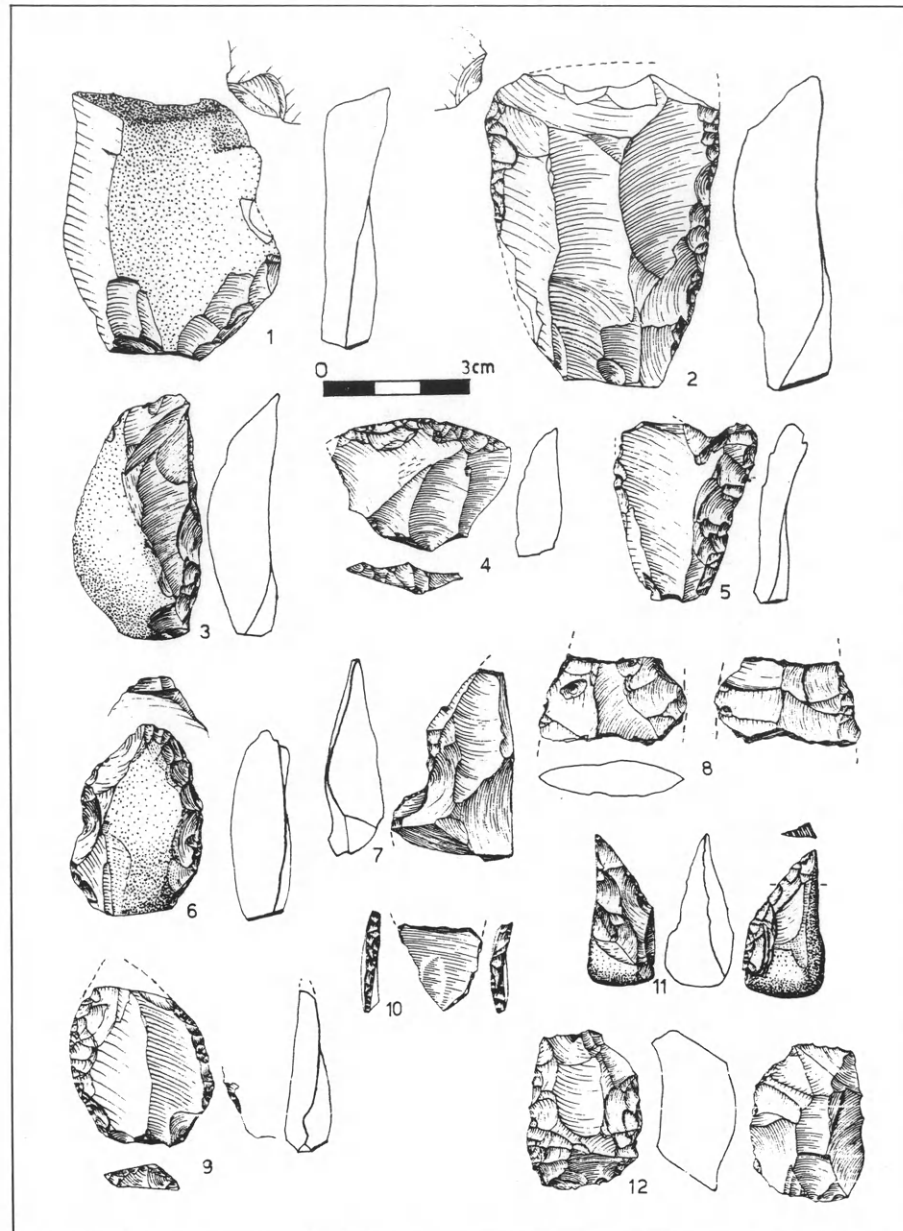
Ἐπεξεργασμένες λεπίδες: Ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν «ἐργαλείων σὲ λεπίδες» τῆς λιθοτεχνίας, τὰ περισσότερα ἐργαλεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν εἶναι πραγματικὲς λεπίδες, ἀλλὰ ἀποκρούσματα μὲ ἐπεξεργασία στὴν μία ἢ καὶ στὶς δύο μακριᾶς πλευρές. Ἀπὸ τὰ

Εἰκ. 9. Ἐλαιοχώρι 2: 1. Ὀπέας-ξέστρο. 2. Διπλὸ μπὲκ σὲ κροκάλα. 3. Ὀπέας. 4. Διέδρη γλυφίδα. 5. Γωνιακὴ γλυφίδα σὲ σπάσιμο. 6-8. Γλυφίδες σὲ κολόβωση. 9. Ἐγκάρσια γλυφίδα σὲ πλευρική κολόβωση. 10. Ἀτυπικὴ τροπιδοτὴ γλυφίδα. 11. Λεπίδα μὲ ράχη. 12. Λεπίδα μὲ ράχη καὶ κολόβωση. 13, 14. Λεπίδες μὲ κολόβωση. 15, 16. Λεπίδες μὲ δύο ἐπεξεργασμένες πλευρές.

27 ἐργαλεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου, μόνο 12 εἶναι πραγματικὲς λεπίδες. Συχνὰ μάλιστα τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ μοιάζουν μὲ ράσπες καὶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς δύο τύπους εἶναι δύσκολη (εἰκ. 9:15). Τὸ κύριο κριτήριό εἶναι ἂν ἡ ἐπεξεργασία διαμορφώνει κανονικὴ (συνήθως κυρτὴ) κόψη καὶ ἀφαιρεῖ σημαντικὸ μέρος τοῦ φορέα, καθορίζοντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ περίγραμμα τοῦ ἐργαλείου (ράσπα), ἢ ἂν εἶναι «ἐπιφανειακὴ» καὶ δὲν ἀλλάζει σημαντικὰ τὸ περίγραμμα τοῦ φορέα (ἐπεξεργασμένη λεπίδα).

Ἄξιζοι νὰ σημειωθεῖ μιὰ κυρτὴ λεπίδα μὲ μερική ἐπεξεργασία καὶ στὶς δύο πλευρές (εἰκ.

Είκ. 10. Ἐλαιοχώρι 2: 1, 3. Πλευρικές ράσπες. 2, 5. Διπλές ράσπες. 4. Ἐγκάρσια ράσπα. 6. Συγκλίνουσα ράσπα. 7. Ἐσοχή. 8. Τμήμα ἐργαλείου διπλῆς ὄψης. 9. Μουστέρια αἰχμή. 10. Τριγωνικὸ τμήμα ἐργαλείου με συγκλίνουσες ράχες. 11. Αἰχμή. 12. Πυρήνας με ἐπεξεργασία σὲ ὄλη τὴν περιφέρεια.

9:16). Ἀρχικὰ ἦταν αἰχμηρή, ἀλλὰ στὴ θέση τῆς αἰχμῆς (μετὰ ἀπὸ πιθανὸ σπάσιμο) ὑπάρχει μιὰ ἀπολέπιση στὴν κάτω ὄψη.

Ἐσοχές: Ἐάν καὶ ἀποτελοῦν σημαντικὴ ποσοτικὰ ὁμάδα, ἡ ποιότητά τους δὲν εἶναι καλή. Ὅπως συμβαίνει με τὴ μελέτη κάθε λιθοτεχνίας, οἱ ἔσοχές ἀντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό, ἀφοῦ πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖες ἢ νὰ ὀφείλονται στὴ χρῆση τῶν ἀντικειμένων. Σὲ γενικὲς γραμμὲς, οἱ ἔσοχές ποὺ βρίσκονται σὲ μεγάλους καὶ ἀκανόνιστους φορεῖς (εἶναι

καὶ οἱ περισσότερες) εἶναι πλατιές καὶ ὄχι κανονικές (εἰκ. 10:7), ἐνῶ αὐτὲς ποὺ ἔχουν διαμορφωθεῖ σὲ λεπτοὺς φορεῖς εἶναι μικρές, βαθιές καὶ κανονικές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπλὲς ἐσοχές, ποὺ εἶναι καὶ οἱ περισσότερες, ὑπάρχει μία διπλὴ καὶ δύο τριπλές.

Ὀδοντωτά: Καὶ αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀλλὰ ὄχι καλῆς ποιότητας, ἀφοῦ κανένα δὲν δημιουργεῖ κανονικὴ ὀδοντωτὴ κόψη. Συνήθως τρεῖς ἢ τέσσερις συνεχόμενες ἐσοχές δημιουργοῦν ἓνα ἀκανόνιστο ὀδοντωτὸ τμήμα στὴν περιφέρεια τοῦ φορέα. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι διαμορφωμένα πάνω σὲ πυρήνες ἢ ἄμορφα θραύσματα καὶ ἓνα πάνω σὲ σπασμένη κροκάλα.

Pièces esquillées: Τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ εἶναι λίγα καὶ κακῆς ποιότητας.

Ράσπες: Ἀποτελοῦν σημαντικὴ ὁμάδα ἐργαλείων, ὄχι μόνο ποσοτικὰ ἀλλὰ καί, κυρίως, ποιοτικὰ. Ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι πολὺ καλῆς ποιότητας καὶ θυμίζουν ἀνάλογα μουστέρια ἐργαλεῖα (εἰκ. 10:1-6). Εἶναι διαμορφωμένες πάνω σὲ κανονικὰ ἀποκρούσματα, συχνὰ τύπου Λεβαλλουά, μὲ κανονικὲς κόψεις καὶ περίγραμμα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες καὶ κανονικότερες ράσπες εἶναι διαμορφωμένες πάνω σὲ ἀποκρούσματα ἀπὸ πυριτωμένο ψαμίτιη. Οἱ περισσότερες εἶναι πλευρικές (67.7%), ἐνῶ πιὸ σπάνια εἶναι ἐγκάρσιες (6.4%), διπλές (16.1%) ἢ συγκλίνουσες (9.7%).

Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ράσπες μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ δύο κατηγορίες:

α. Οἱ περισσότερες εἶναι «μουστέριου» τύπου, μὲ κανονικὸ περίγραμμα καὶ βαθιὰ φολιδωτὰ ρετοὺς ἢ ἀκόμη καὶ τύπου Quina.

β. Οἱ ἄλλες, μὲ ἀβαθὴ ρετοὺς καὶ συνήθως ἀκανόνιστο περίγραμμα, πλησιάζουν τὶς ἐπεξεργασμένες λεπίδες.

Διάφορα: Ἐδῶ ἀνήκουν 17 ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στοὺς γνωστοὺς τύπους. Τὰ 9 ἀπὸ αὐτὰ εἶναι κροκαλόμορφα. Ἐνῶ ὅμως γιὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν πρόκειται γιὰ ἐργαλεῖα ἢ γιὰ πυρήνες στὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς ἐκμετάλλευσής τους, τὰ ὑπόλοιπα εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, λιάνιστρα μονῆς ἢ διπλῆς ὄψης (choppers ἢ chopping-tools).

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν:

Ἐνα τμήμα πολὺ λεπτοῦ ἐργαλείου διπλῆς ὄψης, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ μεγάλες καὶ ἀβαθεῖς ἀπολεπίσεις (εἰκ. 10:8). Πρόκειται γιὰ πολὺ καλὰ ἐπεξεργασμένο ἐργαλεῖο, ἀλλὰ ἡ ἀποσπασματικὴ κατάστασή του δὲν ἐπιτρέπει τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ του.

Μιὰ ἀσυνήθιστη ἀλλὰ πολὺ καλῆς ποιότητας αἰχμή, διαμορφωμένη πάνω σὲ μικρὴ κροκάλα. Ἡ τομὴ τῆς εἶναι τριγωνικὴ καὶ ἡ ἐπεξεργασία καλύπτει τὶς δύο πλατύτερες πλευρές (εἰκ. 10:11).

Ἐνας πυρήνας, τοῦ ὁποῖου ὅλη ἡ περιφέρεια εἶναι ἐπεξεργασμένη στὴ μία ὄψη (εἰκ. 10:12).

Μιὰ μουστέρια αἰχμή, διαμορφωμένη πάνω σὲ ἀπόκρουσμα Λεβαλλουά, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ ἀπόληξη (εἰκ. 10:9).

Ἐνα τμήμα ἐργαλείου μὲ δύο συγκλίνουσες πλευρές, διαμορφωμένες μὲ κάθετα «συντριπτικά» ρετοὺς (εἰκ. 10:10).

Διάγνωση

Τὸ Ἐλαιοχώρι 2 εἶναι μιὰ σημαντικὴ ὑπαίθρια παλαιολιθικὴ θέση. Τὰ λίθινα ἀντικείμενα βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους ἀπόθεση, εἶναι πυκνὰ καὶ ἀντιπροσωπεύουν ὅλα τὰ στάδια τῆς κατεργασίας τοῦ λίθου, δείχνοντας ὅτι ἡ τελευταία γινόταν ἐπιτόπου¹⁴. Πρόκειται γιὰ λεί-

14. J. Tixier - M. L. Inizan - H. Roche, *Préhistoire de la pierre taillée*, I. *Terminologie et technologie* (Paris 1980) 19.

ψανα ἐνὸς καταυλισμοῦ, καὶ μάλιστα ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ «κέντρο» του. Οἱ γεωλογικὲς συνθηκὲς ὅμως (ἀμμῶδες στρώμα καὶ μικρὸ βάθος) δὲν ἔχουν ἐπιτρέψει, πιθανότατα, τὴ διατήρηση ἀντικειμένων ἀπὸ ὀργανικὲς ὕλες.

Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς λιθοτεχνίας εἶναι τὸ μεγάλο ποσοστὸ τῶν ξέστρων, τὰ ὁποῖα ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ κάθε ἄλλη ὁμάδα ἐργαλείων καὶ μάλιστα, κατὰ παράδοξο τρόπο, τὰ ξέστρα ὠρινιάκιου τύπου (τροπιδωτὰ ξέστρα καὶ παχιά ρύγχη) εἶναι περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ «σὲ λεπίδα». Μὲ βάση αὐτὸ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ, ἡ λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται ὡς ὠρινιάκιου τύπου.

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς ἀλλὰ καὶ τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν λεπίδων εἶχε ὡς συνέπεια τὰ περισσότερα «ἐργαλεῖα λεπίδων» νὰ ἔχουν διαμορφωθεῖ πάνω σὲ ἀποκρούσματα. Οἱ ὠρινιάκιες λεπίδες, ἀπὸ τὰ κυριότερα ἐργαλεῖα μιᾶς ὠρινιάκιας λιθοτεχνίας, ἀπουσιάζουν, καθὼς ἐπίσης καὶ ἄλλα «ὀδηγητικὰ ἐργαλεῖα» τῆς ὠρινιάκιας περιόδου, ὅπως οἱ μικρολεπίδες τύπου Dufour καὶ οἱ αἰχμὲς τύπου Font-Yves. Ἔτσι ἡ λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται ὡς ἀτυπική.

Ἡ παρουσία τῶν ρασπῶν, τῶν ὀδοντωτῶν καὶ τῶν ἐσοχῶν εἶναι ἔντονη, ἐνῶ οἱ διέδρες γλυφίδες ὑπερτεροῦν κατὰ πολὺ αὐτῶν ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ κολόβωση. Ἐξάλλου ἡ κατάτμηση εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ προσανατολισμένη κυρίως στὴν παραγωγή ἀποκρουσμάτων καὶ ὄχι λεπίδων. Δὲν λείπουν μάλιστα καὶ τὰ ἀποκρούσματα Λεβαλλοῦ καθὼς καὶ αὐτὰ μὲ πολυέδρες φτέρνες (facettés), ἐνῶ οἱ πυρῆνες εἶναι πιὸ συχνὰ ἄμορφοι ἢ δισκοειδεῖς καὶ σπανιότερα πρισματοειδεῖς ἢ κωνικοί. Ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ δίνουν στὸ σύνολο ἕναν ἀρχαῖκὸ χαρακτήρα.

Μὲ βάση ὅλα τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ, ἡ λιθοτεχνία μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀρχαῖκὴ ἀτυπικὴ ὠρινιάκία («ὠρινιακοειδής»), μὲ πολλὰ ξέστρα ὠρινιάκιου τύπου καὶ φτωχὴ σὲ λεπίδες.

Συμπεράσματα

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση τῶν θέσεων Ἐλαιοχώρι 1 καὶ Ἐλαιοχώρι 2, ἡ στρωματογραφία τους δείχνει ὅτι πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴν ἴδια θέση, ἡ ὁποία ὅμως ἀργότερα χωρίστηκε ἀπὸ τὶς νεροσυρμὲς ποὺ σχηματίστηκαν ἀνάμεσά τους καὶ οἱ ὁποῖες παρέσυραν τὶς ἀποθέσεις αὐτῆς τῆς περιόδου, μαζί μὲ τὰ λείψανα ποὺ περιεῖχαν. Τὰ εὐρήματα τῆς θέσης Ἐλαιοχώρι 1 δὲν περιέχουν ἀρκετὰ ἐργαλεῖα οὔτε χαρακτηριστικὸς τύπους, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ κάποια λιθοτεχνία. Ἐξετάζοντάς τα ὅμως ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν συμπερασμάτων τῆς δεύτερης θέσης, φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια λιθοτεχνία. Τὸ Ἐλαιοχώρι 1 ἀνῆκε πιθανότατα στὴν περιφέρεια τοῦ καταυλισμοῦ ὁ ὁποῖος εἶχε ὡς κέντρο τὴ θέση Ἐλαιοχώρι 2.

Στὴν Ἑλλάδα ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἐπιφανειακῶν θέσεων ὅπου ἔχουν βρεθεῖ ξέστρα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν πιθανῶς σὲ λιθοτεχνίες ὠρινιάκιου τύπου. Σὲ καμία περίπτωση ὅμως δὲν γίνεται λόγος μὲ βεβαιότητα γιὰ ὠρινιάκία λιθοτεχνία, ἀφοῦ οἱ θέσεις αὐτὲς ἔχουν ἀποδώσει λίγα εὐρήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀρκοῦν γιὰ ἀσφαλῆ διάγνωση¹⁵.

Ἡ μόνη ἀναφορὰ γιὰ ὠρινιάκία λιθοτεχνία, προερχόμενη μάλιστα ἀπὸ ἀνασκαφή, ὑπάρχει στὴ δημοσίευση τῶν παλαιολιθικῶν λιθοτεχνιῶν ἀπὸ τὸ σπήλαιο Φράγγχι. Ἡ φάση I,

15. J. Chavaillon κ.ἄ. ὁ.π. V. Milojčić-J. Boessneck-D. Jung - H. Schneider, *Paläolithikum um Larissa in Thessalien* (Bonn 1965). Γενικὰ γιὰ τὴν παλαιολιθικὴ

ἐποχὴ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα βλ. G. Kourtesi-Philippakis, *Le Paléolithique de la Grèce continentale* (Paris 1984).

πού ἀντιστοιχεῖ στὰ ἀρχαιότερα (γνωστὰ ὡς τώρα) ἴχνη κατοίκησης τοῦ σπηλαίου («στρώματα» 212-208 τῆς τομῆς H1-B καί «στρώματα» 220-217 τῆς τομῆς F/A-S), κατὰ τὴν C. Perlès «χαρκτηρίζεται ἀπὸ τὰ ξέστρα ὠρινιάκιας τεχνικῆς, τὶς ἐσοχὲς καὶ τὰ ἐργαλεῖα μὲ ἐπεξεργασμένες πλευρὲς»¹⁶. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ ἓνα ὠρινιάκιο σύνολο, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ τὰ λίγα εὐρήματα δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλῆ διάγνωση.

Τὰ εὐρήματα πού ἀνήκουν στὴ φάση I περιέχουν μόνο 30 διαμορφωμένα ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα ὅμως προέρχονται ἀπὸ συστηματικὴ ἀνασκαφή. Οἱ ὁμοιότητες πού παρουσιάζουν μὲ τὰ ὠρινιάκια στοιχεῖα τῆς λιθοτεχνίας ἀπὸ τὸ Ἐλαιοχώρι 2 εἶναι μεγάλες:

— Οἱ πυρῆνες, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν, εἶναι πυρῆνες ἀποκρουσμάτων καὶ δὲν ἀνήκουν στοὺς κλασικοὺς τύπους. Τὰ ἀποκρούσματα ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν προϊόντων τῆς κατάτμησης, ἀλλὰ εἶναι μικρά: 70% κυμαίνονται ἀπὸ 8 ὡς 15 χιλ., 24% ἀπὸ 15 ὡς 30 χιλ. καὶ μόνο 2% εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ 30 χιλ. Οἱ μικρολεπίδες εἶναι ἀρκετὰ συχνές (13%), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι οἱ περισσότερες προέρχονται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν τροπιδωτῶν ξέστρων. Ἀντίθετα, ἀπουσιάζουν οἱ μεγάλες λεπίδες.

— Τὰ ξέστρα ἀποτελοῦν τὸ 1/3 τῶν ἐργαλείων. Εἶναι ὅλα σχεδὸν ὠρινιάκιου τύπου (5 τροπιδωτά, 1 παχὺ ρύγχος, 4 σὲ ἀπόκρουσμα μὲ παχὺ μέτωπο) καὶ διαμορφωμένα σὲ παχεῖς καὶ ἀρκετὰ ἀκανόνιστους φορεῖς.

— Οἱ ἐσοχὲς (7) καὶ τὰ ὀδοντωτά (4) εἶναι συχνά, ἀλλὰ ἡ ἐρευνήτρια διερωτᾶται γιὰ τὴ σημασία αὐτῶν τῶν ἐργαλείων.

— Τὰ ἄλλα εἶδη ἐργαλείων εἶναι σπάνια (4 ἐπεξεργασμένα ἀποκρούσματα, 2 μπέκ, 1 λεπίδα μὲ κολόβωση, 1 μικρολεπίδα, προφανῶς τύπου Dufour καὶ 1 pièce esquillée), ἐνῶ ἀπουσιάζουν τὰ ἐργαλεῖα μὲ ράχη¹⁷.

Στὰ Βαλκάνια, κυρίως στὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία, ἀρκετὲς ὠρινιάκιες λιθοτεχνίες προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφές. Ὁ J. Kozłowski διακρίνει τρεῖς ἐξελικτικὲς φάσεις τῆς ὠρινιάκιας περιόδου στὰ Βαλκάνια¹⁸:

α. Ἡ πρώτη φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴ λιθοτεχνία τοῦ στρώματος 11 τοῦ σπηλαίου Bacho Kiro (Βουλγαρία) καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ πολὺ μεγάλο ποσοστὸ τῶν ἐπεξεργασμένων λεπίδων¹⁹.

β. Ἡ δευτέρη φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴ λιθοτεχνία τῆς θέσης Potočka (Γιουγκοσλαβία) καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλο ποσοστὸ ξέστρων, ἀποκρουσμάτων μὲ ἐπεξεργασμένες πλευρὲς καὶ ρασπῶν.

γ. Ἡ τρίτη φάση εἶναι ἡ τυπικὴ ὠρινιάκια, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὰ Βαλκάνια μὲ ἀρκετὴ καθυστέρηση. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴ λιθοτεχνία τοῦ στρώματος 7/6α τοῦ σπηλαίου Bacho Kiro καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλο ποσοστὸ ξέστρων (ὅλων τῶν τύπων), γλυφίδων καὶ ἐπεξεργασμένων λεπίδων.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε, ἡ λιθοτεχνία ἀπὸ τὸ Ἐλαιοχώρι 2 πλησιάζει περισσότερο τὴ δευτέρη φάση τῆς «ὠρινιάκιας τῶν Βαλκανίων». Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι οἱ ἐπεξεργασμένες λεπίδες (καὶ ὄχι ἀποκρούσματα) ἀντιπροσωπεύουν 9% τῶν ἐργαλείων τῆς θέσης Potočka, ἐνῶ στὸ Ἐλαιοχώρι 2 εἶναι ἐλάχιστες.

16. C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*, I. *Présentation générale et industries paléolithiques* (Bloomington and Indianapolis 1987) 89.

17. C. Perlès ὁ.π. 92-96.

18. J. Kozłowski, *L'Aurignacien dans les Balkans*, IX *Congrès U.I.S.P.P., Colloque XVI* (Nice 1976) 130-135.

19. Σύμφωνα μὲ πρόσφατες ραδιοχρονολογήσεις ἡ λιθοτεχνία αὐτὴ θεωρεῖται ἡ ἀρχαιότερη ὠρινιάκια λιθοτεχνία τῆς Εὐρώπης (43.000 π.Χ.).

Τὸ ὕλικό τὸ ὁποῖο μελετήθηκε δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφή, ἀλλὰ ἀπὸ περισυλλογή. Συνεπῶς τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς μελέτης πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς γενικὰ καὶ προσωρινά. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στὰ εὐρήματα δὲν περιλαμβάνονται ὀστίνες αἰχμές, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ κριτήριό γιὰ τὴν κατάταξη τῶν ὠρινιάκιων ἐργοτεχνιῶν. Ἄν εἶχαν διατηρηθεῖ τέτοια ἐργαλεῖα, θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ πιὸ λεπτομερῆ καὶ βέβαια συμπεράσματα.

Ἐξάλλου δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὸ ὕλικό ποῦ συλλέχθηκε εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ συνόλου οὔτε ἂν ἀνήκει σὲ μία μόνο λιθοτεχνία. Τὸ στρώμα ποῦ περιέχει τὰ εὐρήματα εἶναι ἀρκετὰ λεπτό (περίπου 70 ἐκ.) καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι περιλαμβάνει περισσότερους ὀρίζοντες, με διαφορετικὲς λιθοτεχνίες, αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἔχουν ἀναμειχθεῖ ἀπὸ τὸ ὄργωμα ἢ τὴν ἀποσάθρωση. Πράγματι, ἡ συνολικὴ ἐξέταση τοῦ ὕλικου δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὠρινιάκια λιθοτεχνία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνόλου, ὑπάρχουν (σὲ πολὺ μικρὸ ποσοστὸ) καὶ μερικὰ ἀρχαιότερα, ἀλλὰ καὶ νεότερα, ἐργαλεῖα. Αὐτὰ εἶναι:

α. Ἐνα μέρος τῶν ἀρχαϊκῶν ἐργαλείων (ρασπῶν, ὀδοντωτῶν) καθὼς καὶ τῶν ἀποκρουσμάτων μουστέριου τύπου καὶ Λεβαλλουά, τὰ ὁποῖα εἶναι πιθανὸν νὰ ἀνήκουν σὲ κάποια μουστέρια λιθοτεχνία. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνα σημαντικὸ ποσοστὸ αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων εἶναι ἀπὸ πυριτωμένο ψαμίτι (ἐνῶ τὸ πέτρωμα αὐτὸ ἀπουσιάζει σχεδὸν παντελῶς ἀπὸ τὶς ἄλλες ὁμάδες ἐργαλείων) ἐνισχύει αὐτὴ τὴν πιθανότητα.

β. Πολλὰ ἀπὸ τὰ μικρὰ ἀποκρούσματα με ἀκανόνιστα ρετοῦς εἶναι πιθανὸν νὰ ἀνήκουν σὲ νεότερη περίοδο. Αὐτὴ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν χαρακτηριστικοὶ τύποι ἐργαλείων.

Ἐνῶ ὅμως αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀντιληπτά «μὲ τὸ μάτι», δὲν ὑπάρχουν ἀντικειμενικὰ κριτήρια γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει κανεὶς τὸν διαχωρισμὸ τους. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμα ἀληθεύουν οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, τὰ λείψανα τῆς ὠρινιάκιας περιόδου ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ ἀφαίρεση τῶν ὑπόλοιπων στοιχείων δὲν θὰ ἐπηρεάζε παρὰ μόνο τοὺς δευτερεύοντες χαρακτήρες τοῦ συνόλου.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, καὶ κυρίως λόγω τῆς ἀδυναμίας νὰ συναχθοῦν ὀριστικὰ συμπεράσματα, προκύπτει ἕνα βασικὸ ἐρώτημα: Ποιὰ εἶναι ἡ σημασία καὶ ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν εὐρημάτων;

Πέρα ἀπὸ τὴν αὐτονόητη ἀξία κάθε ἀρχαιολογικοῦ εὐρήματος καὶ με δεδομένη τὴν καθυστέρηση ποῦ παρουσιάζει ἡ ἔρευνα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς στὴν Ἑλλάδα, τὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἔστω καὶ ἐπιφανειακά, πλουτίζουν τὶς ὡς τώρα φτωχὲς γνώσεις μας γιὰ τὴν παρουσία τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου στὸν χῶρο αὐτό. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀρκετὰ ἐκτεταμένη μελέτη τους καὶ τὴν ἀναγνώριση μιᾶς συγκεκριμένης λιθοτεχνίας. Εἶναι μιὰ σπάνια περίπτωση ἐπιφανειακῆς περισυλλογῆς ἐργαλείων ποῦ δίνει αὐτὴ τὴ δυνατότητα. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἐντοπίστηκε μιὰ παλαιολιθικὴ θέση τῆς ὠρινιάκιας περιόδου, ἡ ὁποία δὲν περιέχει σποραδικὰ εὐρήματα, ἀλλὰ εἶναι τὸ κέντρο ἐνὸς καταυλισμοῦ. Εἶναι ἐξάλλου γνωστὸ ὅτι οἱ ὑπαίθριες θέσεις, ἂν καὶ ἐντοπίζονται πιὸ σπάνια καὶ δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ ὅλα τὰ λείψανα, ἐντούτοις προσφέρουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες λείπουν ἀπὸ τὰ κατοικημένα σπήλαια²⁰.

Μιὰ μελλοντικὴ ἀνασκαφὴ σὲ ἀδιατάρακτα στρώματα τῆς θέσης Ἐλαιοχώρι 2 θὰ μπο-

20. Τέτοιες πληροφορίες εἶναι οἱ σχετικὲς με τὴν «πολεοδομικὴ» ὀργάνωση τοῦ χώρου καὶ τὴν «ἀρχιτεκτονική» (H. Delporte, *Archéologie et réalité. Essai d'approche épistémologique* (Paris 1984) 69).

ροῦσε νὰ προσφέρει πιὸ ἀσφαλῆ καὶ πιὸ λεπτομερῆ στοιχεῖα τόσο γιὰ τὴ λιθοτεχνία ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν καταυλισμό.

Τελειώνοντας θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψη ἀνασκαφῶν παλαιολιθικῶν θέσεων στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὶς λίγες θέσεις ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ, οἱ περισσότερες περιορίζονται τοπικά (Ἡπειρος) ἢ χρονικά (ἀνώτερη παλαιολιθική). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτές, μία μόνο εὐτύχησε μέχρι σήμερα νὰ φτάσει ὡς τὴν τελικὴ τῆς δημοσίευση (Φράχθι). Λεῖπουν συνεπῶς τὰ δεδομένα ποὺ θὰ χρῆσιμευαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ὡς βάση γιὰ νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ ταξινομηθοῦν τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα²¹.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως εἶναι εὐτύχημα τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν παρατηρήθηκε τὸ ἴδιο φαινόμενο μὲ τὴ Δ. Εὐρώπη καὶ τὴ Β. Ἀφρικὴ: Νὰ ἔχουν ἀνασκαφεῖ (οὐσιαστικά: καταστραφεῖ) πολλὲς θέσεις, πρὶν ἀναπτυχθοῦν οἱ μέθοδοι τῆς παλαιολιθικῆς ἀρχαιολογίας. Σήμερα ποὺ οἱ μέθοδοι ἀνασκαφῆς καὶ μελέτης ἔχουν βελτιωθεῖ πολὺ (ἀπέχουν ὅμως ἀπὸ τὸ τέλειο), εἶναι ἴσως καιρὸς νὰ γίνουν περισσότερες ἀνασκαφές καὶ στὴν Ἑλλάδα.

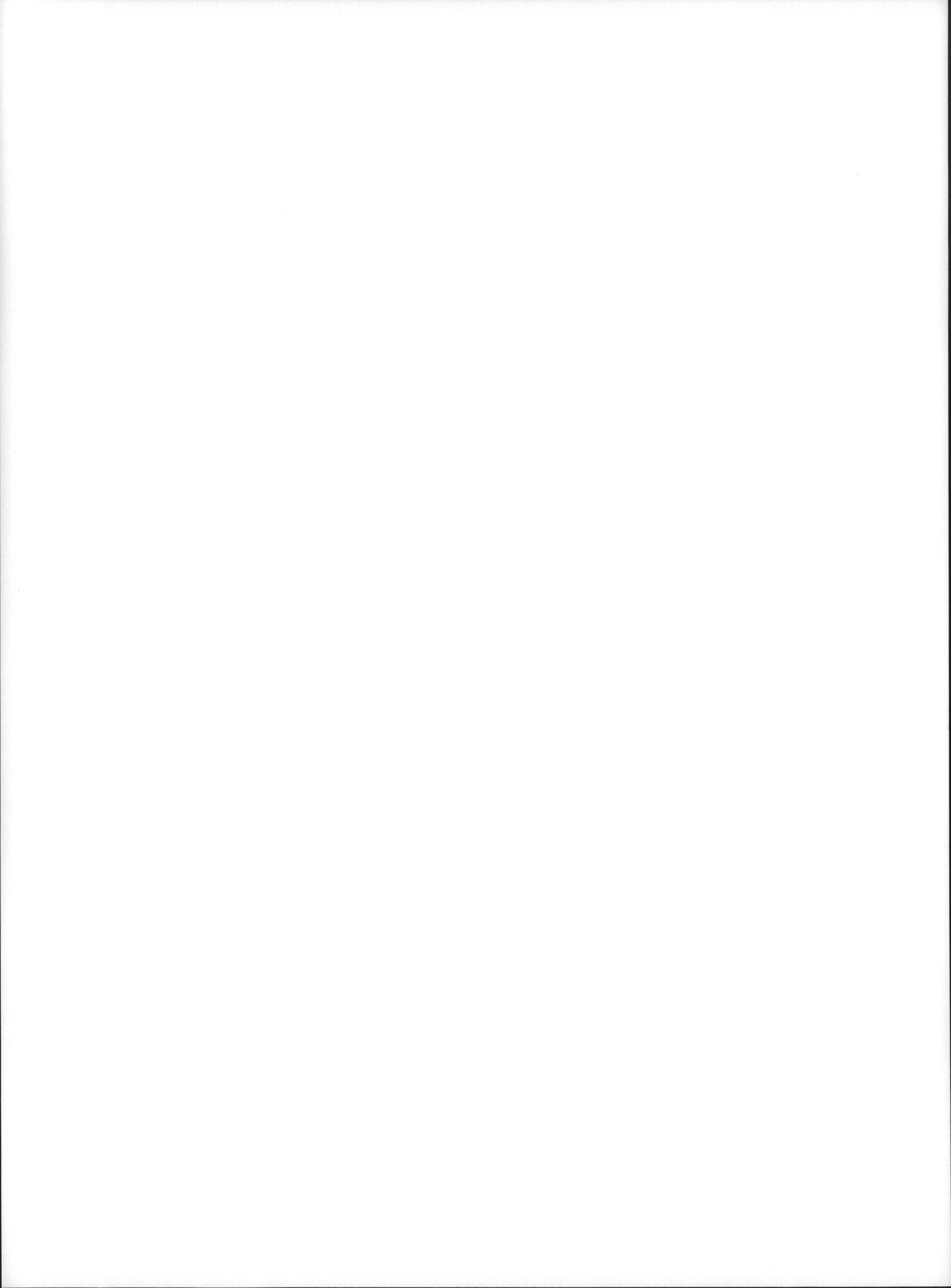
Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅμως ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ μιᾶς παλαιολιθικῆς θέσης διαφέρει πολὺ ἀπὸ αὐτὴ μιᾶς θέσης τῆς πρωτοϊστορικῆς ἢ ἱστορικῆς περιόδου. Θὰ πρέπει λοιπὸν τέτοιες ἀνασκαφές νὰ γίνονται ἀπὸ εἰδικούς ἐρευνητὲς καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ἀπὸ ἓναν παλαιολιθικὸ ἀρχαιολόγο, ἀλλὰ ἀπὸ ὀμάδα ἐπιστημόνων καὶ ἄλλων συναφῶν κλάδων (γεωλόγο, ἀρχαιοζωολόγο, παλαιοανθρωπολόγο, παλαιοβοτανολόγο κτλ.). Γιατί, καθὼς ὑποστηρίζει καὶ ὁ Α. Leroi-Gourhan, «μιὰ ἀνασκαφὴ (παλαιολιθικῆς θέσης) δὲν εἶναι ἔργο ἑνὸς ἀνθρώπου, ἔστω καὶ σοφοῦ, ἀλλὰ ὀλόκληρης ὀμάδας εἰδικῶν ἐπιστημόνων»²².

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

21. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἐρευνητὲς ποὺ μελετοῦν παλαιολιθικά εὐρήματα ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ στηρίζονται σχεδὸν ἀποκλειστικά σὲ μελέτες ὑλικοῦ ἄλλων περιοχῶν. Ἐδῶ μάλιστα ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο ἡ «ἀτυπικότητα» τῶν παλαιολιθικῶν

λιθοτεχνιῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται πολὺ συχνὰ λόγος.

22. Α. Leroi-Gourhan - G. Bailloud - J. Chavaillon - A. Laming-Emperaire, *La préhistoire* (Paris 1965) 237.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ

Η ιστορία της ανθρώπινης κατοίκησης στη μείζονα περιοχή Ώρωποῦ παραμένει σὲ μεγάλο βαθμὸ ἄγνωστη. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς ἔρευνας στὴν περιοχή ἔγινε περισσότερο ἐπιτακτικὴ λόγω τῆς τουριστικῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς συνεχιζόμενης ἀνέγερσης σπιτιῶν καὶ ξενοδοχειακῶν μονάδων. Τὸ *Oropos Survey Project (OSP)* τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Manitoba (Καναδᾶς) διεξάγεται μὲ τὴν ἄδεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας¹ καὶ σκοπεύει νὰ ἐξερευνησε τὸ τμήμα τῆς ἀρχαίας Ώρωπίας ποῦ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν πόλη τοῦ ἀρχαίου Ώρωποῦ καὶ στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου. Ὁ συγκεκριμένος στόχος τοῦ *OSP* εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς ιστορίας τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὡς καὶ τὴ Ρωμαϊκὴ περίοδο καθὼς καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν παραγόντων ποῦ ἐπηρέασαν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κατοίκησης. Στὴν παρούσα ἔκθεση περιγράφεται ἡ περιοχή ποῦ ἐξερευνήθηκε καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας, καὶ παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης περιόδου ἐρευνῶν.

Ἡ περιοχή

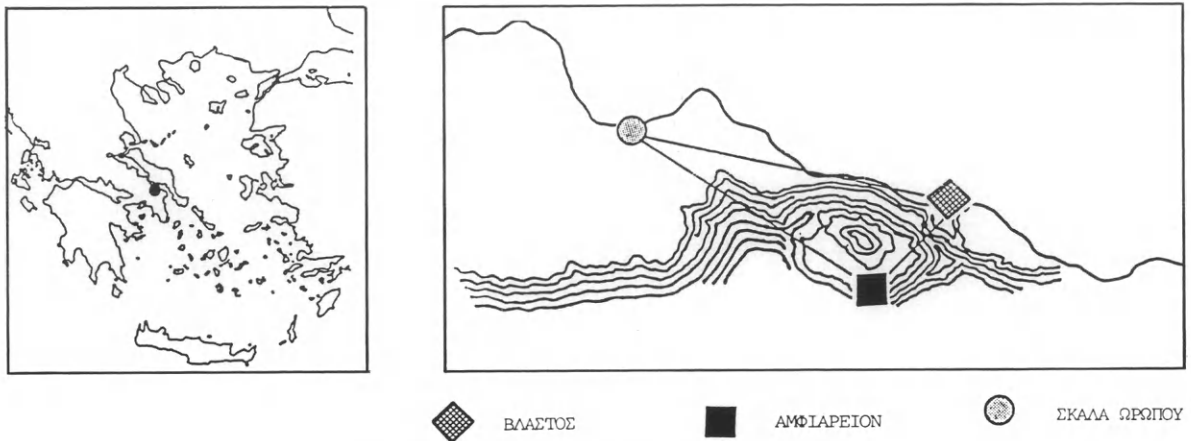
Ὁ Ώρωπὸς βρίσκεται στὴ ΒΑ. ἄκρη τῆς Ἀττικῆς, σὲ ἀπόσταση 50 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἡ ἀρχαία πόλη βρισκόταν στὴ θέση τῆς σύγχρονης κωμόπολης Σκάλα Ώρωποῦ² καὶ ἡ περιοχή της ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸ σημερινὸ Δῆλεσι στὰ δυτικὰ ὡς τὸ ὄρος Μπελέτσι³ στὰ νότια καὶ τὸ ἀκρωτήριο Κάλαμος στὰ ἀνατολικά, καὶ περιελάμβανε τὸ φημισμένο ἱερὸ τοῦ

1. Θερμότερες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸν Ἐφορο Ἀττικῆς καὶ Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴν ἄδεια διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ ἐπέδειξε στὴ δουλειά μας. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴν Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ γιὰ τὴν παροχὴ τοπογραφικῶν χαρτῶν καὶ ἀεροφωτογραφιῶν. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴν καθηγήτρια τῆς Σχολῆς τοῦ Λούβρου κ. Ἀλίκη Kauffmann-Σαμαρᾶ ποῦ μᾶς συμβούλεψε σὲ θέματα κεραμικῆς καὶ ἰδιαίτερα τὰ μέλη τῆς ἐρευνητικῆς ομάδας, ποῦ ἀπετελέσθη ἀπὸ τίς: Μαρία-Γαβριέλλα Παρισάκη καὶ Πηγὴ Καλογεράκου, ὑποψήφιες διδάκτορες Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν· Λίλυ Στε-

φανίδου καὶ Μαριάννα Παπαδοπούλου, ἀποφοίτους Ἀρχαιολογίας· καὶ Κατερίνα Μουστακάτου, τελειόφοιτο Ἀρχαιολογίας. Τέλος, εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τοὺς φοιτητές μου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Manitoba ποῦ ἐπιμελήθηκαν τὴν τελικὴ μορφή τῶν σχεδίων.

2. Πετράκος 1968α, 12-13. Πρβ. Fossey 1970, 3; Buck 1979, 19. Ἡ Σκάλα ἀνασκάπτεται ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς (Πετράκος 1977, 43· 1979, 92· πρβ. Catling 1988-89, 19). Παλαιότερα τυχαῖα εὐρήματα περιλαμβάνουν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἐπιγραφές (Πετράκος 1967· 1968α, 12 σ. 4, 55 σ. 3· 1968β· 1980), καθὼς ἐπίσης καὶ ὄστρακα κεραμικῆς (Ober 1987, 202).

3. Πετράκος 1968α, 6 καὶ χάρτης στὴ σελίδα 7.

Εικ. 1. Χάρτης της υπό εξερεύνηση περιοχής.

Ἀμφιαράου⁴. Τὸ *OSP* ἔρευνᾷ μία τριγωνικὴ ἔκταση περίπου 10 τ. χλμ., ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ νοτιὰ γραμμὴ Ἀμφιαρείου-Βλαστοῦ στὰ ἀνατολικά ἕως τὴ Σκάλα Ὁρωποῦ στὰ δυτικά καὶ ὀρίζεται στὰ βόρεια ἀπὸ τὸν Νότιο Εὐβοϊκὸ κόλπο (εἰκ. 1). Στὴ ΝΑ. ἄκρη τῆς περιοχῆς βρίσκεται ἡ πεδιάδα τοῦ Βλαστοῦ, ἐκτάσεως περίπου 80 στρεμμάτων. Στὰ νότια, ἀνατολικά καὶ δυτικά ἡ πεδιάδα περικλείεται ἀπὸ λόφους καὶ μικρὰ ὄροπέδια ποὺ ἐκτείνονται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ μέχρι τὸ Ἀμφιάρειο. Οἱ λόφοι συνεχίζονται στὰ δυτικά κατὰ μῆκος τῆς παραλίας γιὰ 2.5 χλμ. καὶ καταλήγουν στὸ Δραγκό, ὅπου ἀρχίζει ἡ ἐκτενὴς πεδιάδα τοῦ Ὁρωποῦ. Ἡ πεδιάδα αὐτὴ ἐκτείνεται στὰ ΒΔ. πέρα ἀπὸ τὴ Σκάλα καὶ ὑπηρεῖται στὸ νότιο τμήμα τῆς Βοιωτίας, ἐνῶ στὰ νότια περικλείεται ἀπὸ λόφους ποὺ ἀπλώνονται σὲ Ν.-ΝΔ. κατεύθυνση. Ἡ βλάστηση τῆς περιοχῆς ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ πεῦκα καὶ θάμνους, καὶ ἡ σημερινὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία βασίζεται στὴν καλλιέργεια δημητριακῶν, ἀμπελιῶν, συκιῶν, ἐλιῶν, ὄπωροφόρων καὶ κηπευτικῶν στὶς πεδιάδες καὶ στὰ ὄροπέδια, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴ βοσκὴ αἰγοπροβάτων, τὴν ἐξαγωγή ρετσινιῦ ἀπὸ τὰ πεῦκα καὶ τὴ μελισσοκομία. Μόνιμες πηγὲς πόσιμου νεροῦ δὲν ὑπάρχουν ἀλλὰ στὶς παραθαλάσσιες πεδιάδες ἀρτεσιανὸ νερὸ βρίσκεται σὲ μικρὸ βάθος καὶ ὀρισμένοι χειμάρροι φέρνουν νερὸ τὸν χειμῶνα. Τὸν χειμῶνα ὁ πληθυσμὸς εἶναι μικρὸς καὶ οἱ ἐντόπιοι μένουν στὰ χωριὰ Κάλαμος, Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι καὶ Σκάλα Ὁρωποῦ. Τὸ καλοκαίρι οἱ ὁμορφες παραλίες καὶ τὰ γαλανὰ νερά τοῦ Εὐβοϊκοῦ προσελκύουν πλῆθος παραθεριστῶν καὶ ὁ πληθυσμὸς αὐξάνεται σημαντικά. Ἡ Σκάλα Ὁρωποῦ λειτουργεῖ καὶ ὡς ἐμπορικὸς κόμβος, ἐφ' ὅσον συνδέεται μὲ τὴν Ἐρέτρια μὲ ferry-boat.

Παλαιοπεριβαλλοντολογικὲς ἔρευνες δὲν ἔχουν γίνῃ στὴν περιοχὴ ἀλλὰ γυρολογικὲς ἀναλύσεις σὲ γειτονικὲς περιοχὲς⁵ ἔχουν δείξει ὅτι οἱ πιὸ σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴ βλάστηση τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἦταν ἡ ἀραίωση τῶν δασῶν καὶ ἡ ἀντικατάσταση τῶν θάμνων ἀπὸ φρύγανα⁶. Τὸ ἥπιο μεσογειακὸ κλίμα τῆς περιοχῆς δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ὑποστῆ σημαντικὲς ἀλλαγές⁷, ἀλλὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας πιθανὸν νὰ ἦταν τουλά-

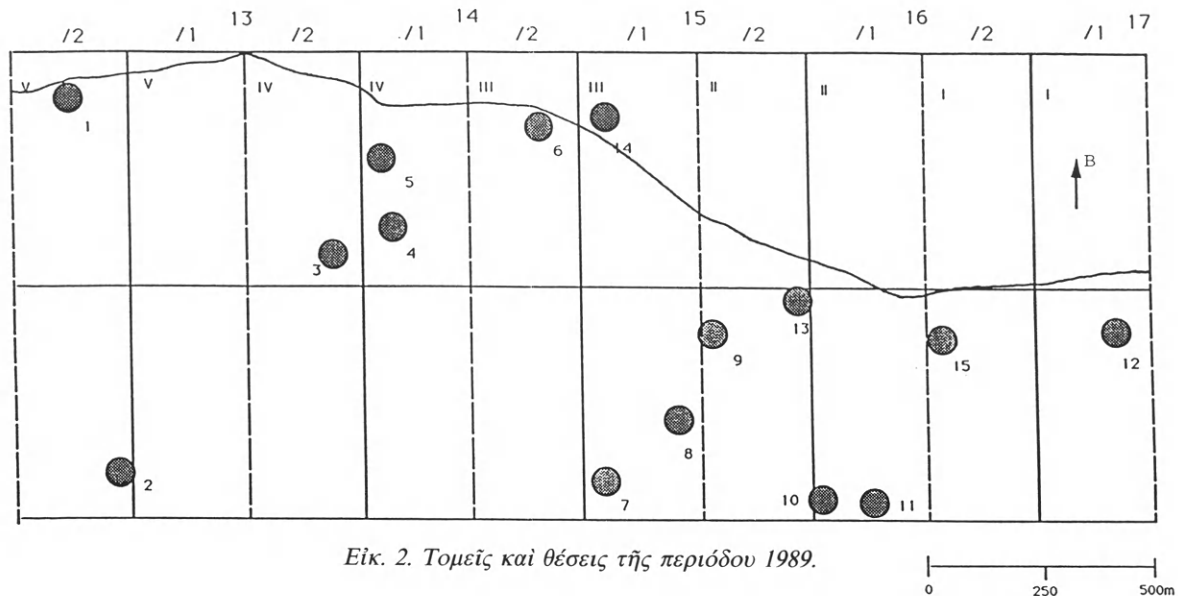
4. Στράβ. 9.1.22. Οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ Ἀμφιάρειο ξεκίνησαν τὸ 1884 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Σπ. Φιντικλῆ καὶ συνεχίσθηκαν ἀπὸ τὸν Βασίλειο Λεονάρδο ἀπὸ τὸ 1886 ὡς τὸ 1930. Τὸ βασικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς Ὁρωπίας παραμένει τὸ βιβλίο τοῦ Β. Πετράκου

(1968a). Γιὰ μιὰ πρόσφατη σύνθεση τῶν δεδομένων βλ. Fossey 1988.

5. Greig καὶ Turner 1974, 191.

6. Πρβ. Wickens 1986, 35.

7. Butzer 1970, 53.

Εἰκ. 2. Τομεῖς καὶ θέσεις τῆς περιόδου 1989.

χιστον 2-3 μ. χαμηλότερο κατὰ τὴν κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁸. Γεωλογικὰ ἡ περιοχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία στρώματα:

1) Τὸν φυσικὸ βράχο, ἀποτελούμενο ἀπὸ τρία στρώματα μεταμορφωσιγενῶν ἀνθρακούχων πετρωμάτων καὶ κρυσταλλικῶν σχιστολίθων Παλαιοζωικῆς ἢ Μεσοζωικῆς ἐποχῆς⁹.

2) Ἐνα στρῶμα παχέων ἀσβεστολίθων, ἀργίλων, λεπτόκοκκων ψαμμιτολίθων καὶ κροκαλοπαγῶν πετρωμάτων· αὐτὸ τὸ στρῶμα ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς Τριτογενοῦς (Νεογενοῦς) λεκάνης Μαλακάσας-Ὠρωποῦ¹⁰.

3) Ἐνα στρῶμα ἀλλουβιακῶν καταθέσεων, ἀσβεστολιθικῶν ἀμμολίθων καὶ ἀσβεστολίθων Τεταρτογενοῦς κατάθεσης¹¹.

Τὰ ἐδάφη τῶν λόφων γύρω ἀπὸ τὶς πεδιάδες Βλαστοῦ καὶ Ὠρωποῦ εἶναι ἐρυθροκάστανα, τῶν λόφων ἀνάμεσα στὶς δύο πεδιάδες καὶ τῶν ὄροπεδίων λευκοκίτρινα, καὶ τῶν πεδιάδων ἐρυθροκίτρινα.

Μεθοδολογία

Ἡ περιοχὴ πρὸς ἐξερεύνηση καθορίσθηκε κατὰ τὴ διάρκεια προκαταρκτικῆς ἔρευνας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1988 καὶ ἡ πρώτη περίοδος ἐξερεύνησης ἔλαβε χώρα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1989. Πρῶτα ἐκτελέσαμε τοπογραφικὴ μελέτη χρησιμοποιώντας τοπογραφικοὺς χάρτες καὶ ἀεροφωτογραφίες ποὺ παρασχέθηκαν ἀπὸ τὴ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ. Ἀπὸ τὶς πρῶτες

8. Τὰ ἐρεῖπια τοῦ ἑλληνιστικοῦ λιμένα στὸ Καμαράκι εἶναι τώρα περίπου 2-3 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας. Παρόμοιες παρατηρήσεις ἔχουν γίνεи καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς, π.χ στὸν Ἅγιο Κοσμᾶ (Mylonas 1959, 7). Πρβ. Bintliff 1977, 18-26.

9. Παπανικολάου 1975, 1-2.

10. Βορέαδης 1952, 148 καὶ ἔνθετος χάρτης.

11. Mettos κ.ἄ. 1985-86, 167. Πρβ. Koumantakis 1971, 276. Κατσίκας κ.ἄ. 1986, 199, εἰκ. 8. Μόρφης 1987, χάρτης 1. Παπανικολάου 1975, 1-2.

φροντίδες του *OSP* ήταν η εγκατάσταση κανάβου που κάλυπτε την υπό έρευνα περιοχή αλλά και προσέφερε τη δυνατότητα μελλοντικής επέκτασης. Τα τετράγωνα του κανάβου είχαν διαστάσεις 500×500 μ. και η περιοχή που ερευνήσαμε κατά την πρώτη περίοδο (περίπου 3 τ. χλμ.)¹² διαιρέθηκε σε πέντε τομείς (I-V) καλύπτοντας τα τετράγωνα H/Θ 12/2-17/2 (εικ. 2). Η συνολική έκταση που θα ερευνηθεί το *OSP* είναι 10 τ. χλμ., και προβλέπεται να καλυφθεί σε τρεις περιόδους.

Η μέθοδος που θεωρήθηκε ως πιο αρμόζουσα ήταν η έντατική έρευνα (*intensive survey*), εφ' όσον η περιοχή προς εξερεύνηση ήταν μικρή και θέλαμε να έχουμε όσο το δυνατόν πυκνότερη κάλυψη του χώρου¹³. Η έρευνητική ομάδα άπετελέσθη από έξι έρευνητές οι οποίοι διαιρέθηκαν σε δύο υποομάδες. Ο επικεφαλής κάθε υποομάδας ήταν υπεύθυνος για την τήρηση ήμερολογίου και σημειώσεων. Τα μέλη των δύο υποομάδων περπατούσαν με κυματοειδή κατεύθυνση, σε απόσταση 15 μ. ο ένας από τον άλλο, και ήταν υπεύθυνοι για μια κυκλική περιοχή ακτίνας 7.5 μ. τριγύρω τους. Σε περιπτώσεις χαμηλής ορατότητας ή πυκνής βλάστησης ή απόσταση προσαρμοζόταν ανάλογα. Όταν έντοπιζαμε μία νέα θέση¹⁴, πρώτα την τοποθετούσαμε στον τοπογραφικό χάρτη και στη συνέχεια μετρούσαμε τις διαστάσεις της και, όπου η μορφολογία του εδάφους παρουσίαζε ενδιαφέρον, σχεδιάζαμε ένα γενικό τοπογραφικό σχέδιο. Στη συνέχεια συγκεντρώναμε όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για την τοποθεσία, τοπογραφία, φυσικό περιβάλλον και οικονομικές δυνατότητες της θέσης και καθορίζαμε το πιθανό κέντρο της ως το σημείο με τη μεγαλύτερη πυκνότητα αντικειμένων. Αντί να επιλέξουμε τυχαία σημεία για στατιστική δειγματοληψία (*random sampling*), πρώτα καθορίζαμε σε γενικές γραμμές την περιοχή με τα περισσότερα εύρηματα και ύστερα εγκαθιστούσαμε μία ευθεία σειρά τετραγώνων 4×4 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν.¹⁵ Μετά από προσεκτική καταμέτρηση των αντικειμένων σε κάθε τετράγωνο, σημειώναμε τα τετράγωνα με τα περισσότερα εύρηματα και στο σημείο εκείνο ανοίγαμε μία κάθετη σειρά τετραγώνων (με κατεύθυνση Α.-Δ.), ή οποία σχημάτιζε έτσι σταυρό με την πρώτη. Ως πιθανό κέντρο της θέσης καθορίζαμε έναν κύκλο του οποίου το κέντρο βρισκόταν στο σημείο όπου οι δύο σειρές ενώνονταν, δηλαδή στο κέντρο του σταυρού. Η ακτίνα του ήταν ίση με τον αριθμό των τετραγώνων που είχαν την υψηλότερη πυκνότητα αντικειμένων.

Το τελικό στάδιο περιελάμβανε τη μελέτη των αντικειμένων: τα διαγνωστικά όστρακα και τα μικρά εύρηματα περιγράφηκαν, σχεδιάστηκαν, φωτογραφήθηκαν και αφέθηκαν στη θέση τους, εκτός από λιγοστά εύρηματα που κρίθηκαν ιδιαίτερης σημασίας και τα οποία παραδόθηκαν στην Έφορεία Αρχαιοτήτων Αττικής. Στο τέλος της περιόδου επισκεφθήκαμε πάλι τους πιο σημαντικούς χώρους και ελέγξαμε τα στοιχεία. Όλα τα δεδομένα μπήκαν σε τράπεζα πληροφοριών και υπέστησαν επεξεργασία από ηλεκτρονικό εγκέφαλο με το πρόγραμμα Lotus 1-2-3.

12. Ένα μεγάλο τμήμα της περιοχής είναι περιφραγμένη ιδιωτική περιοχή και δεν είχαμε δικαίωμα εισόδου χωρίς την άδεια των ιδιοκτητών.

13. Πρβ. Bintliff και Snodgrass 1985, 128. Runnels και van Andel 1987, 307.

14. Ο όρισμός «θέσεων» στην όρολογία των επιφανειακών ερευνών είναι αμφισβητούμενος (πρβ. Nance 1981, 155 κέ.). Στην περίπτωση μας θεωρήσαμε καλύτερο να ακολουθήσουμε τον όρισμό του Argolid Exploration Project (Runnels και van Andel 1987, 307): «Ως αρχαιολογική θέση ορίζεται κάθε τοποθεσία όπου μπο-

ρεί να εύρεθεί μία συγκέντρωση ή συστάδα πολιτιστικών καταλοίπων (κυρίως όστράκων και λίθινων εργαλείων), και που έχει καθορισμένα σύνορα (δηλαδή μία όρισμένη διάταξη, στον χώρο)». Κατά την έρευνά μας δεν παραλείψαμε να σημειώσουμε άκόμα και πολύ μικρές ποσότητες όστράκων, τις οποίες θεωρήσαμε ως ένδειξεις για την ύπαρξη θέσεων. Σε τέτοιες περιπτώσεις πρόσθετες έρευνες θα διεξαχθούν στο μέλλον.

15. Για τη μέθοδο βλ. Binford σε Keller και Rupp 1983.

Ἀποτελέσματα

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ἀνακαλύφθηκαν 15 νέες θέσεις (πίν. Α, εἰκ. 2, 3). Αὐτὲς οἱ θέσεις καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχουν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ ρίξουν φῶς στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης κατοίκησης στὴν ὑπὸ ἐξερεύνηση περιοχὴ. Κατὰ τὴ συζήτηση τῶν εὐρημάτων γίνεται ἀναφορὰ ὄχι μόνο στὰ εὐρήματα τοῦ *OSP* ἀλλὰ καὶ σὲ παλαιότερα εὐρήματα ἀπὸ τὴ μείζονα περιοχὴ τοῦ Ὠρωποῦ, ἐφ' ὅσον ἡ περιοχὴ ποὺ ἐρευνηθήκε στὴν πρώτη περίοδο ἀποτελεῖ μόνο ἓνα τμῆμα τῆς ἀρχαίας Ὠρωπίας. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα συγκρίνονται ἐπίσης μὲ τὴ γενικὴ ἱστορία τοῦ Ὠρωποῦ σὲ μία ἀπόπειρα νὰ καθορισθεῖ ἡ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπινης κατοίκησης καὶ πολιτικοοικονομικῶν συνθηκῶν.

ΘΕΣΗ	Προϊστ.	ΠΕ	ΥΕ	Ἀρχ.	Κλασ.	Ἑλλην.	Ρωμ.
1			?			x	x
2		x					
3	x			x?		x	x
4		x				?	?
5		x				?	?
6						x	
7	x					x	
8	x						
9						x	
10						x	
11	x						
12					x	x	
13		x	x		x	x	
14						x	x
15						x	x
Σύνολο	4	4	1 [+1;]	1;	2	10 [+2;]	4 [+2;]

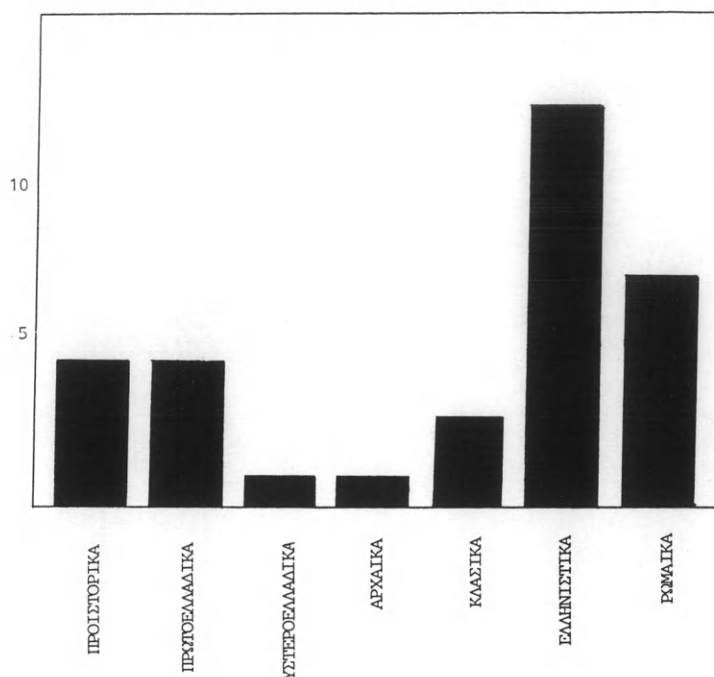
Πίνακας Α: Χρονολόγηση τῶν θέσεων.

Τὰ παλαιότερα ἴχνη κατοίκησης φαίνονται νὰ ἀνήκουν στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (εἰκ. 4) ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τέσσερις νέες πρωτοελλαδικὲς θέσεις. Βρίσκονται σὲ πλαγιὲς λόφων, σὲ ὑψόμετρα ποὺ δὲν ξεπερνοῦν τὰ 90 μ. πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἡ ἔκταση¹⁶ τῆς κάθε θέσης κυμαίνεται ἀπὸ 2.330 μέχρι 3.584 μ.¹⁷ Ὅλες οἱ θέσεις βρίσκονται σὲ ἀπόσταση μικρότερη τῶν 200 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἔχουν ἐξαιρετικὴ θέα πρὸς τὸν Νότιο Εὐβοϊκὸ κόλπο καὶ τὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τῆς Εὐβοίας. Ἡ πρωιμότερη κεραμικὴ βρέθηκε στὸν λόφο Γκλιᾶτη (θέση ἀρ. 5) καὶ ἀνήκει στὴν κατηγορία *red-slipped and polished* τῆς ὕστερης

16. Ὑπολογισμοὶ βασισμένοι στὴν ἔκταση ποὺ κατελάμβαναν τὰ δοστρακα.

17. Ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση εἶναι ὁ χώρος ἀρ. 4, ὅπου

δοστρακα βρέθηκαν σὲ μία ἔκταση 750 τ.μ. ἀλλὰ τμῆμα τοῦ χώρου ἦταν περιφραγμένο καὶ ἡ συνολικὴ ἔκταση πρέπει νὰ ἦταν μεγαλύτερη.

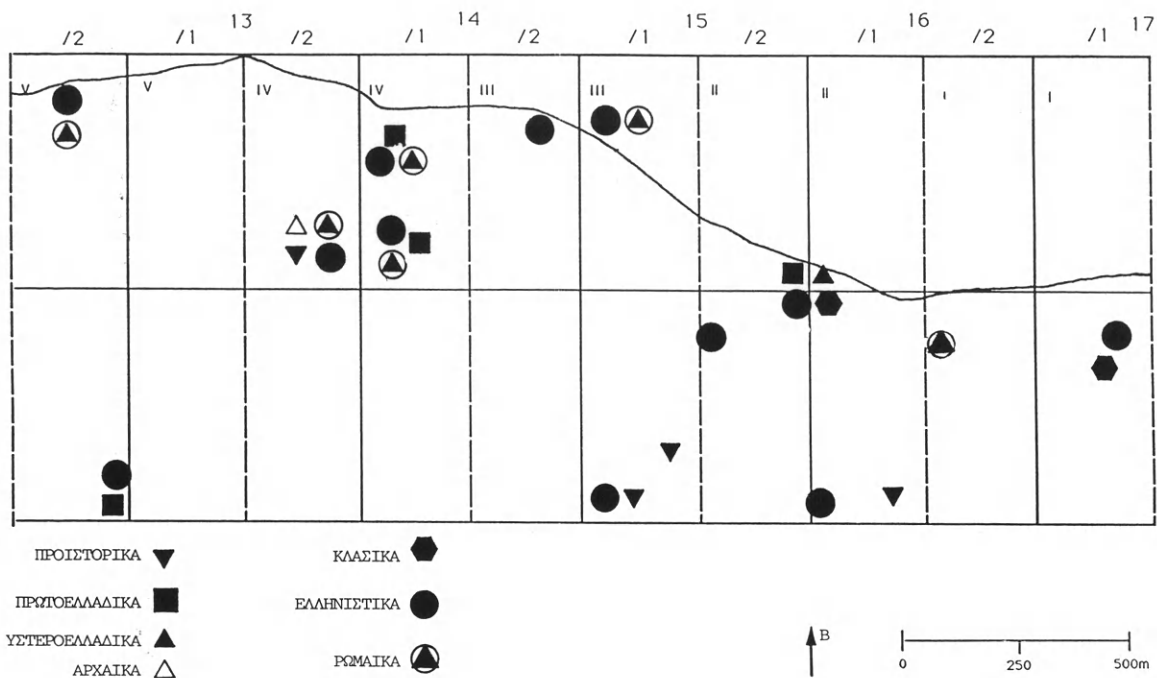

Είκ. 3. Αριθμός θέσεων ανά περίοδο.

ΠΕ I/πρώιμης ΠΕ II. Τυπική πρωτοβερνικωτή κεραμική βρέθηκε μόνο στὸν λόφο Τακτικοῦ (χῶρος ἀρ. 13, πίν. Α). Ὅλη ἡ ΠΕ κεραμική ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εἶναι χειροποίητη καὶ ἡ ἀπουσία γραπτῶν ὀστράκων ἴσως σημαίνει ἔλλειψη ΠΕ III κατοίκησης. Ἄλλα ΠΕ ὄστρακα ἀνήκουν σὲ χονδροειδῆ μαγειρικά σκευῆ καὶ ἀδιακόσμητα ἀγγεῖα κουζίνας (ἀγγεῖα μὲ κυλινδρικούς λαιμούς καὶ μεγάλες φιάλες ἢ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα-basins). Ἐπίσης βρέθηκε ἕνας σημαντικός ἀριθμὸς τεμαχιῶν ὀψιανοῦ, πού περιλαμβάνουν ἕνα μεγάλο κυκλικὸ ἀπολέπισμα καὶ ἕναν πρισματικὸ πυρήνα. Ἐν τούτοις, ἡ παρουσία λεπίδων μὲ κυματοειδεῖς ἀκμές (crested blades) καὶ λεπίδων μὲ σημάδια ἀπολέπισης (scarred blades) ὑποδεικνύει τὴ χρήση καὶ κωνικῶν καὶ πρισματικῶν πυρήνων¹⁸. Ἡ λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται ἐπὶ πλέον ἀπὸ ἀπλὲς λεπίδες μὲ 3-4 παράλληλες ἐπιφάνειες, ἐπισκευασμένες λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα, μερικὲς μὲ ἐγκοπές, ἄλλες μὲ πλάτη καὶ ὀρισμένες ὀδοντωτές. Ἐργαλεῖα ὀψιανοῦ χρησιμοποιοῦνταν ὡς ξέστρα, μαχαίρια καὶ ὀπείς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἕνας ἀριθμὸς λιθίνων ἐργαλείων (κυρίως κωνικοὶ καὶ κυλινδρικοὶ τριπτῆρες καὶ γουδιά) καὶ ἕνα θραῦσμα, ἴσως ἀπὸ μυλόλιθο, ὄλα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λόφου Τακτικοῦ, μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια περίοδο. Τὸ οἰκιστικὸ πρότυπο (settlement pattern) κατὰ τὴν ΠΕ περίοδο περιλαμβάνει δύο μείζονες θέσεις (λόφος Γκλιάτη καὶ λόφος Τακτικοῦ) πού βρίσκονται σὲ χαμηλοὺς παραλιακοὺς λόφους μὲ ἐξαιρετικὴ θέα τοῦ κόλπου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις καὶ βοσκοτόπους. Ἐνας δορυφορικός χῶρος (ἀρ. 4) ὑπῆρχε κοντὰ στὸν λόφο Γκλιάτη ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἐνδεί-

18. Οἱ πρισματικοὶ πυρήνες στὴν Ἀργολίδα ἔχουν θεωρηθεῖ ὡς τεχνικὴ βελτίωση ἐναντι τῶν κωνικῶν (van Horn 1976, 80 κέ.). Συνήθως οἱ πρισματικοὶ πυρήνες

παράγουν λεπίδες μὲ σημάδια ἀπολεπίματος μόνο στὴ μία πλευρά, ἐνῶ οἱ λεπίδες ἀπὸ κωνικοὺς πυρήνες ἔχουν κυματοειδεῖς ἀκμές.

Εἰκ. 4. Οἱ θέσεις καὶ ἡ χρονολόγησή τους.

ξεις γιὰ παρόμοιες θέσεις κοντὰ στὸν λόφο Τακτικοῦ¹⁹. Ἐὰν ἡ χρονολογικὴ ἀκολουθία ποὺ παρέχουν οἱ κεραμικὲς ἐνδείξεις ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, ὁ λόφος Γκλιᾶτη μὲ τὸν δορυφορικό του οἰκισμό πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ὕστερη ΠΕ I/πρώιμη ΠΕ II, ἐνῶ ὁ ἀπομονωμένος λόφος Τακτικοῦ πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὴν κυρίως ΠΕ II περίοδο. Αὐτὲς οἱ διαφορὲς ἴσως ὑποδεικνύουν κάποια τάση πρὸς διάσπαρση τῶν οἰκισμῶν κατὰ τὴν ΠΕ II²⁰. Ἐνδείξεις γιὰ θέσεις εἰδικῆς χρήσεως δὲν ὑπάρχουν καὶ οἱ ΠΕ θέσεις φαίνονται νὰ ἦταν χῶροι κατοίκησης. Ἄλλες ΠΕ θέσεις δὲν εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ²¹.

Μεσοελλαδικὰ εὐρήματα δὲν σημειώθηκαν στὴν περιοχὴ ποὺ ἐρευνήθηκε²² καὶ εἶναι πιθανὸν ἢ κατοίκηση νὰ διακόπηκε ὡς τὴ Μυκηναϊκὴ περίοδο (εἰκ. 4), ὅποτε ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ κατοίκηση σὲ ἕναν τουλάχιστον χῶρο. Τὰ λίγα ΥΕ ὄστρακα ἀπὸ τὸν λόφο Τακτικοῦ (ἀρ.

19. Ἐν τούτοις οἱ λόφοι ποὺ περιβάλλουν τὴν πεδιάδα εἶναι καλυμμένοι ἀπὸ σπιτία, καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι χῶροι ποὺ τῶρα εἶναι χαμένοι.

20. Kosmopoulos 1989b.

21. Οἱ Hope-Simpson καὶ Dickinson 1979 (221: F57) ἀναφέρουν ΠΕ III ὕλικὸ ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Β. Πετράκος περίπου 1 χλμ. στὰ νότια τῆς Σκάλας Ὠρωποῦ (βλ. ἐπόμενη σημείωση). Πρωτοελλαδικοὶ οἰκισμοὶ ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τῆς Εὐβοίας στὴν Ἐρέτρια (Hope-Simpson καὶ Dickinson 1979, 229: F83, F84. Sackett κ.ἄ. 1966, 62-63) καὶ στὴν Ἀμάρυνθο (Hope-Simpson καὶ Dickinson 1979,

229: F85. Παρλαμᾶ 1979).

22. Ἡ κοντινότερη ΜΕ θέση βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περίπου 4 χλμ. στὰ δυτικὰ τῆς περιοχῆς, στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ (Πετράκος 1968α, 12, 18. 1974, 95. Πρβ. Schachermeyr 1962, 211. Συριόπουλος 1968, 102: 76, 126: 123. Hope-Simpson 1981, 52: B45). Μεσοελλαδικὰ εὐρήματα ἔχουν ἐπίσης βρεθεῖ στὴν Εὐβοία (Ἐρέτρια: Sackett κ.ἄ. 1966, 62. Ἀμάρυνθος: Hope-Simpson καὶ Dickinson 1979, 229: F85) καθὼς ἐπίσης καὶ στὶς Ἀφίδνες, περίπου 20 χλμ. στὰ νότια τοῦ Βλαστοῦ (αὐτόθι 220: F54).

13) βρέθηκαν στην ανατολική πλαγιά, σε ύψομετρο περίπου 30 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Πρόκειται για στελέχη από κύλικες και κύπελλα, και λαβές από βαθιές φιάλες, όρισμένα διακοσμημένα με ΥΕ ΙΙΙ άνθη ή μοτίβα πολλαπλών μίσχων και γλωσσών (multiple stem and tongue pattern). Ο λόφος Τακτικού φαίνεται να ήταν ο μοναδικός οικισμός της περιοχής. Ορισμένα ΥΕ ΙΙΙ άγγεϊα που βρέθηκαν το 1974 στην κοντινή θέση των Άγιων Αναργύρων ίσως να ανήκαν αρχικά σε τάφους²³ και ο λόφος Τακτικού μπορεί να ήταν ο οικισμός στον οποίο ανήκαν οι τάφοι. Πιθανές ενδείξεις για μυκηναϊκή κατοίκηση σημειώθηκαν επίσης στο Δραγκό (άρ. 1), στη δυτική άκρη της περιοχής που έρευνήθηκε. Ένα όστρακο με σκούρα καστανή βαφή και μερικές λεπίδες όψιανού ίσως ανήκουν στη Μυκηναϊκή εποχή, αλλά η χρονολόγηση είναι άβεβαιη. Ο λόφος Τακτικού παραμένει ο μόνος βέβαιος ΥΕ οικισμός στην περιοχή²⁴. Εκτός από τους χώρους με χρονολογήσιμα ευρήματα, τέσσερις θέσεις (άρ. 3, 7, 8, 11, εικ. 4) έδωσαν θραύσματα όψιανού και προϊστορική κεραμική που δεν μπορούσε να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Αυτές οι θέσεις βρίσκονται σε πλατώματα και πλαγιές λόφων, σε ύψομετρο πάνω από 60 μ. Από την περιοχή του Αμφιαρείου προέρχονται όρισμένα προϊστορικά έργαλεια που δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια²⁵.

Μετά τη Μυκηναϊκή περίοδο ή περιοχή φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε (εικ. 4). Ένα αρχαϊκό όστρακο βρέθηκε στη δυτική πλαγιά του λόφου Γκλιάτη, αλλά η χρονολόγηση παραμένει υποθετική. Παρά την έλλειψη γεωμετρικών²⁶ και αρχαϊκών ευρημάτων και τη σιωπή των πηγών σχετικά με την πολιτική ιστορία του Ωρωπού κατά τις περιόδους αυτές, η μείζων περιοχή ήταν σίγουρα κατοικημένη²⁷. Ο Ωρωπός μάλλον βρισκόταν υπό την κατοχή της Ερέτριας κατά τον 8ο αϊ.²⁸ και περιήλθε υπό αθηναϊκή κατοχή κατά το τέλος του 6ου²⁹. Κατά τον 5ο αϊ. ήταν ένα σημαντικό λιμάνι της Αθήνας³⁰ και σ' αυτήν την περίοδο χρονολογούνται οι πρώτες γνωστές επιγραφές και γραπτές μαρτυρίες για τον Ωρωπό. Αν και υπάρχουν πολλά κλασικά κατάλοιπα στην πόλη³¹, ή ύπαιθρος παρουσιάζει μόνο αραιά ευρήματα. Λίγα μελαμβαφή όστρακα καλής ποιότητας από τον λόφο Τακτικού (άρ. 13) και την πεδιάδα του Βλαστού (άρ. 12) είναι οι μοναδικές ενδείξεις κατοίκησης κατά την περίοδο.

Το ιερό του Αμφιαράου ιδρύθηκε στα τέλη του 5ου π.Χ. αϊ.³² και άκμασε κυρίως κατά τον 3ο και 2ο π.Χ. αϊ., όποτε και ο Ωρωπός μετατράπηκε σε πολυάσχολο έμπορικό κέντρο³³.

23. Πετράκος 1974.

24. Ο κοντινότερος ΥΕ οικισμός βρίσκεται στη Σκάλα Ωρωπού, ενώ άλλοι είναι γνωστοί στην Ερέτρια και την Αμάρυνθο. Βλ. σημείωση 22.

25. Ένας πυρήνας πυριτολίθου, ένας πυρήνας όψιανού και ένας χειροπέλεκυς είχαν βρεθεί από τον Λεονάρδο κοντά στο Ίερό (Λεονάρδος 1906, 85. Πετράκος 1968α, 18, 127, πίν. 53β).

26. Ένα όμοϊωμα πλοίου που βρέθηκε παλαιότερα κοντά στο Αμφιάρειο, ίσως ήταν ΥΕ ΙΙΙ ή γεωμετρικό (Πετράκος 1974, 98-99, πίν. 57α-γ). Οι συνθήκες εύρεσως είναι άγνωστες.

27. Η περιοχή γύρω από τις έκβολές του ποταμού Ασωπού, στα δυτικά της Σκάλας αναφέρεται στον Όμηρικό Κατάλογο (Β 498) ως Γραία. Στηριζόμενος σε γλωσσολογικά και φιλολογικά στοιχεία ο Wilamowitz (1886, 104-107) πρότεινε ότι οι πρώτοι κάτοικοι του Ωρωπού ήρθαν από την παλιά Ερέτρια. Καθώς το λιμάνι του Ωρωπού βρισκόταν απέναντι από την Παλιά Ερέ-

τρια (Στράβ. 9.2.6), ο Wilamowitz πρότεινε ότι η αρχαιότερη πόλη του Ωρωπού βρισκόταν κοντά στο Δελφίνιο. Το Δελφίνιο έχει τώρα ταυτισθεί αλλά η περιοχή που έρευνήθηκε δεν έδωσε ίχνη αρχαϊκής ή γεωμετρικής κατοίκησης.

28. Wilamowitz 1886, 107.

29. Πετράκος 1968α, 21.

30. Θουκ. 7.28.1. IG I² 40, 1.19-24. Πρβ. Hill κ.ά. 1962, 303. Vanderpool 1962, 399-401. Πετράκος 1968α, 21 σ. 5. Picard 1979, 215, σ. 6.

31. Πετράκος 1968α, 20. Μερικά ευρήματα είχαν σημειωθεί από τους παλαιούς ταξιδευτές, ιδιαίτερα τον Leake στην ακρόπολη του αρχαίου Ωρωπού.

32. Ίσως μεταξύ 431 και 415 π.Χ. (Πετράκος 1968α, 22) ή μεταξύ 420 και 414 (Petropoulou 1981, 58).

33. Οι σχετικές μαρτυρίες δίνονται από έναν άγνωστο συγγραφέα, που από μερικούς έρευνητές ταυτίζεται με τον Ήρακλείδη Κριτικό. Πρβ. FHG II 2542 και GGM I 98 κέ.

Αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις φαίνονται νὰ ἐπηρέασαν τὴν πυκνότητα τῆς κατοίκησης στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερό καὶ τουλάχιστον 10 θέσεις (ἀρ. 1, 3, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15) χρονολογοῦνται στὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο (εἰκ. 4). Φαίνεται ὅτι ἦταν μεγάλες θέσεις, μερικὲς μεγαλύτερες ἀπὸ 20 στρέμματα, τοποθετημένες σὲ πλαγιὲς λόφων ἢ πλατώματα. Εἶναι κατανεμημένες σὲ μία μεγάλη περιοχὴ καὶ σὲ ὑψόμετρα ἀπὸ 15 μέχρι 100 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Οἱ ὑψηλότερες θέσεις ἔχουν θαυμάσια θέα τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου καὶ σχεδὸν ὅλες οἱ θέσεις βρίσκονταν κοντὰ σὲ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις καὶ βοσκοτόπους. Οἱ ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν θέσεων εἶναι μικρὲς καὶ ὑποδεικνύουν ἕνα συγκεντρωτικὸ οἰκιστικὸ πρότυπο. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χώρους περιλαμβάνουν θραύσματα ἀπὸ κεραμίδες καὶ τοῦβλα, ὄστρακα ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, ἑλληνιστικὴ μελαμβαφὴ κεραμικὴ, ὄστρακα μὲ αὐλακωτὴ διακόσμηση καὶ μία ἀγνύθα. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις μαρτυροῦν χώρους κατοίκησης, ἴσως ἀγροκτήματα, καὶ δὲν ὑπάρχει ἐνδειξη γιὰ θέσεις εἰδικῆς χρήσης. Ὁ μεγαλύτερος χώρος (22 στρέμματα) φαίνεται ὅτι βρισκόταν στὸ Δραγκό, καὶ κατεῖχε τὴν ἐκτενὴ πλαγιὰ τοῦ λόφου, κοντὰ στὴν εὐφορὴ πεδιάδα τοῦ Ὀρωποῦ. Αὐτὸς ὁ χώρος ἐπίσης βρίσκεται κοντὰ στὸ μονοπάτι ποῦ ὀδηγεῖ μέσα ἀπὸ τοὺς λόφους ἀπὸ τὴν πεδιάδα τοῦ Ὀρωποῦ στὸ Ἱερό τοῦ Ἀμφιαράου. Ἡ ἄλλη θέση ποῦ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ εἶναι τὸ Καμαράκι (ἀρ. 14), ὅπου βρέθηκαν βυθισμένα λείψανα λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων. Ἡ θέση ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὸ *Δελφίνιον*, τὸ Ἱερό λιμάνι τοῦ ἀρχαίου Ὀρωποῦ³⁴. Ἡ ταύτιση βασίζεται στὴ μοναδικὴ σωζόμενη γραπτὴ ἀναφορὰ στὸν ἄλλο³⁵ καὶ σὲ ἕνα ὄστρακο κεραμικῆς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ποῦ βρέθηκε ἀνάμεσα στοὺς βυθισμένους τοίχους³⁶.

Κατὰ τὴ Ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ ἡ πόλις καὶ τὸ Ἱερό ἀναπτύχθηκαν λόγω τῶν καλῶν τους σχέσεων μὲ τὴ Ρώμη³⁷. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται ὅτι εὐνόησε τὴ συνεχῆ κατοίκηση σὲ τουλάχιστον τέσσερις θέσεις (ἀρ. 1, 3, 14, 15· εἰκ. 4)³⁸, ἐνῶ ρωμαϊκοὶ τάφοι ἀναφέρονται σὲ θέση στὰ ἀνατολικά τοῦ Βλαστοῦ³⁹. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τὸ Ἱερό σταδιακὰ παρήκμασε καὶ ἔχασε τὴ σημασίαν του, ἂν καὶ παρέμεινε ἀνοικτὸ ὡς τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁴⁰. Κατὰ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους ἡ κατοίκηση εἶναι ἀραιή καὶ ὁ μόνος χώρος μὲ βεβαιωμένη κατοίκηση εἶναι ἡ Σκάλα Ὀρωποῦ⁴¹.

Συμπεράσματα - Προοπτικὲς

Τὰ εὐρήματα τοῦ *OSP* μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ διαλευκάνουν τοὺς παράγοντες ποῦ ἐπηρέασαν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κατοίκησης. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἀναφέρονται μόνο στὴν περιοχὴ ποῦ ἐρευνήθηκε καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θὰ δείξει ἐὰν ἡ κατά-

34. Lolling 1885. *RE* IV 2512 λ. Delphinion. Πετράκος 1968α, 11. Bakhuizen 1976, 81 n. 8. Fossey 1988, 376-38. Kosmopoulos 1989α, 275-276.

35. Ὁ Στράβων (9.2.6) ἀναφέρει τὸ *Δελφίνιον* ὡς τὸν Ἱερό Λιμένα τοῦ Ὀρωποῦ καὶ δίνει τὴν ἀπόστασίν του ἀπὸ τὸν Ὀρωπό (20 στάδια) καὶ τὴν Ἀρχαία Ἐρέτρια (60 στάδια).

36. Kosmopoulos 1989α, εἰκ. 4. Ὁ G.J.M.J. te Riele (σὲ Bakhuizen 1976, 81 σ. 8) δημοσιεύει δύο ἐπιγραφὰς ποῦ βρέθηκαν στὴν παραλία. Ἡ πρώτη φέρει τὰ ὀνόματα *ΔΙΟΝΥΣΙΣ* καὶ *ΡΟΔΑΝΘΗ* καὶ χρονολογεῖται στοὺς ὕστερους Ἑλληνιστικοὺς ἢ πρῶτους Ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ δευτέρα ὁμοῦ ποῦ φέρει τὰ γράμματα ΓΧ,

δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ σύγχρονη ἐγχάραξη ἀρχικῶν κάποιου ὀνόματος.

37. Τὸ Ἀμφιάρειο εὐεργετήθηκε ἀπὸ τὸν Σύλλα (Πετράκος 1968α, 41-43).

38. Ρωμαϊκὸ ὕλικό μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναμεμιγμένο μὲ ἑλληνιστικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς ἑλληνιστικὲς θέσεις, καθὼς τὶς περισσότερες φορὲς ἡ κεραμικὴ δὲν ἦταν διαγνωστικὴ. Ἡ πιθανότητα ἑνὸς μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ρωμαϊκῶν θέσεων δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ.

39. Πετράκος 1968α, 10.

40. Πετράκος 1968α, 44.

41. Πετράκος 1979.

σταση ήταν διαφορετική στην υπόλοιπη Ώρωπία. Οί διακυμάνσεις τών αριθμών τών οικισμών σε κάθε περίοδο φανερώουν ότι ή ανθρώπινη κατοίκηση επηρεάστηκε κυρίως από τοπικούς οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες. Κατά την Έποχή του Χαλκού ή επιλογή τών θέσεων βασίζεται σε διαθεσιμότητα καλλιεργήσιμων έδαφών και θαλασσιών πόρων, που θά παρείχαν έπαρκή τροφή και δυνατότητες μεταφοράς και έμπορίου για τούς κατοίκους. Η εγκατάλειψη τής περιοχής μετά τή Μυκηναϊκή περίοδο θεωρείται ως άποτέλεσμα τής πολιτικής εξάρτησης του Ώρωπού από την Έρέτρια. Η επανακατοίκηση κατά την Κλασική περίοδο ήταν τò άποτέλεσμα τής αύξησης τής σημασίας του Ώρωπού, αλλά ή ταραχώδης πολιτική ιστορία με τες διαδοχικές καταλήψεις και άπελευθερώσεις από τούς Άθηναίους ίσως νά ήταν υπεύθυνη για τήν άραιοή κατοίκηση τής υπαίθρου. Με τήν ανάπτυξη του Άμφιαρείου ή περιοχή περιήλθε υπό τήν επίδραση του Ίεροϋ: ή αύξηση στον αριθμό τών οικισμών κατά τήν Έλληνιστική περίοδο και ή συνέχιση τής κατοίκησης σε διαφόρους χώρους κατά τήν Ρωμαϊκή περίοδο θεωρούνται άποτελέσματα τών διαμορφωμένων και κατασταλαγμένων συνθηκών, τής εϋημερίας του Ίεροϋ και τής έμπορικής ανάπτυξης τής πόλης. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τὰ παρόντα δεδομένα, ή εξέλιξη τής ανθρώπινης κατοίκησης σε αϋτήν τήν περιοχή τής Ώρωπίας φαίνεται ότι ήταν άπόρροια τών τοπικών πολιτικών εξελίξεων και οικονομικών συνθηκών και όχι άποτέλεσμα γενικών περιβαλλοντολογικών ή άλλων παραγόντων⁴².

Στò μέλλον τò *OSP* θά κινηθεί προς δύο κατευθύνσεις: στα νότια θά έρευνήσει τούς λόφους και τὰ πλατώματα ανάμεσα στον Βλαστό και στò Άμφιάρειο, και στα δυτικά τούς λόφους και τήν πεδιάδα ανάμεσα στò Δραγκò και στον άρχαιο Ώρωπό.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

- Θέση 89/1. Τομ. V, τετρ. Η 12/2-Α1. Βρίσκεται στην τοποθεσία Δραγκò, στò ΝΑ. άκρο τής πεδιάδας του Ώρωπού. Έκτεταμένη πλαγιά λόφου με κλίση 5°, καλυμμένη με έλαιόδενδρα και συστάδες πεύκων, εν μέρει όργωμένη. Ύψόμετρο 10-16 μ. πάνω από τήν επιφάνεια τής θάλασσας, με εξαιρετική θέα του Εϋβοϊκού κόλπου. Εϋρήματα σε έκταση περ. 22.000 τ.μ. (157 μ. Β.-Ν. επί 140 μ. Ά.-Δ.). Ένα όστρακο πιθανόν μυκηναϊκό, πολλά έλληνιστικά και ρωμαϊκά. Ένα τεμάχιο όψιανού. Ημερομηνία έπίσκεψης: 31/7/89.
- Θέση 89/2. Τομ. V, τετρ. Θ 12/2-Β4. Βρίσκεται στò πλατώμα τής δυτικής πλαγιάς του λόφου Κοτρώνι Ώρωπού. Τò πλατώμα είναι καλυμμένο από πυκνούς θάμνους και συστάδες πεύκων. Ύψόμετρο περίπου 170 μ. από τήν επιφάνεια τής θάλασσας, με εξαιρετική θέα του Εϋβοϊκού κόλπου από τή Χαλκίδα ως τò Άλιβέρι. Εϋρήματα σε έκταση 2.330 τ.μ. (37 μ. Β.-Ν. επί 63 μ. Ά.-Δ.) επί του πλατώματος και στις πλαγιές. Όστρακα πρωτοελλαδικά, δύο λεπίδες και ένα άπολέπισμα όψιανού. Στò μέσον περίπου του πλατώματος υπάρχουν άκανόνιστοι λάκκοι σκεπασμένοι με όγκώδεις επίπεδες πλάκες. Η νότια πλευρά του κεντρικού λάκκου φαίνεται νά είναι χτισμένη με εϋθυγραμμισμένες πέτρες που σχηματίζουν ένα είδος πρόσοψης. Ίσως περαιτέρω έρευνα στò σημείο νά απέδιδε καρπούς. Ημερομηνία έπίσκεψης: 31/7/89.
- Θέση 89/3. Τομ. IV, τετρ. Η 13/2-Β4. Πλαγιά κλίσης 6° ανάμεσα στην ανατολική πλαγιά του λόφου Κοτρώνι Ώρωπού και στή δυτική του λόφου Γκλιάτη. Καλυμμένη από θάμνους και έλαιόδενδρα, εν μέρει όργωμένη. Μικρός χείμαρρος ρέει προς τή θάλασσα στην ανατολική πλευρά. Ύψόμετρο περίπου 70 μ. πάνω από τήν επιφάνεια τής θάλασσας, με θέα προς τήν Άμάρυνθο. Εϋρήματα σε έκταση 20.000 τ.μ. (160 μ. Β.-Ν. επί 125 μ. Ά.-Δ.).

42. Παρόμοιοι παράγοντες έχουν προταθεί για άλλες περιοχές τής Έλλάδας, π.χ. τήν Άργολίδα (Runnels και van Andel 1987, 327) και τή Μήλο (Renfrew και Wagstaff 1982).

- Ὅστρακα ἑλληνιστικά (καὶ ρωμαϊκά), τεμάχια μεγάλων ἀγγείων καὶ κεραμίδων, δύο ἀπολείψματα ὄψιανου. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 1/8/89.
- Θέσεις 89/3Α-3Β. Προϊστορικά χονδροειδῆ ὄστρακα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια βρέθηκαν σὲ κοντινὴ ἀπόσταση, στὸ τετράγωνο Η 14/1-Γ4. Ἐπίσης στὴν ἴδια θέση πρέπει νὰ ἀνήκει ἓνα μᾶλλον ἀρχαῖο καὶ ἓνα ἑλληνιστικὸ ὄστρακο ποὺ βρέθηκαν στὰ τετράγωνα Η 13/2-Β3 καὶ Η 14/1-Γ3, στὴ νοτιοδυτικὴ πλαγιὰ τοῦ λόφου Γκλιάτη.
- Θέση 89/4. Τομ. IV, τετρ. Η 14/1-Γ3. Βόρεια πλαγιὰ λόφου Γκλιάτη. Καλυμμένη ἀπὸ θάμνους καὶ ἀγριόχορτα, κλίση 6°. Ὑψόμετρο 80-90 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, μὲ θέα τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου ἀπὸ τὴ Χαλκίδα μέχρι τὸ Ἀλιβέρι. Εὐρήματα σὲ ἔκταση 760.5 τ.μ. (58.5 μ. Β.-Ν. ἐπὶ 13 μ. Ἀ.-Δ.), ἀλλὰ ὁ χῶρος βρίσκεται πλάι σὲ περιφραγμένο οἰκόπεδο στὸ ὁποῖο δὲν εἶχαμε ἄδεια εἰσόδου καὶ ἡ θέση πρέπει νὰ ἦταν μεγαλύτερη. Ὅστρακα πρωτοελλαδικὰ καὶ ἄλλα μεγαλύτερα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια (ἑλληνιστικά/ρωμαϊκά) καὶ πέντε ἀπολείψματα ὄψιανου. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 1/8/89.
- Θέση 89/5. Τομ. IV, τετρ. Η 14/1-Γ2. Πλαγιὰ κλίσης 5° στὴ βόρεια πλαγιὰ τοῦ λόφου Γκλιάτη, καλυμμένη ἀπὸ πεῦκα καὶ θάμνους. Ὑψόμετρο 60 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, μὲ θέα τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου. Εὐρήματα σὲ ἔκταση 3.584 τ.μ. (64 μ. Β.-Ν. ἐπὶ 56 μ. Ἀ.-Δ.). Πρωτοελλαδικὰ καὶ πιθανὸν ἑλληνιστικά/ρωμαϊκά ὄστρακα. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 1/8/89.
- Θέση 89/6. Τομ. III, τετρ. Η 14/2-Β2. Πλαγιὰ παραλιακοῦ λόφου στὴ θέση Καμαράκι, καλυμμένη ἀπὸ πυκνοὺς θάμνους καὶ πεῦκα. Ὑψόμετρο 35 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, μὲ θέα πρὸς τὴν Ἀμάρυνθο καὶ τὴν Ἐρέτρια. Ἐλάχιστα ἑλληνιστικά ὄστρακα διασκορπισμένα σὲ μία ἐπιφάνεια 50 τ.μ. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 2/8/89.
- Θέση 89/7. Τομ. III, τετρ. Θ 15/1-Γ2. Πλάτωμα κοντὰ στὴ θέση Ἄγ. Ταξιάρχες, στὰ βόρεια τοῦ συνοικισμοῦ Πράσινο Λόφος, καλυμμένο ἀπὸ ἐλαιόδενδρα· χειμάρροι ρέουν πρὸς τὴ θάλασσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ἄκρη. Ὑψόμετρο 110 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, μὲ περιορισμένη θέα τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου ἀπὸ τὴ Χαλκίδα μέχρι τὸ Ἀλιβέρι. Εὐρήματα σὲ ἔκταση περίπου 100 τ.μ. Ἀχρονολόγητα προϊστορικά καὶ ἑλληνιστικά ὄστρακα. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 2/8/89.
- Θέση 89/8. Τομ. II, τετρ. Θ 15/2-Α1. Βόρεια πλαγιὰ τοῦ λόφου ἀμέσως νότια τοῦ λόφου Τακτικοῦ, στὸν συνοικισμό Πράσινο Λόφος, καλυμμένη ἀπὸ πεῦκα καὶ θάμνους. Ὑψόμετρο 50 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, μὲ θέα τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου πρὸς τὴ Χαλκίδα καὶ τὸ Ἀλιβέρι. Ἐλάχιστα ἀχρονολόγητα προϊστορικά ὄστρακα καὶ δύο λεπίδες ὄψιανου. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 2/8/89.
- Θέση 89/8Α. Στὴ θέση 8 πρέπει νὰ ἀνήκουν ἐπίσης προϊστορικά ὄστρακα, δύο λεπίδες καὶ ἓνα ἀπολείψμα ὄψιανου ἀπὸ γειτονικὸ πλάτωμα τοῦ τομέα III, τετρ. Θ 15/1-Δ2, σὲ ὑψόμετρο 70 μ.
- Θέση 89/9. Τομ. II, τετρ. Θ 16/1-Γ4. Πλάτωμα στὸν οἰκισμό Πράσινο Λόφος, περ. 200 μ. στὰ ἀνατολικά τοῦ νότιου ἄκρου τῆς ὁδοῦ Πεύκων, καλυμμένο ἀπὸ πεῦκα καὶ θάμνους. Ὑψόμετρο 75 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, θέα περιορισμένη. Ἐλάχιστα ἑλληνιστικά ὄστρακα καὶ τεμάχια ἀπὸ κεραμίδια, καὶ μία ἀγνύθα. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 3/8/89.
- Θέση 89/10. Τομ. II, τετρ. Θ 16/1-Γ4. Πλάτωμα στὴ θέση Σπηλιὰ Βλαστοῦ, 300 μ. δυτικὰ τῆς θέσης 9, καλυμμένο ἀπὸ θάμνους. Ὑψόμετρο 80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, μὲ περιορισμένη θέα. Λίγα ἑλληνιστικά ὄστρακα. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 3/8/89.
- Θέση 89/11. Τομ. II, τετρ. Θ 16/1-Δ4. Πλαγιὰ λόφου στὸν οἰκισμό Σπηλιὰ Βλαστοῦ, περ. 60 μ. βορειοδυτικὰ τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Ἀπόλλωνος καὶ Ἡρας. Ἡ πλαγιὰ καλύπτεται ἀπὸ θάμνους καὶ λίγα ἐλαιόδενδρα. Ὑψόμετρο 60 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας μὲ θέα ἀπὸ τὴ Χαλκίδα μέχρι τὸ Ἀλιβέρι. Λίγα προϊστορικά ὄστρακα καὶ δύο ἀπολείψματα ὄψιανου. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 3/8/89.
- Θέση 89/12. Τομ. I, τετρ. Θ 17/1-Δ2. Πλαγιὰ στὴ θέση Βλαστός, καλυμμένη ἀπὸ θάμνους, ὑψόμετρο 15 μ. Ἐνα μελαμβαφὲς κλασικὸ καὶ λίγα ἑλληνιστικά ὄστρακα. Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 4/8/89.
- Θέση 89/13. Τομ. II. Λόφος Τακτικοῦ, ΠΕ, ΥΕ, κλασικά, ἑλληνιστικά ὄστρακα, πυρήνας καὶ λεπίδες ὄψιανου. Βλ. Κοσμόπουλος 1988.
- Θέση 89/14. Τομ. III. Καμαράκι, λείψανα ἑλληνιστικῶν ὑποβρυχίων λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων. Βλ. Kosmopoulos 1989a.
- Θέση 89/15. Τομ. I, τετρ. Θ 16/2-Α1. Ἐλληνιστικά καὶ ρωμαϊκά ὄστρακα ἀναφέρονται ἀπὸ κατοίκους τῆς περιοχῆς στὴν παραλιακὴ πεδιάδα τοῦ Βλαστοῦ, στὸ οἶκ. Ἀ. Λίτσα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Bakhuizen 1976: S. C. Bakhuizen, *Chalcis-in-Euboea, Iron and Chalcidean abroad*. Chalcidian Studies III, έκδ. E. J. Brill (Leiden 1976).
- Bintliff 1977: J. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece* (1977).
- Bintliff και Snodgrass 1985: J. Bintliff and A. M. Snodgrass, The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: the First Four Years, *Journal of Field Archaeology* 12, 1985, 123-161.
- Βορεάδης 1952: Γ. Δ. Βορεάδης, *Ἡ λιγνιτοφόρος Τριτογενής Λεκάνη Μαλακάσας-Ἔρωποι* (Ἀθήνα 1952).
- Buck 1979: R. J. Buck, *A History of Boiotia* (Edmonton 1979).
- Butzer 1970: K. W. Butzer, Physical conditions in eastern Europe, western Asia and Egypt before the period of agriculture and urban settlement, *CAH*³ I. 1, 35-70.
- Catling 1988-89: H. W. Catling, Archaeology in Greece, *ArchRep* 35, 1988-89, 3-116.
- Fossey 1970: J. M. Fossey, The Identification of Graia, *Euphrosyne* 4, 1970, 3-22.
- Fossey 1988: J. M. Fossey, *Topography and population of Ancient Boiotia* (Chicago 1988).
- Geographi graeci minores* I-II (έκδ. K. Müller, Paris 1855-1861).
- Greig και Turner 1974: J. R. A. Greig and J. Turner, Some Pollen Diagrams from Greece and their Archaeological Significance, *Journal of Archaeological Science* 1, 1974, 188-194.
- Hill κ.ά. 1962: G. F. Hill, R. Meiggs, and A. Andrewes, *Sources for Greek History*² (1952).
- Hope-Simpson 1981: R. Hope-Simpson, *Mycenaean Greece* (New Jersey 1981).
- Hope-Simpson και Dickinson 1979: R. Hope-Simpson and O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer and Atlas of Aegean Civilization in the Bronze Age*. Studies in Mediterranean Archaeology 52 (Göteborg 1979).
- Κατσίκατος κ.ά. 1986: Γ. Κατσίκατος κ.ά., *Γεωλογική δομή τῶν ἐσωτερικῶν Ἑλληνίδων* (Ἀθήνα 1986).
- Keller και Rupp 1983: D. R. Keller and D. W. Rupp, *Archaeological Survey in the Mediterranean Area*, BAR IntSer 155 (1983).
- Κοσμόπουλος 1988: Μ. Β. Κοσμόπουλος, Ἕνας νέος προϊστορικός οἰκισμὸς στὸν Βλαστὸ Καλάμου, *ΑΕ* 1988, 175-198.
- Kosmopoulos 1989a: M. B. Kosmopoulos, Kamaraki, an underwater site in Attica, Greece, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 18.4 1989, 273-276.
- Kosmopoulos 1989b: M. B. Kosmopoulos, Prehistoric Attica: the Oropos Survey Project. Ἀνακοίνωση στὸ 91ο Συνέδριο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀμερικῆς, περίληψη στὸ *AJA* 94, 1990, 328.
- Koumantakis 1971: I. E. Koumantakis, Lacustral Formations at Halkouts, in north Attica, *Annales géologiques des pays Helléniques* 23, 1971, 274-284.
- Λεονάρδος 1906: Β. Λεονάρδος, *ΠΑΕ* 1906, 85.
- Lolling 1885: H. G. Lolling, Das Delphinion bei Oropos und der Demos Psaphis, *AM* 10, 1885, 350-358.
- Metos, κ.ά. 1985-1986: Α. Metos, Ch. Joakim and Th. Rondoyanni, Les formations néogènes lacustres de l'Attique du Nord-Béotie: stratigraphie, palynologie et tectonique, *Géologie Méditerranéenne* XII-XIII (3-4), 167-174.
- Μόρφης 1987: Ἀ. Μόρφης, *Ἐκθεση γιὰ ὑδρολογικὲς ἐρευνες στὴν Κοινότητα Καλάμου Ἀττικῆς* (Ἀθήνα 1987).
- Mylonas 1959: G. E. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery* (Princeton 1959).
- Nance 1981: J. D. Nance, Statistical Fact and Archaeological Faith: Two models in Small-Site Sampling, *Journal of Field Archaeology* 8, 1981, 151-165.
- Ober 1987: J. Ober, Pottery and Miscellaneous artifacts from Attica, *Hesperia* 56, 1987, 197-227.
- Παπανικολάου 1975: Ν. Παπανικολάου, *Γεωφυσικὴ ἐρευνα στὴν περιοχὴ τῶν πηγῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸν Κάλαμο Ἀττικῆς* (Ἀθήνα 1975).
- Παρλαμᾶ 1979: Λ. Παρλαμᾶ, Μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὸν προϊστορικό λόφο τῆς Ἀμαρύνθου (Εὐβοία), *ΑΑΑ* 12, 3-14.
- Πετράκος 1967: Β. Πετράκος, Τὸ Ἀμφιάρειον τοῦ Ἔρωποι, *ΑΕ* 1967, Χρονικά, 1-13.
- Πετράκος 1968α: Β. Πετράκος, *Ὁ Ἔρωπος καὶ τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (Ἀθήνα 1968).
- Πετράκος 1968β: Β. Πετράκος, Ἐπιγραφαὶ Ἐρωποῦ, *ΑΑΑ* 1, 1968, 69-73.
- Πετράκος 1974: Β. Πετράκος, Ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἔρωπιας, *ΑΔ* 29, 1974, Α, 95-99.
- Πετράκος 1977: Β. Πετράκος, *ΑΔ* 32, 1977, Β1, 36-43.
- Πετράκος 1979: Β. Πετράκος, *ΑΔ* 34, 1979, Β1, 64-111.
- Πετράκος 1980: Β. Πετράκος, *Ἐπιγραφικὰ τοῦ Ἔρωποι* (Ἀθήνα 1980).
- Petropoulou 1981: Α. Petropoulou, The *Eparche* Documents and the Early Oracle at Oropos, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 22, 39-63.
- Picard 1979: O. Picard, *Chalcis et la Confédération eubéenne: étude de numismatique et d'histoire (IVe-Ier siècle)* (Athènes 1979).
- RE IV 2512 λ. Delphinion (Milchhöfer).

- Renfrew C. and M. Wagstaff (eds.), 1982: *An island polity. The Archaeology of Exploitation in Melos* (Cambridge 1982).
- Runnels καὶ van Andel 1987: C. N. Runnels and T. H. van Andel, The evolution of settlement pattern in the Southern Argolid, Greece, *Hesperia* 56, 1987, 303-334.
- Sackett κ.ά. 1966: L. H. Sackett, V. Hankey, R. J. Howell, T. W. Jacobsen, and M. R. Popham: Prehistoric Euboea: contributions toward a survey, *BSA* 61, 1966, 33-112.
- Schachermeyr 1962: F. Schachermeyr, Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägäischen Frühzeit 1957-60, *AA* 1962, 211.
- Συριόπουλος 1968: Κ. Συριόπουλος, *Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος* (Ἀθῆναι 1968).
- van Horn 1976: D. M. van Horn, *Bronze Age Chipped Stone tools from the Argolid in Greece and their relation to tools manufactured from other materials* (δ.δ. University of Pennsylvania 1976).
- Vanderpool 1962: E. Vanderpool, Some Attic Inscriptions, *Hesperia* 31, 1962, 399-403.
- Wilamowitz 1886: U. v. Wilamowitz-Möllendorf, Oropos und die Gräer; *Hermes* 21, 1886, 91-115.
- Wickens 1986: J. M. Wickens, *The archaeology and history of Cave Use in Attica, Greece, from Prehistoric through Late Roman Times* (δ.δ. Indiana University 1986).

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ

ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ

ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)

Δεύτερο μέρος : τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)

Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)

Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)

Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)

Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)

Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)

Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

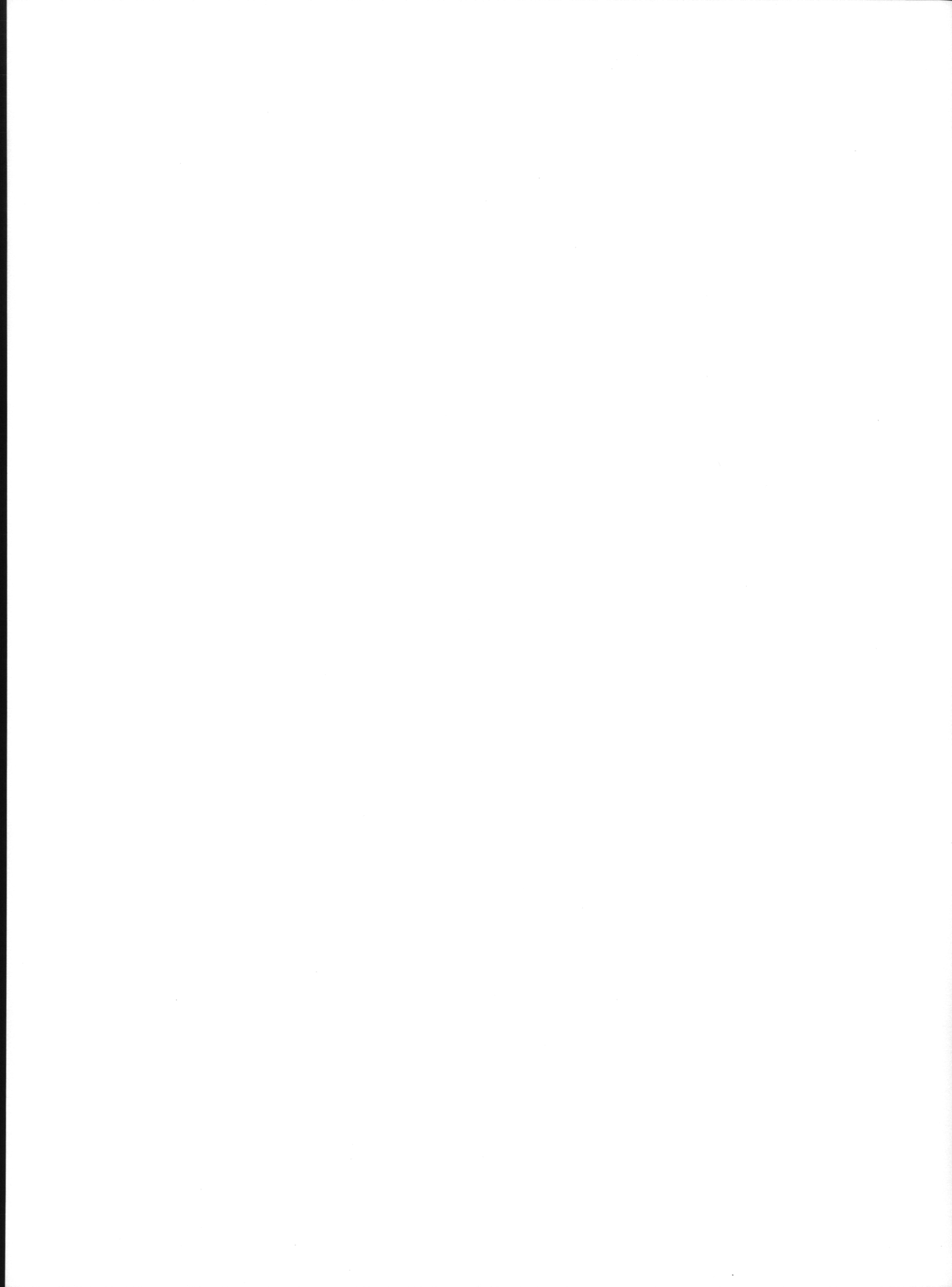
ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1989

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΣ
ΤΡΙΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1991
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ISSN 1105-0950